

MOBILIZACIJA I RAZVOJ ZAJEDNICA
akcijsko istraživanje u Hrvatskoj

AUTORI/CE

Paul Stubbs, Klaudija Kregar, Marina Škrabalo, Aida Bagić, Jasmina Papa,
Daniela Bratković, Helga Bubanović-Devčić i Gordana Čorić

PRIJEVOD

Jasmina Papa
Mica Mladineo
Nives Miošić-Lisjak

RECENZIJE

Dr. sc. Tea Škokić
Prof. dr. sc. Dražen Lalić

ILUSTRACIJA NA NASLOVNICI

Neretva I

Likovna kolonija Radost u slici II, 2004. Udruge za osobe s mentalnom retardacijom
Radost, Ploče, www.radost.ploce.hr

Umjetnica Davorka Kitonić i Stanko Sršen, Darko Liskavica-Biba, Slobodanka Barbir,
Sandra Marević, Stanislav Mačuket, Katarina Boras, Ivan Rakušić i Ivan Šutuš

MOBILIZACIJA I RAZVOJ ZAJEDNICA

akcijsko istraživanje u Hrvatskoj

UREDILE

Marina Škrabalo

Nives Miošić-Lisjak

Jasmina Papa

Zagreb, 2006.

Ova knjiga objavljena je uz novčanu potporu
Charles S. Mott Foundation

ISBN 953-95532-0-2

Sadržaj

PREDGOVOR

O projektu – Akcijsko istraživanje Mobilizacija i razvoja zajednica u Hrvatskoj
(Marina Škrabalo, Jasmina Papa i Nives Miošić-Lisjak)

7

I. MOBILIZACIJA I RAZVOJ ZAJEDNICA U HRVATSKOJ

PAUL STUBBS

Konceptualizacija mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj 15

KLAUDIJA KREGAR

Obrazovanje za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice 45

Prilog • Relevantnost metoda neformalne edukacije za rad s marginaliziranim skupinama

59

II. IZGRADNJA MIRA I RAZVOJ ZAJEDNICE U HRVATSKOJ

MARINA ŠKRABALO

Izgradnja mira i razvoj zajednice – povezanost pristupa 63

Prilog • Portreti tri mirovne aktivistkinje: Ana Matijević, Danijela Beretin i Dragica Aleksa

105

III. RODNA DIMENZIJA VOLONTERSKOG RADA

AIDA BAGIĆ

Kada su volonteri volonterke? 115

Prilog • Žensko samoorganiziranje u poslijeratnom Drnišu: Portret Milene Perčin i udruge Žena

142

IV. MARGINALIZIRANE GRUPE I RAZVOJ ZAJEDNICE

MARINA ŠKRABALO

Reprodukacija ili razgradnja marginalizacije: kako djelovati »odozdo« i »s ruba«?

147

JASMINA PAPA	
Romi, marginalizacija i razvoj zajednica	157
<i>Prilozi</i> • Prikaz udruge Romi za Rome	175
Prikaz inicijative Baranjskog civilnog centra	177
Portret aktivistkinje: Ramiza Memedi	193
Portret aktivistkinje: Senija Seferović	196
DANIJELA BRATKOVIĆ	
Modeli skrbi u svjetlu ljudskih prava osoba s intelektualnim teškoćama	198
<i>Prilozi</i> • Portret aktivistkinje: Zdenka Petrović i Udruga za samozastupanje	219
Nevidljivi stanovnici grada Ploče – studija slučaja udruge Radost Ploče	223
Samoorganiziranje roditelja djece s intelektualnim teškoćama – studija slučaja udruge Rajska ptica Karlovac	227
V. EKONOMSKI RAZVOJ, OSNAŽIVANJE I RAZVOJ ZAJEDNICE U HRVATSKOJ	
HELGA BUBANOVIĆ-DEVČIĆ I GORDANA ĆORIĆ	
Regionalni i lokalni razvoj i ekonomsko osnaživanje zajednica u Hrvatskoj	231
<i>Prilog</i> • Studija slučaja: Intervencije u lokalnu zajednicu – <i>Locomotive projekt Lika</i>	255
VI. VANJSKE INTERVENCIJE U RAZVOJ ZAJEDNICE	
PAUL STUBBS	
Vanjske intervencije u razvoj zajednice u Hrvatskoj: ideologije i učinci međunarodne pomoći	261
DODACI	
Popis suradničkih organizacija i pojedinaca	283
<i>Summary</i> • <i>Community Development and Mobilization: Action Research in Croatia</i>	290

Predgovor

O PROJEKTU – AKCIJSKO ISTRAŽIVANJE MOBILIZACIJA I RAZVOJA ZAJEDNICA U HRVATSKOJ

Projekt *Mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj* osmišljen je kao akcijsko istraživanje s dva različita, međusobno povezana cilja. Jedan je opis i analiza praksi mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj, a drugi je promicanje dijaloga, u svrhu razmjene iskustava, ali i promišljanja vlastitog djelovanja. Ovo je akcijsko istraživanje osmislio i proveo tim MAP Savjetovanja – Paul Stubbs čija je uloga u konceptualizaciji istraživanja te supervizorska potpora bila dragocjena; Jasmina Papa i Marina Škrabalo koje su uz vlastite istraživačke teme koordinirale projekt te Aida Bagić koja je uz svoj istraživački rad sudjelovala u osmišljavanju metodologije. Prilikom uređivanja ove publikacije projektnom timu se pridružila Nives Miošić-Lisjak. Ovaj se projekt provodio tijekom 2003. i prve polovice 2004. godine, uz finansijsku potporu Zaklade Charles S. Mott, te dodatnu potporu Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva, koja je i sufinancirala dio organizacijskih troškova Nacionalne konferencije o mobilizaciji i razvoju zajednice, održane u ožujku 2004. godine. Projekt je strukturiran prema temama koje smo prepoznali kao posebno važne za prikaz mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj: (1) izgradnja mira u poslijeratnim zajednicama; (2) rodna dimenzija volonterstvstva; (3) marginalizirane grupe; (4) lokalni i regionalni ekonomski razvoj; (5) uloga vanjskih intervencija i donatorskih programa u razvoju zajednica u Hrvatskoj.

U ovom je istraživanju posebno važna bila komunikacija između osoba koje iz različitih, vremenski i kontekstualno promjenjivih uloga rade na mobilizaciji i razvoju zajednica u Hrvatskoj, a spremne su propitivati značenje vlastitih praksi, te ih putem novih uvida i suradničkih odnosa postupno mijenjati. Time uspostava komunikacije temeljene na povjerenju, te poticanje višeglasja, čini osnovnu potku promišljanja postojećih i osmišljavanja budućih praksi relevantnih za ovo istraživanje. Bez suradnje

nemoguće je dokumentirati one aspekte rada na razvoju zajednice koji se događaju na razini grupe ili organizacije, a čije je prikazivanje javnosti uvjetovano kontrolom aktera istraživanih praksi nad istraživačkim procesom.

Odabir akcijskog istraživačkog pristupa

Akcijsko istraživanje izabrano je stoga što se ono rabi u organiziranju zajednice i pri-premi lokalnih razvojnih inicijativa širom svijeta, a u određenoj mjeri i u Hrvatskoj. Taj tip istraživanja počiva na pretpostavci da je znanje o određenoj zajednici dostupno i prisutno unutar same zajednice, da ga mogu artikulirati akteri procesa istraživane društvene promjene, te da njegovo stvaranje, razmjena i primjena mogu koristiti tim istim akterima. Akcijskom istraživanju često se pripisuje emancipirajuća funkcija, s obzirom na namjeru rastakanja tradicionalne podjele između istraživača i predmeta istraživanja, pri čemu se intersubjektivnost i interaktivnost, odnosno participativnost, nameće kao temeljna metodološka razlikovnica s obzirom na druga primjenjena društvena istraživanja (Schafft i Greenwood, 2003).

Zbog svoje primjenjivosti, akcijska istraživanja su u većoj mjeri permisivna i hibridna u pogledu istraživačkih metoda. Posebice valja istaknuti primjerenost etnografskih metoda koje istraživače usmjeravaju na izgradnju suradničkih odnosa sa zajednicom koju istražuju, a svim partnerima u istraživanju omogućuju veću metodološku fleksibilnost u odnosu na promjenjive okolnosti (Bernard, 1998: 725). U sklopu ovog projekta, u obradi svake teme koristilo se više kvalitativnih i kvantitativnih metoda uobičajenih u sociologiji i etnografiji, kao i istraživanjima javnih politika. To su:

- analiza sadržaja primarnih i sekundarnih pisanih izvora (stručni članci, organizacijski izvještaji, vladini dokumenti, medijski napisi)
- statistička analiza anketa i službenih podataka
- promatranje uz sudjelovanje
- pojedinačni i grupni polustrukturirani intervjuji te
- radionice (interaktivno prikupljanje podataka popraćeno zajedničkom interpretacijom)

Iako je primarna svrha ovog akcijskog istraživanja bila pružiti pregled i početnu analizu aktualnih praksi mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj, jasnim navođenjem izvora podataka i istraživačkih postupaka namjerava se pospješiti ponavljanje istraživanja u budućnosti, kako bi se, u slučaju interesa, mogli prikupiti novi podaci ili nanovo interpretirati prikazane prakse. Usporedivost je sužena uslijed naglaska na prikazu ilustrativnih praksi, no uporaba standardiziranih protokola za studije slučaja može makar djelomično osigurati usporedbu.

Participacija kao temeljni princip akcijskog istraživanja

Baš kao što participacija predstavlja ključni izazov u radu na mobilizaciji i razvoju zajednica, tako su i njezina kvaliteta, opseg i svrhovitost bremenite dilemama za provoditelje akcijskih istraživanja. Naime, mnoštvo praksi usmjerenih na razvoj zajednice, koje se smatraju participativnima, uvelike se razlikuju po kvaliteti i stupnju kontrole građana, odnosno onih koji bi u idealnim uvjetima trebali zamijeniti ulogu korisnika i/ili kazivača s ulogom provoditelja i/ili tumača društvene promjene (Schafft i Greenwood, 2003:19). Zagovarana demokratičnost i učinkovitost participativnih procesa razvoja zajednice, pa tako i uz njih vezanih akcijskih istraživanja, ne isključuje prisutnost unutarnjih proturječja i dilema. Američki istraživači i provoditelji akcijskih istraživanja Schafft i Greenwood (2003) navode:

- Legitimitet participacije može biti doveden u pitanje ako postoje manjkavosti reprezentativnosti sudionika/ca, naročito pripadnika marginaliziranih skupina u zajednici, ili pak, kao što je često slučaj u inicijativama izgradnje mira, u slučaju podzastupljenosti većinske etničke skupine i lokalne političke i ekonomске elite;
- Participacija prerasta u organizacijski izazov prilikom provedbe zajednički isplaniranih akcija koju može spriječiti manjak kapaciteta za koordinaciju ili precijenjena mogućnost dobrovoljnog rada;
- Inzistiranje na konsenzusu kao preduvjetu kolektivne akcije može omesti pravovremeno razotkrivanje i izražavanje postojećih razlika u razumijevanju i očekivanjima među sudionicima. Potisnute razlike u shvaćanju mogu dovesti do problema u provedbi preporuka ili planova;
- Nije realno očekivati da participativni procesi istraživanja, kao i rada na društvenoj promjeni, mogu sami po sebi izbrisati ili preoblikovati ustaljene obrasce i razlike u moći. Upravo suprotno, prilikom planiranja participativnih procesa istraživanja i razvoja zajednice, važno je pravovremeno prepoznati postojeće obrasce moći, te tako biti u stanju predvidjeti njihov potencijalni utjecaj na dinamiku i ishode participacije (Schafft i Greenwood, 2003:19, prema Flora, 1992).

U kontekstu ovog projekta, participacija je shvaćena kao kontinuum koji ovisi o mnogim čimbenicima, pri čemu se – uz ograničenje vremena i financija, heterogenost aktera istraživanih praksi i nezaobilazne odnose moći unutar istraživanih praksi – posebice po važnosti ističu prethodna iskustva istraživača, te kvaliteta odnosa između istraživača i aktera istraživanih praksi.

Svi istraživači/ce na ovom projektu imali su izravno iskustvo rada na mobilizaciji i razvoju zajednica u Hrvatskoj tijekom posljednjeg desetljeća, i to u različitim, promjenjivim ulogama. Tako se među njima nalaze osobe koje su radile kao konzultanti

za lokalni ekonomski razvoj, pružale direktnu podršku ženama žrtvama nasilja, vodile neformalne edukacije za mirovne aktiviste, organizirale projekte za osnaživanje mladih u marginaliziranim naseljima, volontirale u radu s izbjeglicama, vodile međunarodne razvojne programe na poslijeratnim područjima itd.

Time njihova prošla iskustva, pretpostavke i društveni kontakti oblikuju referentni okvir ovog istraživanja, a iskorak u ulogu istraživača omogućuje refleksiju i komunikaciju sa širim krugom različito pozicioniranih aktera. Dok im je raniji zadatak bila potraga za odgovorima na pitanje *kako provesti željenu društvenu promjenu u određenoj zajednici*, u ovom istraživanju iste osobe imaju zadatak potražiti relevantna potpitanja i odgovore o tome *kako se događa društvena promjena u nizu teritorijalnih, funkcionalnih i kategorijalnih zajednica u Hrvatskoj*.

Budući da akcijska usmjerenost zahtijeva prilagodljivost istraživača i mogućnost uključivanja u aktivnosti koje se događaju istodobno s istraživanjem, *promatranje uz sudjelovanje* postalo je nezaobilazna metoda ovog projekta. Dvosmjernost razmijene između istraživača i aktera značila je i izravni doprinos istraživača aktivnostima razvoja zajednice, kao što su edukacije, planiranja, prikupljanje sredstava i direktne akcije, što je smanjilo predvidivost istraživačkih aktivnosti.

U ovom se akcijskom istraživanju stvaranje teksta shvaća kao prilika za izražavanje višeglasja i razlicitosti shvaćanja istraživanih praksi. Akteri istraživanih praksi na različite su načine sudjelovali u cijelokupnom istraživačkom procesu, od oblikovanja pitanja do konačne interpretacije nalaza. Istraživački se tim periodično konzultirao sa Savjetodavnim odborom projekta kojeg su činili provoditelji, podržavatelji i istraživači mobilizacije i razvoja zajednice u Hrvatskoj. Akteri su sudjelovali u pripremi studija slučaja kao istraživači ili pak kao kazivači koji pridonose konačnoj analizi. Prilikom tematskih radionica početne su se analize provjeravale i dopunjavale dodatnim pitanjima i postavkama sa širom skupinom praktičara. Konferencija koja je održana u ožujku 2005. godine poslužila je za provjeru relevantnosti nalaza i preliminarnih zaključaka svake istraživačke teme, za prikupljanje dodatnih podataka te za stvaranje novih društvenih kontakata. Na konferenciji je sudjelovalo više od 100 zainteresiranih aktera iz više od 30 naselja u Hrvatskoj koji se identificiraju s radom na mobilizaciji i razvoju zajednice – volontera, aktivista, profesionalnih organizatora zajednica, konzultanata, edukatora, javnih službenika, istraživača i donatora.

Dok je participativnost temeljena na povjerenju između aktera i istraživača neophodna za upoznavanje unutarnje dinamike neke prakse mobilizacije i razvoja zajednice, ona može ograničiti istraživača u stvaranju vlastite interpretacije. Naime, potreba za razumijevanjem određene prakse može biti u suprotnosti s interesom aktera da akcijsko istraživanje posluži i za promociju njihovog rada. Pritom se kao ključni izazov javlja predstavljanje određene prakse raznorodnim publikama spram kojih akteri imaju specifična očekivanja, često od vitalne važnosti, kao što su donatori i institucije vlasti.

Bez obzira na svoju prihvaćenost unutar zajednice koju istražuju i poštovanje etičnosti i postupka validacije participativnih istraživanja koji ih obvezuju na provjeru nalaza s akterima, istraživači se mogu dovesti u dilemu koju je moguće razriješiti jedino kompromisom. S jedne strane, ako se suprotstave očekivanjima aktera za prešućivanjem ili uljepšavanjem nekih aspekata istraživanih praksi, istraživači mogu potencijalno ugroziti odnose koje su tijekom istraživanja izgradili sa zajednicom i bez kojih ne bi došli do podataka. S druge strane, ako pristanu na odstupanja u opsegu interpretacije, mogu ugroziti primarni cilj istraživanja, a to je razumijevanje društvene zbilje. U ovom nam se istraživanju kontinuirano promicanje višeglasja u interpretaciji činilo kao najbolji zalog za sprječavanje takvih kompromisnih situacija.

Tijekom provedbe projekta ostvaren je niz suradničkih odnosa s aktivistima/cama, istraživačima/cama i udrugama, s namjerom povezivanja istraživačkih i praktičnih potreba, u okviru edukativnih i istraživačkih radionica, projektnih i organizacijskih evaluacija, savjetovanja i priprema studija slučaja.¹ Posebno je bila dragocjena pojedinačna i grupna potpora članica i članova Savjetodavnog odbora, koji su velikodušno davali komentare i sugestije na sadržaj istraživanja, te sudjelovali u projektnim aktivnostima. Mnogo su nam pomogli Marina Ajduković i Klaudija Kregar Orešković, Studijski centar za socijalni rad Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vesna Bošnjak, savjetnica za društveni razvoj, Mirela Despotović, Centar za civilne inicijative, Krsto Kardov, Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Katarina Kruhonja, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, Ivana Laginja, ZOE, Ramiza Memedi, *Bolja budućnost*, Jadranka Mimica, UN AIDS Sub-Regional Focal Point, Lidija Pavić, ODRAZ, Cvjetana Plavša-Matić, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, Nenad Starc, Ekonomski institut Zagreb, Borka Teodorović i Daniela Bratković, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu te Udruga za promicanje inkluzije. Svim suradnicama i suradnicima toplo se zahvaljujemo.

Također, koristimo priliku da zahvalimo Programu Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP), koji je dijelove nalaza ovog akcijskog istraživanja smatrao dovoljno relevantnim kako bi ih uključio u svoj izvještaj *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost*, čak i prije objavljivanja ovog Zbornika.²

Čitateljstvu koje nije bilo izravno uključeno u istraživanje akcijska će priroda istraživanja vjerojatno biti najočitija iz strukture samih tekstova. Uz pregled i analizu postojećih praksi, svaki tekst uključuje participativno oblikovane preporuke, čime se namjerava posredno pridonijeti budućem radu na razvoju i mobilizaciji zajednica u Hrvatskoj.

¹ Popis suradničkih organizacija i pojedinaca/ki nalazi se u Prilogu 1.

² Starc, N. (2006) (ur.). *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost*. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj, str. 48–57.

O sadržaju zbornika

Ovaj zbornik sadrži niz tekstova nastalih tijekom i na temelju akcijskog istraživanja, organiziranih prema pet glavnih tema. Zajednički konceptualni okvir predstavljen je u uvodnom tekstu Paula Stubbsa, koji donosi radnu definiciju mobilizacije i razvoja zajednica, skicira ključne značajke razvoja zajednica u Hrvatskoj i daje pregled strukturalnog i institucionalnog konteksta unutar kojega se mogu smjestiti mobilizacija i razvoj zajednica. Osim toga, taj tekst donosi i kratki uvod u metodološke postavke istraživačkoga projekta, ocrtava teme projekta te skicira radni model tipologija intervencija usmjerenih na razvoj zajednica u Hrvatskoj. U zaključnom dijelu teksta Stubbs daje pregled ključnih pitanja kojima se istraživanje bavilo.

Edukativna dimenzija rada na razvoju zajednice prepoznata je kao zajednička raznolikim praksama, te je stoga prikazana u prvom dijelu zbornika, u zasebnom tekstu Klaudije Kregar Orešković. Kregar Orešković propituje pitanja obrazovanja za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice u Hrvatskoj u odnosu na tri osnovna svjetska modela obrazovanja za rad u zajednicama, koristeći se primjerima formalnog obrazovanja socijalnih radnika u Hrvatskoj za rad u lokalnim zajednicama, kao i nekim edukacijama ili treninzima koje provode neprofitne organizacije u Hrvatskoj.

U tekstu o povezanosti izgradnje mira i razvoja zajednice, Marina Škrabalo prikazuje njihov međuodnos s obzirom na sličnu interpretaciju društvene zbilje, kao i usmjerenost na društvenu promjenu zasnovanu na sličnim vrijednostima i aspiracijama. Analizom praksi izgradnje mira u zajednici Škrabalo mapira tipove intervencija u zajednici i njihov doprinos transformaciji sukoba, uočavajući četiri dominantne perspektive mirovnih aktivista, odnosno mobilizatora zajednice u raspravama o međuodnosu izgradnje mira i razvoja zajednice. U zaključnom dijelu teksta Škrabalo donosi glavna obilježja izvaninstitucionalnih praksi rada na razvoju poslijeratnih zajednica, odnosno izgradnji mira u Hrvatskoj te preporuke za njihovo poboljšanje i refokusiranje na ključne donositelje odluka u zajednici, kako bi njihov učinak bio što obuhvatniji.

Volonterstvom, kao jednim od načina izravnog uključivanja građanki i građana u razvoj zajednice, bavi se Aida Bagić, propitujući učinke promocije volonterstva kao posebnog oblika intervencije u zajednici na žene i muškarce. Bagić ukazuje na to kako je politika promicanja volonterstva u Hrvatskoj rodno neosjetljiva, s obzirom na kontradiktorne učinke na ostvarivanje rodne ravnopravnosti, i to s aspekta položaja žena na tržištu rada, odnosno njihove ekonomski neovisnosti kao preduvjeta bilo kakve volonterske aktivnosti, zatim usmjereno na poticanje volonterstva upravo u onim djelatnostima u kojima su žene nadzastupljene, a koje se mogu svesti pod zajednički nazivnik *socijalne usluge* i, konačno, s obzirom na razumijevanje volonterstva koje zanemaruje mnogobrojne vidove neplaćenog ženskog rada, ali i pozitivnog utjecaja žena na stvaranje i održavanje društvenih mreža solidarnosti.

Marginalizirane društvene skupine i njihova uloga u razvoju zajednice tema je kojom se bave Jasmina Papa, u analizi položaja romske zajednice u Hrvatskoj, te Danijela Bratković u analizi modela skrbi za osobe s intelektualnim teškoćama. Oba teksta zagovaraju aktivno uključivanje same marginalizirane skupine u programe i projekte razvoja njihovih zajednica, temeljeći se na, u svijetu prihvaćenom, pristupu marginaliziranim skupinama koji proizlazi iz paradigme univerzalnih ljudskih prava. U kraćem, uvodnom tekstu ove tematske cjeline Marina Škrabalo prenosi neka načelna pitanja i sugestije vezane uz smanjenje marginalizacije u kontekstu razvoja zajednica, proizašle iz spleta rasprava tijekom akcijskog istraživanja.

U studiji o Romima Jasmina Papa bavi se pitanjima romskih identiteta, aspekta marginalizacije i njenog utjecaja na razvoj romskih zajednica, ali donosi i pregled uspješnih romskih inicijativa za razvoj zajednice, koje zapravo predstavljaju argument za promjenu paradigme unutar koje bi Romi iz uloge objekta prešli u ulogu subjekta razvoja zajednica, sposobnog definirati vlastite potrebe i ciljeve te stvarati nove političke prilike i prostore.

Na sličan način Danijela Bratković ukazuje kako dominantni modeli skrbi nad osobama s intelektualnim teškoćama rezultiraju njihovom marginalizacijom. Bratković zagovara promjenu odnosa prema osobama s intelektualnim teškoćama, temeljen na poštovanju integriteta, ljudskih prava i potreba, što je prepostavka ostvarenja ciljeva rehabilitacije tih osoba, odnosno ostvarenja principa normalizacije, socijalne integracije, individualizacije, orientacije na zadovoljavanje potreba i poticanje samostalnosti i autonomije, u čemu veliku ulogu igra pokret za samozastupanje.

Tekst Helge Bubanović i Gordane Čorić propituje način na koji se koncept lokalnog i regionalnog ekonomskog razvoja uklapa u hrvatsko poratno društvo s jakim regionalnim razlikama i u kontekstu hrvatskog pridruživanja Europskoj uniji. Bubanović i Čorić analiziraju prošle i aktualne programe lokalnog ekonomskog razvoja u Hrvatskoj, mapirajući inicijatore, nositelje i provoditelje različitih programa lokalnog ekonomskog razvoja. Pregled pojedinih praksi pruža temelj za ocjenu koji i kakvi programi ostvaruju pozitivne pomake, a koji ne daju rezultate, baveći se pritom, kako samim procesom, tako i ulogom različitih agenata promjene u lokalnim zajednicama – od nacionalne i lokalnih vlasti, preko međunarodnih konzultanata do domaćih NVO-a i samih žitelja zajednice.

Konačno, s obzirom na Hrvatsku, kao poratno društvo u tranziciji, Paul Stubbs analizira učinke međunarodne pomoći na mobilizaciju i razvoj zajednica u Hrvatskoj, koristeći koncept *proširenog kombiniranog modela socijalne politike* koji se dotiče međuodnosa države, tržišta, zajednice/civilnog društva i strukture domaćinstva na nacionalnim i nadnacionalnim razinama. Stubbs donosi periodizaciju donatorskih intervencija u Hrvatskoj, uključujući i prevlast različitih agencija za njihovu provedbu u različitim periodima, kao i ključna obilježja intervencija četiriju ključnih donatora u Hrvatskoj.

Pritom, ideologije kojima se vode međunarodne intervencije u razvoj zajednice Stubbs propituje kroz pojam neokolonijalizma, odnosno stupnja do kojeg se lokalne i nacionalne snage i uvjeti prilagođavaju i odupiru procesu neokolonijalizma i na taj način zapravo određuju učinak ideologije na razvoj i mobilizaciju zajednice.

U okviru svake teme ovdje predstavljeni glavni tekstovi popraćeni su studijama slučaja, portretima aktivista i aktivistkinja, te drugim prikazima aktivnosti i rasprava dokumentiranih tijekom ovog akcijskog istraživanja, pri čemu je svakom istraživaču/ci zaduženom/oj za pojedinu temu dana mogućnost organiziranja nalaza i njihove interpretacije na vlastiti način. Preporuke koje se odnose na izazove tematski određenih praksi mobilizacije i razvoja zajednice predstavljene su u sklopu svakog tematskog izvještaja. Iz tog razloga smatrali smo kako nema potrebe za davanjem općenitog zaključka. Nismo htjele upasti u klopku (re)interpretiranja zaključaka i preporuka svakog pojedinog/e autora/ice, već smo čitateljima, i posebice praktičarima i praktičarkama, ostavile mogućnost donošenja vlastitog zaključka i propitivanje i primjenu onih preporuka koje smatraju najprimjerenijima za razvoj svojih zajednica.

Na kraju želimo se zahvaliti svim autorima i autoricama, svim suradnicima i suradnicama na povjerenju, idejama, maru i strpljenju. Posebne zahvale upućujemo Franji Kišu i Artresor Nakladi na susretljivosti i kreativnosti u grafičkoj pripremi te našim recenzentima Tei Škokić i Draženu Laliću na prilagodljivosti ljetnim rokovima i korisnim, završnim savjetima vezanima uz strukturu i sadržaj ove publikacije.

MARINA ŠKRABALO, JASMINA PAPA, NIVES MIOŠIĆ-LISJAK

Literatura

- Bernard, H. Russel, (ur), (1998). *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. AltaMira Press/ Sage Publications Inc. Walnut Creek, London, New Delhi.
- Craig, Gary (2002). »Towards the Measurement of Empowerment: The Evaluation of Community Development«. *Journal of the Community Development Society*, Volume 33. Issue. 1. Community Development Society.
- Schafft, Kai A. i Davydd J. Greenwood. »Promises and Dilemmas of Participation: Action Research, Search Conference Methodology, and Community Development«. *Journal of the Community Development Society*. Volume: 34. Issue: 1. Community Development Society.

Mobilizacija i razvoj zajednica u Hrvatskoj

PAUL STUBBS

KONCEPTUALIZACIJA MOBILIZACIJE I RAZVOJA ZAJEDNICA U HRVATSKOJ

Projekt akcijskog istraživanja »MiRZA – HR«, MAP Savjetovanja

UVOD

Martin Luther King je rekao: »Imam san«, a ne: »Imam operativni plan.«

(Sane, prema Ife, 2002:II)

Načelo aktivista za zaštitu okoliša »Misli globalno, djeluj lokalno« postaje sve važnije u doba globalizacije. Ideja o razvoju i mobilizaciji na lokalnoj razini, odnosno na razini zajednica ponovno je oživjela nakon razdoblja previranja, pa tako i u tranzicijskim zemljama Srednje i Istočne Europe, gdje je postalo jasno da

PAUL STUBBS je sociolog iznanstveni savjetnik u Ekonomskom institutu Zagreb. U 12 godina aktivističkog angažmana, istraživanja i pružanja konzultantskih usluga u Hrvatskoj i drugim dijelovima jugoistočne Europe nastoji razumjeti, dati kritički osvrt i preporučiti poboljšanja, kako bi se u veći obzir uzeli lokalni konteksti u osmišljavanju, modalitetima i procesima pružanja međunarodne pomoći. U zadnje se vrijeme intenzivnije bavi politikama socijalne zaštite te regionalnim i lokalnim razvojem s posebnim naglaskom na transnacionalnim modelima vladavine i upravljanja te procesima njihova »prevođenja« kao i pitanjima fleksibilne agencifikacije.

E-mail: pstubbs@eizg.hr

pomaci prema ekonomiji slobodnog tržišta i demokratskom pluralizmu nisu dovoljna garancija za potpuno, aktivno uživanje građanskih prava za sve. U uvodnome dijelu istražit ćemo dio različitih shvaćanja značenja mobilizacije i razvoja zajednica iz literature kako bismo konceptualizirali neke ključne teme projekta akcijskog istraživanja *Mobilizacija i razvoj zajednica u Hrvatskoj*.

Odnos između teorije i prakse ključan je za razvoj bilo kojeg projekta akcijskog istraživanja, pa tako i za ovo. Odlučili smo započeti s konceptualnim pregledom koji se djelomično oslanja na teorijske uvide donesena je kako bi se projekt pozicionirao u odnosu na šire rasprave i gledišta. Projektni tim ušao je u istraživački proces otvorenog, ali ne i praznog uma budući da smo u nj unijeli svoja praktična i intelektualna iskušta i posvećenost temi mobilizacije i razvoja zajednica. Ovaj rad nastoji, što je moguće objektivnije, ocrtati različite pristupe i tradicije u razvoju zajednica, pritom ne hineći neutralnost ili objektivnost kada je riječ o prepostavljanju jednih pristupa drugima.

Nacrt ovog rada kritički se procjenjivao i prerađivao, ovisno o primljenim komentariima te u svjetlu praktičnih iskustava i uvida dobivenih tijekom istraživačkoga procesa. Treba jasno naglasiti da je proces ponovnog pisanja, zasnovan na dijalogu i raspravama, ugrađen u projektnu metodologiju. Rad je napisan da bude dostupan što je moguće brojnijoj publici, a pruža i dodatni popis tekstova namijenjen onima koji o tim temama žele saznati više.

1. PREMA RADNOJ DEFINICIJI:

Mobilizacija i razvoj zajednica u perspektivi

Pojam »mobilizacija i razvoj zajednica« rabi se različito, u različita vremena i na različitim mjestima, kako bi se njime prenijele tri ključne, međusobno povezane ideje:

1. da je društvena promjena ili transformacija istodobno neizbjegna i poželjna;
2. da takva promjena uključuje lokalne *grassroots* akcije i strategije odnosno djelovanje »odozdo prema gore«, na koje mogu utjecati i utječu vanjski agensi;
3. da su ljudska bića, koja djeluju zajedno, u javnim sferama, agensi promjene.

Osim navedenoga, iznimno je teško otkriti druge zajedničke značajke definicija mobilizacije i razvoja zajednice. Štoviše, neslaganja oko značenja svake pojedine riječi bitno se razlikuju. Kao uvod u temu, ukratko ćemo razmotriti svaki pojam te ćemo predložiti kako bi se prema njima trebalo odnositi u ovom projektu akcijskog istraživanja.

Zajednica

Nino Žganec (2003) pruža koristan pregled na hrvatskom jeziku, o tome što je klasična sociologija podrazumijevala pod terminom »zajednica«. Tako Brint (2001) bilježi da

su do sredine 50-ih godina prošloga stoljeća sociolozi predložili 94 različite definicije »zajednice«. Brint zajednice definira generički, kao »aggregate ljudi koji poduzimaju zajedničke aktivnosti i/ili dijele zajednička uvjerenja i koji su uglavnom povezani odnosima koje obilježavaju osjećaji, lojalnost, zajedničke vrijednosti i/ili briga jednih za druge« (2001:8). Stoga Brint predlaže da se zajednice može shvaćati u smislu njihove teritorijalnosti i/ili na osnovi njihovih zajedničkih uvjerenja (katkad ih se naziva i *funkcionalne zajednice*). Žganec dodaje i treću kategoriju koja se odnosi na ono što se »osjeća zajednicom«, gdje je najvažnija *samoidentifikacija* (2003:50-51).

Dio literature nastoji pojmove zajednice povezati s konceptima odnosa moći pri čemu se, ponešto konzervativno, dogovorno shvaćanje zajednica zamjenjuje shvaćanjem koje je osjetljivije na nejednakosti, sukobe i različite vrednote (Castells, 1983; Melucci, 1999). Odnosi moći unutar i između zajednica važni su za ovo akcijsko istraživanje, kao što je i nastojanje da se deprivirane ili potlačene društvene skupine shvaćaju kao funkcionalne zajednice u odnosu spram teritorijalnih zajednica i premoćnih skupina i interesa. Na taj način *istraživanje povezuje pojam zajednice s procesima uključivanja i isključivanja*, bilo da je riječ o dobi (djeca, mladi i stariji), seksualnoj orientaciji (seksualne manjine), spolu/rodu (žene), etničkoj pripadnosti (etničke manjine), jeziku (jezične manjine), tjelesnoj sposobnosti (osobe s tjelesnim oštećenjima), mjestu boravišta (osobe koje žive u institucijama), mentalnom zdravlju (osobe koje žive s mentalnom bolešću ili se od nje oporavljaju), zdravstvenom stanju (osobe koje žive s kroničnim bolestima ili imaju stalne zdravstvene probleme), položaju i bogatstvu (osobe koje žive u siromaštву), te drugim, često povezanim društvenim procesima koji rezultiraju potlačenošću.

Razvoj

Poimanja »razvoja« koja impliciraju ljudski napredak također se žestoko dovode u pitanje, a neodvojivo su povezana s duboko ukorijenjenim neslaganjima o globalnim, regionalnim, nacionalnim i lokalnim procesima ekonomskog i društvenog blagostanja i zdravoga okoliša. Unatoč tomu što se parametri i prirode vizija »alternativnog razvoja« međusobno uvelike razlikuju, pojam »održivog razvoja« uspijeva dovesti u pitanje modele razvoja prema kojima su neobuzdan ekonomski rast i povećana potrošnja stupovi održive budućnosti. U neku se ruku pojmovi »zajednica« i »razvoj« spajaju kako bi se sugerirala »ljudska dimenzija«, te propitao bilo koji i svaki makrorazvojni projekt i program.

Koncepti »razvoja« doživljavaju se kao nametanje zapadnjačkog »pogleda« na Jug (i, naravno, na »tranzicijske« zemlje Istoka) gdje »razvojna industrija« ili »stroj za razvoj« (Ferguson, 1990) predstavlja sve složeniji mozaik vanjskih međunarodnih agencija, programa, projekata i inicijativa, i igra sve važniju ulogu u definiranju značenja razvoja u lokalnim kontekstima. U našem pristupu namjera nam je razumjeti te intervencije kao

složene, prijeporne i redovito zasnovane na specifičnim odnosima domaćih i vanjskih aktera i koncepata, bez da ih prosuđujemo kao inherentno pozitivne ili negativne.

Mobilizacija

Uzme li se u obzir povezanost koncepta »mobilizacija« s vojnim žargonom, onda se radi o najproblematičnijem konceptu kojeg rabimo u ovom istraživačkom projektu. Antropolog globalne kulture Arjun Appadurai nedavno je definirao mobilizaciju kao »proširivanje i obogaćivanje sposobnosti aspiracije u specifičnim društvenim i kulturnim kontekstima« (Appadurai, 2001), posebno u smislu promocije »glasa« depriviranih i potlačenih grupa, bilo kroz organizirane »društvene pokrete« ili svakodnevne procese koji se odnose na »politiku priznavanja« koje Appadurai smatra osnovom »dubinske demokracije«.

Tako shvaćen pojam mobilizacije nadilazi ortodoksiju prisutnu u literaturi na temu razvoja u kojoj se naivno ili čak češće tehnicički pristupa odnosima moći u kontekstu »participacije« i »osnaživanja« – i to do te mjere da jedno nedavno izdanje opisuje pojam »sudjelovanja/participacije« kao praksu i diskurs koji utjelovljuje potencijal za neopravданo korištenje moći te ga se stoga definira kao »novu tiraniju« (Cook i Kothar, ur., 2001). Pojam mobilizacije koji rabimo u ovom istraživanju blizak je onome koji opisuje Marina Ajduković (Ajduković, 2003: 273), citirajući Baraka i Sadana (2002), gdje se *mobilizacija* shvaća kao »društvena akcija«.

Neki povijesni konteksti

Koncept »razvoj zajednice« rabilo su britanski upravitelji kolonija 40-ih godina 20. stoljeća za opis jedne od mjera vezanih uz masovno obrazovanje i osnovnu socijalnu zaštitu stanovništva u kolonijama. Razvoj zajednice bio je definiran kao »pokret za promociju boljih uvjeta života za cijelu zajednicu, u kojem stanovništvo aktivno sudjeluje, a koji se javlja, ako je moguće na inicijativu zajednice, ali ako ta inicijativa ne dolazi spontano, onda treba upotrijebiti tehnike stimulacije kako bi se dobio aktivan i entuziastičan odgovor« (Ured za kolonije, 1958, 2; citirano u O'Gorman, 1995: 206-7 i Smith, 2002; naš naglasak). Prema tome, izvorište termina je kolonijalni diskurs u kojem se sudjelovanje naroda treba »proizvesti« kako bi se mogao održavati red. U tom smislu »zajednica« postaje više objekt negoli samodefinirajući »subjekt«.

Tijekom 1960-ih i 1970-ih počeli su se širiti radikalni ili alternativni pristupi razvoju kako na Jugu (u tzv. zemljama u razvoju), tako i na Sjeveru (u tzv. »razvijenim zemljama«). Slijedom toga radikalni su se pristupi razvoju zajednice nastojali baviti složenošću opresivnih društvenih odnosa i važnošću izgradnje koalicija za društvene promjene zasnovanih na prepoznavanju (priznavanju) razlika (Laclau i Mouffe, 1985).

Od 1960-ih nadalje i u Sjedinjenim Američkim Državama i u Velikoj Britaniji javljaju se različiti pokušaji promoviranja »razvoja zajednica« u sklopu širih pristupa obnove i oživljavanja gradova. Uspostavljanje »razvoja zajednica« kao discipline, područja ili okvira osciliralo je tijekom vremena između »konzervativne« i »radikalne« struje, sa sve većim naglaskom na »upravljanju zajednicom« i »sigurnosti u zajednici« u nekim zemljama Zapada.

Dva radikalna mislioca

Paulo Freire (1921.– 1997.) svojim je radom dokazao je uvjerenje u sposobnost ljudskih bića da nadiđu »kulturu šutnje«, započevši s kampanjama opismenjivanja na sjeveroistoku Brazila. Njegov je pristup naglašavao interakcije, dijalog i osvješćivanje procesa »učenja o tome kako uočavati socijalne, političke i ekonomski kontradikcije i kako poduzimati akcije protiv onih elemenata stvarnosti koji rezultiraju potlačenošću« (Freire, 1993: 17). Bio je zatvoren, a nakon desničarskog državnog udara i protjeran iz Brazila 1964. Nastavio je raditi za UNESCO, a tijekom 1970-ih za *World Council of Churches* gdje je produbio svoj pristup kroz niz inicijativa u zemljama u razvoju.

Njegovi su radovi, naročito *Pedagogija potlačenih* koja je prvi put objavljena na portuglaskom 1969., a nedavno je prevedena i na hrvatski jezik (Freire, 2003), temeljito utjecali na poimanje obrazovanja za odrasle i razvoj zajednica u »razvijenom« svijetu (Heaney, 1995). Taj se utjecaj nastavio nakon što se Freire 1980. vratio u Brazil te je u suradnji sa znanstvenicima usavršio svoj rad usredotočivši se na razumijevanje potlačenosti u postmodernim društvenim kontekstima (McLaren i Lanksheer, ur., 1994), uključujući »složene, kulturne i političke subjekte« (Puiggros, 1994: 167). Bez obzira na ove uvide, rad Freirea ipak privilegira ideološke aspekte razvoja zajednice, pri čemu umanjuje važnost kvaliteta koje su potrebne organizatorima da bi mogli promovirati interaktivne i inovativne načine učenja.

Saul Alinsky (1909.–1972.) je veći dio svog života proveo u rodnom Chicagu gdje je 30-ih godina prošlog stoljeća osmislio, za praksu relevantnu, struju organiziranja u zajednici u *Back of the Yards Councils*, i kasnije u tada još aktivnoj *Industrial Areas Foundation*. U dvije najvažnije knjige *Reveille for Radicals* (Alinsky, 1969, prvi put objavljena 1946.) i *Rules for Radicals* (Alinsky, 1972) odbacuje »retorički radikalizam« na račun »realističkog radikalizma«. Središnje mjesto u njegovoj teoriji i praksi zauzima misao da su ideološke fraze beskorisne te da je društvena promjena moguća jedino kroz organiziranje zajednica i mobilizaciju ljudi za akcije zasnovane na njihovim interesima.

Kombinirajući politički aktivizam i pragmatizam, Alinsky, njegovi učenici i sljedbenici nastojali su raditi s postojećim organizacijama, dajući povjerenje lokalnim vodama i temeljeći svoj pristup na modelu sukoba gdje izvedive pobjede mogu stvoriti kritični trenutak za temeljitu društvenu promjenu. Njegov je rad nedavno izšao iz mode, djelomično i zbog tvrdog poimanja moći, iako još uvjek ima odjeka u suvremenim događanjima – primjerice, primjenjen je na organiziranje »virtualnih« zajednica (Holmes, 2001), kao dio šire perspektive koja nastoji povezati »pravi« i »online« aktivizam usmjeren na društvenu promjenu (McCaughay i Ayers, ur., 2003).

Neka od pravila za radikale koje nudi Alinsky (1972):

- Moć nije samo ono što imаш, nego i ono što neprijatelj misli da imaš.
- Nikad ne izlazi izvan iskustva vlastite grupe/naroda.
- Idi izvan iskustva koje ima neprijatelj.
- Dobra je ona taktika u kojoj ljudi uživaju.
- Taktika oduglovačenja postaje oduglovlačenje samo po sebi.
- Održavaj pritisak/korist kroz različite taktike.
- Izaberi metu, zaledi je, personaliziraj i polariziraj.

Mobilizacija i razvoj zajednice

Marjorie Mayo i Gary Craig u uvodnom dijelu knjige *Community Empowerment* govore o »strategijama koje promoviraju održiv razvoj usmjeren na ljude te jednake mogućnosti i socijalnu pravdu« (Mayo i Craig, 1995: 1). Australski je znanstvenik Jim Ife razvoj zajednica definirao kao »proces uspostavljanja ili ponovnog uspostavljanja struktura ljudske zajednice unutar kojih postaju mogući novi načini organiziranja društvenog života i zadovoljavanja ljudskih potreba« (Ife, 2002: 2).

Ova dva citata oslikavaju jednu od najznačajnijih tenzija koja se javlja u literaturi, između shvaćanja razvoja zajednice kao »ishoda« odnosno »cilja« (kao što sugerira prvi citat) ili pak kao »procesa« odnosno »sredstva« (kao u drugom citatu). Ova dva pristupa zapravo nisu uzajamno isključiva jer su i proces i sadržaj važni. Spajanjem i prilagodbom tih dviju definicija dolazimo do sljedeće radne definicije mobilizacije i razvoja zajednice koju rabimo u ovom akcijskom istraživanju:

Mobilizacija i razvoj zajednica sastoje se od procesa, strategija i praksi koje promoviraju održiv razvoj usmjeren na ljude, te jednake mogućnosti i društvenu pravdu koje uspostavljaju ili obnavljaju strukture ljudske zajednice unutar kojih su mogući novi načini organiziranja društvenog života.

Ifeovo razumijevanje razvoja zajednice utkano je u veći dio ovoga teksta. On nastoji kombinirati ekološko poimanje održivosti s konceptom socijalne pravde kao ključnim aspektima razvoja zajednice, pri čemu povezuje vizije o onome što je ostvarivo i onome što je poželjno (Ife, 2002: 79). Prema tome, »integrirani razvoj zajednice« temelji se na interakcijama između šest ključnih dimenzija: socijalne, ekonomске, političke, kulturne, zaštite okoliša i osobne/duhovne (Ife, 2002, poglavља 8 i 9). Na drugim mjestima Ife kritizira različite vrste »fundamentalizma« u razvoju zajednice koje naglašavaju jednu dimenziju, obično ekonomsku, nauštrb drugih (Ife, 2003). U našem akcijskom istraživanju više je pažnje posvećeno mješavini socijalnih, političkih i ekonomskih elemenata, nego kulturnoj, osobnoj i dimenziji zaštite okoliša. Bez obzira na to, ključno polazište

našega rada izvorni je integrativni pristup u kojem granice teorije i prakse između različitih dimenzija postaju zamagljene.

Druga važna struja u literaturi odnosi se na »razvoj zajednica temeljen na prednostima« koja naglasak stavlja na jake strane, prednosti ili sposobnosti zajednica, nasuprot deficitarnom modelu zajednica koji se usredotočuje na probleme, a prevladava u nekim od dominantnih koncepcija socijalnoga rada (Mathie i Cunningham, 2002). Naglaskom na mobilizaciji prikrivenih jakih strana i neformalnih mreža taj je pristup u uskoj vezi s promišljanjima »društvenog kapitala« ili oblicima povjerenja i udruživanja (Putnam et al., 1993). Iako je termin društveni kapital žestoko osporavan, i u opasnosti da i sam postane dio nove ortodoksije u literaturi o razvoju (Harris, 2002), važan je jer se odnosi na prednosti zasnovane na relacijskim (a ne na individualnim) značajkama, koje se povećavaju kroz upotrebu. Kao takvog, moguće ga je povezati s Hirschmanovim pojmom »društvene energije« koja se sastoji od prijateljstava, idealna odnosno zajedničkih vizija zasnovanih na vrijednostima, te ideja i rješenja za značajne probleme do kojih se dolazi u grupi (Hirschman, 1984; Uphoff, 1992; Muabet, n. d.). Veza između mobilizacije i razvoja zajednice s jedne strane, te socijalnih reformi i socijalnog planiranja s druge, javlja se, barem metaforički, kao kanaliziranje socijalne energije u smjeru dogovorenih ciljeva.

Štoviše, mobilizaciju i razvoj zajednice moguće je promatrati kao područje koje se bavi stvaranjem i raspodjelom različitih resursa ili vrsta kapitala, među kojima se svakako ističu društveni kapital, ekonomski kapital, politički kapital i kulturni kapital. Moguće je govoriti i o kapitalu vezanom uz okoliš, resurse i zaštitu okoliša te o psihološkom kapitalu kao sredstvima za samoosvješćivanje. Također je moguće dodati intelektualni kapital, odnosno vještine i sposobnosti koje se stječu putem formalnih i neformalnih obrazovnih intervencija. Ovoj podjeli na sedam dimenzija vratit ćemo se u trećem poglavlju, gdje ćemo ocrtati radnu tipologiju za mobilizaciju i razvoj zajednice.

Organizacijski okviri i dileme

Mnoštvo literature govori o nizu uloga, zadataka i vještina koje trebaju imati radnici koji se bave razvojem zajednica (zove ih se još i radnicima u zajednici, organizatorima zajednice itd). Ife razlikuje »zaposlene radnike u zajednici«, »zaposlene sektorske radnike«, »stručnjake kojima je u žarištu zajednica«, »zaposlene aktiviste« i »dobrovoljce, aktiviste u zajednici«, sugerirajući da se za svakog javljaju konkretni izazovi i mogućnosti (Ife, 2002: 266–269). Njegova razrada facilitatorskih, edukativnih, reprezentativnih i tehničkih uloga i vještina koje ima »radnik na razvoju zajednice« vrijedno je uporište ovoga akcijskog istraživanja (Ife, 2002; poglavje 11), baš kao i njegovih 26 načela razvoja zajednice).

26 načela razvoja zajednice (Ife, 2002; poglavlje 10)

1. Cjelovitost
2. Održivost
3. Raznolikost
4. Organski razvoj
5. Uravnoteženi razvoj
6. Bavljenje pitanjima strukturalno nepovoljnog položaja
7. Bavljenje diskursima o nepovolnjem položaju
8. Osnaživanje
9. Definiranje potreba
10. Ljudska prava
11. Uvažavanje lokalnog znanja
12. Uvažavanje lokalne kulture
13. Uvažavanje lokalnih resursa/izvora
14. Uvažavanje lokalnih vještina
15. Uvažavanje lokalnih procesa
16. Proces, ishod i vizija
17. Integritet procesa
18. Podizanje svijesti
19. Sudjelovanje
20. Suradnja i konsensus/dogovor
21. Brzina razvoja
22. Mir i nenasilje
23. Uključivost
24. Izgradnja zajednice
25. Povezivanje globalnog i lokalnog
26. Antikolonijalna praksa

Tijekom vremena na globalnoj razini postaje sve očitiji pomak prema povećanoj profesionalizaciji i tehnicizaciji rada na razvoju zajednica, koji je možda otupio neke »radikalnije«, i na društvenu promjenu usredotočene značajke takvoga rada. Sue Kenny, na osnovi međunarodnog komparativnog istraživanja, tvrdi da »se praktičari koji se bave razvojem zajednica susreću s nizom novih izazova koji proizlaze iz kontradiktornih okolina u kojima rade i novih »stopljenih diskursa¹ koji mijenjaju intelektualni krajobraz« (Kenny, 2001: 12). Najvažniji »stopljeni diskursi«, od kojih Kenny ne spominje sve, mogu se konceptualizirati na sljedeći način:

¹ U originalu se rabi termin *fused discourses*.

- Rastući utjecaj načela djelovanja koji dolazi iz »tržišne« sfere s naglaskom na individualnu samopomoć i samodostatnost; na izbor potrošača (za razliku od aktivnog uživanja građanskih prava, i na ugovorne oblike upravljanja). Organizacije za razvoj zajednica sve su više pod utjecajem parametara »nove javne uprave« s naglaskom na (kvantitativnim) rezultatima i efikasnosti povezanoj uz troškove upravljanja (Ramia, 2003).
- Pojačani naglasak na društvenu odgovornost poduzeća i korporativno građanstvo, te propitivanje utjecaja aktivnosti poduzeća, čime se otvara novi skup pitanja povezanih s razvojem zajednica.
- Kritika države blagostanja i njezinih profesionalno-birokratskih odgovora formuliranih u okviru socijalnih prava, potreba i preraspodjele te promocija drugačijeg modela zasnovanog na složenim mješavinama strategija za lokalno osnaživanje (katkad nazivanim »aktivno blagostanje«) i smanjenju uloge države i javne potrošnje.
- Stvaranje »nove posredne sfere« (Stubbs, 2003) koja se sastoji od međunarodnih NVO-a i privatnih savjetodavnih tvrtki koje su sve više orientirane na ugovore za pomoć i razvoj, a istodobno su uzrok i posljedica pojačane tehnicizacije, fragmentacije i »projektizacije« razvoja.
- Obnovljen naglasak na nadgledanju i discipliniranju onih koji su etiketirani kao »nezasluzni«, kroz niz javnih i privatnih tehnika i tehnologija, uključujući programe »sigurnosti u zajednici« i »nadgledanja susjedstva« (*neighbourhood watch*).
- Pojačani naglasak na novim oblicima javno-privatnog partnerstva, zajedničkih pothvata i formalnih socijalnih ugovora, u kojima se zajednički razmatraju različiti interesi kako bi se povećala efikasnost aktivnosti društvenog razvoja i socijalnih programa.

Unutar ovoga promjenjivog polja ključne su složene veze koje utječu na raspodjelu životnih prilika, mogućnosti i zagovaranja pravde, a uspostavljuju se između države, tržišta i civilnoga društva, pri čemu potonji predstavlja maglovit termin koji pokriva sve, od velikih međunarodnih nevladinih organizacija do malih lokalnih inicijativa. Svi ti aktori, pojedinačno i zajedno, na lokalnoj, nacionalnoj ili globalnoj razini, mogu osigurati »poticajna okružja« za razvoj zajednica, ili pak ograničiti njihov manevarski prostor. U tom se smislu »civilno društvo« ne može više smatrati privilegiranom ili »magičnom« sferom za razvoj zajednica. Kennyno gledište da će razvoj zajednice »nastaviti pružati odgovarajuće izazove, kako podjarmljivanju koje se događa u svakodnevnom životu, tako i koncentraciji moći na lokalnoj i nacionalnoj razini« (Kenny, 2001: 12) najbliže je našim stajalištima, iako smatramo da će »aktivistički« jezik, praksa i repertoar morati nastaviti s pomacima i manevriranjem uslijed novih proturječja u organizacijskim rutinama i strukturama.

Međunarodna arena

Vrlo je važno naglasiti da će priroda i sadržaj mobilizacije i razvoja zajednice uvijek biti, ovisno o kontekstu, specifični. No, to ne znači da su nemogući međunarodni pothvati, razmjena iskustava, prepoznavanje zajedničkih mesta za akciju, kao i stvaranje veza između lokalnih, regionalnih i globalnih područja. Štoviše, utjecaj globalizacije na lokalne sfere, ponešto trapavo imenovan kao »glokalizacija« vrlo je važan za ovo akcijsko istraživanje.

Svjedočanstvo o nastanku međunarodnoga područja proučavanja i prakse mobilizacije i razvoja zajednice pojva je stručnoga časopisa *Community Development Journal* 1966. godine, posvećenog političkim, ekonomskim i socijalnim programima koji povezuju aktivnosti građana s institucijama i vladom, pri čemu se nastoji usporediti međunarodna iskustva vezana uz mjere, programe, metode i prakse, uključujući i akcije u zajednicama, seoske, gradske i regionalne planove, studije zajednica i seoski razvoj. Uz to, 1999. je ponovno uspostavljena *International Association for Community Development* u obliku koji je bitno različit od njezinih kolonijalnih korijena, a nastoji promovirati veze između praktičara koji se bave razvojem zajednice, udruženja, edukatora i donositelja mjera, te postaje sve aktivnija i utjecajnija u Srednjoj i Istočnoj Europi.

No, kojegod da je veze moguće uspostaviti, »većina mјera i praksi za razvoj lokalnih zajednica ostaje samo – lokalna« (McConnell, 2003: 5). Stoga bi se, radi obogaćenja teorijskih i konceptualnih razumijevanja, težište ovog akcijskog istraživanja trebalo staviti i u kontekst iskustva svakodnevnog aktivizma i preživljavanja koji čine mobilizaciju i razvoj zajednica u Hrvatskoj.

2. MOBILIZACIJA I RAZVOJ ZAJEDNICA U HRVATSKOJ: Institucionalne zapreke i izazovi

Izvori i tragovi

Nino Žganec je prije devet godina izjavio da je »domaća literatura» za kolegij *Metode organiziranja zajednice* na Studiju socijalnog rada u Zagrebu »stvarno nedostatna – samo jedna knjiga i nekoliko časopisa», tako da je »većina znanja koje studenti usvajaju iz drugih zemalja Europe i SAD-a« (Žganec, 1997). Ipak, od tada pa do danas u Hrvatskoj se više pažnje posvećuje ovoj temi, pa iako ne dolazi do »eksplozije« tekstova, nastaje niz teorijskih radova, studija slučaja i priručnika. Unatoč širenju opsegom domaće literature, potreban je rad na »iskapanju« tragova teorije i ponovnom otkrivanju prakse i razvoja zajednica u Hrvatskoj. Pritom valja paziti da se sama tema ne prenaglasi, odnosno da se pod nju ne podvede previše različitih povijesnih pojava. Iako je takav projekt izvan do-

segom ovog uvodnog eseja, pa i cijelog akcijskog istraživanja, smatramo važnim ponuditi dvije moguće povijesne ishodišne točke mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj.

Jedna se ishodišna točka odnosi na razdoblje prve polovice dvadesetog stoljeća za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije. Pionirske etnografske studije seoskih zajednica, kao što je *Kako živi narod* (Bićanić, 1936), moguće je povezati s pojmovima agrarnog razvoja, i naročito ulogom zadruga, koje su, uz obnašanje ekonomskih funkcija, istodobno predstavljale važne društvene i kulturne institucije. Taj spoj ne treba promatrati kao skup snaga i ideja koje se odupiru modernizaciji, nego kao alternativni put prema modernizaciji. Malo je autora istražilo pokret zadruga kao specifičnu vrstu organiziranja zajednica koje predstavljaju važan, iako ponešto prikriven kontinuitet u mobilizaciji i razvoju zajednica u Hrvatskoj. U istu svrhu osvjetljavanja kontinuiteta važno je pobliže prikazati ulogu Hrvatske seljačke stranke (HSS), Katoličke crkve kao i javnog zdravstva, posebice Škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, od 1920-ih pa sve do današnjih dana.

Dругa ishodišna točka bila bi Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji, naročito nakon Titovog prekida sa Staljinom 1948. »Modernizacija«, s jasnim naglaskom na industrializaciju i urbanizaciju u vrijeme prvog vala jugoslavenskog eksperimenta, predstavlja totalizirajući »odozgo prema dolje« pristup, iako su početna kretanja prema radničkom samoupravljanju i lokalnom društvenom i kulturnom organiziranju možda relevantna za povijest mobilizacije i razvoja zajednice u Hrvatskoj, kao što su i radne akcije bile važne društvene i kulturne prakse.

Puno je zanimljivija kasnija faza decentralizacije i potpuna primjena samoupravnog socijalizma, koja slijedi nakon Ustava iz 1974. godine. Formiranje samoupravnih interesnih zajednica (SIZ) kao profesionalnih mjesta gdje građani izražavaju i zadovoljavaju svoje interese iz područja rada i pružanja usluga, te funkcioniranje mjesnih zajednica (MZ) na razini lokalnih zajednica predstavlja iznimno zanimljiv eksperiment »participativnog socijalizma«, unatoč njegovoj djelomično paternalističkoj, formalističkoj, pa čak i prinudnoj prirodi uslijed vodeće uloge komunističke partije i moći središnjih, odnosno republičkih državnih upravljačkih tijela. Ovdje je posebno važan utjecaj koji su SIZ-ovi i mjesne zajednice ostvarili u pogledu stvaranja nove javne sfere, kao i, premda simbolično, nastojanje pribavljanja povratne informacije korisnika o uslugama u zdravstvu, obrazovanju i socijalnoj zaštiti (Parmalee, 1982; Saric i Rodwin, n. d.).

Tomu treba pridodati i činjenicu da su ženske i omladinske organizacije u istom razdoblju počele preuzimati autonomije uloge, te su često bile aktivne na razini lokalnih zajednica, poput Crvenog križa i Caritasa, kao i dječje organizacije Naša djeca, u čijem su radu sudjelovale mreže dobrovoljaca. S takvim su razvojem povezana i nastojanja unutar sveučilišta jer su, naravno, humanističke i društvene znanosti pokušavale istražiti i objasniti prakse i stavove različitih zajednica, kultura i potkultura.

Osamdesete godine 20. st.

Tijekom 1980-ih javlja se niz inicijativa i pokreta koji su prethodnica izvorne autonomne javne sfere. U Sloveniji su nove inicijative jasno izrazile zanimanje za razvoj »civilnog društva« i »novih društvenih pokreta«, te su uspjeli utjecati na diskurs Saveza komunista Slovenije (Mastnak, 1994: 100). Aktivisti sa Sveučilišta u Ljubljani i oni koji su s njime bili povezani, pokrenuli su, pod utjecajem Freirea, niz akcija u zajednici iz kojih su učili, a koje su uključivale umjetničke inicijative, alternativni pokret za mentalno zdravlje, rad s mladim »rizičnim« ljudima, rad s uživateljima droga itd. Krajem 1980-ih došlo je do povezivanja antimilitarističkih i mirovnih grupa, ženskih grupa i aktivista koji su se bavili zaštitom okoliša, što je rezultiralo smislenom kritikom komunističkog sustava. U Hrvatskoj, naročito u Zagrebu, razvija se sličan niz inicijativa, od koji su neke bile izravno pod utjecajem pokreta u Ljubljani. Formirale su se mirovne grupe i grupe za zaštitu okoliša poput Svaruna, alternativni mediji i niz ženskih inicijativa poput SOS telefona (Stubbs, 2001: 92).

SOS telefon Zagreb

SOS telefonsku liniju za žene žrtve nasilja pokrenula je 1988. »Ženska grupa Trešnjevka«, u prostorijama koje su pripadale Savezu socijalističke omladine Hrvatske. Povremeno je dobivala novčanu potporu od državne Lutrije za nabavljanje uredskog materijala i za dio troškova javnoga prijevoza za volonterke. Prva veća novčana donacija iz inozemstva primljena je u jesen 1989. od Frauenhaus Mainz (Njemačka), zahvaljujući osobnim kontaktima koji su stvoreni kroz razmjenu studenata sa Sveučilišta u Zagrebu i Mainzu. Svota od 5 000 DEM u to se vrijeme činila znatnom, te je grupa zajednički odlučila da je spremi i započne sa štednjom novca za kuću koja će biti sklonište.

Kuća nikad nije kupljena. U prosincu 1990. volonterke SOS linije (tada su već bile registrirane kao udruženje građana »Ženska pomoć sada«) bespravno su uselile u stan u centru grada, namjeravajući izvršiti pritisak na gradsku upravu da otvorí sklonište za žene žrtve nasilja u obitelji. Akcija koja je pokrenuta kao čin građanskog neposluha s ciljem javnog pritiska na donositelje odluka završila je tako da su prve žene, koje su trebale sklonište, počele dolaziti i sklonište je započelo s radom u stanu za čije korištenje grupa nije imala zakonskih prava. Novac koji je bio spremljen za kupnju kuće potrošen je za honorare aktivistkinjama koje su počele raditi u skloništu.

Žene koje su vodile sklonište odvojile su se u proljeće 1992. od »Ženske pomoći sada« i pokrenule »Autonomnu žensku kuću Zagreb«. Sljedećih godina sklonište je dobivalo potporu kroz donacije iz inozemstva. U studenom 1998. sklonište je dobilo novčanu potporu iz državnog proračuna od Povjerenstva za jednakost u obliku nagrade za svoj rad na sprječavanju nasilja nad ženama. Oko 40% godišnjeg proračuna skloništa u zadnje dvije godine dolazi iz hrvatskih izvora, odnosno iz kombinacije državnog i gradskog proračuna.

(prerađeno iz Bagić, 2002)

Devedesete godine 20. st.

U kontekstu razvoja političkog pluralizma, pojave autoritarnog nacionalizma, ratnih razaranja i masovnih prisilnih migracija tijekom ranih 1990-ih promijenio se cijeli zemljovid mobilizacije i razvoja zajednice u Hrvatskoj. Odgovor međunarodne zajednice, zasnovan na reakcijama na krizne situacije izazvane ratnim događanjima, pokazao je tendenciju razvoja u dva međusobno povezana smjera. Prvi se smjer tiče potpore skupini novih hrvatskih nevladinih organizacija kod kojih prevladava »psihosocijalni« pristup, s naglaskom na pojedinačnim, obiteljskim i grupnim terapeutskim intervencijama. Kritika toga pristupa izražena kao »medikalizacija socijalnih posljedica rata«, iz današnje se perspektive doima ponešto pretjeranom (Stubbs i Soroya, 1996), jer se u nekim tekstovima donekle posvetila pažnja čimbenicima u zajednici koji pridonose psihološkoj dobrobiti (Agger et al., 1995; Mimica i Stubbs, 1996). Usprkos tomu, ipak je tema razvoja zajednica ostala relativno zanemarena, čemu je uzrok i ograničen prostor za bilo kakvu političku intervenciju koja bi mogla biti doživljena kao radikalna u vrijeme nacionalne mobilizacije i autoritarnosti (Stubbs, 1997a).

Drugi je smjer bio vezan uz neposrednu pomoć stradalima i distribuciju humanitarne pomoći. Tu su vodeću ulogu imale vjerske organizacije, naročito Caritas i Merhamet, a uz njih i grupe novih, domaćih nevladinih organizacija, od kojih su neke promovirale ili se zasnivale na samoorganiziranju izbjeglica i prognanika/ca. U područjima izravno pogođenima ratom dogodile su se nove vrste socijalne mobilizacije, koje su često uključivale uske veze između formalnih i neformalnih vođa, škola, umjetnika...

Radikalnije inicijative, a većina ih je bila okupljena oko mreže grupa i organizacija koje su surađivale s Antiratnom kampanjom Hrvatske, predstavljale su i stvarni i simbolički nastavak dijela aktivizma iz 1980-ih, no u promijenjenim okolnostima. Te su inicijative bile pod jakim utjecajem općih teorija o »civilnom društvu« i posebno pod utjecajem koncepata vezanih uz »nenasilno rješavanje sukoba« (Stubbs, 1996a). Premda su mnoge takve inicijative kombinirale pristupe kao što je zagovaranje i lobiranje s praktičnim akcijama, podržavajući osobe pogođene ratnim zbivanjima i autoritarnim nacionalizmom, i tu su rijetke jasno određene veze s konceptima mobilizacije i razvoja zajednica.

Od druge polovice 90-ih nadalje, u okolnostima kad postoji određeni stupanj relativne stabilnosti i kad nema direktnih sukoba u Hrvatskoj, znatno se veća pažnja posvećuje mobilizaciji i razvoju zajednice, iako često u okviru termina »društvena obnova« (Stubbs, 1996; Ajduković, ur., 2003) i »izgradnja zajednice«. Gledajući unatrag, velik poticaj za razvoj te teme došao je od stranih organizacija koje su pružale potporu, ali uz sve veći doprinos ključne grupe praktičara u Hrvatskoj, aktivista i profesionalaca, od kojih su neki radili u, ili blisko surađivali s tim međunarodnim agencijama, makar u vrlo kratkim razdobljima. Vrijedno je napomenuti da su mnoge od najvažnijih organizacija koje se bave razvojem zajednice formirane u tom razdoblju.

Također je važna činjenica da je napisano tek nekoliko tekstova koji bilježe te aktivnosti, i to djelomično zato što aktivisti i aktivistkinje nemaju dovoljno prostora i sredstava za pisanje. Jedan od važnih teksovata je *Izabirem život* (Kruhonja, ur., 2001) koji razmatra rad mirovnih timova osječkog Centra za mir, nenasilje i ljudska prava u šest zajednica Istočne Slavonije, s posebnim naglaskom na »slušanje« zajednica. Uz to, knjiga *Aktivistkinje: kako 'opismeniti' teoriju* (Barilar et al., ur., 2001) bilježi iskustva žena u civilnim inicijativama u Hrvatskoj od 1980-ih na ovamo, pri čemu istražuje i propituje međuodnos aktivističkog angažmana i teorijskih koncepata s izravnom referencom na žensku zajednicu (70–75). Zbornik radova i refleksija o desetgodišnjici Centra za žene žrtve rata također nastoji »oživjeti rodnu dimenziju javnog pamćenja o sudjelovanju žena u ratnim protestima i drugim političkim aktivnostima« (Kesić, 2003: 12). Knjiga *Socijalna rekonstrukcija zajednice* (Ajduković, ur., 2003), zasnovana na radu Društva za psihološku pomoć, donosi vrijedan socijalno-psihološki pogled na razvoj zajednice nudeći niz teorijskih i praktičnih prijedloga za rad u ratom pogodenim zajednicama. Priručnik koji je pripremila udruga Odraz također sadrži niz korisnih uputa za rad u zajednicama (Laginja i Pavić, 2001).

Strukturalni i institucionalni konteksti i zapreke

Ovdje je nemoguće ponuditi odgovarajući pregled širega strukturalnog konteksta hrvatskoga društva zbog nedostatka prostora, no kombinacija čimbenika kao što su rat, fizička razaranja, masovno premještanje stanovništva, autoritarni nacionalizam, ponovna patrijarhalizacija, ekonomska i društvena kriza i tranzicija, imala je važnu ulogu u definiranju vrsta intervencija za razvoj zajednica. Jačanjem stabilnosti, demokratičnjom političkom scenom i težnjama prema članstvu u Europskoj Uniji, pojatile su se nove okolnosti, iako je pomak prema »dubinskoj demokraciji« još uvijek proces koji nije do kraja ostvaren.

Niz općenitih činjenica važan je kad se govori o socio-političkoj ekonomiji suvremene Hrvatske kao načinu pokretanja rasprave o obrascima razvoja i prostorima za mobilizaciju i razvoj zajednica.

- Hrvatska je s BNP od 4 625 USD po glavi stanovnika i kupovnom moći od 9 170 USD po glavi stanovnika bila rangirana na 47. mjesto Indeksa ljudskog razvoja, pokazujući tako mnoge elemente tipične za zemlje sa srednjom razinom prihoda (UNDP, 2003).
- Iako se od 1994. bilježi stalni ekonomski rast, posljedice rata, s više od 20 000 ubijenih ili ranjenih ljudi i štetom procijenjenom na više od 38,7 milijardi USD (Škrabalo, 2003) takve su da još uvijek nije dostignut najviši BNP kupovne moći koji je s 9 313 USD dosegao vrhunac 1990., a nakon toga je pao za 21% 1991., 18% 1992. i 8% 1993.

- Stanovništvo Hrvatske između dva je popisa stanovništva smanjeno za 7,25%, odnosno sa 4 784 265 u 1991. na 4 437 460 u 2001., pri čemu je značajno izmijenjen i etnički sastav, s naročitim smanjenjem udjela Srba s 12,16% u 1991. g. na 4,54% 2001. (Državni zavod za statistiku, 2004). _____
- Na vrhuncu izbjegličke krize, krajem 1992., u Hrvatskoj je živjelo 700 000 izbjeglica i prognanika. Nakon vojno-poličkih akcija 1995. oko 300 000 Srba je izbjeglo iz Hrvatske, a do veljače 2003. samo ih se 98 000 vratilo (Škrabalo, 2003). Od 1991. oko 150 000 etničkih Hrvata, uglavnom iz Bosne i Hercegovine, dobilo je hrvatsko državljanstvo. _____
- Nezaposlenost je stalno visoka unatoč povećanoj makroekonomskoj stabilnosti: registrirano je oko 320 000 nezaposlenih osoba, a stopa nezaposlenosti je 18,9% (Hrvatski zavod za zapošljavanje, 2004). Postotak mlađih nezaposlenih osoba (u dobi od 15–24 godina) dvostruko je veći od toga, i najveći među zemljama u tranziciji (Starc et al., 2003: 47). Udio žena, naročito onih s višim i visokim obrazovanjem je također izrazito visok među nezaposlenima (B.a.B.e., 2000). _____
- Analizirajući demografske trendove, uključujući niske stope rađanja, u Hrvatskoj je očit visoki omjer uzdržavanog stanovništva koji iznosi 0,48 te se očekuje da će rasti do srednje razine (WHO, 2004), a predviđa se da će omjer uzdržavane starije populacije još izrazitije rasti (UN Desa Population Division, n. d: 194–195). _____
- Demografska kriza« je također bila jedan od ključnih razloga za ponovno uspostavljanje patrijarhalnih vrijednosti i za stavljanje naglaska na ulogu žene-majke koja je važnija od uloga koje žene imaju na tržištu rada i u javnom životu (B.a.B.e., 2000). _____
- Podaci o siromaštvu i nejednakosti otkrivaju mješovito stanje – stope absolutnog siromaštva su niske – 4,8% prema međunarodnom standardu koji iznosi 4,3 USD po stanovniku po danu, i 10% prema nacionalnoj crti siromaštva, iako je stopa subjektivnog siromaštva od 80% vrlo visoka (Starc et al., 2003: 11). Noviji podaci o siromaštvu upućuju na to da su najranjivije kategorije stanovništva žene iznad 65 godina i samohrani roditelji. Stopa nejednakosti mjerena *Gini koeficijentom* iznosila je 0,298 u 2000., što nije osobito visoko prema međunarodnim standardima, no između 1998. i 2000. došlo je do značajnog porasta nejednakosti u visini osobnih dohodata (Starc et al., 2003: 9–10). _____
- Veliki su i rastući regionalni jazovi između bogatijih, uglavnom urbanih područja kao što su Zagreb i Rijeka, i mnogih ratom pogodjenih područja koja imaju status »područja od posebne državne skrbi«, a za koja je karakteristična visoka stopa nezaposlenosti, malen ljudski kapital, stanovništvo starije životne dobi i napetost između doseljenika, povratnika i domaćeg stanovništva. U područjima pogodjenima ratom došlo je do smanjenja ukupnog broja stanovništva za

40% u razdoblju od 1991. do 2001.; stopa nezaposlenosti je dvostruko veća od državnog prosjeka, nezaposlenost raste brže nego zaposlenost; na tim područjima živi samo 8% stanovništva Hrvatske, koji čine 21,78% svih primatelja različitih oblika socijalne zaštite i, isključujući socijalnu pomoć, imaju samo 51,8% prosječnog dohotka po stanovniku (Škrabalo, 2003). Noviji podaci o regionalnim BDP po stanovniku govore o širenju jaza između bogatijih i siromašnijih županija, pri čemu je najveći jaz između Grada Zagreba (BDP po stanovniku 19 125 USD) i najsrđomašnije Ličko-senjske županije (BDP po stanovniku 1 350 USD) s omjerom od 14:1 (istraživanje HGK, citirano u *Jutarnjem listu* 28. 2. 2004).

- Romi, kojih prema službenim podacima iz Popisa stanovništva 2001. ima 9 563, a realni broj je procijenjen na oko 40 000, suočavaju se s diskriminacijom vezanom uz državljanstvo, policijski nadzor i nadasve u obrazovanju (Memedi i Papa, 2001). Nacionalni program za Rome koji je usvojen 2003. napominje da Romi sudjeluju s manje od 1% u ukupnom stanovništvu, ali s 13, 56% u ukupnom broju svih primatelja socijalne pomoći.
 - Utjecaj brze urbanizacije, nakon koje je uslijedila deindustrializacija i promjene u dohotku od turizma, stvorili su šire razvojne probleme, naročito u obalnom dijelu Hrvatske i na otocima, te je pogotovo na manjim otocima došlo do velikog smanjenja broja stanovnika, iako je Zakon o otocima jedan od rijetkih primjera razvojnog zakonodavstva koji je imao pozitivan utjecaj.
 - Iako je teško predočiti empirijske rezultate, društvo u Hrvatskoj doživjelo je pad povjerenja općenito i pad povjerenja stanovništva u određene institucije, koji je povezan sa zabilježenim jakim vrijednosnim razlikama (Starc et al., 2002: poglavlje 2).
 - Hrvatska ima dosta velik broj osoba za koje se skrbi u različitim vrstama institucija. Te su institucije uglavnom izolirane od naseljenih centara, iako taj broj nije ni približno velik kao u nekim zemljama Srednje i Istočne Europe, primjerice u Bugarskoj i Rumunjskoj (Stubbs i Warwick, 2003). Broj osoba u zatvorima, koji je nizak u usporedbi s međunarodnim standardima, narastao je s 20 na 100 000 stanovnika u 1991. na 55 na 100 000 stanovnika u 1996. (Walmeselly, 1998). Financiranje tih institucija još nije došlo do krizne točke, a fizički uvjeti u njima uglavnom su zadovoljavajući. Djeca u pravilu cijelo djetinjstvo provode u institucionalnoj skrbi, a odrasle osobe s teškoćama cijeli život žive u ustanovama. S druge strane, vrlo se malo sredstava odvaja za programe izlaska iz takvih oblika skrbi te za rehabilitaciju u zajednici.
-

Akcijsko istraživanje zasnovano je na stajalištu da su institucionalne snage i konfiguracije ključne u oblikovanju i stvaranju prepreka potencijalima za mobilizaciju i razvoj zajednica, no te procese u suvremenoj Hrvatskoj u ovom tekstu moguće je okrstati samo na vrlo općenitoj razini. Strateški smjer razvojne politike Hrvatske u najmanju je ruku

zbunjajući. To se može opisati i citatom iz izvrsnog teksta objavljenog u *Izvješću o ljudskom razvoju iz 2001.*: »U drugoj polovici 1990-ih javila se težnja (neki bi to nazvali fascinacija) prema razvoju strategija, tako da je Hrvatska vrvjela odlukama i namjerama da se izrade strategije.« (Starc et al., 2002: 49). Na to se nadovezalo formiranje agencija, instituta, komisija, povjerenstava i sličnih tijela, sa zadatkom da razviju i nadgledaju strategije i programe, čiji mandati su se preklapali, a sve je rezultiralo međusobnim natjecanjem i stvaranjem *institucionalne džungle* (Hauser, 2002). Pokušaj da se racionalno ili logički utvrdi tko je nositelj ili voditelj bilo kojeg programa uglavnom završava neuspjehom zbog brojnih tijela i aktera koji su često i sami ovisni o stalnjim tijelima i povezani s kratkoročnim mrežama i grupama.

Rasprava Marine Škrabalo o kontekstu u kojem se donose mjere za izgradnju mira u Hrvatskoj može se primijeniti i na mobilizaciju i razvoj zajednica: »Potrebno je odmah iskoristiti postojeće mogućnosti za obogaćivanje i povezivanje različitih, trenutno nepovezanih zakonskih, institucionalnih i programske sustava..., s posebnim naglaskom na akumulaciju socijalnog kapitala... i sudjelovanje građana u procesima donošenja mjera na lokalnoj i nacionalnoj razini« (Škrabalo, 2003: 2–3). Tijekom rada na projektu ovog akcijskoga istraživanja namjera nam je bila prepoznati različite aspekte nepovezanosti između donošenja mjera na razini »odozgo prema dolje« i razvojnih strategija i inicijativa za mobilizaciju i razvoj zajednica koje idu »odozdo prema gore«, pri čemu je važno bilježiti i primjere dobrih praksi, a u slučaju potreba razvijati preporuke za promjene.

Jedna od tema vrijednih pažnje složena je arena mјera i praksi koje reguliraju i promoviraju nevladine organizacije, grupe i udruge. U Hrvatskoj je registrirano više od 20 000 udruga građana, s omjerom od 4,5 na 1000 stanovnika, što je blisko razinama u Mađarskoj u kojoj je registrirano 18 000 udruga koje djeluju na lokalnoj razini (Starc et al., 2002). Riječ je o povećanju broja za skoro 5 000 od 1999. godine, u koji nisu uključeni sportski klubovi i kulturne udruge, iako većina najinformiranijih komentatora i praktičara navodi kako je samo 1000 – 1500 udruga aktivno. Odnos između hrvatske Vlade i vodećih nevladinih organizacija (NVO) koje su većinom dobivale potporu iz inozemstva tijekom glavnine 1990-tih, u kontekstu autoritarnog nacionalizma, bio je zategnut, a Zakon o udrugama iz 1997. bio je ocijenjen kao problematičan i restriktivan s obzirom na aktivnosti udruživanja (Stubbs, 1997b).

Uslijedilo je formiranje Vladinoga ureda za udruge (UzU); objavljaju se godišnji natječaji za novčane potpore udrugama putem kojih je 1999. podijeljeno 28 mil HRK, a u 2002. 17 mil HRK; progresivniji Zakon o udrugama donesen je 2001., stvara se Zaklada za razvoj civilnoga društva; 2000. godine razvija se *Program suradnje Vlade Republike Hrvatske i nevladinog i neprofitnog sektora u Republici Hrvatskoj*. Sve je to pridonjelo stvaranju pozitivnog, osnažujućeg okruženja. Vanjska potpora za hrvatski nevladini sektor bila je i još je uvijek dosta velika, te uspostavlja, većinom putem programa koje financira USAID, skupinu organizacija koje pružaju trening i potporu za izgradnju kapaciteta organizacija civilnog društva. Potpora je više usmjerena na razvojna pitanja,

nego na uklanjanje neposrednih kriznih posljedica, a mobilizacija i razvoj zajednica sve više postaju prioritet.

Obrasci razvoja NVO-a su zemljopisno nejednaki, s koncentracijom u gradskim područjima. Rašireno je i gledište da »elitni«, profesionalni NVO-i svoj rad kroje tematski i zemljopisno, prema interesima donatora. Važno je napomenuti da razine »nepovjerenja« među NVO-ima, kao i između organizacija civilnog društva i drugih sektora sprječavaju razvoj kohezivnih pristupa temi lokalnoga razvoja. Uz to, mnoge strategije i planovi »odozgo prema dolje« ne uspijevaju komunicirati s civilnim društvom, pa čak ni ne pokušavaju, makar na simboličkoj razini, primijeniti pristupe koji uključuju savjetovanje, razvijanje partnerstava i pružanje mogućnosti da stanovništvo izrazi stajališta.

Mnogi smatraju da je multisektorsko djelovanje panacea za mnoge probleme u hrvatskom društvu, uključujući prepreke lokalnom razvoju, pri čemu zaboravljaju na duboko ukorijenjenu prirodu nepovjerenja i složenost interesa i odnosa moći. Još uvijek postoji relativno malo primjera dugoročnih, sustavnih multisektorskog partnerstava između lokalne uprave, udruga i NVO-a i poduzeća koja pomažu razvoj zajednice. Ipak, jedno od prvih izvješća o društvenoj odgovornosti poduzeća u Hrvatskoj ističe nekoliko pozitivnih primjera suradnje poslovnog sektora i civilnog društva (Bagić et al., 2004: 53).

Institucionalni kontekst razvoja zajednice je sasvim sigurno zakinut zbog nepostojanja službenog organizacijskog područja, budući da nema službenog obrazovanja na visokom stupnju ili profesionalnih edukacija, pa čak ni opće priznatih i akreditiranih edukacijskih programa; nema službenog udruženja za razvoj zajednica koje je povezano s međunarodnim tijelima; nema opće priznate/prepoznate mreže praktičara; nema stvarnog ni virtualnog resursnog centra za razmjenu praktičnih iskustava, i tako dalje. Potezi kojima bi se na silu nastojalo stvoriti te strukture i standarde bili bi, naravno, kontraproduktivni, te bi još više pridonijeli nepovjerenju između različitih dijelova sektora razvoja zajednice u nastajanju. K tome, relativno porozne granice sektora predstavljaju plodno tlo za razvijanje različitih pristupa, a nepostojanje rigidnih hijerarhija često je prisutno i u institucionaliziranim područjima djelovanja.

S druge strane, ti nedostaci stavljaju razvoj zajednice u relativno podređeni položaj u odnosu na ostale, službeno više vrednovane pristupe, te rad na razvoju zajednica može dovesti u nepovoljniji položaj kad je riječ o legitimitetu i, naročito, pristupu sredstvima. Uz to, unutar sektora još uvijek postoje neformalne hijerarhije nadređenih i podređenih pristupa, te se javlja određena vrsta elitizma koji nije podvrgnut procjeni prema otvorenim, transparentnim kriterijima. Naš projekt otvoren je prema tom kontekstu te nastoji ocrtati procese kroz koje se razvijaju ili će se u budućnosti razvijati norme, standardi i institucionalne strukture.

3. RAZMJENA ISKUSTAVA:

Akcijsko istraživanje, studije slučaja i tipologija mobilizacije i razvoja zajednice

Akcijsko istraživanje i metoda studije slučaja

Akcijsko istraživanje, shvaćeno na klasičan način, u neku je ruku prirodni dodatak mobilizaciji i razvoju zajednica. I jedno i drugo su kontinuirani, interaktivni procesi koji uključuju suradnju, zajedničko učenje, sudjelovanje i transformaciju i promjenu. I akcijsko istraživanje i mobilizacija i razvoj zajednice naglašavaju važnost analize znanja onih koji su unutar procesa (*insider*), bez podcenjivanja važnosti perspektiva onih koji su izvana (*outsider*), a koji nastoje podržati, postaviti nove izazove i proizvesti nova razumijevanja. Akcijsko se istraživanje opisuje kao »sudjelujući, demokratski proces razvijanja praktičnog znanja u potrazi za svrhotitim ljudskim djelovanjem (ili postojanjem)« (Reason i Bradbury, 2001:1). Fuzionirajući »akciju« i »refleksiju«, te »teoriju« i »praksu«, akcijsko istraživanje »transformira studije«, postaje »studija transformacija«, ili »studija koja transformira«. Ključna karakteristika akcijskoga istraživanja zabilježena je u novijem tematskom pregledu: »Akcijsko istraživanje odbija pojam objektivnog, vrijednosno neutralnog pristupa proizvodnji znanja na račun izravno političkih, društveno angažiranih i demokratskih praksi« (Brydon-Miller, Greenwood i Maguire, 2003: 13).

Prema tome, akcijsko je istraživanje, iako nedovoljno razvijen pristup u hrvatskom kontekstu, bio očigledan metodološki izbor za ovaj projekt. Projekt nastoji uključiti niz različitih grupa i aktera u razmjeni iskustava i zajedničkom učenju, kako bi se dokumentirala trenutna razumijevanja teme mobilizacije i razvoja zajednice u Hrvatskoj i tako pridonijelo stvaranju vizija i opcija za njezin razvoj. Kao takvo, istraživanje raspravlja raznolika područja i višestruka značenja. To se najbolje može izraziti pojmom koji sugerira važnost diferencijacije i reintegracije *tri različita glasa*: prvog lica subjekta; druge osobe – »drugog«, i treće osobe, koja bi trebala biti »objektivni« znanstvenik, i to kroz tri vremenske dimenzije (prošlost, sadašnjost i budućnost) (Chandler i Torbert, 2003).

U skladu s time, studije slučaja imaju ključnu ulogu kao glavni element metodologije projekta. U ključnom tekstu Robert K. Yin definirao je studiju slučaja kao »empirijsku studiju koja istražuje suvremenih fenomena unutar njegova stvarnog konteksta; kada granice između fenomena i konteksta nisu očito jasne i u kojem se koriste višestruki izvori podataka o činjenicama« (Yin, 2002:23). Studije slučaja omogućavaju istraživanju »da otkrije višestruko faktora koji su u interakciji proizveli jedinstveni karakter entiteta koji je subjekt studije« (Yin, 2002:82). Važno je napomenuti da studije slučaja nude mnogo više od jednostavnog opisa, iako je to, u slučajevima rijetkih ili neobičnih događaja, samo po sebi vrlo korisno. Studije slučaja donose detaljnu analizu konteksta

ograničenog broja događaja ili uvjeta i njihovih odnosa, koji su vrijedni sami po sebi, ali i stoga što upućuju na buduća istraživanja.

U najboljem slučaju, pažljivo izabrane studije slučaja predstavljaju ozbiljne analitičke uvide koji upućuju na šire modele i trendove, propituju pretpostavke koje se uzimaju »zdravo za gotovo« i predstavljaju nove putove za istraživanje. Naravno, važno je imati na umu da studije slučaja ne mogu, same za sebe, propitati sve aspekte složenih društvenih odnosa. Prema tome, komparativna vrijednost studija slučaja, odnosno do koje mjere je ono što je otkriveno u jednoj zajednici, jednoj organizaciji, jednom području razvoja zajednice relevantno i primjenjivo na druge, nije evidentna sama po sebi. Usvajanje pristupa koji rabi više studija slučaja može, ipak, značajno povećati zajedničko učenje na osnovi različitih slučajeva.

Evaluacija kao akcijsko istraživanje

Iako evaluacije predstavljaju zasebni tip primijenjenih društvenih istraživanja, u sklopu ovog projekta one su korištene kao jedna od metoda unutar akcijskog istraživanja. Evaluacije su omogućile temeljiti uvid u određene prakse mobilizacije i razvoja zajednica, pri čemu je od presudne važnosti bio interes aktera za sudjelovanje u evaluaciji i njihova spremnost da se nalazi evaluacije podijele sa širom javnosti.

Evaluacijska istraživanja se razlikuju po tome što im je, uz razumijevanje nekog procesa, primarna svrha njegovo vrednovanje prema kriterijima i pokazateljima čiji legitimitet ima različite izvore. Tako se kriteriji i pokazatelji uspjeha oblikuju na temelju kumulativnog iskustva i već generaliziranog znanja unutar određenog područja rada na razvoju zajednice; prioriteta i ustaljenih zahtjeva donatora; vrijednosti, iskustava i ciljeva aktera čiji se rad evaluira; te očekivanja zajednice i društva kojem je određena aktivnost ili intervencija namijenjena (Craig, 2002).

Prilikom utvrđivanja kriterija za vrednovanje često se javlja napetost koja evaluatore dovodi u dvostruku poziciju: moderatora različitih interesa te istraživača s vlastitim metodološkim preferencijama. Cjelokupni tijek evaluacije – od postavljanja kriterija preko prikupljanja podataka do interpretacije i prezentacije nalaza – podrazumijeva intenzivne interakcije među širom skupinom aktera s različitim, pa i suprotstavljenim očekivanjima. Nemogućnost jasnog razgraničenja uloge evaluadora i ispitanika, neminovnost suradnje i pregovaranja te imperativ primjenjivosti nalaza usko povezuju, pa čak i podvode evaluacijska pod akcijska istraživanja.

Govoreći o Hrvatskoj, u pozadini istraživačkog projekta nalaze se tri neizrečene ili nedovoljno izrečene pretpostavke:

1. U Hrvatskoj postoji mnogo više inicijativa koje se bave onime što se razumijeva ili je prepoznato pod terminom »mobilizacija i razvoj zajednice«, koje bi se moglo, a možda i trebalo staviti pod istu kapu.

2. Široki spektar različitih tema i aktivnosti rijetko se susreće na mjestima koja omogućuju međusobno učenje i povećano razumijevanje o preklapajućim pitanjima.
3. Mobilizacija i razvoj zajednica mogli bi i trebali postati važniji i relevantniji kao područje unutar kojega se opisuju različite inicijative u vrijeme kada Hrvatska konsolidira demokratske procese i približava se članstvu u Europskoj Uniji.

Projektne teme

Specifične su podteme izabrane kako bi se pokrila neka od najvažnijih pitanja vezana uz mobilizaciju i razvoj zajednica u suvremenoj Hrvatskoj, a koje istodobno odgovaraju interesima članova projektnoga tima i mogućnostima jednog relativno maloga istraživačkog projekta. Tako su u žarištu interesa ovog projekta izgradnja mira; rod; marginalizacija, posebice iskustvo Romske zajednice; lokalni i regionalni razvoj i ekonomsko osnaživanje. Povezano sa šest ključnih dimenzija koje predlaže Ife, a koje su već spomenute, veći je nglasak, možda, stavljén na socijalne, političke i ekonomske aspekte mobilizacije i razvoja zajednice nego na ekološke, kulturne i osobne/duhovne teme.

U temi marginaliziranih grupa usredotočujemo se na određene društvene skupine, ali u kontekstu širih društvenih procesa i odnosa moći, pri čemu je žarište studije koja se bavi Romima na konkretnoj, funkcionalnoj zajednici u kontekstu procesa koji pridonose isključivanju etničkih manjina. Tema *roda* bavi se rodno uvjetovanim odnosima moći u kontekstu mobilizacije i razvoja zajednice, posebice volonterskog rada. *Izgradnja mira i ekonomsko osnaživanje* posebna su područja u kojima se javlja praksa razvoja zajednice, sa specifičnim značenjima u hrvatskom kontekstu.

Tijekom istraživanja nastojalo se uzeti u obzir povezanost podtema te veze s ekologijom (tj. na ekološku održivost i »alternativni razvoj«), kulturom (posebice na transformaciju javnoga kulturnog prostora) te na osobni razvoj i vrijednost individualnog i obiteljskog savjetovanja. Treba dodati da su navedene teme vrlo opisne, odnosno jedna vrsta »ulaznih točaka« u pokretanje šire rasprave, a ne sveobuhvatne. One čine ključne dijelove za studije slučaja akcijskoga istraživanja i predstavljaju osnovnu vezu između konceptualizacije, koja je ovdje predstavljena u grubom obliku, i zaključne studije organizacijskih intervencija i preporuka koje su razvijene u odnosu na šire projekte, programe i mjere. Nadasve, akcijsko istraživanje nastoji stvoriti prostor za sudionike u procesima i aktivnostima razvoja zajednica da zabilježe, analiziraju i reflektiraju svoja iskustva.

U metodološkom smislu osnova projekta je nastojanje da se ide putem između dva pola koji su plod »profesionalne deformacije«. Jedan je vezan uz klasičnu etnografiju ili antropologiju i njezinu predanost »dubljem razumijevanju« u kojem »detaljni opis« može toliko prevagnuti da gubi značenje i relevantnost izvan specifičnog konteksta koji se opisuje, a drugi predstavlja klasičnu evaluaciju projekata socijalnog razvoja. U oba

slučaja potraga za »općim varijablama« i »obuhvatnom logikom« može dovesti do nešto ograničavajućeg, i zasigurno tehnokratskog razumijevanja onoga što je važno. U neku ruku i »dobra etnografija« i »dobre evaluacije« nastoje se oslobođiti paradigmatskih okova, pri čemu dijele predanost prema opisu i analizi na načine koji istražuju neumitno različita, i katkada kontradiktorna, razumijevanja o ljudskim bićima.

Radna tipologija

Moguće je, u smislu vrlo provizornog istraživačkog pomagala, kreirati tipologiju različitih inicijativa za mobilizaciju i razvoj zajednice, koja, kad se rafinira kroz studije slučaja, može pridonijeti generalizaciji razumijevanja ovoga područja u Hrvatskoj.

Predložena tipologija predstavlja početni napor da se predstavi niz različitih intervencija u razvoju zajednice koje je moguće pronaći u Hrvatskoj, a koje su korištene kao predložak za istraživanja tijekom projekta i koje su bile otvorene za modifikacije tijekom provođenja projekta. Kao takva, tipologija je više indikativna nego sveobuhvatna. Ako se mobilizaciju i razvoj zajednica promatra u vezi s resursima, onda se svaka intervencija bavi stvaranjem i povećavanjem resursa, a često i s preraspodjelom resursa. Slijedeći pojam mobilizacije resursa i raspodjele koji je ocrtan u drugom poglavlju, intervencije je moguće grupirati na osnovi sedam širokih tema koje su i same međusobno povezane:

1. Političke intervencije koje utječu na proizvodnju i distribuciju političkog kapitala
2. Ekonomski intervencije – ekonomski kapital
3. Socijalne intervencije – društveni kapital
4. Obrazovne (na vještinama zasnovane) intervencije – intelektualni kapital
5. Kulturalne intervencije – kulturni kapital
6. Intervencije u okoliš – kapital okoliša
7. Terapeutske intervencije – psihološki kapital

Kao što je vidljivo iz tablice koja slijedi, intervencije mogu uključivati brojne različite aspekte, iako je često jedan dominantan (prikazan masnim tiskom).

Tablica: Tipologija mobilizacije i razvoja zajednice u Hrvatskoj

Tip intervencije	Klasifikacija	KLjučni obrisi
Zagovaranje i lobiranje	Političke (bilo koje)	Privremena koalicija usmjerena na promjene politika ili zakona
Protestne akcije	Političke (bilo koje)	Specifične akcije koje sile na društvenu promjenu
Medijacija i razrješavanje sukoba u zajednici	Političke (terapeutske)	Bave se specifičnim ili općim sukobom
Dohodovne aktivnosti	Ekonomске (socijalne)	Grupa stvara prihode kroz vlastite aktivnosti
Zadruge ili kreditne zajednice	Ekonomске (socijalne)	Solidarno ili ne-hijerarhijsko stvaranje prihoda i kreditiranje
Usluge u zajednici	Socijalne (terapeutske)	Lokalni jazovi u pružanju socijalnih usluga, zadovoljavanje otkrivenih potreba
Reintegracija i rehabilitacija (skrb u zajednici)	Socijalne (terapeutske)	Potrebe marginaliziranih i isključenih grupa zadovoljavaju se kroz skrb u zajednici
Informiranje i savjetovanje	Intelektualne (sve)	Informacije i savjeti kojima se povećava svijest o pravima
Izgradnja vještina i sposobnosti	Intelektualne (sve)	Jača kompetencije i sposobnosti grupe za bavljenje određenim aktivnostima
Kulturne aktivnosti i događanja	Kulturalne (sve)	Specifične kulturne manifestacije u kojima sudjeluju različite zajednice
Teatar potlačenih (Boal)	Kulturalne (političke)	Kulturni procesi kroz koje se otkriva i konfrontira opresivne društvene interakcije
Inicijative u zajednicama za recikliranje, upotrebu obnovljivih izvora energije i očuvanja nasljeđa	Zaštita okoliša (socijalne)	Akcije za očuvanje i ponovnu upotrebu prirodnih prednosti/ resursa
Grupe za podizanje svijesti	Terapeutiske (političke)	Kanaliziranje osobnog rasta prema široj političkoj svijesti
Psiho-socijalne radionice	Terapeutiske (socijalne)	Promicanje samo-svijesti i samo-pouzdanja marginaliziranih pojedinaca i grupa

Tri kontinuuma

Sljedeća tri kontinuuma mogu biti važna za aktivnosti koje se poduzimaju u mobilizaciji i razvoju zajednica:

1. Kontinuum sudjelovanja

Katkad se ovaj kontinuum u literaturi opisuje kao »ljestvica sudjelovanja« koju je prva predložila Sherry Arnstein (1969), ocrtavši kontinuum s osam segmenata. Bez obzira na to što se terapija sama po sebi karakterizira kao ne-sudjelujuća i što uključuje ponešto idiosinkretično »umirivanje«, takav široki pristup smatramo potencijalno korisnim. Ovaj su kontinuum prerađivali drugi autori, kako s općih stajališta (Wilcox, 1994), tako i u odnosu na konkretne grupe, npr. za djecu i mlade ljude (Hart, 1997).

1. Manipulacija	2. Terapija	3. Informiranje	4. Konzultacije	5. Umirivanje	6. Partnerstvo	7. Moći se delegira	8. Građani kontroliraju
-----------------	-------------	-----------------	-----------------	---------------	----------------	---------------------	-------------------------

2. Kontinuum socijalne promjene

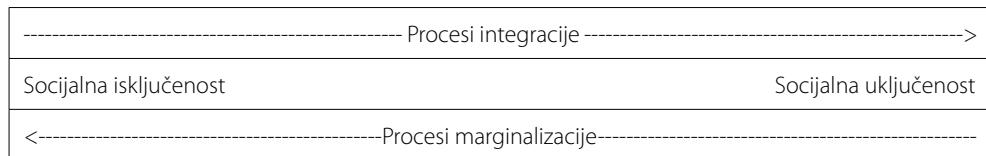
Taj je kontinuum puno slabije razvijen od kontinuuma sudjelovanja, no vrlo je važan kad je riječ o pitanjima prirode društvenih promjena koje su događaju unutar inicijativa za razvoj zajednica. Vrlo je koristan model od šest faza koji je razvijen u sklopu projekta *Technology in the Learning Environment* (Government of Newfoundland and Labrador, 1994):

1. Održavanje starog sustava	2. Svijest o alternativnim opcijama	3. Istraživanje alternativnih opcija	4. Prijelaz	5. Pojavljivanje novog sustava	6. Prevladavanje novog sustava
------------------------------	-------------------------------------	--------------------------------------	-------------	--------------------------------	--------------------------------

Taj je kontinuum potrebno promatrati s oprezom, jer je možda previše povezan sa »sistemskom teorijom«, a istodobno miješa elemente procesa (druga i treća faza) s elementima sadržaja (ostale četiri faze). No, koristan je kao početna točka za procjenu prirode i stupnja promjene (željene i neželjene) do koje dolazi uslijed inicijativa za razvoj zajednica. U hrvatskom kontekstu takav se kontinuum može primijeniti prilikom procjene utjecaja inicijativa razvoja zajednica na održavanje ili promjenu društvenih odnosa, struktura te na distribuciju prilika i životnih šansi. Ovo se pitanje rijetko postavlja u »projektnom« pristupu razvoju zajednice koji se odnosi spram moći i osnaživanja (ukoliko uopće na to obraća pažnju) kao da se radi o robi koju je moguće u većoj mjeri priskrbiti za neku skupinu, bez da to ima utjecaja na ostale u zajednici.

3. Kontinuum integracije/isključenja

Noviji radovi koji se bave konceptima socijalne isključenosti i integracije usmjereni su na procese u smislu kontinuma, kao što je to u osnovnoj tipologiji preuređenoj na osnovi tipologije koju je predložio kanadski sociolog Jean-Philippe Pleau (2000):

I ovdje je potreban oprez pri primjeni kontinuma u praksi, no on dodatno osvjetjava važne aspekte namjeravanih i nemjeravanih posljedica inicijativa u razvoju zajednica. To je važno za Hrvatsku gdje, hipotetski rečeno, mnoge inicijative, ovisno o zemljopisnom području na kojem djeluju, privlače one ljudi koji su već u donekle nepovoljnem položaju kad je riječ o različitim vrstama kapitala. Takve inicijative mogu nastaviti i preuveličati procese marginalizacije onih koji nemaju resurse. Uz to, neke inicijative koje se bave radom s isključenim grupama možda ne uspijevaju dotaknuti najosnovnije uzroke isključenosti, a njihove aktivnosti rezultiraju, u najboljem slučaju, ograničenim oblicima integracije.

Kad se pogledaju zajedno, radna tipologija i tri kontinuma nude, u najmanju ruku, početnu točku za složenije razumijevanje mobilizacije i razvoja zajednica u suvremenoj Hrvatskoj.

4. ISTRAŽIVANJE RAZVOJA ZAJEDNICA U HRVATSKOJ:

Ključna pitanja

U završnom ćemo dijelu ovoga rada, umjesto čvrstih činjenica i zaključaka, ponuditi niz otvorenih pitanja koja su se na manje ili više izravan način već pojavila u ovoj raspravi, a kojima smo se nužno dodatno bavili tijekom projekta akcijskoga istraživanja. Kao što je zabilježeno, akcijsko istraživanje koristi studije slučaja za propitivanje dilema, neslaganja i alternativnih priča, nastojeći se maknuti od karakteristika određenih intervencija u razvoju zajednice koje su očite na površini.

Istraživanje također nudi početna objašnjenja o tome zašto su neki pristupi uspješni u određenim kontekstima, a neuspješni u drugima, a nastoji i zabilježiti različite povijesne, kulturne, strukturalne, političke, socijalne i ekonomski faktore, ne zaboravljajući pri tome ulogu određenih pojedinaca i neformalnih veza. Također se bavimo ukupnim utjecajem niza intervencija i nastojimo istražiti specifične društvene sektore i njihove

međuodnose s procesima donošenja javnih politika. Raspravljamo i o složenim ulogama vanjskih aktera i različitih posrednika. Istraživanje postavlja i pitanja o budućim trendovima u mobilizaciji i razvoju zajednice u Hrvatskoj.

Cijelo se istraživanje, uz ostala pitanja, usredotočuje na sljedeće:

Na razini konkretnih inicijativa:

1. *Tko* – tko su glavni akteri uključeni u inicijativu; tko nije uključen u dovoljnoj mjeri; koji su najvažniji interesi koji različite aktere motiviraju za sudjelovanje, tko su (neformalni) vođe u zajednici i kako se različite inicijative odnose prema vodstvu?
2. *Gdje* – na koje zemljopisno područje je inicijativa usmjerena; kako različiti akteri definiraju područje?
3. *Što* – koji su aspekti mobilizacije i razvoja zajednice najviše naglašeni u inicijativi; kako su ti aspekti međusobno povezani, koje su prevladavajuće (izravno i neizravno) metodologije koje se koriste?
4. *Kako* – koji su procesi i aktivnosti najprisutniji u inicijativi; kako ih percipiraju različiti akteri; kako različite inicijative dolaze do sredstava, uključujući novčana i ljudska sredstva i kako ih koriste?
5. *Koji su učinci* - što je bilo i što bi moglo biti u budućnosti, društveni/socijalni utjecaj inicijative, je su li te posljedice namjeravane ili nenamjeravane; kako posljedice variraju u odnosu na različite aktere?

Na razini treninga, izgradnji sposobnosti/vještina i profesionalnoga razvoja:

1. Koji službeni i neslužbeni *obrazovni programi* za rad na razvoju zajednice postoje i Hrvatskoj? Koje pristupe promoviraju? Koga educiraju i treniraju? Postoje li jazovi i problemi i kako ih je moguće premostiti?
2. Postoje li široko postavljeni *standardi, vještine i kompetencije* koje se primjenjuju u radu na razvoju zajednice u Hrvatskoj? Kako je moguće pokrenuti procese profesionalizacije razvoja zajednice u Hrvatskoj? Koje bi bile prednosti, a koji nedostaci takvog razvoja?
3. Koje su najčešće *međunarodne mreže* kojima pripadaju praktičari koji se u Hrvatskoj bave razvojem zajednice? Na koji način se ostvaruje pristup takvim mrežama? Tko od njih ima koristi, a tko nema?

Na razini razvojnih mjera i političkih procesa:

1. Koje mjere pružaju najviše *mogućnosti* za promociju razvoja zajednice, a koje mjere je *sputavaju*? Kakav je utjecaj praktičara koji se bave razvojem zajednice na procese donošenja mjera?

2. Kakve su veze između praktičara koji se bave razvojem zajednice i političkih stranaka i političkih procesa u Hrvatskoj? Postoje li razlike ovisno o zemljopisnim područjima? Koliko su važne različite mreže, osobne i profesionalne, u kojima sudjeluju pojedinci pri procjeni utjecaja?
3. Da li se, u Hrvatskoj, unutar razvojnih strategija, naglasak stavlja na pristupe razvoju zajednice? Je li veća mogućnost da su određene teme češće predmet bavljenja nego neke druge?
4. Kako se inicijative za razvoj zajednice odnose prema lokalnim i državnim procesima donošenja politika, i općenito prema političkim procesima?

Koncepte izložene u ovom radu treba prosuđivati, možda povrh svih ostalih gledišta, s obzirom na njihov doprinos integriranoj, participativnoj društvenoj promjeni, a ne u smislu »jednostavnog tehničkog zadatka... gdje se uspješnost mjeri u biti kliničkim i sanirajućim jezikom kompetencije« (Ife, 2002: 288).

Literatura

- Agger, I. et al. (1995). *Psycho-social Projects Under War Conditions in Bosnia and Croatia*. Zagreb: ECTE.
- Ajduković, D. (ur.) (2003). *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Zagreb: DPP.
- Ajduković, M. (2003). »Socijalna akcija u zajednici«, u: Ajduković, D. (ur) *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Zagreb: DPP, 271–302.
- Alinsky, S. (1969). *Reveille for Radicals*. New York: Random House. (prvo izdanje 1946.).
- Alinsky, S. (1972). *Rules for Radicals: a practical primer for realistic radicals*. New York: Random House.
- Appadurai, A. (2001). »The Capacity to Aspire: culture and the terms of recognition«. <http://www.cultureandpublicaction.org/pdf/appadurai.pdf>, pristupljeno u ožujku 2005. (radna verzija teksta).
- Arnstein, S. (1969). »A Ladder of Citizen Participation«. *Journal of the American Planning Association*, 35 (4): 216–224.
- B. a. B. e. (2000). *Report on the Status of Women in Croatia*. <http://www.babe.hr/eng/reports/WHR-status2000.htm>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Bagić, A. (2002). »International Assistance for Women's Organizing in South Eastern Europe: From Groups and Initiatives to NGOs«, IPF Policy Paper, Budapest. <http://www.policy.hu/bagic/>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Bagić, A. et al. (2004). *An Overview of Corporate Social Responsibility in Croatia*. Zagreb: AED.
- Barak, D. and E. Sadan (2002). »Empowerment and Partnership«, rad prezentiran na IASSW/ISF konferenciji, Montpellier, srpanj 2002.
- Barilar, V. et al. (ur.) (2001). *Aktivistkinje: kako 'opismeniti' teoriju*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Bićanić, R. (1936). *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*. Zagreb: Tipografija.

- Brint, S. (2001). »*Gemeinschaft* Revisited: a critique and reconstruction of the community concept«. *Sociological Theory*, 19 (1): 1-23.
- Brydon-Miller, M., D. Greenwood and P. Maguire (2003). »Why Action Research«. *Action Research* 1 (1): 9-28.
- Castells, M. (1983). *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold.
- Chandler, D. and B. Torbert (2003). »Transforming Inquiry and Action: interweaving 27 flavors of action research«. *Action Research* 1 (2): 133-152.
- Colonial Office UK (1958). *Community Development: A Handbook*. London: HMSO.
- Cooke, B. and U. Kothari (eds.) (2001). *Participation: the new tyranny?*. London: Zed Books.
- Državni zavod za statistiku (2004). *Statistics*. <http://www.dzs.hr>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (2004). *Statistics*. <http://www.hzz.hr>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Ferguson, J. (1990). *The Anti-Politics Machine: development, depoliticisation and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge: University Press.
- Freire, P. (1993). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum (prvi put objavljen 1970).
- Government of Newfoundland and Labrador (1994). »The Change Continuum«, Appendix F to Report *Technology in the Learning Environment*. <http://www.stemnet.nf.ca/DeptEd/Program/TILE/apdxf.html>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Harris, J. (2002). *Depoliticising Development: the World Bank and social capital*. Delhi: Anthem Press.
- Hart, D. (1997). *Children's Participation: the theory and practice of involving young citizens in community development and environmental care*. London: Earthscan.
- Hauser, F. (2002). »Regional Policy in Croatia: opportunities and challenges«, prezentacija na Okruglom stolu o regionalnim politikama, Zagreb, 11 lipnja 2002.
- <http://biznis.infoforum.hr/Dokumenti/> Regional_policy_in_Croatia.ppt, pristupljeno u ožujku 2005.
- Heaney, T. (1995). *Issues in Freirean Pedagogy*. <http://nlu.nl.edu/ace/Resources/Documents/Freire-Issues.html>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Hirschmann, A. (1984). *Getting Ahead Collectively: grassroots experiences in Latin America*. New York: Pergamon Press.
- Holmes, L. (2001). »E-rules for radicals?: community organizing in an e-world«, rad prezentiran na konferenciji »Organizacijske strategije u tranziciji», Hong Kong, prosinac 2001., http://www.re-skill.org.uk/papers/e_rules.html, pristupljeno u ožujku 2005.
- Ife, J. (2002). *Community development: community-based alternatives in an age of globalisation*. NSW: Pearson Education Australia.
- Ife, J. (2003). »Strengthening Communities: community development and human rights«, izlaganje na konferenciji »People, Places, Partnerships«, Sydney 28-29. travnja 2003. http://www.communitybuilders.nsw.gov.au/building_stronger/place/p25.html, pristupljeno u ožujku 2005.
- Kenny, S. (2001). »Tensions and Dilemmas in Community development: new discourses, new Trojans?«, rad prezentiran na Međunarodnoj konferenciji o razvoju zajednica, Kotorua, New Zealand, travanj 2001.. <http://134.36.42.69/research/kenny.pdf>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Kesić, V. (2003). »Women Reconstructing Memories, in: Kesić, V. et al. (eds.) *Women Recollecting Memories: the Center for Women War Victims Ten Years Later*. Zagreb: Centar za žene žrtve rata.
- Kruhonja, K. (ed.). *Izabirem život: poslijeratna izgradnja mira u istočnoj Slavoniji*. Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.

- Laclau, E. and Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Laginja, I. i L. Pavić (2001). *Putokaz za djelotvoran rad lokalne zajednice*. Zagreb: ODRAZ.
- Mastnak, T. (1994). »From Social Movements to National Sovereignty«, in: Benderly, J. and E. Kraft (eds.) *Slovenia: origins, movements, prospects*. New York: St. Martin's, 93–111.
- Mathie, A. and G. Cunningham (2002). »From Clients to Citizens: asset-based community development as a strategy for community-driven development«. http://www.stfx.ca/institutes/coady/text/about_publications_occasional_citizens.html, pristupljeno u ožujku 2005.
- Mayo, M. and G. Craig (1995). »Community Participation and Empowerment: the human face of structural adjustment or tools for democratic transformation?«, in: Craig, G. and M. Mayo (eds.) *Community Empowerment: a reader in participation and development*. London: Zed Books, 1–11.
- McCaughay, M. and M. Ayers (eds.) (2003). *Cyberactivism: online activism in theory and practice*. London: Routledge.
- McConnell, C. (2003). »Global Trends in Community Development«, rad prezentiran na konferenciji »Razvoj zajednice i izgradnja partnerstava u Srednjoj i Istočnoj Europi«, 27 ožujka 2003.
- McLaren, P. and C. Lanksheer (eds.) (1994). *Politics of Liberation: paths from Freire*. London: Routledge.
- Memedi, R. and J. Papa (2001). »Croatia«, in: Save the Children (ed.) *Denied A Future?: the right to education of Roma/Gypsy and Traveller Children in Europe*, Volume I: South-Eastern Europe, 114–143.
- Melucci, A. (1999). *Challenging Codes: collective action in the information age*. Cambridge: University Press.
- Mimica, J. and P. Stubbs (1996). »Between Relief and development: theories, practice and evaluation of psycho-social projects in Croatia«. *Community Development Journal*, 31 (4): 281–90.
- Muabet (nema datuma). »Local Dimensions of Democracy Building in South-East Europe«, istraživački projekt. http://www.watsoninstitute.org/muabet/new_site/index.cfm, pristupljeno u ožujku 2005.
- O'Gorman, F. (1995). »Brazilian Community Development: changes and challenges«, in: Craig, G. and M. Mayo (eds.) *Community Empowerment: a reader in participation and development*. London: Zed Books.
- Parmalee, D. (1982). »Medicine under Socialism: some observations on Yugoslavia and China«. *Social Science and Medicine*, 16: 1389–96.
- Pleau, J.-P. (2000). »Clarification conceptuelle et recommandations sur l'insertion sociale et la marginalité», report to CLSC Haute-Ville (Québec).
- Puiggros, A. (1994). »Politics, Praxis and the Personal: an Argentine assessment«, in: McLaren, P. and C. Lanksheer (eds.) (1994) *Politics of Liberation: paths from Freire*. London: Routledge, 154–172.
- Putnam, R. et al. (1993). *Making Democracy Work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: University Press.
- Ramia, G. (2003). »Global Social Policy, INGOs, and the Importance of Strategic Management«. *Global Social Policy*, 3 (1): 79–101.
- Reason, P. and H. Bradbury (2001). »Introduction«, in: Reason, P. and H. Bradbury (eds.) *Handbook of Action Research*. London: Sage.
- Saric, M. and V. Rodwin (s. a.). »The Once and Future Health System in the Former Yugoslavia: myths and realities«. <http://www.nyu.edu/projects/rodwin/future.html>, pristupljeno u ožujku 2005.

- Smith, M. (2002). »Community development: an introduction to the idea and an annotated bibliography«. <http://www.infed.org/community/b-comdv.htm>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Starc, N. et al. (ur.) (2002). *Human Development Report, Croatia 2001*. Zagreb: UNDP i Ekonomski institut.
- Starc, N. et al. (ur.) (2003). *Human Development Report, Croatia 2002*. Zagreb: UNDP i Ekonomski institut.
- Stubbs, P. (1996). »Social Reconstruction and Development in Croatia and Slovenia«, istraživački izvještaj za Vladu UK, Odjel za razvoj.
- Stubbs, P. (1997a). »From Pathology to Participation: reflections on local community development programmes in Bosnia and Croatia and prospects for the future«, rad prezentiran na IUC »Teorija i praksa socijalnog rada«. <http://www.bemidjistate.edu/sw-journal/issue1/stubbs.pdf>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Stubbs, P. (1997b). »Croatia: NGO Development, Globalism and Conflict«, in: Bennett, J. (ed.) *NGOs and Governments: a review of practice for Southern and Eastern NGOs*. Oxford: INTRAC/ ICVA, 77–87.
- Stubbs, P. (2001). »New Times? Towards a political economy of 'civil society' in: contemporary Croatia«. *Narodna umjetnost*, 38 (1): 89–103.
- Stubbs, P. (2003). »International Non-State Actors and Social Development Policy«. *Global Social Policy* 3 (3); 319–348. <http://bib.irb.hr/datoteka/143226.AstubbGSP.rtf>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Stubbs, P. and J. Warwick (2003). »Socijalne usluge u reformiranom sustavu socijalne skrbi Hrvatske«. *Revija za socijalnu politiku*, 10 (3–4): 335–356.
- Škrabalo, M. (2003). »Documenting the Impact of Community Peacebuilding in the Post-Yugoslav Region as a basis for Policy-Framework development«, IPF Policy Paper, Budapest. <http://www.policy.hu/skrabalo>, pristupljeno u ožujku 2005.
- UNDP (2003). *Human Development Report 2003*. <http://www.undp.org/hdr2003/>, pristupljeno u ožujku 2005.
- UN Desa Population Division (nema datuma). »World Ageing 1950 – 2050«. <http://www.un.org/esa/population/publications/worldageing19502050/pdf/073croat.pdf>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Uphoff, N. (1992). *Learning from Gal Oya: Possibilities for Participatory Development and Post-Newtonian Social Science*. Ithaca: Cornell University Press.
- Wilcox, D. (1994). *The Guide to Effective Participation*. <http://www.partnerships.org.uk/guide>, pristupljeno u ožujku 2005.
- World Health Organisation (WHO) (2004). *Health Indicators By Country*. <http://www3.who.int/whosis/country>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Yin, R. (2002). *Case Study Research: design and methods* (3rd edition). London: Sage.
- Žganec, N. (1997). »Social Work, Community Organising and the Prevention of Delinquency in Croatia«, rad prezentiran na IUC Teorija i praksa socijalnog rada. <http://www.bemidjistate.edu/sw-journal/issue2/articles/zganec.html>, pristupljeno u ožujku 2005.
- Žganec, N. (2003) *Pojmovno određenje zajednice*, u: Ajduković, D. (ur.) *Socijalna rekonstrukcija zajednice*, Zagreb: DPP, 41–52.

KLAUDIJA KREGAR OREŠKOVIĆ

OBRAZOVANJE ZA RAD NA MOBILIZACIJI I RAZVOJU ZAJEDNICE

UVOD

Pitanja obrazovanja danas su u žarištu pažnje mnogih, i to ne samo onih koji se obrazovanjem profesionalno bave. Obrazovanje se sve češće izjednačava s pristupom općim životnim dobrima i potencijalnim životnim postignućima, budući da su različita istraživanja pokazala kako je obrazovanje proporcionalno socio-profesionalnom statusu, a obrnuto proporcionalno siromaštву (Šućur, 2001), ali i da obrazovanje štiti ljudе od neiskorištavanja životnih šansi. Iako spomenuta istraživanja u odnos stavljaju formalni obrazovni status i društveni položaj, opće je poznato da su obrazovaniji pojedinci, neovisno o tome o kakvoj je vrsti obrazovanja riječ, sposobniji preuzeti kontrolu nad svojim životom i tako za sebe pozitivnije rješavati problemske situacije. Analogija vrijedi i onda kada umjesto pojedinaca govorimo o zajednicama.

KLAUDIJA KREGAR OREŠKOVIĆ radi kao asistentica na Studijskom centru socijalnog rada pri Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je i magistrirala. Predaje predmete Socijalni rad u organiziranju zajednice, te Metodologiju istraživanja u socijalnom radu, što predstavlja i njezina uža područja interesa.

E-mail: kkregar@yahoo.com

O tome koliko dugo se obrazovanju pridaje važnost u kontekstu ujednačavanja životnih šansi deprivilegiranih možda najbolje svjedoče povijesne činjenice vezane uz razvoj tzv. *Settlement pokreta* u Americi, a kojega danas smatramo pretečom metode i procesa organiziranja zajednice. Ideja *Settlement pokreta*, tj. njegova osnivača Samulea Barnetta (1883, prema Žganec, 1999), bila je riješiti goruće socijalne probleme toga vremena osobnim susretima obrazovanih i neobrazovanih tijekom zajedničkog života u određenom dijelu grada. Tako su intelektualci dolazili živjeti u siromašne stambene četvrti s namjerom otklanjanja socijalne bijede poticanjem samopomoći, i to putem obrazovanja odraslih. *Settlement pokret* je nudio čitav niz obrazovnih sadržaja, od stručnog obrazovanja, neposredno korisnog obrazovanja (poput vođenja kućanstva), pa sve do kulturnih aktivnosti, a za svaki se od obrazovnih programa vjerovalo da će dovesti do emancipacije deprivilegiranih skupina stanovništva, pa i do promjene njihova društvenoga statusa (Žganec, 1999).

Dakle, prepoznavanje uloge koju obrazovanje ima u životima pojedinaca i zajednica nije nova istina, već odavno poznata činjenica, uvijek jednako aktualna. Zanimljivo je da se obrazovanje odraslih, posebno ono vezano uz mobiliziranje i razvoj zajednice, danas sve češće dovodi u odnos s konceptom društvenog kapitala. Naime, obrazovanje odraslih za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice može se definirati i kao proces društvenog učenja (McClenaghan, 2000), tj. učenja koje ima za cilj osnaživanje pojedinaca i grupa putem njihova uključivanja u aktivnosti zajednice usmjerenе k razvoju i promjeni. Drugim riječima, proces obrazovanja za mobiliziranje i razvoj zajednice jača društveni kapital zajednice time što naglašava osobnu odgovornost i odgovornost zajednice te pridonosi osnaživanju, uz uvažavanje demokratskih načela participacije i isticanje društvene kohezije i solidarnosti u samom obrazovnom procesu.

Obrazovanje vezano uz rad na mobilizaciji i/ili razvoju zajednice, baš kao i svako drugo obrazovanje, provodi se na razini formalnih (institucionalnih) i na razini neformalnih (izvaninstitucionalnih) programa. U nastavku teksta govorit će se o kakvim je modelima obrazovanja za rad u lokalnim zajednicama riječ te koji programi u Hrvatskoj postoje, tko ih provodi i s kojim ciljem.

MODEL OBRAZOVANJA ZA RAD U LOKALNIM ZAJEDNICAMA

Razvoj koncepta za obrazovanje odraslih u kontekstu rada u lokalnim zajednicama ima svoju povijesnu i kulturološku pozadinu. Naime, ključne etape razvoja takvog obrazovanja treba promatrati ne samo kroz politiku i praksu nekog razdoblja već i kroz različite teoretske perspektive koje su povezane s konceptom obrazovanja odraslih. Ove različite perspektive ogledaju se u radovima autora kao što su Lovett, Thompson i Freire.

Tom Lovett, čija će klasifikacija biti prikazana u nastavku, zastupao je koncept tzv. radikalnog obrazovanja za rad u zajednicama, prema kojem obrazovanje ima društvenu funkciju koja se ogleda prije svega u konkretnim društvenim promjenama na razini zajednice. Iako njegova razmišljanja i radovi iz tog područja sežu s početka 70-tih godina prošlog stoljeća,¹ njegov koncept radikalnog obrazovanja odraslih za rad u lokalnim zajednicama i danas je vrlo aktualan, kako u njegovim novijim tekstovima² tako i u radovima drugih autora poput Freirea (2002) koji govori o tome kako sustav obrazovanja koji traži puko reproduciranje naučenog gradiva podržava ne samo pasivnost građana i njihovo prihvaćanje *statusa quo*, već i postojeće odnose moći.

Prema Lovettu (1997), u najširem smislu razlikujemo tri osnovna modela obrazovanja za rad u zajednicama koja se pronose različitim formalnim i neformalnim obrazovnim programima – riječ je o (1) *obrazovanju za zajednicu*; (2) *obrazovanju o zajednici* te (3) *obrazovanju sa zajednicom*.

Obrazovanje za zajednicu najčešće je upotrebljavan oblik edukacije, posebno, iako ne i ekskluzivno, u okrilju formalnih sustava obrazovanja (najčešće je riječ o sveučilišnom obrazovanju). Ovaj model ima za cilj zadovoljiti potrebu profesionalnog razvoja i najčešće nije usko povezan s procesom razvoja zajednice u smislu organiziranja akcija koje bi se doticale važnih društvenih, ekonomskih i inih potreba i problema u zajednicama. Riječ je o klasičnim predavanjima i gomilanju znanja sudionika. No, treba reći da suvremeni trendovi visokoškolskog obrazovanja naglašavaju tzv. iskustveno učenje, pomoći čega i ovaj oblik obrazovanja može posredno utjecati i na eventualne promjene u zajednicama.

O čemu je zapravo riječ? Prema Kolbu (Cota Bekavac et al. 2003) ciklus iskustvenog učenja sastoji se od četiri koraka koji uključuju *konkretno iskustvo* (kroz konkretan slučaj, pokus, problem), zatim *refleksivno promatranje* o problemu (što uključuje razmišljanje o problemu iz različitih perspektiva), nakon čega slijedi *apstraktno razmišljanje* (koje uključuje formiranje, preoblikovanje i procesiranje ideja kako bi ih student prihvatio kao svoje i mogao integrirati u čvrste logičke teorije), te konačno *provjeravanje* nastalih teorija u rješavanju konkretnog problema i donošenju odluka o rješenju. Dakle,

¹ Lovett, T (1971). »Community Adult Education«. *Studies in Adult Education* 3 (prema Lovett, 1997).

² Riječ je o tekstovima poput:

- Lovett, T. (1995). »Popular education in Northern Ireland: The Ulster People's College«. U: Mayo, M., Thompson, J. (eds.), *Adult Learning, Critical Intelligence and Social Change*. Leicester: NIACE.
- McNamee, P., Lovett, T., Morgan, T., Shanahan, P. (1995). *Adult education, community development and rural regeneration: The final report of the Rural development and regeneration project*. University of Ulster: Community Research and Development Centre.

model iskustvenog učenja stavlja pred one koji se obrazuju konkretnе problemе koji se mogu javiti u zajednici i traži od sudionika obrazovanja donošenje odluke o rješenju. Na ovakav način teoretsko znanje dobiva dimenziju praktične primjenjivosti, a jača se i samopouzdanje sudionika procesa za rad na terenu. Štoviše, ako se edukator odluci za praktični problem ili primjer koji postoji u zajednici u kojoj i podučava, tada može neposredno djelovati na osvještavanju, kao i na rješavanju problema.³ No, ovdje treba napomenuti da su razmjeri utjecaja ovakvog tipa obrazovanja usko povezani s tradicijom organiziranja zajednice u pojedinim zemljama, kao i tradicijom civilnog društva u cijelosti, u čemu postoje značajne razlike.

Obrazovanje o zajednici prepoznaje da je procjenu potreba zajednice i njihovo zadovoljavajuće postići bez dijaloga s lokalnim grupama, mrežama i pojedincima. No, i u ovom modelu razgovori s navedenim dionicima najčešće nemaju za cilj konkretnu akciju u zajednici, već ponovno stjecanje znanja o specifičnim problemima, definirana tijekom te komunikacije. Drugim riječima, ako se kroz razgovor s dionicima dođe do toga da je primarni problem zajednice npr. ovisnost djece i mladih, tada će edukatori ponuditi edukaciju o problemima ovisnosti kod djece i mladih s ograničenim i sporadičnim znanjima vezanima uz proces razvoja zajednice. I u ovom je slučaju najčešće riječ o predavanjima, tečajevima i slično, bili oni formalnog ili neformalnog karaktera, a uloge edukatora i onih koji se obrazuju jasno su razgraničene. Edukatori su u ovom slučaju voditelji procesa definiranja problema tako što, primjerice, razgovorom ili radionicom s dionicima vode grupu k definiranju liste problema i prioriteta, nakon čega će ponuditi znanja potrebna za razumijevanje etiologije problema i njegovo daljnje razvijanje, kao i znanja potrebna za rješavanje problema. No, kako je riječ o konkretnom i usko formuliranom problemu, poteškoće koje se mogu pojaviti u rješavanju problema, a koje mogu imati veze s nepoznavanjem širih postulata mobiliziranja zajednice – poput problema osipanja grupa, nedostatka novih članova i ideja i sl. – nažalost neće biti predmetom edukacije.

Obrazovanje sa zajednicom je oblik neformalnog obrazovanja u kojem su edukatori usmjereni na sve segmente rada u zajednici. Sudionici edukacije aktivno su uključeni u proces razvoja zajednice, a učenje je iskustvene prirode. Drugim riječima, cilj edukacije nije samo prenijeti specifična znanja sudionicima, već potaknuti akciju u zajednici i rješiti konkretni zajednički problem. Ovaj model priznaje načelo dvosmjernosti u procesu obrazovanja – edukatora kao stručnjaka iz područja organiziranja zajednice i

³ Ovakav model učenja čest je u Americi gdje studenti zajedno s profesorima u okviru nastave iz područja organiziranja zajednice sudjeluju u pokretanjima konkretnih akcija i rješavanju konkretnih problema – primjer takve akcije je »Kampanja za povratak programa pomoći i zajmova za radno-nesposobno stanovništvo u Marylandu« vođena 1995. godine. (Kregar, 2000)

sudionika u obrazovanju koje se istodobno shvaća kao izvore bogatog iskustvenog znanja o zajednici u kojoj se pokreće akcija. Kako ovaj model ima za cilj uključiti deprivilegirane, marginalizirane i isključene skupine stanovništva u proces promjena u zajednici, tako kriterije za vrednovanje uspjeha polaznika edukacije (prisutne u prethodna dva modela), kao što su ocjene u formalnom obrazovanju, ovdje nije opravdano primjenjivati. Uspjeh ovakvog oblika edukacije obično se mjeri pomoću pokazatelja jačanja društvenog kapitala, razvoja grupa u zajednici i njenog osnaživanja, kao i postignućima u odnosu na prethodno postavljene ciljeve akcije.

Neovisno o kojem je modelu riječ i tko ga provodi, svaki model treba uvažavati specifičnosti ciljane skupine, kao i ciljeve obrazovanja, pa takva odgovornost treba biti pred svim edukatorima. U odnosu na uključivanje marginaliziranih i deprivilegiranih skupina u proces obrazovanja mogu se primijetiti razlike u modelima. Model *obrazovanja za zajednicu* vrlo rijetko »isključene« uključuje u proces, dok druga dva modela to čine češće.

Teško je uočiti bitne razlike između tri navedena modela obrazovanja s obzirom na stupanj formalnog obrazovanja i profesionalne obučenosti edukatora. Teoretski i praktično je moguće da je u sva tri modela riječ o posebno educiranim pojedincima koji imaju sav legitimitet u odnosu na formalno obrazovanje, kao i iskustvo da se bave obrazovanjem iz ovog područja. Ipak, čini se da najčešće specifično formalno obrazovanje imaju edukatori spomenuti u prvom modelu, a rjeđe oni spomenuti u ostala dva modela. Naravno, to nije pravilo.

OBRAZOVANJE ZA RAD NA MOBILIZACIJI I RAZVOJU ZAJEDNICE U HRVATSKOJ

Formalno obrazovanje za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice u Hrvatskoj razvija se od 1952. godine, i to na tadašnjoj Višoj školi za socijalni rad čiji su nastavnici prvi počeli širiti informacije i podučavati studente metodi socijalnog rada u organiziranju zajednice (Žganec, 1999), a u Nastavnom planu iz 1963. pojavljuje se i prvi samostalni kolegij iz ovog područja pod nazivom *Socijalni rad u lokalnoj zajednici* (Ajduković, ur. 2002), koji se uz izmjene sadržaja i naziva zadržao do danas.

Tako danas, na Studijskom centru socijalnog rada Pravnog fakulteta u Zagrebu, na četvrtoj godini studija studenti stječu znanja potrebna za rad u lokalnim zajednicama u okviru kolegija *Socijalni rad u organiziranju zajednice* čiji je nositelj Nino Žganec. Riječ je o općim znanjima vezanim uz način organiziranja zajednice kao metode u socijalnom radu, ali i o znanjima vezanim uz vođenje procesa organiziranja i razvoja zajednice – od procjene potreba u zajednicama, planiranja akcija temeljenih na procjeni potreba, do pro-

vođenja planiranih akcija i njihove evaluacije. Nastava se odvija kroz predavanja, vježbe, seminare i praksu. Dok se predavanja i seminari zadržavaju na teoretskim osnovama rada u lokalnim zajednicama, vježbe i praksa akcijski su usmjerene i odvijaju se u suradnji s neprofitnim organizacijama.⁴ Riječ je o cjelogodišnjem kolegiju s ukupnom satnicom od 120 sati nastave i 60 sati prakse.

Iako bi, prema prethodno spomenutim modelima obrazovanja, ovaj tip obrazovanja za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice odgovarao modelu *obrazovanja za zajednicu*, valja naglasiti da vježbe, organizirane kroz projektnu i interaktivnu nastavu, pružaju studentima i praktična znanja i iskustveno učenje, a da je cjelokupna nastava organizirana u skladu s modelom poticanja kritičkog mišljenja u visokoškolskoj nastavi (Vidović et al., 2002; 2003; Cota Bekavac et al., 2003).

S obzirom na povijest organiziranja zajednice uopće, ne čudi što je upravo studij socijalnog rada prvi krenuo u formalno podučavanje studenata za rad u lokalnim zajednicama. No, kako je integrativna i/ili tzv. makropraksa danas prisutna u gotovo svim profesijama srodnog, i ne samo srodnog karaktera, organiziranje i razvoj zajednice, ili barem usmjerenost na zajednicu prilikom intervencija, postali su sastavni dio ne samo teorije, već i prakse različitih znanstvenih disciplina. U tom smislu treba spomenuti znanosti poput edukacijsko-rehabilitacijskih, psihologije, sociologije, medicine, kriminologije i sl., kao i različite teorijske pravce koji indirektno upućuju na važnost mobiliziranja i razvoja zajednice u kontekstu rješavanja različitih problema zajednica. Riječ je o teorijama poput opće teorije sustava (Compton i Galaway, 1989) ili iz nje nastale ekološke sistemske teorije (Bronfenbrenner, 1979, 1986, prema Fraser, 1997), zatim o teoriji socijalnih mreža (Cotterell, 1996) ili pak teoriji socijalne potpore (Janković, 1996).

S obzirom na formalno obrazovanje za rad u zajednicama u Hrvatskoj, treba primijetiti da različiti fakulteti, u okviru različitih kolegija te u opsegu koji odgovara specifičnom kolegiju, uzimaju u obzir perspektivu zajednice i time posredno pridonose procesu mobiliziranja i razvoja zajednice. No, vrlo je teško utvrditi, bez uvida u programe pojedinih kolegija, o kojoj je količini sadržaja zapravo riječ.

Konkretni i značajan doprinos može se prepoznati u Poslijediplomskom specijalističkom studiju Katoličkog bogoslovnog fakulteta iz managementa neprofitnih organizacija i socijalnog zagovaranja. Taj poslijediplomski studij pokriva niz tema usko povezanih s radom u zajednicama poput strateškog planiranja i upravljanja projektima

⁴ Tako su akademске godine 2004./05. studenti IV. godine Studijskog centra socijalnog rada u okviru vježbi iz kolegija sudjelovali u pripremi i provedbi terenskog istraživanja procjene potreba korisnika Župnog Caritasa – Jarun, a jednomjesečnu praksu iz kolegija studenti mogu obaviti u CZSS na Odjelu općeg socijalnog rada ili pak u neprofitnim organizacijama koje se bave organiziranjem zajednice poput Centra za civilne inicijative – CCI, Suncokreta – Centra za humanitarni rad, Centra za edukaciju savjetovanje i istraživanje – CESI i sl.

u neprofitnim organizacijama, izrade proračuna i prikupljanja sredstava, odnosa s javnošću, etike dobrotljivog rada i sl., a temeljen je na interdisciplinarnom pristupu temi menajmenta i socijalnog zagovaranja.

Posredan je utjecaj moguće prepoznati u Poslijediplomskom specijalističkom studiju iz javnog zdravstva Medicinskog fakulteta u Zagrebu koji se ogleda, kako u interdisciplinarnom pristupu, tako i u cilju studija. Pored stjecanja znanja i vještina u području zdravstva, taj studij ima za cilj i osposobljavanje kandidata za ocjenu zdravstvenog stanja stanovništva u zajednicama, kao i za prevenciju, planiranje, provođenje i evaluaciju zdravstvenih mjera u zajednicama. Pritom je važno imati na umu da je zdravlje definirano kao »stanje potpunog fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i iznemoglosti« (Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005).

Na okruglom stolu održanom 13. svibnja 2005. u sklopu Osmih dana volonterskog rada u Splitu najavljeno je da će se od akademske godine 2005./2006. na visokoškolskim učilištima diljem Hrvatske, a u kontekstu Bolonjske deklaracije, pokrenuti niz kolegija koji bi trebali obrazovati i poticati mlade stručnjake na uključivanje u rad udrug. Međutim, ostaje činjenica da u Hrvatskoj još uvijek ne postoji ni dodiplomski ni poslijediplomski studij koji bi omogućavao specijalizaciju iz rada na organiziranju i razvoju zajednice, kao što je to slučaj u drugim zemljama svijeta poput SAD-a, Velike Britanije, Švedske, Australije, Egipta, ili Filipina.

Neformalno se obrazovanje, povezano s radom na mobilizaciji i razvoju zajednice u Hrvatskoj, provodi u okviru neprofitnih organizacija. Kao i u slučaju formalnog obrazovanja, i tu treba razlikovati organizacije koje se bave opsežnim edukacijama iz područja razvoja zajednice i one koje se problemima razvoja zajednice bave s aspekta nekog specifičnog problema, prethodno prepoznatog u zajednici, i gdje tehnike i metode rada u zajednici nisu u cijelosti predmet interesa ni edukatora ni sudionika.

U opsežnim edukacijama za rad u lokalnim zajednicama prednjače organizacije poput ODRAZ-a i SMART-a, o čemu svjedoče i brojni priručnici koje su ove organizacije objavile, kao što su *Biti volonter ili volonterka u izdanju SMART-a, NVO priručnik – Kuharica za udruge*, te *Priručnik za rad u lokalnim zajednicama* u izdanju ODRAZ-a. Riječ je o treninzima (edukacijama) koji obuhvaćaju cjelokupni proces organiziranja i razvoja zajednice i daju široki pregled znanja i vještina potrebnih za rad u zajednicama. Stečena znanja polaznici edukacije trebaju primijeniti u svojim lokalnim zajednicama za vrijeme trajanja edukacije. Edukacija traje devet mjeseci i sastoji se od pet trodnevnih treninga, a namijenjena je predstavnicima javnog, gospodarskog i civilnog sektora (riječ je o dvadesetak sudionika godišnje), s ciljem poticanja pozitivne promjene u zajednicama u kojima sudionici žive i rade.

Ovakav se tip obrazovanja dobrim dijelom uklapa u prvi model *obrazovanja za zajednicu*, i to stoga što konkretnu akciju i evaluaciju akcije, temeljenu na stvarno učinjenoj procjeni potreba u zajednicama polaznika, nije uvijek moguće provesti za vrijeme trajanja

edukacije. No, ono što pomiče ovakve edukacije prema modelu *obrazovanja sa zajednicom* je stvaranje mreže među sudionicima edukacija koja može kompenzirati nedostatak potpore prilikom provedbe spomenutih aktivnosti. Osim toga, stvaranje mreže i održavanje kontakta između edukatora i sudionika otvara prostor ne samo za uvid u provedbu projektnih aktivnosti planiranih tijekom edukacije, već i za dugoročno praćenje stvarnog učinka koji edukacija ima na aktivnu participaciju educiranih u rješavanju problema zajednica iz kojih dolaze i u kojima djeluju.

Sličnosti s navedenim programima edukacije, posebno u dijelu umrežavanja, mogu se pronaći i u modularnom programu izobrazbe konzultanata za pružanje tehničke pomoći lokalnim samoupravama pri provedbi modela upravljanja koji provodi Urban Institute. Edukacijama prisustvuju sudionici s praktičnim iskustvom koji tijekom edukacije, kao i između modula, imaju prilike promišljati vlastiti rad te primjenjivati stечena znanja i vještine. Nadalje, Urban Institute, kao i ODRAZ, potiču umrežavanje educiranih konzultanata s klijentima kao i međusobno.

U organizacijama poput Suncokreta – Centra za humanitarni rad ili Centra za edukaciju, savjetovanje i istraživanje – CESI možemo pronaći edukacije koje odgovaraju modelu *obrazovanja o zajednici*. Te organizacije prepoznaju da je procjenu potreba zajednice i njihovo zadovoljavanje nemoguće postići bez dijaloga s lokalnim grupama, mrežama i pojedincima. Tako temeljem procjene potreba nude različite edukacije vezane uz specifične probleme određenih grupa u zajednici, poput reproduktivnih prava mladih ili osnaživanja mladih, a manje se bave razvojem zajednice u cijelosti. Dobro je poznat Suncokretov program Osnaživanje mladih za aktivno djelovanje u zajednici (Kajiš, Medić, 2001), kao i edukacije koje su u svrhu senzibilizacije za pitanja roda i spola provele djelatnice udruge CESI (Hodžić, Bijelić, Cesar, 2003).

Konačno, za organizacije poput Centra za civilne inicijative (CCI) i Organizacije za građanske inicijative (OGI), premda ne pružaju klasične obrazovne usluge, možemo reći da provode *model obrazovanja sa zajednicom*. Cilj tih organizacija je prije svega potaknuti akciju u zajednici i rješiti neki konkretan problem. Indirektno, međutim, sudionici procesa rješavanja problema u zajednici dobivaju konkretna znanja vezana uz mobilizaciju i razvoj zajednice, pa se na taj način posredno obrazuju. To posredno obrazovanje događa se putem neformalnih konzultacija, radionica, zborova građana, sastanaka s neformalnim vođama u zajednici i sl., a edukatori su osobe koje su pohađale treninge iz područja rada u zajednici.⁵

⁵ Riječ je o treninzima koje je vodio prof. dr. sc. Lee Staples sa Sveučilišta u Bostonu koji se bavi poslužujući organiziranja zajednice i na teoretskoj i na praktičnoj osnovi. Njegovi se radovi mogu pronaći u *Journal of Community Practice* – časopisu namijenjenom organizatorima zajednice, a koji redovito prima knjižnica Studijskog centra socijalnog rada.

Na primjerima navedenih organizacija moguće je primijetiti da se modeli obrazovanja unutar samih organizacija vrlo često isprepliću i da neki projekti odgovaraju više jednom, a neki principima druga dva modela, ali i da vrlo često unutar jednog projekta možemo pronaći značajke dva različita modela. Stoga, kao i modele rada u zajednicama (Rothman, prema Žganec, 1999), modele obrazovanja valja koristiti kao tipizaciju u svrhu analize, a ne ih promatrati kao samostalne odvojene pristupe, budući da se oni u praksi često međusobno nadopunjuju.

Primjer poteškoća u definiranju modela obrazovanja može se pronaći u programu edukacije volontera za rad na izgradnji mira i zajednice koju je proveo Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek. Riječ je o edukaciji koja je osmišljena kao ciklus od šest jednodnevnih radionica, a koja sadržajno pokriva sljedeće tematske cjeline: (1) vještine nenasilne komunikacije i transformacije sukoba, (2) iskustvene prorade i upoznavanje vlastite motivacije, vrijednosnih utemeljenja i prepreka mirovnom djelovanju u zajednici, (3) vještine organiziranja zajednice, uključujući i rad u javnosti, te (4) informacije i koncepte vezane uz razumijevanje izgradnje mira, civilnog društva i sustava lokalne samouprave (Škrabalo, 2004). Ta edukacija sadrži elemente i modela *obrazovanja o zajednici* (budući da je riječ o specifičnom, uskom problemu i da rad na sukobima u zajednici predstavlja usko područje organiziranja zajednice), i modela *obrazovanja sa zajednicom* (budući da su edukacije imale i konkretnu akcijsku svrhovitost – nakon edukacije očekivalo se da će volonteri pokrenuti akcije važne za zajednicu kojoj pripadaju, poput pokrenutog projekta multietničkih dječjih radionica).

Edukacije koje provode manjinske skupine za vlastitu zajednicu, kao npr. udruge osoba sa invaliditetom, Romi ili seksualne manjine, vrlo je teško razgraničiti prema spomenutim modelima obrazovanja. Najčešće je riječ o programima u kojima je naglasak na osvještavanju prava manjina, jačanju samopouzdanja i usvajanju vještina izravno vezanih uz veću mogućnost zagovaranja vlastitih prava ili pak »životnih vještina« kojima se povećava samostalnost i nezavisnost (npr. mobilitet, briga za sebe i sl.), a koji ovisno o specifičnim ciljevima edukacije, kao i ulogama edukatora, mogu utjecati na mobilizaciju marginaliziranih skupina.

IZAZOVI I PREPORUKE VEZANE UZ OBRAZOVANJE ZA RAD NA MOBILIZACIJI I RAZVOJU ZAJEDNICE

Institucionalne i izvaninstitucionalne edukacije i programi mogu se prepoznati, ako ne u cijelosti, onda barem djelomično, u modelima koji egzistiraju i u drugim zemljama, no daleko od toga da ne bi trebalo razmišljati o mogućnostima njihova unapređenja.

Razlike u opsegu, vremenu trajanja i akcijskoj usmjerenosti postojećih obrazovnih programa, neovisno o tome je li riječ o formalnom ili neformalnom obrazovanju, proi-

zlaze iz njihova cilja, kao i samih skupina kojima su namijenjeni. U tom smislu razlike je nepotrebno i nemoguće izbjegći. No, usprkos tome, ostaje otvoren niz pitanja na koja za sada ne nalazimo pravi odgovor, posebice pitanja standardizacije sadržaja izvaninstitucionalnih obrazovnih programa, kompetencije za provođenje edukativnih programa iz ovog područja, kao i pitanje autoriteta koji može ovlastiti nekoga da postane edukator. Također ostaje otvoreno pitanje uključivanja marginalnih skupina u planiranje programa i akcija razvoja zajednice, čime se oživotvoruje koncept osnaživanja u praksi.

Razvoj dosadašnjih edukacijskih programa iz područja organiziranja zajednice nije bio temeljen na unaprijed poznatim standardima dobre prakse obrazovanja, kao ni na sustavnoj i organiziranoj međusobnoj suradnji institucionalnih i izvaninstitucionalnih pružatelja edukacijskih usluga. Pitanje obrazovanja samih edukatora nije ništa manje važno budući da formalno obrazovanje iz ovog područja eksplikite postoji jedino u okrilju studija socijalnog rada.⁶ Paradoksalno, socijalni su radnici vrlo rijetko edukatori u izvaninstitucionalnim edukativnim programima.

Nadalje, tko su osobe ili kakva znanja i iskustva trebaju imati oni koji bi mogli nekoga ovlastiti za pružanje edukacijskih usluga iz područja organiziranja zajednice, pitanje je koje se nadovezuje na prethodna. Rijetko se premošćuje jaz između teorije i prakse te institucionalnog i izvaninstitucionalnog pristupa. Također se vrlo rijetko prepozнатi jaz smanjuje međusobnim uvažavanjem i učenjem jednih od drugih.

Konačno, koncept egalitarnog humanizma socijalnog rada, čiji je rad sa zajednicom neizostavni dio, uči nas riješavati probleme socijalne isključenosti, različitim formi nejednakosti i diskriminacije, promovirajući antidiskriminacijski pristup i uključenost putem osnaživanja. Međutim, upravo je uključenost »isključenih« u obrazovne programe za rad u zajednici vrlo rijetko evaluirana.

Budući da je 2005. godina na razini Europske unije proglašena Godinom obrazovanja za aktivno građanstvo, čini se da je obrazovanje za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice aktualnije nego ikad. Štoviše, ono je u skladu sa suvremenim trendovima poput decentralizacije. Tako pitanja mobilizacije i uključivanja građana u rješavanje problema lokalnih zajednica danas postaju pitanja svih društvenih sektora.

O tome koliko je važno poticati obrazovne programe vezane uz rad na mobilizaciji stanovništva posredno govore rasprave i istraživanja (Rimac i Črpčić, prema Bežovan, 2004; Balaban, prema Bežovan, 2003; Ledić, 2001; Bežovan, 2004) koja su upozorila da građani Hrvatske u prosjeku nisu članovi većeg broja organizacija i da iskazuju vrlo nisku razinu građanske zauzetosti za probleme u zajednici i društvu. Objasnjenja ovakvog generalnog zaključka navedenih autora možemo pronaći kako u cijelokupnoj društvenoj klimi (pasivizam, amoralni familizam), ekonomskim faktorima (relativno

⁶ Socijalni rad u lokalnoj zajednici jedna je od tri osnovne metode socijalnog rada, pored rada s pojedincem i rada s grupom.

lošoj gospodarskoj situaciji u kojoj se Hrvatska nalazi od ratnog perioda, nesudjelovanju gospodarskih subjekata u filantropskim programima i podupiranju neprofitnih organizacija), tako i u teoriji prijeđenog puta (*path dependency*) – koja se u našem kontekstu odnosi na socijalističku povijest i razdoblje osporavanja temeljnog ustavnog prava na slobodu udruživanja, kao i nepotičajnih poreznih i zakonskih propisa u počecima hrvatske samostalnosti. Također treba naglasiti da nedovoljno društveno valoriziranje volonterskog rada objašnjava nisku razinu volontiranja i građanske zauzetosti u Hrvatskoj. Naime, prema riječima jednog ispitanika u CIVICUS-ovom istraživanju Indeksa civilnog društva u Hrvatskoj:⁷

Svaki dobrovoljni rad u hrvatskom je društvu smatran, kako globalno tako i individualno kao »čisto gubljenje vremena«, uz stalno podmetanje »da tu netko potajice profitira«. U opću siromašnom društvu, osobni angažman koji ne donosi izravnu osobnu korist, prezren je.

Manjak građanskog angažmana upućuje na to da je obrazovanje za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice u Hrvatskoj i potrebno i važno, kako u kontekstu rješavanja tekućih problema lokalnog stanovništva i pojave novih rizika koje sa sobom nosi suvremeno društvo i moderan način života, tako i u kontekstu nadolazećih reformi. Među problemima i rizicima valja spomenuti visoku stopu nezaposlenosti, isključenost mlađih nezaposlenih ljudi, starenje stanovništva, nove obiteljske oblike s visokim rizikom siromaštva, kao što su jednoroditeljske obitelji usko povezane s infantilizacijom i feminizacijom siromaštva. Izazovi reformi sustava zdravstva i socijalne skrbi odnose se na neminovnost povećanog angažmana građana u rješavanju budućih problema na razini lokalne zajednice.

Promjene u potrebama i rizicima s kojima se suočavaju lokalne zajednice postavljaju izazov pred sve one koji se bave pitanjima obrazovanja za rad u lokalnim zajednicama, ali i otvaraju mogućnost za širim spektrom djelovanja i umrežavanjem različitih aktera formalnog i neformalnog obrazovanja. U tom smislu prijedlog o dalnjem djelovanju, usvojen na konferenciji održanoj 4.-5. ožujka 2005. godine pod nazivom Mobilizacija i razvoj zajednica u Hrvatskoj, može poslužiti kao polazište za kasnije akcije. Prema tom prijedlogu, unapređenje postojećih edukativnih programa moguće je prije svega kroz izradu temeljnih principa i standarda dobre prakse obrazovanja za rad u zajednicama. Izrada spomenutih temeljnih principa i standarda zapravo je pitanje kriterija dobrog obrazovanja za rad u zajednicama, stoga bi prvi korak trebao biti promišljanje o kriterijima za evaluaciju obrazovnih programa s obzirom na specifične ciljeve edukacije, kao i s obzirom na mobilizaciju ciljanih skupina. Kao poticaj za daljnje promišljanje obrazo-

⁷ CIVICUS – World Alliance for Citizen Participation, Washington, 2000. godine, prema Bežovan 2003.

vanja o, za i sa zajednicom u Hrvatskoj, ovaj tekst zaključujemo prijedlogom smjernica proizašlih iz rasprava nositelja raznolikih obrazovnih programa uoči i tijekom spomenute konferencije.

SMJERNICE ZA PROMIŠLJANJE O KRITERIJIMA ZA EVALUACIJU OBRAZOVANJA ZA RAZVOJ ZAJEDNICE

1. Što su specifični ciljevi obrazovnog programa?
2. O kojem je tipu obrazovanja riječ?
 - a. *obrazovanje za zajednicu* – usmjereni profesionalnom razvoju, organizirano kroz klasična predavanja s ciljem klasičnog gomilanja znanja sudionika, ne uključuje marginalizirane skupine/pojedince, nema za cilj konkretnu akciju
 - b. *obrazovanje o zajednici* – usmjereni stjecanju specifičnih znanja na čiju potrebu ukaže ciljana skupina, organizirano najčešće kroz predavanja, tečajeve i sl., može uključivati marginalizirane skupine/pojedince, nema za cilj konkretnu akciju, iako je temeljeno na procjeni potreba
 - c. *obrazovanje sa zajednicom* – sudionici edukacije aktivno uključeni u proces razvoja zajednice, edukacija je organizirana po načelima iskustvenog učenja, uvjek uključuje marginalizirane skupine/pojedince, cilj je potaknuti akciju u zajednici
3. U kojoj mjeri tip obrazovanja omogućuje ostvarenje specifičnih ciljeva obrazovnog programa?
4. Za koje se uloge u radu u zajednici pripremaju sudionici obrazovnog programa?
5. Koji izvori znanja se vrednuju i prenose u ovom obrazovnom programu?
6. Koje su specifične vještine relevantne za rad na mobilizaciji i razvoju zajednice sadržane u obrazovnom programu?
7. Kako se definiraju kompetencije edukatora? Da li se i kako vrednuje izravno iskustvo života i rada na promjeni određene zajednice?
8. U kojoj mjeri i na koje načine obrazovni program omogućuje uključivanje marginaliziranih skupina kao izravne sudionike obrazovnog programa?
9. Kako i koliko obrazovni program stvara preduvjete za emancipirajući utjecaj rada na mobilizaciji i razvoju zajednice (utjecaj na promjenu odnosa moći u zajednici odnosno na političku, društvenu i ekonomsku afirmaciju marginaliziranih skupina)?

Literatura

- Ajduković, M. (ur.) (2000). *50 godina Studija za socijalni rad: 1952.–2002.* Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Benge Kletzien, S., V. Vizek Vidović, i M. Cota Bekavac (2002). *Aktivno učenje i kritičko mišljenje u visokoškolskoj nastavi – Priručnik za nastavnike II. dio.* Zagreb: Forum za slobodu odgoja.
- Bežovan, G. (2002). »Struktura civilnog društva u Hrvatskoj«. *Politička misao*, 39 (1): 63–87.
- Bežovan, G. (2003). »Razvoj organizacija civilnog društva kao pretpostavka uspješne reforme socijalne države u Hrvatskoj«. *Politička misao*, 40 (1): 72–91.
- Bežovan, G. (2003). »Zakonski, politički i kulturni okvir za razvoj civilnog društva u Hrvatskoj«. *Revija za socijalnu politiku*, 10 (1): 23–44.
- Bežovan, G. (2004). *Civilno društvo.* Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Brofenbrenner, U. (1974). »Developmental Research, Public Policy and the Ecology of Childhood«. *Child Development*, 45: 1–5.
- Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje (CESI) (2005). <http://www.cesi.hr>, pristupljeno u srpnju 2005.
- Compton, R. B. i B. Galaway (1989). *Social work processes.* Wadsworth: Inc. Belmont. California.
- Cota Bekavac, M., V. Grozdanić, V. i S. Benge Kletzien (2003). *Aktivno učenje i kritičko mišljenje u visokoškolskoj nastavi – Priručnik za nastavnike III. dio.* Zagreb: Forum za slobodu odgoja.
- Cotterell, J. (1996). *Social networks and social influences in adolescence.* Routledge: London and New York.
- Fraser, M. W. (1997). *Risk and Resilience in childhood: An ecological perspective.* Washington: National Association of Social Workers.
- Freire, P. (2002). *Pedagogija obespravljenih.* Zagreb: ODRAZ – Održivi razvoj zajednice.
- Hodžić, A., N. Bijelić, N. i S. Cesar (2003). *Spol i rod pod povećalom – Priručnik o identitetima i seksualnom procesu socijalizacije.* Zagreb: CESI.
- Janković, J. (1996). *Pristupanje obitelji.* Zagreb: Alinea.
- Kajiš, V., i M. Medić (2001). *Slagalica – Priručnik za mlade voditelje.* Zagreb: »Suncokret« – Centar za humanitarni rad.
- Kregar, K. (2000). »Prikaz časopisa Journal of Community Practice«. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 7 (2): 255–261.
- Laginja, I. i L. Pavić-Rogošić (2001). *Putokaz za djelotvoran rad lokalne zajednice.* Zagreb: ODRAZ – Održivi razvoj zajednice.
- Laginja, I. i L. Pavić-Rogošić (2002). *NVO priručnik – Kuharica za udruge.* Zagreb: ODRAZ – Održivi razvoj zajednice.
- Ledić, J. (2001). *Biti volonter/volonterka? Istraživanje uključenosti građana u civilne inicijative u zajednici kroz volonterski rad.* Rijeka: SMART.
- Lovett, T. (1997). »Community Education and Community Development: The Northern Ireland Experience«. *Studies in the Education of Adults*, 29 (1): 39–51.
- Lovett, T. (1995). »Popular education in Northern Ireland: The Ulster People's College«, u: Mayo, M., Thompson, J. (ur.) *Adult Learning, Critical Intelligence and Social Change.* Leicester: NIACE.

- McClanahan, P. (2000). »Social Capital: Exploring the Theoretical Foundations of Community Development Education«. *British Educational Research Journal*, 26 (5): 565–582.
- McNamee, P., T. Lovett, T. Morgan and Shanahan, P. (1995). *Adult education, community development and rural regeneration: The final report of the Rural development and regeneration project*. University of Ulster: Community Research and Development Centre.
- Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (2005). *Poslijediplomski studiji*. <http://www.mef.hr/nastava/postdiploma>, pristupljeno u srpnju 2005.
- Odraz (2005). *Odraz*. <http://www.odraz.hr>, pristupljeno u srpnju 2005.
- Katolički bogoslovni fakultet (2005). *Poslijediplomski specijalistički studij za menadžment u neprofitnom sektoru*, <http://www.mno.com.hr>, pristupljeno u srpnju 2005.
- »Suncokret« (2005). *Suncokret*, <http://www.suncokret.hr>, pristupljeno u srpnju 2005.
- Škrabalo, M. (2004). *Nezavisni evaluacijski izvještaj projekta »Volonteri u izgradnji mira i zajednice« Centra za mir nenasilje i ljudska prava Osijek*. Zagreb: MAP Savjetovanja za Centar za mir, za nenasilje i ljudska prava. (neobjavljen organizacijski izvještaj).
- Šućur, Z. (2001). *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Udruga MI (2005). *Zapisnik s okruglih stolova na 8. danima volonterskog rada*, <http://www.udru-ga-mi.hr/images/dload/zapisnik.doc>, pristupljeno u srpnju 2005.
- Urban Institute (2005). *Urban Institute*, <http://www.urban-institute.hr>, pristupljeno u srpnju 2005.
- Vizek Vidović, V., S. Benge Kletzien, S. i M. Cota Bekavac (2002). *Aktivno učenje i kritičko mišljenje u visokoškolskoj nastavi – Priručnik za nastavnike I. dio*. Zagreb: Forum za slobodu odgoja.
- Vizek Vidović, V. i V. Vlahović-Štetić (2003). *Aktivno učenje i kritičko mišljenje u visokoškolskoj nastavi – Priručnik za nastavnike IV. dio*. Zagreb: Forum za slobodu odgoja.
- Žganec, N. (1999). *Organiziranje lokalne zajednice u prevenciji poremećaja u ponašanju djece i mlađeži*. Doktorska disertacija. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

PRILOG

RELEVANTNOST METODA NEFORMALNE EDUKACIJE ZA RAD S MARGINALIZIRANIM SKUPINAMA

Priredile:

IVA ZENZEROVIĆ I ANDRIJANA PARIĆ

Centar za mirovne studije Zagreb

Osnovne odlike metodologije obrazovanja po kojoj radimo su interaktivnost i participativnost sudionika i sudionica. Svoj rad temeljimo na mirovnim edukacijama, čiji su se principi i metode u praksi pokazali primjenjivima i u edukaciji za podizanje svijesti pojedinaca/ki, a slijedom toga i u edukaciji za postizanje društvene promjene.

Svojim radom želimo potaknuti i osnažiti pojedinke/ce za aktivan rad na nenasilnoj društvenoj promjeni s ciljem ostvarenja društvene pravde, te ponuditi znanja i vještine potrebne u njihovim pothvatima.

Osnovna vrijednost kojom se vodimo jest poštivanje iskustva svake pojedinke i svakog pojedinca kako bismo ostvarili načela inkluzivnosti, participativnosti i iskustvene razmjene kao osnovnog polazišta za učenje. Stoga je osnovna metodička značajka sjedenje u krugu, čime osiguravamo da se svi sudionici/ce i treneri/ce jedni drugima obraćaju direktno, bez komunikacijskih barijera.

Na samom početku treninga/radionice inkluzivnost i participativnost potičemo pojedinačnim predstavljanjem svih pojedinaca/ki, upoznavanjem i izgradnjom grupe, *dogовором о раду* i predstavljanjem očekivanja koja sudionici/ce imaju od treninga/radionice.

Dоговор о раду se sastoji od niza »pravila«, tj. stvari za koje je sudionicama/cima bitno da se poštuju tijekom rada. Pojedina »pravila« grupa zajednički usvaja, što svima omogućuje da u bilo kojem trenutku radionice upozore na kršenje određenog pravila. Na taj način stvaramo siguran prostor za učenje.

Provjeravanje očekivanja koja sudionici/ce imaju od treninga također je jedan od elemenata inkluzivnosti jer svima omogućuje da svoja očekivanja podijele s ostatkom grupe, a treneri/ici daje dodatne informacije o tome na što treba fokusirati tijek i sadržaj radionice. Osim toga, daje mu/joj mogućnost da na samom početku pojasni koja su očekivanja pretjerana i/ili o čemu neće biti vremena za razgovor. Jesu li očekivanja ostvarena ili nisu, provjeravamo zajedno na kraju radionice.

Aktivnosti tijekom cijelog treninga usmjerenе su na suradnju, a svakoj pojedinki/cu daju mogućnost izražavanja vlastitog mišljenja i vlastite kreativnosti. Pri tome se koristimo različitim metodama kako bi se svi sudionici/e pronašli barem u jednoj – od individualnog i rada u malim skupinama, preko facilitirane diskusije i bujica ideja, do elemenata Boalovog teatra potlačenih, igre uloga i različitih vrsta kreativnog izražavanja.

Odgovornost facilitatora/ica i trenera/ica je da potaknu proces učenja te da vode sudionike/ice kroz njega, vodeći jednak računa o povećanju količine teorijskog i praktičnog znanja sudionika/ca kao i o emocionalnoj razini razmjene iskustava, znanja, vještina i stava svakog pojedinog sudionika/ce. Pritom, treneri/ce demonstriraju određene vještine potrebne sudionicama/ima kroz konkretnu vježbu u okviru radionice.

Primjer iz Centra za mirovne studije

Iako Centar za mirovne studije (CMS) ima iskustvo rada s pripadnicima različitih marginaliziranih skupina, kao organizacija nismo nikada kreirali programe usmjerenе isključivo na njih. Svoje programe izgradnje mira, mirovnih studija, a kasnije i istraživanja i javnih politika nastojali smo otvoriti svim zainteresiranim građanima i građankama ravноправno.

Mlade MIRamiDE su mjesto okupljanja mladih osoba koje nastoje smanjiti nasilje s kojim se susreću te pridonijeti društvenoj promjeni i razvoju društvene pravde. S obzirom na sastav grupe, na MIRamiDAma se vrlo često susrećemo ne samo s različitim svjetonazorima i orientacijama, već i s različitim potrebama pojedinaca i pojedinki u grupi. Na program Mlade MIRamiDE, 2003. godine, prvi su se put na poziv odazvali studenti iz udruga studenata s invaliditetom *Korak* i udruge slijepih i slabovidnih Šišmiš. Njihovo sudjelovanje predstavljalo nam je izazov i zadovoljstvo, jer smo konačno imali priliku raditi s vrlo šarenom grupom mladih aktivista/ica. Radilo se o 20-tak mladih aktivista uključenih u različit spektar aktivnosti, udruga i inicijativa: ekoloških, kulturnih, ljudsko-pravaških, studentskih udruga, udruga i inicijativa nacionalnih manjina, udruga studenata s teškoćama.

Budući da je važan cilj edukacije odražavati društvo u kojem živimo, u pripremi treninga, radionica i vježbi nastojale smo osigurati da se za osobe s posebnim potrebama stvori prostor siguran za razmjenu iskustava i kreativno izražavanje, istovremeno pazeći da ne stvorimo previše zaštitničku atmosferu. Stoga smo više pažnje posvetile metodičkim segmentima rada. Primjerice, pri zapisivanju na velike papire vodile smo računa da pišemo sporije negoli je uobičajeno i više puta, a dodatno smo čitale i objašnjavale zapisano. Pazile smo da u malim grupama uvijek bude netko tko vidi i tko može pisati. Vježbe za zagrijavanje grupe, u kojima je najčešće kretanje važan element, zamijenile smo šaljivim verbalnim igramama i igramama za poboljšanje koncentracije. Također smo smanjile broj vježbi za koje je ključno kretanje ili vizualni dojam, a dodatni trud uložile u stvaranje sigurnog prostora kako bi svi mogli izraziti svoje neslaganje ili poteškoću s pojedinom vježbom ili njenim sadržajem.

Puno je veći izazov bio senzibilizirati grupu na solidarnost s osobama s posebnim potrebama. Tako nam se dogodilo da u vježbi u kojoj je potrebno kretanje, unatoč uputama da ono mora biti polagano, veći dio grupe nije poštivao upute, zbog čega

je jedna osoba s posebnim potrebama izašla iz prostorije u kojoj smo radili. No, i to je imalo edukativni karakter stoga što je grupa prošla kroz izravno iskustvo prelaska iz fraze *svi smo mi isti* u *svi smo mi različiti*, *svi smo mi posebni*, što je i inače jedan od ključnih momenata na treninzima, posebice u radu s mladima. Nakon toga pojedinci su bili puno spremniji prihvatići i uzeti u obzir tuđe različitosti i potrebe, ne samo na deklarativnoj razini, već i u svom djelovanju.

Mješoviti treninzi u koje su uključene osobe s posebnim potrebama, iako veliki izazov za pripremu, mogu dati dugoročnije i bolje rezultate upravo zato što su bliži realnim životnim situacijama. Pritom je važno ne spuštati kriterije i očekivanja niti odstupati od cilja treninga, već uložiti dodatni napor u osmišljavanje aktivnosti u kojima osobe s posebnim potrebama mogu ravnopravno sudjelovati.

Preporuke

- Da bismo postigli dugoročnije rezultate koji mogu utjecati na društvenu promjenu, važno je raditi s mješovitim grupama na podizanju svijesti dominantnih skupina o poteškoćama i potrebama marginaliziranih skupina.
- Kako bismo postigli uključivanje marginaliziranih skupina u sve društvene slojeve, u svom radu ne smijemo mijenjati ciljeve, vrijednosti niti principe edukacije.
- Metode rada važno je prilagoditi grupi s kojom radimo, tako da svatko može sudjelovati u procesu razmjene iskustava i učenja.
- U pripremi neformalnih edukacija treba osvijestiti dominantnu prepostavku o nepostojanju fizičkih i/ili mentalnih prepreka za sudjelovanje u interaktivnim i participativnim procesima učenja.
- Svaki proces zajedničkog donošenja odluke s grupom osnažuje grupu i pomaze iskustvenom učenju, posebice ako su tema timski rad, donošenje odluka ili transformacija sukoba.
- Ako smo kao treneri u nedoumici u odnosu na pojedine vježbe, korisno je prije treninga konzultirati se s nekim iz grupe ili provjeriti s grupom je li vježba izvediva. Pod prepostavkom da smo na početku stvorili siguran prostor, pojedinci/ke će lako izraziti svoje neslaganje ili slaganje.
- Ako trener/ica nema iskustvo koje imaju pripadnici marginalizirane grupe, provjeravanje s grupom ima i dodatni element zajedničkog učenja – pokazuje da imamo različita iskustva i da ne možemo svi znati sve, pa tako ni treneri. Puno veća opasnost za kredibilitet trenera i povjerenje u grupi je uočena pogreška trenera koji nastoji ostaviti dojam da vlada svim područjima.

II. Izgradnja mira i razvoj zajednice u Hrvatskoj

MARINA ŠKRABALO

IZGRADNJA MIRA I RAZVOJ ZAJEDNICE – POVEZANOST PRISTUPA

U ovom akcijskom istraživanju jedna od izabranih tema je povezanost rada na mobilizaciji i razvoju zajednice s izgradnjom mira, koja se nameće kao posebno relevantna za hrvatsko društvo, uvelike određeno posljedicama nedavnog rata. Namjera je ovog teksta prikazati odnos između rada na izgradnji mira i rada na mobilizaciji i razvoju zajednice. S obzirom na do-sadašnja iskustva tekst daje i buduće smjernice takvih djelovanja u Hrvatskoj.

Tekst se temelji na raznolikim izvorima informacija, s naglaskom na analizi lokalnih mirovnih inicijativa, pri čemu je od posebne važnosti bila obrada upitnika korištenih radi pripreme regionalnih i nacionalne konferencije o izgradnji mira i sprječavanju nasilnih sukoba 2004. godine u organizaciji Nansen dialog centra iz Osijeka. Uz ove primarne izvore ko-

MARINA ŠKRABALO jedna je od osnivačica i suvlasnica MAP Savjetovanja. Imala bogato iskustvo konzultantskog rada u području društvenog razvoja i upravljanja neprofitnim organizacijama, s posebnim naglaskom na evaluacije, organizacijske intervencije i sektorske procjene. Aktivna je u civilnom društvu od 1993. godine, posebice u Antiratnoj kampanji Hrvatske i Centru za mirovne studije. Diplomirala je etnologiju i povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te magistrirala javnu upravu na Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University. Polaznica je doktorskog studija Hrvatski politički sustav i upravljanje na Fakultetu političkih znanosti.

E-mail: marina@map.hr

rištena je i relevantna domaća i međunarodna literatura, posebice izvještaj o izgradnji mira na razini lokalne zajednice, pripremljen u sklopu istraživanja za International Policy Fellowship 2002. – 03. godine (Škrabalo, 2003), kao i zbornik *Socijalna rekonstrukcija zajednice* Društva za psihološku pomoć iz Zagreba (Ajuduković, 2004).

DEFINICIJE – IZGRADNJA MIRA I MOBILIZACIJA I RAZVOJA ZAJEDNICE

Radi usporedbe koncepata izgradnje mira i mobilizacije i razvoja zajednice koristit ćemo dvije radne definicije, nastale nezavisno jedna od druge tijekom istraživanja izgradnje mira u Hrvatskoj i post-jugoslavenskim zemljama (Škrabalo, 2003: 2)¹ te tijekom konceptualizacije ovog akcijskog istraživanja (Stubbs, vidi prvo poglavlje).

MOBILIZACIJA I RAZVOJ ZAJEDNICA	IZGRADNJA MIRA
Procesi, strategije i prakse koje <i>promoviraju održiv razvoj usmjeren na ljudе, jednake mogućnosti i društvenu pravdu</i> , čime se uspostavljaju ili obnavljaju strukture ljudske zajednice unutar kojih su <i>mogući novi načini organiziranja društvenog života</i> .	Široki raspon praksi na svim društvenim razinama kojima je <i>cilj transformacija društvenih odnosa, struktura i kultura</i> , radi otklanjanja temeljnih uzroka društvenih sukoba, posebice političke i ekonomske nejednakosti, te <i>radi povećanja sposobnosti pojedinača/ki, skupina i institucija za nenasilno i konstruktivno ophođenje sa sukobom</i> .

Očita je sličnost ovih dviju definicija s obzirom na njihovu široku obuhvatnost društvenih praksi koje su relevantne zato što imaju potencijalni utjecaj na strukturalna, relacijska i kulturna obilježja određene zajednice i njezin širi društveni kontekst. Taj utjecaj treba pogodovati povećanju društvene pravde, što obje definicije određuje ne samo kao normativne, već i preskriptivne. Pritom se emancipacijska i transformacijska funkcija rada na mobilizaciji i razvoju zajednice, kao i rada na izgradnji mira, shvaćaju stupnjevito, tako da je moguće razlikovati specifične prakse s obzirom na intenzitet njihova utjecaja.

Definicija mobilizacije i razvoja zajednice povezuje društvenu pravdu s jednakim mogućnostima i održivim razvojem kao preduvjetima uspostave, obnove i inovacije ljudskih zajedница, odnosno načina organiziranja društvenog života. Društvena pravda može se parafrazirati kao jednakost mogućnosti za poboljšanje uvjeta života, s time da Stubbs u konceptualizaciji mobilizacije i razvoja zajednice jednakost mogućnosti dopunjuje s jednakosću *pristupa sustavima i institucijama; glasa*, odnosno izražavanja mi-

¹ Radna definicija izgradnje mira temelji se na shvaćanju tog koncepta u međunarodnoj sigurnosnoj politici, posebice Ujedinjenih naroda (Ghali 1992, Ghali 1995), te shvaćanju istraživača lokalnih praksi izgradnje mira (Lederach 1997, Lederach 1999, Ross 2000, Božićević i Stubbs 1997, Fetherston 1998).

šljenja; *djelovanja*, odnosno prava odlučivanja; te *ishoda*, odnosno prava na jednaki dio resursa od strane sustava ili institucije. Stoga je rad na mobilizaciji i razvoju zajednice prema ovoj definiciji neodvojiv od propitivanja odnosa moći u društvu radi smanjenja socijalne isključenosti i diskriminacije u različitim sferama, od političke participacije, preko socijalne skrbi do prilika za ekonomski razvoj.

U definiciji izgradnje mira društvena je pravda implicirana u shvaćanju da su politička i ekomska nejednakost temelj strukturalnog nasilja, koje često rezultira političkim i fizičkim nasiljem. Njihovo otklanjanje, posredovano promjenom društvenih odnosa i povećanjem sposobnosti društvenih aktera za nenasilno ophođenje sa sukobima, istodobno je i svrha i praksa izgradnje mira. Manjkavost te definicije je nedovoljno preciziranje pojma nejednakosti, posebice u kontekstu politike i gospodarstva, što otvara mogućnost različitih interpretacija, ovisno o tome je li riječ o liberalnom ili marksističkom svjetonazoru.

Ključna razlika ovih dviju definicija je u intenzitetu fokusa na društveni sukob i razvoj. U radu na mobilizaciji i razvoju zajednice posljedice sukoba samo su jedan u nizu faktora koji utječu na funkcioniranje i kvalitetu ljudskih zajednica, dok je za izgradnju mira prioritet razotkrivanje strukturalnog nasilja i raznolikih manifestacija društvene nepravde. S druge strane, održivi razvoj – odnosno poboljšanje kvalitete življenja u svim aspektima, uz uporabu resursa koji neće dovesti do kolapsa ekosustava – jedan je od ciljeva mobilizacije i razvoja zajednica, dok u izgradnji mira (održivi) razvoj nije posebno naglašen, ali predstavlja jednu od strategija otklanjanja političke i ekomske nejednakosti, kao i polugu transformacije društvenih odnosa, struktura i kulture. Time bi se dalo pretpostaviti da se prakse mobilizacije i razvoja zajednice uvelike razlikuju od onih na izgradnji mira. No, zapravo je riječ o zajedničkom području djelovanja, budući da izgradnja mira transformaciju društvenih struktura, odnosa i kulture, a pritom i razvojne aktivnosti, shvaća kao način otklanjanja uzroka društvenih sukoba. Istovremeno je u radu na mobilizaciji i razvoju zajednice nemoguće izbjegći i rad na transformaciji sukoba u slučajevima kada sukobi negativno utječu na funkcioniranje i kvalitetu struktura ljudskih zajednica.

Nedostatna deskriptivnost ovih definicija, kao i većine drugih definicija istih koncepta, predstavlja svojevrsni dvosjekli mač za istraživače i praktičare. S jedne strane, neodređenost tipova praksi, izuzev određenosti njihova cilja, omogućuje veću inovativnost u samom djelovanju te prepoznavanje doprinosu raznolikih disciplina i pristupa, kao i veću kulturnu osjetljivost.² S druge strane, neodređenost praksi u definicijama pogoduje rasplinjavanju samih termina koji u jednom trenutku mogu postati tako široki da gube na svojoj prepoznatljivosti u odnosu na druge koncepte. To je posebice razvidno kad je riječ o izgradnji mira – novijem konceptu, prepozнатom u međunarodnoj sigurnosnoj

² Primjerice, navedena definicija mobilizacije i razvoja zajednica obuhvaća vrlo raznolike prakse, kao što su poslovno savjetovanje poljoprivrednika, organiziranje protiv izgradnje odlagališta nuklearnog otpada ili klubove roditelja djece s teškoćama u razvoju.

politici od početka 1990-ih (Ghali, 1992), a u literaturi od sredine 1970-ih (Galtung, 1975; Llamazares, 2005; Call i Cook, 2003), koji je vrlo teško razlikovati od termina poput socijalne rekonstrukcije zajednice, društvenog razvoja u post-konfliktnom kontekstu ili pak demokratizacije poslijeratnih društava.

Socijalna rekonstrukcija zajednice ističe se kao posebno primjenjiv koncept, koji možda najpreciznije opisuje područje preklapanja koncepata izgradnje mira te mobilizacije i razvoja zajednica, time što pažnju ograničava na one lokalne zajednice u kojima su posebno izražene posljedice nasilnih sukoba po socijalno tkivo, političke odnose te razvojne prilike. Stoga se *socijalna rekonstrukcija zajednice* može shvatiti kao istoznačnica *izgradnji mira na razini lokalne zajednice* (a ne cijelog društva ili međunarodnih odnosa), kao i mobilizaciji i razvoju onih zajednica u kojima je došlo do kidanja društvenog tkiva (a ne bilo koje lokalne zajednice). Poput izgradnje mira i mobilizacije i razvoja zajednice, socijalna rekonstrukcija zajednice prepostavlja transformaciju, odnosno uspostavu novih društvenih odnosa, socijalnih struktura i institucija u svrhu zadovoljenja potreba i interesa stanovnika te socijalnog funkcioniranja obilježenog izostankom nasilnih sukoba (Ajduković, 2003: 20).

Ajduković naglašava nelinearnost, složenost i višestrukost procesa socijalne rekonstrukcije zajednice i njezinu uvjetovanost širim političkim, društvenim i ekonomskim procesima. Model olakšavanja socijalne rekonstrukcije zajednice (Ajduković, 2003: 29) zasniva se na pretpostavkama o djelomičnoj zadovoljenosti egzistencijalnih i općih psiholoških potreba kao preduvjetima za otvorenost spram zajedničkih potreba i dobrobit drugih u zajednici. Tri glavna procesa socijalne rekonstrukcije zajednice, prema ovom modelu, uključuju: (1) oporavak od gubitaka i izloženosti nasilju na razini pojedinaca, obitelji i zajednice; (2) izgradnju novih socijalnih normi i tolerancije koja može postepeno prerasti u suradnju i pomirenje, te (3) osnaživanje pojedinačnih i kolektivnih nositelja promjena u zajednici, s naglaskom na socijalne akcije koje potiču i provode sami članovi zajednice (Ajduković, 2003: 29–34).

Socijalne akcije usmjerene na obnovu društvenog tkiva ističu se kao dugoročno »najsnagažnije sredstvo socijalne rekonstrukcije« (Ajduković 2003: 32). Njih pak treba realno sagledavati, uzimajući u obzir zahtjevnost prepoznavanja dodirnih interesa u društvenom okružju podijeljenosti i nepovjerenja među skupinama, kao i nisku razinu samopouzdanja i pouzdanja u mogućnost pozitivnih promjena u društveno i ekonomski oštećenim zajednicama (Ajduković, 2003: 32–33). Realni, a time i učinkoviti pristup socijalnoj rekonstrukciji zajednice prepoznaje i one situacije u kojima nije moguće zajedničko djelovanje pripadnika različitih, sukobom udaljenih skupina, pri čemu treba voditi računa o tome da li ishodi takvih socijalnih akcija homogenih grupa donose jednakе koristi i pripadnicima drugih skupina u zajednici (Ajduković, 2003: 33). U protivnom, što je i jedan od glavnih izazova razvoju poslijeratnih zajednica u Hrvatskoj, socijalne akcije reproduciraju postojeće društvene podjele i odnose moći u zajednici proistekle iz nasilnog sukoba, čime dugoročno ne pridonose povećanju prilika za normalizaciju, kvalitetu društvenih odnosa, a time i prilika za društveni i ekonomski razvoj.

U planiranju i analizi socijalnih akcija u poslijeratnim zajednicama koristan okvir za rad na transformaciji sukoba je onaj koji je razvio američki teoretičar i praktičar izgradnje mira Lederach. Po njemu je transformacija sukoba središnja strategija izgradnje mira, a naj-ucinkovitija je na razini podsistema, odnosno lokalne zajednice unutar srednjoročnog razdoblja jednog desetljeća (Lederach, 1997: 80). Rad na transformaciji sukoba uzima u obzir i pozitivne i negativne učinke sukoba na pojedince, društvene odnose, strukture i kulturu, a sukobe ne smatra iskorjenjivima, niti isključivo negativnima. Cilj je transformacije sukoba prepoznati raznolike posljedice sukoba i pristupiti im na način koji će razotkriti njihove uzroke, te promjenom dominantnih obrazaca interakcije dugoročno pridonijeti kvaliteti života, stabilnosti, osjećaju sigurnosti i pripadnosti zajednici (Lederach, 1997: 82).

Razine transformacije sukoba (prilagođeno prema Lederach, 1997: 82–85)

Transformacija sukoba	Deskriptivna razina/Dinamika sukoba	Preskriptivna razina/Intervencija
Osobna dimenzija: Osnaživanje pojedinaca	Pozitivni i negativni učinci sukoba na zdravlje, samopoštovanje, emocionalnu stabilnost, percepцију, duhovni integritet.	Smanjenje destruktivnih učinaka sukoba na osobni razvoj i dobrobit. Povećanje potencijala za osobni razvoj (fizički, emocionalno, duhovno).
Relacijska dimenzija: Poticanje društvene kohezije i suradnje	Promjene u shvaćanju međuzavisnosti, socijalne bliskosti ili distance, reaktivni ili aktivni pristup drugima, zamišljanje budućeg odnosa.	Smanjiti lošu komunikaciju. Povećati uzajamno razumijevanje i izražavanje strahova, nade i ciljeva u pogledu afektivnosti i međuvisnosti.
Strukturalna dimenzija: Uočavanje i smanjenje društvenih nejednakosti	Učinci sukoba na postojeće mehanizme zadovoljenja temeljnih ljudskih potreba, dostupnost resursa, institucionalne obrasce kod donošenja odluka o sukobu. Učinci sukoba na društvene strukture.	Istražiti strukturalne uzroke sukoba. Poticati strukture koje zadovoljavaju temeljne ljudske potrebe (substativna pravda) i povećavaju participaciju u doноšenju odluka (proceduralna pravda).
Kulturalna dimenzija Uvažavanje, ali i promjena lokalne kulture	Učinci sukoba na kulturne obrasce grupe ili zajednice. Učinci kulture na percepцијu i dinamiku sukoba.	Istražiti one kulturne obrasce koji pogoduju nasilnom izražavanju sukoba. Promicati specifične kulturne resurse i mehanizme za konstruktivno ophodjene sa sukobom.

Razvidna je podudarnost s pristupom razvoju zajednice koji zagovara Ife, a koji se temelji na principu nenasilja. To uključuje analizu postojeće dinamike i posljedica sukoba, konfrontiranje problema, a ne osoba, te rad na promjeni onih institucionalnih obrazaca koji pridonose društvenoj nejednakosti i potlačenosti (Ife, 2002: 137). Takav model transformacije sukoba u skladu je i s modelom socijalne rekonstrukcije zajedni-

ce (Ajuduković, 2003: 29) stoga što prepoznaće *neophodnost*: (1) oporavka od posljedica sukoba na različitim razinama (od pojedinačne, preko grupne do razine zajednice), (2) preoblikovanja socijalnih normi te odnosa između pojedinaca i skupina, kao i (3) akcija kojima se osnažuju akteri pozitivnih društvenih i političkih promjena u zajednici, a time i sustavi socijalne potpore te poštena i kompetentna vladavina.

Socioemocionalno pomirenje u zajednici – oprost i prevladavanje želje za osvetom, temeljeno na povjerenju u iskreno priznanje odgovornosti – uslijed svoje zahtjevnosti ne treba podrazumijevati kao očekivani krajnji ishod transformacije sukoba, bez obzira na dugoročnu dobit po stabilnost i društveni kapital podijeljenih zajednica. Umjesto toga, realnije je očekivati *instrumentalno pomirenje*, odnosno uspostavu odnosa opetovane uzajamne potpore i suradnje s bivšim neprijateljem oko zajedničkih ciljeva (Nadler, 2002, prema Ajduković, 2003:37–39).

Možemo zaključiti da oba pristupa – izgradnja mira i mobilizacija i razvoj zajednica – počivaju na sličnoj interpretaciji društvene zbilje, te da su usmjereni na društvenu promjenu zasnovanu na sličnim vrijednostima i aspiracijama. S jedne strane, izgradnju mira na lokalnoj razini moguće je promatrati kao jednu od sfera rada na mobilizaciji i razvoju onih zajednica koje su posebno pogodene strukturalnim nasiljem i/ili nasilnim sukobima. S druge strane, mobilizaciju i razvoj zajednice možemo razumjeti kao jednu od praksi izgradnje mira, kojom se dugoročno transformira krajobraz zajednice i otklanja strukturalno nasilje. Upravo su te dvije perspektive prisutne u hrvatskim praksama koje se identificiraju s jednim ili drugim pristupom, što je i logično budući da je riječ o poslijeratnom, i pritom tranzicijskom društvenom kontekstu.

Analiza pojedinih praksi i njihova razumijevanja pokazuje da se razlike u pristupu, kolikogod suptilne, mogu odraziti na logiku, sadržaj i utjecaj samih praksi. Čini se da su razlike manje što je snažniji fokus na zajedničku vrijednosnu osnovu – *društvenu pravdu*, a time i nezaobilaznu analizu odnosa moći kao pretpostavku bilo kakvog rada na društvenoj promjeni u zajednici. Socijalna rekonstrukcija zajednice korisna je premosnica ovih dvaju pristupa stoga što preciznije određuje prakse usmjerene ka prevladavanju negativnih posljedica sukoba, obnovi društvenog tkiva na temelju novouspostavljenih socijalnih normi, te potiče lokalne aktere na poboljšanje kvalitete i sigurnosti života u svojim zajednicama, pri čemu su nezaobilazni elementi pravda, demokracija, ekonomski napredak i (instrumentalno) pomirenje (Ajuduković, 2003: 28).

HRVATSKA KAO PORATNO DRUŠTVO

U razmatranju relevantnosti rada na izgradnji mira u kontekstu mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj, potrebno je razmotriti posljedice rata na ljudske živote, etničku strukturu, društvene i političke odnose te ekonomski razvoj. Opseg i težina tih posljedica ukazuju na nezaobilaznost izgradnje mira u kontekstu rada na razvoju poslijeratnih zajednica u Hrvatskoj, rada na osnaživanju manjinskih zajednica, kao i u kontekstu

stvaranja šireg, poticajnog društvenog okružja za rad na razvoju bilo koje teritorijalne ili identitetske zajednice u Hrvatskoj. Istodobno, težina posljedica rata po društveno tkivo, ekonomske potencijale i demokratizaciju Hrvatske ukazuje i na činjenicu da je rad na izgradnji mira na razini lokalnih zajednica suočen s mnoštvom strukturalnih prepreka, te da je učinke takvog djelovanja, naročito kad je riječ o izvaninstitucionalnim praksama, realno očekivati tek u dugoročnjem razdoblju, pod uvjetom da ti napori opstanu i s vremenom zadobiju institucionalnu, odnosno političku potporu.

1. Utjecaj ljudskih stradanja i materijalnih gubitaka na mobilizaciju i razvoj zajednica

Ljudski gubici uzrokovani ratom na različite se načine odražavaju na živote ljudi u poslijeratnim područjima, pa i u cijeloj Hrvatskoj. Prilike za gospodarski oporavak su smanjene uslijed ograničenog ljudskog potencijala i velikog udjela starog stanovništva u poslijeratnim regijama.³ Borba za opstanak – od osiguranja krova nad glavom, vode, struje, pa do osiguranja bilo kakvog prihoda – obilježila je živote većine osoba s prognaničkim i izbjegličkim iskustvom, koji su se vratili u svoje zajednice ili se pak naselili u novima. Mnoge su obitelji i dalje, uvelike iz ekonomskih razloga, razapete između više obitavališta u više zemalja, pri čemu je veliki broj izoliranih, staračkih domaćinstava.

U mnogim je multietničkim zajednicama, i nakon povratka većine stanovništva, došlo do povećanja socijalne distance između Srba i Hrvata, a još češće, mještana koji su tijekom rata bili na jednoj, te onih koji su bili »na drugoj strani«, bez obzira na nacionalnost. S vremenom se te podjele postupno smanjuju, ali nastaju nove, i to u onim zajednicama gdje se uz domaće stanovništvo s različitim kolektivnim iskustvom rata pojavljuje i nova skupina naseljenika. Time se ionako ograničen ljudski potencijal poslijeratnih zajednica dalje fragmentira, što je ogroman izazov za poticanje gospodarskog i društvenog razvoja poslijeratnih zajednica (Babić, 2004: 378–379).

2. Promjena etničke strukture, etnička homogenizacija i povećanje socijalne distance

Podatak o promjeni etničke strukture hrvatskog društva tijekom 1990-ih od presudne je važnosti za razumijevanje konteksta izgradnje mira u Hrvatskoj. Ukupni postotak

³ Jedno od rijetkih analitičkih izvješća Vlade RH o socijalnom stanju na poslijeratnim područjima iz 2002. ukazuje na izraziti manjak ljudskog razvojnog potencijala. Prema popisu stanovništva iz 2001. gustoća stanovništva na poslijeratnim područjima je 3,5 puta niža od prosječne gustoće stanovnika; između 1991. i 2001. poslijeratna su područja izgubila 40% stanovništva, dok je Hrvatska kao cjelina izgubila 3% stanovnika; iako po indeksu vitalnosti poslijeratna područja najmanje zaostaju za hrvatskim prosjekom uslijed naseljavanja mlađeg stanovništva hrvatske nacionalnosti iz susjednih zemalja, zabrinjava neuravnotežena dobna struktura stanovništva s 32% starog stanovništva (preko 60 godina), 47% srednje dobi i 21% mlađih, ispod 20 godina (Vlada RH, 2002).

nacionalnih manjina u Hrvatskoj se prepolovio, s 14,91 % 1991. na 7,47 % 2001. godine. Pritom se broj Srba smanjio za skoro dvije trećine – s 12,16 % 1991. na 4,54 % u 2001.⁴, a postotak Hrvata povećao sa 78,1 % 1991. na 89,63 % 2001. Etnička homogenizacija je tako izravno vezana uz ratna zbivanja i migracije.

Pad broja Srba, tradicionalno najbrojnije manjine, na ispod 5% znatno utječe i na poziciju iz koje srpska manjina može politički djelovati i promovirati svoje interese. Čak i kada bi se do kraja otklonile sve administrativne prepreke povratku Srba, te u potpunosti osigurao povrat sve imovine i kompenzacijama stanarskih prava, još uvijek se, nakon punog desetljeća, ne može očekivati veći povratak mlađeg srpskog stanovništva u reproduktivnoj i radnoj dobi, bez čega je i demografska revitalizacija srpske manjine u Hrvatskoj dugoročno nemoguća, naročito u kontekstu opće depopulacije Hrvatske. Riječ je o ireverzibilnom procesu, pri čemu postoji dodatna opasnost da se »novi fakticitet neće deproblemizirati i ugraditi u novu stabilnost prostora« (Županov, 1998: 219).

Šiberova komparativna analiza socijalne distance od 1966. do 1997., s naglaskom na usporedbu nalaza iz 1992., 1995. i 1997., pokazuje veliko povećanje socijalne distance prema manjinskim etničkim skupinama, što se ne ograničava samo na Srbe s kojima je većinska skupina bila u nasilnom političkom sukobu. Naprotiv, došlo je do generalizacije negativnog stava prema drugim etničkim zajednicama, što je posebno razvidno na primjeru Bošnjaka i Albanaca.

Tako je potvrđena pretpostavka da unutarnacionalna homogenizacija, kao rezultat sukoba s nekom nacionalnom skupinom, nužno stvara i distancu prema svima koji nisu 'MI' (Šiber, 1998: 91).

Iz perspektive postupne izgradnje povjerenja, posebno je zabrinjavajući izrazito visoki postotak od 45% ispitanika koji 1997. godine dijele stav da Srbi ne bi trebali živjeti u Hrvatskoj (Šiber, 1998: 80). Drastično se smanjio i postotak ispitanika koji su još uvjek otvoreni prema svim etničkim grupama – oni 1997. čine svega 20% svih ispitanika.

Velika promjena stavova prema etničkim manjinama uslijed rata ukazuje na postojanje konformističke »tihe većine« čiji su stavovi, a i ponašanje, podložni manipulaciji, aktualnim iskustvima i osjećajima, a ne dugoročnim vrijednosnim opredjeljenjima, interesima i ciljevima. Taj je zaključak potkrijepljen i nalazom da je vrijednosno opredjeljenje spram nacionalnog mnogo stabilnije od socijalne distance. Takva interpretacija socijalne distance prema etničkim manjinama u hrvatskom društvu sukladna je i razumijevanju utjecaja autoritarnosti i konformizma, kao internaliziranih društvenih vrijednosti, te važnosti relativne deprivacije (odnosno percepcije raskoraka između

⁴ Čak i kada se uzmu u obzir debate oko usporedivosti podataka iz 1991. i 2001. uslijed promijenjene metodologije, pad broja Srba u Hrvatskoj je drastičan. Milorad Pupovac, predsjednik SNV-a i saborski zastupnik, kritizirao je rezultate popisa stanovništva iz 2001. i izjavio da u Hrvatskoj živi barem 6% Srba (Tunjić, 2002).

društvenih očekivanja i realnih mogućnosti njihova zadovoljenja) na razvitak snažne etničke identifikacije popraćene ksenofobijom (usp. Šiber, 1998: 73–77).

Sekulić, Hodson i Massey (2004) u svojoj analizi utjecaja rata na toleranciju zaključuju da na znatno smanjenje etničke tolerancije u Hrvatskoj u razdoblju od 1989. do 1996. najviše utječe promjena kolektivne predodžbe o drugoj etničkoj skupini, koja se dogodila tek nakon izbjeganja rata, a posebno je izražena među Hrvatima čiji se negativni stav prema Srbima pojačao. Dok na ovaj pad tolerancije spram Srba donekle utječu neposredna ratna iskustva, a posredno i etnička homogenizacija, rasprostranjenost ukazuje na centralnu važnost kolektivnih procesa redefiniranja situacije, percepcije drugih, u ovom slučaju Srba, te osobnog stava i odnosa spram njih. Autori objašnjavaju kako u kolektivnom procesu redefiniranja situacije političke elite, s jedne strane, stvaraju važan referentni okvir, no istodobno procesi redefiniranja spontano teku u svim pravcima, mnoštvom komunikacijskih kanala i interakcija (Sekulić et al., 2004: 167).

Čitav se proces temeljio na složenim interakcijama vođa s jedne strane i, s druge strane, spontanim procesima redefinicije situacije, koji su se, proizašli iz izoliranih incidenta etničkog sukoba, širili brzinom šumskog požara. Unutar tog ‘prelijevajućeg’ procesa, definicije situacije nimalo ne nalikuju eksploziji praiskonske mržnje. Do tada postojeći dobrosusjedski odnosi nisu bili ništa manje stvarni od današnje netrpeljivosti i povećane nesnošljivosti (Sekulić et al., 2004: 168).

U prilog ovoj tezi autori navode Županova, koji objašnjava kako je do redefiniranja dobrosusjedskih međuetničkih odnosa došlo pod utjecajem prognaničkih sudsibina, obilježenih percepcijom nagle i šokantne izdaje od strane dotadašnjih susjeda Srbu, koje su ljudi, izvan ratnih zona, počeli primjenjivati na odnose u vlastitoj okolini. Ratne migracije i mediji pogodovali su tom prijenosu putem osobnih kontakata, glasina, svjedočanstava i reportaža (Županov, 1995 prema Sekulić et al., 2004: 167).

Kolikogod raširenost etničke nesnošljivosti u poratnom hrvatskom društvu baca sumorno svjetlo na perspektive izgradnje međuetničkog povjerenja, s druge strane, velika podložnost stava prema manjinama vanjskim uvjetima opravdava zagovaranje promjene političkog i javnog diskursa spram manjina, institucionalizaciju zaštite ljudskih prava, stvaranje novih prilika za interesno povezivanje osoba iz većinske i manjinskih etničkih skupina, te isticanje uspješnih primjera međuetničke suradnje. Pritom je uporan rad na razgradnji autoritarne političke kulture izuzetno važan, a postiže se poticanjem autonomnog, kritičkog društvenog i političkog angažmana pojedinaca i pojedinki, unutar, ali ponajviše mimo dominantnih političkih struktura. Upravo potonje predstavlja zalog dugoročne društvene promjene koja bi mogla pogodovati većoj sposobnosti pojedinaca i društva u cijelini za odmjerjeniji i konstruktivniji pristup sukobu. Stoga je promicanje stvarne participacije građana u političkom procesu te građansko samoorganiziranje oko autonomno artikuliranih, raznolikih i specifičnih interesa od presudne važnosti za izgradnju mira.

3. Kršenja ljudskih i manjinskih prava

Kad je riječ o posljedicama rata na ljudska i manjinska prava, podaci iz niza domaćih i međunarodnih izvještaja tijekom posljednjih 15 godina, poput onih Vlade SAD-a, Hrvatskog helsinškog odbora, Amnesty International-a te Pučkog pravobranitelja RH, ukazuju na institucionalnu i društvenu prihvaćenost diskriminacije nacionalnih, ali i drugih manjina u Hrvatskoj, čija se razgradnja postupno događa tek posljednjih pet godina. Pritom je, u kontekstu rata, politički ključan položaj Srba.

Institucionalna praksa diskriminacije događala se bez obzira na činjenicu da je Hrvatska kao članica Vijeća Europe 1996. godine ratificirala *Europsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda*, koja je prema Ustavu integrirana u unutarnji pravni poredak. Manjak političke volje za omogućavanje manjinskog povratka bila je ključna, opetovana kritika Vijeća Europe i drugih međunarodnih aktera Vladi RH, kojom je uvjetovan proces euroatlantskih integracija. Kompenzacijeske strategije pravne i humanitarne pomoći povratnicima Srbima, uključujući i obnovu, u drugoj su polovici devedesetih godina provodile razvojne agencije inozemnih vlada i međunarodnih organizacija, uvelike uz angažman domaćih udruga za zaštitu ljudskih prava, koje su, pak, time od strane režima, ali i opće javnosti, zadobile negativni predznak pristranih organizacija koje štite Srbe. Smjenom režima 2000. godine stvoreni su povoljniji politički uvjeti za reviziju diskriminatornih zakona i uredbi, te za veći pomak u ostvarenju prava na povratak, obnovu imovine, socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Ipak, favoriziranje etničkih Hrvata i dalje je prisutno (Škrbić, 2005).

Dugoročno, najvažniji dokument za zaštitu i ostvarenje prava nacionalnih manjina u Hrvatskoj, uz *Europsku konvenciju*, jest *Ustavni zakon o nacionalnim manjinama* donesen 2002. koji sadrži, čak i u usporedbi s drugim evropskim zemljama, izrazito visoke standarde ostvarenja kulturnih, političkih i građanskih prava. Međutim, provedba *Ustavnog zakona* i dalje je djelomična, posebice u pogledu razmjernog zapošljavanja priпадnika manjina u javnom sektoru, konvalidacije radnog staža, provedbe paketa mjera vezanih uz kompenzaciju bivših stanarskih prava, te stvarne participacije nacionalnih manjina u lokalnom odlučivanju. Za potonje je, uz političku volju, presudna edukacija nacionalnih manjina o postojećim mehanizmima političke participacije, o važnosti dodatnih manjinskih izbora za predstavnike u tijelima lokalne vlasti, te o funkcioniranju Vijeća nacionalnih manjina (Škrbić, 2005).

Smanjenje jaza između formalne zaštite i diskriminatornih praksi aktualni je iza-zov afirmaciji manjinskih prava, pri čemu je važna konsolidacija pozitivnih pomaka u smanjenju govora mržnje i većoj osjetljivosti medija i javnosti spram marginaliziranih skupina, kao i jačanje nezavisnosti pravosuđa, te efikasnosti provedbe postojećih zaštitnih mehanizama, kao i njihove dorade, posebice u odnosu na položaj marginaliziranih društvenih skupina, kao što su seksualne manjine (Gjenero, 2005).

4. Ekonomski devastacija i zaostajanje poratnih sredina

Negativna sprega rata, političke i ekonomske tranzicije pridonijela je osiromašenju i devastaciji gospodarstva i dominaciji klijentelističkih odnosa koji i dalje ugrožavaju razvoj tržišne ekonomije, pogoduju socijalnoj isključenosti, onemogućuju razvitak lokalne demokracije i ometaju funkcioniranje pravne države (Babić, 2004; Županov, 1995).

Prijeratni periferijski sindrom, ratne devastacije i neatraktivne destinacije za ulaganje kapitala u poslijeratnom razdoblju limitirajući su čimbenici u jačem aktiviranju lokalnog stanovništva na stvaranju vlastitih prihoda. Najteža je situacija u ruralnim općinama, čiji je gospodarski potencijal vrlo malen, a time i mogućnosti ratnih migranata da vlastitim radom osiguraju egzistenciju sebi i svojoj obitelji (Babić, 2004: 379).

Takvo stanje ima svoja materijalna i socio-psihološka uporišta, s posebnim naglaskom na manjku ljudskih resursa i rasapu primarnih socijalnih mreža (Babić, 2004). Jedna od dosad nedovoljno prepoznatih strategija ekonomske obnove poslijeratnih područja jest prepoznavanje međusobne povezanosti društvenog, intelektualnog i ekonomskog kapitala – u Zakonu o područjima od posebne državne skrbi (2003) ne postoji niti jedna mjera koja izravno utječe na povećanje društvenog kapitala, niti se prilikom osmišljavanja ekonomskih poticaja uzima u obzir težina socijalne dezintegracije poslijeratnih zajednica.

5. Deficit javnog dijaloga o ratnoj prošlosti

Hrvatsko društvo duboko je određeno traumatskim iskustvima, političkim i ideoškim podjelama iz Drugog svjetskog rata, koja su došla do izražaja devedesetih, u političkom pozicioniranju više naraštaja hrvatskih građana, a time su utjecala i na interpretaciju političkih i ranih zbivanja početkom 1990-ih. Šiberovo istraživanje iz 1997. godine ukazuje na jasnu korelaciju između obiteljske političke biografije vezane uz Drugi svjetski rat, težine onoratne traume i suvremenih političkih i stranačkih opredjeljenja, kao i stupnja socijalne distance spram etničkih manjina (Šiber, 1998). Tako punih pedeset godina nakon završetka Drugog svjetskog rata hrvatski građani različitih generacija oblikuju svoje političke stavove i participiraju u političkom procesu na temelju svojeg primarno afektivnog iskustva identifikacije s obiteljskom povijesću, ratnim gubicima i traumama te na temelju svoje religijske pripadnosti. Ti nalazi su posebno značajni za razumijevanje važnosti koju ratna prošlost ima za oblikovanje hrvatske poslijeratne budućnosti.

Istodobno, još uvijek je malo toga učinjeno na razini političkih institucija u svrhu legitimacije javnog dijaloga o ratnoj prošlosti, s izuzetkom recentnijih javnih izjava Predsjednika Republike, Predsjednika Sabora i Premijera o žrtvama ustaških pokolja i ratnim zločinima počinjenima na hrvatskoj strani tijekom posljednjeg rata. Donošenje Deklaracije o domovinskom ratu u Hrvatskom saboru 2001. godine predstavlja čin fiksiranja istine na najvišoj političkoj razini, u trenutku koji možemo smatrati preuranjenim u odnosu

na nedostatak kvalitetnog javnog dijaloga temeljenog na nepristranom utvrđivanju svih činjenica o ljudskim gubicima i zločinima počinjenima u posljednjem ratu.

Obrazovna politika RH, koja je trenutno u intenzivnoj fazi reforme u kontekstu EU-integracija, ne odražava činjenicu da je Hrvatska poslijeratno, fragmentirano društvo, s još uvijek neprebrodивим i nedorečenim rascjepom u razumijevanju ratnih, političkih i društvenih zbivanja tijekom 20. stoljeća. Ona pak i dalje neosporno utječe na socijalizaciju novih naraštaja. Obrazovni sustav nedovoljno potiče razvoj kritičkog mišljenja i razgradnju autoritarnosti i konformizma kao dominantnih društvenih vrijednosti i karakteristika ličnosti. Obrazovni sadržaji ne stavljuju posebni naglasak na kritički pristup nacionalnoj povijesti, interkulturalizam i odgoj aktivnih građana svjesnih svojih građanskih i ljudskih prava (Reškovac, 2005). Nalazi komparativne kvantitativne analize sadržaja hrvatskih udžbenika povijesti u razdoblju 1991. do 1997., koju je provela Baranović, ukazuju na izrazitu monoperspektivnost i etnocentričnost, pri čemu dominiraju teme državotvornosti i stradavanja hrvatskog naroda, za koja su većinom odgovorni susjedni narodi i njihove osvajačke pretenzije, dok su pozitivna povijesna iskustva interkulturalnosti zanemarena (Baranović, 1999:167). Program obrazovanja za etničke manjine u regijama koje su u većoj mjeri multietničke čini se da, unatoč dobrim namjerama, primarno potiče segregaciju, a ne socijalnu integraciju temeljenu na uzajamnom poštovanju i poznavanju etničkih zajednica (Ajduković, 2003: 18).

Nedostatku javnog dijaloga o ratnoj prošlosti, posebice na lokalnoj razini, pridonosi i manjak aktivne mirovne politike vjerskih zajednica, posebice Katoličke crkve, koja u Hrvatskoj ima velik društveni utjecaj i prostor djelovanja. S izuzetkom specijaliziranih institucija poput Franjevačkog instituta za mir i Hrvatskog caritasa, te laičkih ekumeničkih inicijativa, sustavni pastoralni mirovni rad izostaje na razini župnih zajednica, tako da mirovne poruke ostaju ograničene na poslanice kardinala Bozanića, propovijedi po kojnog pape Ivana Pavla Drugog prilikom posjeta Hrvatskoj, te na individualni, izvaninstitucionalni angažman pojedinih svećenika i redovnika/ca koji surađuju s nezavisnim međvjerskim mirovnim inicijativama.

Konačno, za kvalitetu javnog dijaloga presudna je uloga medija koji su se nastavili pluralizirati, posebice nakon smjene Tuđmanovog autoritarnog režima, neprijateljski nastrojenog prema nezavisnim medijima i civilnom društvu (Peruško, 2003). No, istodobni trend komercijalizacije i koncentracije vlasništva donosi novi rizik za pluralizam i profesionalnost medija, temeljitost u problematizaciji društvenih problema, te zastupljenost perspektive civilnog društva (Peruško, 2005).

Medijski interes za problemski pristup posljedicama rata, međuetničkoj suradnji i dijaluču o ratnoj prošlosti i dalje je nedostatan, kako po kvaliteti, tako i po opsegu, posebice u lokalnim medijima. Za medije su i dalje puno zanimljivije negativne od pozitivnih vijesti o međuetničkim odnosima, pa makar potonje bile istinska novost ili iznimka. Prema indikativnoj analizi sadržaja pet vodećih tiskanih medija Obad i Goldbergera

(2003), u medijima prevladava kolektivistički diskurs, gdje se odgovornost ne individualizira niti transparentno navodi:

Zamagljujući granicu između kolektivnih i individualnih mišljenja, napadača i političkih aktera, mnoge novine u Hrvatskoj još uvijek ne obavljaju jednu od osnovnih zadaća medija u civilnom društvu: informiranja javnosti. I, da parafraziramo Hannu Arendt, u zemlji gdje su svi krivi, nitko nije zapravo kriv (Obad, Goldberger, 2003).

Važan doprinos problematizaciji rata i medijskoj prisutnosti civilnog društva daje sve veći opseg nezavisne dokumentarne i informativne produkcije, poput one Fade In-a ili SDF-a, koja – iako neredovito, a ponekad tek uslijed političkih intervencija međunarodnih aktera – uspijeva dospijeti na javnu televiziju (s izuzetkom FACTUM-ovih dokumentarnih filmova o ratnim zločinima, koje HTV i dalje ignorira). Pozitivan je pomak zamjetan i u sve dinamičnijoj i posjećenijoj sceni filmskih festivala koji prikazuju društveno angažirane dokumentarne filmove, kao što su Festival ljudskih prava, Zagreb Dox, Queer Zagreb, ali i oni najpopularniji – Zagreb Film Festival i Motovunski festival. Unatoč gostovanjima u drugim većim gradovima, ipak su ovakvi događaji nedostupni stanovnicima poslijeratnih zajednica gdje je značenje televizije, premoćnog izvora informacija za hrvatske građane,⁵ utoliko veće.

7. Uloga i doprinos civilnog društva izgradnji mira i razvoju zajednica

Rat je imao presudan utjecaj na razvoj civilnog društva u Hrvatskoj, i zapravo je danas nemoguće zamisliti kako bi civilno društvo u Hrvatskoj izgledalo izvan tog iskustva pojačane građanske solidarnosti s prognanicima i izbjeglicama i potpore međunarodnih donatora (Bežovan, 2003: 55–56; Črpić, Zrinšćak, 2005: 27). Pritom treba jasno dati do znanja da civilno društvo u Hrvatskoj nije nastalo uslijed ili tijekom rata, kao što se često dade iščitati iz površno pisanih dokumenata, odnosno diskursa zaborava međunarodnih donatora (na djelu je »Amnesia International«, prema Stubbs, 2001: 97). Uz tradicionalne udruge usmjerene na solidarne i humanitarne akcije, kao i uz vjerske humanitarne organizacije i brojna kulturno-umjetnička društva i zavičajne klubove, u socijalističkoj je Hrvatskoj tijekom 1980-ih iznikao i određeni broj građanskih inicijativa koje se može programski povezati s novim društvenim pokretima. Tu je prije svega feministički aktivizam, zaštita okoliša, zaštita ljudskih prava pa i mirovni aktivizam (Stubbs, 2001). Većina tih inicijativa u to je doba bila povezana sa sličnim aktivnostima u Sloveniji i Srbiji, pa i BiH (Stubbs, 2001).

⁵ Prema istraživanju Instituta »Ivo Pilar« *Stavovi javnosti o nevladinim organizacijama* iz srpnja 2005. godine, televizija je glavni izvor informacija za 61,4 % građana, dok je uporaba drugih medija daleko manja – dnevne novine 25,4 %; radio 6,1 %, Internet 4,7 % (Franc, Šakić, 2005: 22).

U doba etnopolitičke mobilizacije koja je prethodila ratu, a naročito s početkom ratnih stradanja, nastupilo je doba ubrzane i raznorodne mobilizacije građana oko akutne potpore žrtvama rata. Kao što ističe Županov (1995: 181), rat je pogodovao jačanju mehaničke grupne solidarnosti koja se privremeno pretočila i na razinu cijelog društva, čemu je prvenstveno pogodovalo reaktiviranje nacionalne vrednote »herojskog kodeksa«, kako ga je definirala Vera St. Erlich (St. Erlich, prema Županov, 1995: 175), odnosno kolektivne identifikacije sa stradanjima u obrani domovine, te spremnosti na žrtvovanje i pomoći drugome.

Nakon završetka rata 1995. nastale su i »udruge proizašle iz Domovinskog rata«, što je krovni naziv za samoorganizirane udruge obitelji nestalih, udovica boraca hrvatskih postrojbi, kao i brojne udruge ratnih veteranu, poznate kao »braniteljske udruge«. Bez obzira na mnoge unutarnje različitosti, a i sukobe, posebice između udruga branitelja, te se udruge pretežno smatra zasebnim dijelom civilnog društva u Hrvatskoj, čija je percepcija političke i društvene zbilje – obilježena perpetuiranom ratnom traumom, sumnjičavosću spram vlasti i frustracijama društvenim statusom – i dalje neodvojiva od iskustva rata.

Upravo je odnos spram »herojskog kodeksa« i glavna razdjelnica među raznolikim građanskim inicijativama koje su se aktivirale uslijed rata. Naime, uoči i tijekom rata etabliralo se i nekoliko građanskih inicijativa koje su eksplicitno osuđivale nacionalizam, kako srpski, tako i hrvatski, kao jedan od temeljnih uzroka tada već neizbjježnog rata. Te su se inicijative jasno pozicionirale kao zagovarateljice svih žrtava rata, bez obzira na njihovu nacionalnost, te kritičarke galopirajuće etničke homogenizacije popraćene isključivanjem drugih. Samim time, njihovo je djelovanje izašlo iz područja humanitarne apolitičnosti i zadobilo negativan predznak deficitia patriotizma u presudnim trenucima nacionalne ugroženosti (Stubbs, 2001: 101). Očevidan je višegodišnji manjak izravne komunikacije, pa i uzajamno nepovjerenje između »udruga proisteklih iz Domovinskog rata« te »mirovnih i ljudsko-pravaških nevladinih organizacija« koje su isto tako nastale kao reakcija na ratna zbivanja. U posljednje vrijeme pojavljuju se suradnički projekti, posebice u potrazi za nestalima, socijalnoj integraciji ratnih veteranu te socijalnim pravima ratnih stradalnika.

Na vrijednosnim osnovama solidarnosti sa žrtvama rata, lišene »herojskog kodeksa«, u srpnju 1991. nastala je, za to doba prilično politički nepodobna građanska inicijativa, Antiratna kampanja Hrvatske (ARK), koju su osnovale/i aktivistice/i prijeratnih feminističkih, zelenih i kulturnih inicijativa (Stubbs, 2001). Samo ime te organizacije, koja je dugoročno djelovala kao inkubator danas vodećih organizacija civilnog društva u području zaštite ljudskih prava, izgradnje mira i feminizma, svjedoči o idealizmu, ali i intenzitetu otpora njezinih osnivača/ica nadolazećoj kulturi i destruktivnoj zbilji rata. ARK je već iste godine imala i uvelike samostalnu podružnicu u Osijeku koja se razvila u danas možda najveću mirovnu organizaciju u Hrvatskoj – Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek. U isto je doba počeo djelovati i Građanski odbor za ljudska prava koji se tijekom svojeg petnaestogodišnjeg djelovanja posebice posvetio prilično nepopularnoj direktnoj zaštiti žrtava ratnog profiterstva i etničke isključivosti u hrvatskim gradovima i selima, poput nezakonitih, ali u to doba prešutno toleriranih deložacija

Srba, a kasnije diskriminacija srpskih povratnika u područje Banije. Krajem ožujka 1993. godine, osnovan je Hrvatski helsinski odbor za ljudska prava (HHO), u sklopu Međunarodne helsinske federacije za ljudska prava. HHO se tijekom 1990-ih profilirao u centralnu domaću instancu za izravnu pomoć žrtvama kršenja ljudskih prava, a posebice za nezavisno praćenje stanja ljudskih prava.

Raspon aktivnosti ARK-a svjedoči o nemogućnosti jednoobraznog rada na izgradnji mira, posebice u ratnim uvjetima. Usprkos tisućama aktivističkih, većinom volonterskih sati posvećenih izravnom radu na smanjenju negativnih posljedica rata, ARK je dugo nosio negativni predznak nepatriotske, odmetničke organizacije, samim time što nije stupao žrtvama rata na temelju nacionalnog ključa, a posebice uslijed toga što je u svojim aktivnostima obraćao posebnu pažnju na one žrtve čija su se stradanja u doba sveopće ugroženosti od srpske agresije smatrala samorazumljivima, pa su tako te žrtve imale i manju dostupnost bilo kakvoj pomoći državnih institucija pa i humanitarnih organizacija.

U razdoblju od 1995. do 2001. u Hrvatskoj je djelovao niz međunarodnih nevladinih organizacija s iskustvom poslijeratne društvene i ekonomske obnove u konfliktnim zonama širom svijeta. Posljednjih nekoliko godina preostali međunarodni programi, usmjereni na poslijeratna područja, sve se više fokusiraju na specifična pitanja ekonomskog razvoja ili izravne potpore domaćim organizacijama te su uklopljeni u programe regionalnog razvoja, potpore civilnom društvu, demokratizaciji i ljudskim pravima kao i u programe dobrog upravljanja i vladavine prava.

Usprkos ogromnim sredstvima i desetljetnoj prisutnosti međunarodnih razvojnih programa s fokusom na poslijeratna područja Hrvatske,⁶ oni nisu značajno utjecali na način funkcioniranja državnih razvojnih programa, koji u puno manjoj mjeri uzimaju u obzir inicijative civilnog društva kao nositelje razvojnih programa, a rijedak je i integrirani pristup koji povezuje društveni i ekonomski razvoj poslijeratnih područja. Državni izvori financiranja civilnog društva vezani su uz resore pojedinih ministarstava, a mehanizmi potpore usmjereni na određene javne politike ili cijelo civilno društvo nemaju posebni naglasak na poticanju angažmana civilnog društva u društvenoj i ekonomskoj obnovi i razvoju poslijeratnih područja.

Čak ni Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva nema posebni program, ili pak specifični naglasak na poticanju razvitka civilnog društva, odnosno angažmana civilnog društva u poslijeratnim područjima. Iako programi Ureda za ljudska prava i Savjeta za nacionalne manjine, prema svojem mandatu, pružaju finansijsku potporu nevladinim programima koji se bave zaštitom i promocijom manjinskih prava, uvid u njihove dosadašnje prioritete u financiranju ukazuje na to da doprinos civilnog društva poslijeratnoj društvenoj i ekonomskoj obnovi i razvoju nije adekvatno prepoznat niti se sustavno potiče. Primjerice, Savjet za nacionalne manjine financira informativne i

⁶ Poput programa USAID-a, DFID-a ili Europske unije, kao i programa privatnih zaklada, poput Instituta *Otvoreno društvo Hrvatska*.

kulturne aktivnosti nacionalnih manjina, bez posebnih zahtjeva u odnosu na njihovu kvalitetu i relevantnost za probleme s kojima se te manjine suočavaju, a rijetka je potpora i socio-ekonomskim projektima.

Trenutno je od posebne relevantnosti za izgradnju mira uspostava sustava za poticanje regionalnog razvoja, što predstavlja i jedan od preduvjeta za uspješno pridruživanje Hrvatske EU. U tom svjetlu započele su pripreme i provedba regionalnih operativnih planova u hrvatskim županijama. Njihova je vrijednost u tome što prepostavljaju konzultacije predstavnika različitih regionalnih i lokalnih institucija i organizacija kod pripreme projekata, te regionalnu razinu odlučivanja o projektima koji će dobiti pozitivnu ocjenu za financiranje od strane Europske komisije.

Dosadašnja su iskustva s ROP-om mješovita. S jedne strane, procesi u Zadarskoj i Šibensko-kninskoj županiji uistinu su poslužili za povezivanje i ravnopravno sudjelovanje predstavnika lokalnih i regionalnih vlasti, stručnih službi, poduzeća i nevladinih organizacija. S druge strane, sam proces je proizveo mnoga nezadovoljstva, čini se, uslijed velikog i previše direktivnog utjecaja međunarodnih konzultanata. Ipak, riječ je o procesu koji bi dugoročno mogao imati veliki utjecaj na povezivanje društvenog i ekonomskog aspekta poslijeratnog razvoja, te na prepoznavanje doprinosa svih sektora, kao i na veću osjetljivost prema potrebama marginaliziranih skupina. Upravo zbog njihove važnosti, potrebno je što prije evaluirati dosadašnje procese pripreme i provedbe ROP-ova, a nalaze evaluacija objaviti. Kako se dinamizira proces približavanja Hrvatske EU, što je popraćeno otvaranjem više predpristupnih fondova za strukturne reforme, stvaraju se nove prilike za partnerski pristup razvoju, a time i za afirmaciju civilnog društva u procesu izgradnje mira u Hrvatskoj.

PREGLED PRAKSI IZGRADNJE MIRA U HRVATSKOJ

Iako je u Hrvatskoj aktivan mali broj udruga koje u svojem imenu izrijekom navode mirovno djelovanje,⁷ analiza područja djelovanja udruga koje su aktivne u zajedničkim

⁷ Pretraga prema ključnim riječima »mir« i »mirovno/i/a...« *Registra udruga* Ministarstva pravosuđa rezultirala je s 53 navoda u nazivima 29 815 udruga, što uključuje i duhovne udruge, obiteljske centre, društvo za posmrtnu pripomoć, te tridesetak udruga usmjerenih na zaštitu ljudskih prava i dijalog/pomirenje (Središnji državni ured za upravu, 2006). Mirovni atribut nalazi se u imenu 11 od 277 udruga koje čine populaciju istraživanja *Doprinosi organizacija civilnog društva demokratizacijskim procesima u RH* grupe za ženska ljudska prava B.a.B.e. (u tijeku, proljeće 2006.). Pritom se 10 od 11 udruga s mirovnim predznakom u nazivu nalazi u kategoriji udruga uže usmjerenih na ljudska prava i mirovni rad (ukupno njih 83). Te udruge izdvojene su na temelju kriterija aktivnog rada na promociji temeljnih vrednota ustavnog poretku, te primitu tematski određene finansijske potpore za demokratizaciju i ljudska prava iz državnih i inozemnih donatorskih programa (izvor: interna istraživačka dokumentacija grupe za ženska ljudska prava B.a.B.e., svibanj 2006.).

inicijativama posvećenima izgradnji mira ukazuje na to da postoji široki raspon aktivnosti unutar civilnog društva kojima se namjerava pridonijeti izgradnji mira u poslijeratnim zajednicama Hrvatske.

Pregled angažmana civilnog društva na izgradnji mira temelji se na analizi prijavnih upitnika sudsionika u konzultativnom procesu o izgradnji mira i prevenciji nasilnih sukoba koje je tijekom 2004., u sklopu globalne inicijative, pokrenuo Nansen dijalog centar iz Osijeka. Taj je proces rezultirao zajedničkom inicijativom izrade i provedbe *Platforme za izgradnju mira*, strateškog dokumenta za dugoročnu izgradnju mira u kontekstu niza javnih politika i programa nevladinih organizacija u Hrvatskoj.⁸

Osnovni kriterij za prepoznavanje nečijeg djelovanja na izgradnji mira bila je samoidentifikacija – uzete su u obzir samo one udruge koje su potvrđeno odgovorile na pitanje smatraju li sebe akterima izgradnje mira, a bilo ih je ukupno 43. Unatoč malom broju u odnosu na ukupan broj udruga u Hrvatskoj (preko 28 000 registriranih), smatram da se udruge čije su djelatnosti analizirane u svrhu opisa značajki rada na izgradnji mira u Hrvatskoj mogu smatrati reprezentativnima za građanski angažman na izgradnji mira, budući da je riječ o udrugama čiji je rad kontinuiran i prepoznat u aktivističkim krugovima, kao i u lokalnoj i široj javnosti. Primjerice, tri četvrtine tih udruga (32) uključeno je u ukupnu populaciju 277 hrvatskih udruga koje svojim radom promoviraju temeljne ustavne vrednote, navedene u Članku 3. *Ustava RH*, među kojima su, uz ostale, i ljudska prava te mirovorstvo, a u razdoblju od 1999. do 2005. godine primile su sredstva iz državnog proračuna i inozemnih donatorskih agencija za provedbu programa demokratizacije i zaštite ljudskih prava.⁹

Ukupno su obrađena 43 upitnika¹⁰ organizacija iz 16 gradova, među kojima prednjače Zagreb (8), Osijek (7), Split (5), Knin (5) i Vukovar (4). Regionalni balans broja udruga iz Dalmacije (17) i Slavonije (16) može se povezati s višegodišnjim ulaganjima međunarodnih donatora u razvoj građanskih inicijativa upravo u poslijeratnim područ-

⁸ Globalni konzultativni proces nevladinih organizacija pokrenuo je *European Centre for Conflict Prevention* (ECCP), reagirajući na preporuku glavnog tajnika UN-a Kofija A. Annana. U Hrvatskoj je održana nacionalna konferencija (Zagreb, 28.–29. svibnja 2004.), te tri prethodne regionalne konferencije u Osijeku, Kninu i Zagrebu. Na *Regionalnoj konferenciji o izgradnji mira i sprječavanju nasilnih sukoba* (Igalo, Crna Gora, 3.–6. studenoga 2004.) planirana je regionalna suradnja na temelju preporuka iz svake zemlje. Proces u Hrvatskoj je 2005. godine rezultirao strateškim dokumentom *Platforma za izgradnju mira u Republici Hrvatskoj*.

⁹ Spomenuta populacija udruga definirana je i odabrana za potrebe istraživačkog projekta *Doprinosi organizacija civilnog društva demokratizacijskim procesima u RH*, grupe za ženska ljudska prava B.a.B.e., proljeće 2006 (u tijeku), a temeljila se na pregledu 19 ključnih domaćih i inozemnih izvora financiranja udruga u Hrvatskoj u razdoblju od 1999. do 2005. godine, kao i na pregledu *Registra udruga u RH* Ministarstva pravosuđa (izvor: konzultacije s voditeljicom istraživanja Suzanom Kunac, grupa za ženska ljudska prava B.a.B.e., ožujak 2006.).

¹⁰ Izvor: interna projektna dokumentacija Nansen dijalog centra Osijek, ožujak 2005.

jima, posebice Istočnoj Slavoniji nakon mirne reintegracije, te u području Knina. Od 10 udruga iz središnje Hrvatske prednjače one iz Zagreba, koje djeluju u cijeloj zemlji te one iz Karlovca.

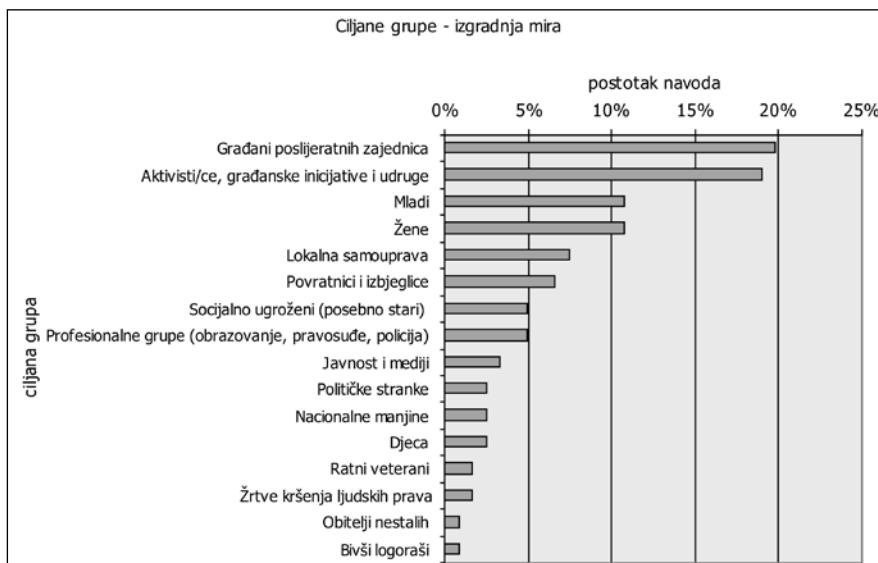
Čak 16 udruga nastalo je prije više od 10 godina, što znači da djeluju još od vremena rata. Gotovo je podjednak broj udruga (17) nastalih između 1995. i 2000. Tri četvrtine udruga u ovom uzorku, koje se bave izgradnjom mira, nastalo je tijekom rata i porača. Broj novoosnovanih udruga koje se bave izgradnjom mira od 1998. godine povećava se u poratnim područjima, no ne i u središnjoj Hrvatskoj, odnosno u samom Zagrebu, što je sukladno općem trendu pada društvenog interesa za poratne teme, ali i sve većeg razvojnog jaza između centra i periferije.

Osnivanje novih udruga u poslijeratnim područjima može se povezati i s intenziviranjem programa povratka i obnove od 1998. godine, ali i skorim povlačenjem međunarodnih nevladinih organizacija, posebice onih vezanih uz krizne intervencije, čije se domaće osoblje, uz doniranu opremu i inicijalna sredstva, odlučilo na »lokalizaciju«. Primjer takve udruge je *ZvoniMir* iz Knina, koji je nastao na temelju rada American Rescue Committee-a.

Četiri petine udruga koje sebe prepoznaju kao aktere izgradnje mira neposredno djeluju u lokalnim zajednicama, s time da pretežu (60%) one koje kombiniraju izravan rad u zajednici s posrednim oblicima djelovanja, poput senzibilizacije javnosti i javnog zagovaranja usmjerenog na nacionalne institucije.

Analiza područja djelovanja udruga ukazuje na komplementarni pristup, gdje se rad u lokalnoj zajednici kombinira s radom na regionalnoj, nacionalnoj i transnacionalnoj razini, što odgovara razumijevanju učinkovite izgradnje mira kao pothvata koji zahtijeva kontekstualni pristup i utjecaj na više društvenih razina. Ipak, naglasak na razini lokalne zajednice, pa i određenih skupina unutar zajednica, u skladu je s fokusom na društvene procese koji se mogu uspješno stimulirati »odozdo prema gore«, te su time unutar dosega udruga i građanskih inicijativa.

Pregled ciljanih grupa stanovništva, na koje su usmjereni specifični programi i aktivnosti tih udruga, ukazuje na prilično izražen generalni pristup teritorijalnoj zajednici. Petina udruga kao ciljane grupe navodi sve građane poslijeratnih zajednica, bez obzira na nacionalnost. Sličan je i broj odgovora koji se odnose na građanske inicijative i udruge kao glavnu ciljanu grupu. Mobiliziranje građana putem potpore građanskim inicijativama u poslijeratnim zajednicama čini se kao primarna strategija izgradnje mira tih udruga. Što se tiče specifičnih društvenih skupina i lokalnih institucija, po učestalosti navoda slijede mladi i žene, lokalna samouprava i povratnici, prognanici i izbjeglice, a nakon njih socijalno ugroženi, posebice stari mještani, profesionalne grupe (nastavnici, policija i pravosuđe) te nacionalne manjine. Nizak postotak spomena nacionalnih manjina vjerojatno je uvjetovan time što većina tih udruga napominje multietničnost svih svojih aktivnosti. Zamjetan je rijedak spomen ratnih veterana, obitelji nestalih i bivših žrtvi mučenja, dok postotak žena uključuje i žene žrtve ratnih stradanja.

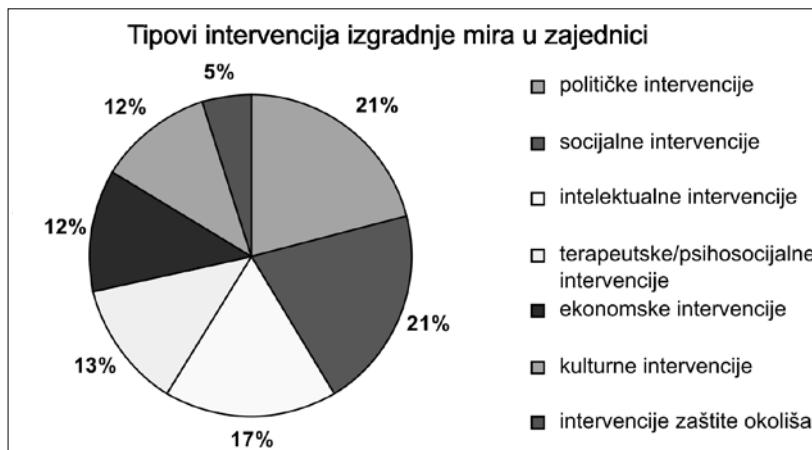
Za razliku od lokalne samouprave, i u manjoj mjeri profesionalnih skupina vezanih uz državne i javne institucije – nastavnike, policiju i pravosuđe – fokus udruga koje rade na izgradnji mira zaobilazi političke stranke. Uz edukaciju o ženskim ljudskim pravima, koju su provodile feminističke mirovno orijentirane udruge, rijetke su edukacije političara i političarki o ljudskim pravima i poslijeratnim izazovima hrvatskog društva.

Općenito se može zaključiti da su hrvatske udruge koje sebe vide kao aktere izgradnje mira uvelike usmjerene na izravan rad s građanima u poslijeratnim zajednicama, njihovim inicijativama i udrugama. Unutar tih zajednica usmjerene su prvenstveno na skupine koje su u nepovoljnem položaju spram većine, uključujući i mlade, koje se istodobno percipira i kao pokretače promjena. Manjak fokusa na one aktere koji imaju moć u poslijeratnim zajednicama, uključujući i Crkvu (uz iznimke koje će biti navedene u pregledu aktivnosti), dovodi u pitanje mogućnost utjecaja na promjenu lokalnih politika, što pak te udruge nastoje prevesti putem građanskih zagovaračkih inicijativa s jedne strane i komplementarnim djelovanjem na nacionalnoj razini s druge.

Izgradnja mira kao integralni pristup zajednici

Analiza aktivnosti 43 udruge prema tipologiji rada na razvoju zajednice (Ife, 2002), koju je za potrebe ovog akcijskog istraživanja prilagodio Stubbs, ukazuje na naglašeni integralni pristup radu u zajednici, gdje se istodobno pokušava utjecati na više različitih društvenih dimenzija – u prosjeku se aktivnosti udruga odnose na društvene promjene u čak 4,5 od ukupno 7 dimenzija, pri čemu 80% udruga provodi 4 ili više različitih tipova intervencija. Najčešće su socijalne i političke intervencije, slijede ih intelektualne i

terapeutiske, odnosno psihosocijalne intervencije. Najmanje su zastupljene intervencije zaštite okoliša, dok se ekonomski intervencije mogu svrstati u dvije podskupine. Direktna potpora ekonomskom razvoju je najprijeđi oblik rada na izgradnji mira, dok su posredni oblici poticanja mobilnosti, poduzetnosti i poboljšanja ekonomskog statusa pojedinaca i skupina podjednako učestali kao i psihosocijalne i kulturne intervencije.

Političke intervencije shvaćene su kao prakse kojima je cilj utjecaj na donošenje odluka u zajednici, s obzirom na njihov sadržaj, proces te opseg uključenosti građana. Primjeri političkih intervencija koji se mogu prepoznati iz upitnika uključuju potporu djelovanju mjesnih odbora i vijeća nacionalnih manjina, edukaciju lokalne samouprave o ljudskim pravima i demokraciji, organizaciju javnih tribina o procesuiranju ratnih zločina, lokalne kampanje za političku participaciju žena, lobiranje lokalnih vlasti za potporu udrugama, socijalno ugroženima i sl., peticije građana i javne prosvjede. Važno je napomenuti da političke intervencije udruga ne uključuju izravno lobiranje za određenu političku opciju niti formiranje nezavisnih lista na lokalnim izborima, a vrlo su rijetke i izravne interakcije između udruga i političkih stranaka, poput edukacija ili zajedničkih inicijativa.

Socijalne intervencije su sadržajno najšire područje – uključuju raznolike aktivnosti kojima se pokušava utjecati na smanjenje socijalne isključenosti i marginaliziranosti u zajednici, kao i na povećanje »socijalne energije« poticanjem građanskog samoorganiziranja i povezivanjem različitih aktera unutar i između zajednica. Među uslugama u zajednici posebno je izražena potpora povratnicima i naseljenicima u ostvarenju socijalnih, stambenih i drugih prava. U kontekstu izgradnje mira, socijalne intervencije uključuju i rad na poboljšanju ratom narušenih odnosa između pojedinaca i skupina, pri čemu se primarno misli na međuetničke odnose, te odnose između povratnika, domaćeg i naseljenog stanovništva.

Terapeutske intervencije je, kako vrijeme prolazi, sve teže razlikovati od socijalnih intervencija. Naime, učinkovita potpora osobama s ratnom traumom deset godina nakon rata stavlja naglasak na prilike za socijalnu integraciju i održivu psihosocijalnu podršku putem grupa samopomoći ili manje formalnih druženja u klubovima i udrugama, poput udruga branitelja ili obitelji nestalih. Potreba za psihosocijalnom i stručnom terapijskom potporom ženama žrtvama nasilja je, nažalost, i danas isto toliko aktualna kao i prije deset godina. U kontekstu građanskih inicijativa usmjerenih na izgradnju mira česte su kreativne komunikacijske radionice posvećene iskustvima rata, kao i projekti slušanja mještana poratnih zajednica – iako te aktivnosti ne predstavljaju oblik psihoterapije, njihova je svrha izražavanje traumatskih iskustava rata u sigurnom, podražavajućem okružju, te time i smanjenje tjeskobe, ljutnje i depresije.

Intelektualne intervencije se odnose na aktivnosti kojima se potiču osobno, grupno i organizacijsko učenje, kao i različiti istraživački i izdavački projekti. Općenito uzevši, neformalne edukacije su, uz pružanje informacija i savjeta, najčešći oblik djelovanja udruga posvećenih izgradnji mira. One su često i u funkciji mobilizacije građana na zajedničkim inicijativama u zajednici. Teme edukativnih programa uključuju europske integracije, funkciranje lokalne samouprave, mehanizme zaštite ljudskih prava, medijacija u zajednici, nove tehnologije, novinarske vještine, feminizam, nenasilje, timski rad i funkciranje organizacija civilnog društva.

Kultурне intervencije uključuju stvaralačke aktivnosti i manifestacije koje okupljaju različite skupine unutar zajednice, odnosno nisu unaprijed namijenjene samo jednoj skupini, za razliku od dominantne kulturne produkcije u poslijeratnom, etnički homogenom hrvatskom društvu. Primjer takvih intervencija su, sada već tradicionalni, *Dani kulture mira*, koje u Osijeku i drugim slavonskim mjestima organizira Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, ili pak festival urbane kulture *Novi neobični ciklus*, u organizaciji udruge mladih HUK u Kninu. Aktivnosti kojima se promovira i revitalizira lokalna kulturna baština, kao što je tkalačka radionica udruge Žena iz Drniša ili kreativne radionice pučkih pjesnika udruge Luč iz Berka, također predstavljaju kulturne intervencije koje pridonose izgradnji mira, jer pružaju priliku za afirmaciju lokalnih kulturnih tradicija i amaterskog stvaralaštva mimo dominantne nacionalne i isključujuće obilježenosti kulturnog, posebice tradicijskog stvaralaštva. Kulturnim intervencijama cilj je i propitivanje dominantnih odnosa moći i društvenih problema uporabom kreativnih tehnika, poput filmskih festivala o ljudskim pravima, izložbi ratnih fotografija, video-produckcija o iskustvima povratnika ili pak teatra potlačenih.

Ekonomске intervencije su u ovoj analizi šire shvaćene kao aktivnosti koje izravno ili neizravno pridonose poboljšanju ekonomskog statusa pojedinaca, skupina i cijelih poslijeratnih zajednica. Uključuju tri vrste aktivnosti: (1) stvaranje preduvjeta za uključivanje pojedinaca i skupina u tržište rada i poduzetništvo (većinom putem edukacije iz relevantnih vještina, ali i putem ulaganja u infrastrukturu), (2) izravne potpore samoiniciranim

dohodovnim aktivnostima i procesima lokalnog ekonomskog razvoja (savjetovanje u procesu strateškog planiranja, dorada poslovnih planova, financijske potpore), te na kraju (3) aktivnosti kojima se kompenzira nedostatak prihoda od rada (humanitarna pomoć).

Ako se uzmu u obzir samo one aktivnosti koje izravno podupiru poduzetničke aktivnosti i projekte lokalnog ekonomskog razvoja, onda je razvidno da direktne intervencije u ekonomski razvoj predstavljaju samo 3,5% svih intervencija, te su time i najrjeđi oblik djelovanja udruga na izgradnji mira u lokalnim zajednicama. Takav nedostatan nalaz ukazuje na fokus udruga na pitanja od presudne važnosti za revitalizaciju poslijeratnih zajednica u Hrvatskoj.

Iako su lokalne akcije zaštite okoliša vrlo česte u Hrvatskoj, o čemu svjedoči i mnoštvo novinskih napisa o spontanim prosvjedima građana protiv odlagališta industrijskog otpada ili izgradnje termoelektrana, na temelju analize upitnika udruga koje se identificiraju s izgradnjom mira može se pretpostaviti da je tim udrugama, koje se prvenstveno fokusiraju na društvene odnose i ljudska prava, pitanje zaštite okoliša od sekundarnog značenja, te da dolazi do izražaja na temelju procjene lokalnih potreba i interesa građana za zajedničke akcije. Akcije čišćenja okoliša i uređenja javnih prostora tako služe širem cilju mobilizacije građana i povećanju povjerenja u mogućnost pozitivnih promjena.¹¹ Slučaj prosvjeda protiv potencijalnog odlagališta nuklearnog otpada na Trgovskoj gori iz 2002. godine, koji je jednako zainteresirao i domaće i naseljene mještane različitih nacionalnosti Dvora na Uni i drugih obližnjih poratnih mjesta, ukazuje na još nedovoljno prepozнат potencijal mobilizacije poslijeratnih, podijeljenih zajednica oko neupitnog zajedničkog interesa očuvanja zdravlja i prirode.

Na kraju ovog pregleda iskoristit ćemo Lederachov okvir za izgradnju mira kako bismo olakšali prepoznavanje doprinosa različitih mirovnih intervencija transformaciji sukoba na različitim društvenim razinama, odnosno, kako ih Lederach naziva, dimenzijama (Lederach, 1997:82). Na taj način podsjetit ćemo se na vrijednost niza građanskih inicijativa čiji se doseg i utjecaj na prvi pogled čini zanemarivim, no koje, kumulativno, ali i kvalitativno, uspijevaju izbjegći reprodukciju dominantnih obrazaca moći i kulturnih kodova u poslijeratnim zajednicama, obilježenima osobnim i grupnim frustracijama, etničkim podjelama i nedostatkom povjerenja u mogućnost pozitivnih promjena.

¹¹ Pregled malih financijskih potpora AED-a u razdoblju od 2001. do 2004. godine u cijeloj Hrvatskoj pokazuje da je upravo uređenje javnih prostora i površina najpopularniji oblik samooorganiziranja građana i čini čak 39% svih aktivnosti koje je taj donator podupro (Tarnopol Whitacre, Stuart, 2004). Riječ je o akcijama čiji su rezultati odmah vidljivi, a provedba omogućuje kratkoročni angažman velikog broja građana, bez obzira na njihovo obrazovanje ili dob.

Transformacija sukoba	Preskriptivna razina/Intervencija
Osobna dimenzija Osnaživanje pojedinaca	<p>Grupe samopomoći za ratne veterane u Okučanima i Osijeku, u organizaciji Centra za mir, nenasilje i ljudska prava – kreativne radionice u svrhu prorade ratne traume i konstruktivnog ophođenja s novim izazovima i frustracijama kao što su obiteljski odnosi ili potraga za poslom. Jačanje solidarnosti među braniteljima, potpora u trenucima krize i poticanje angažmana ratnih veterana u zajednici (pomoći u organizaciji mirovnog kampa mladih, uređenje parka mirovnim porukama i sl.).</p> <p>Treninzi izgradnje mira poput MIRamiDA Centra za mirovne studije ili Volonteri izgradnji mira i zajednice Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek kao dugo-ročna individualna potpora mirovnom angažmanu pojedinaca/ki u poslijeratnim zajednicama – fokus na autonomnom građanskom angažmanu temeljenom na vrijednostima nenasilja.</p> <p>Dijaloške skupine popraćene mirovnom edukacijom i radom na traumi za pri-padnike različitih vjerskih zajednica iz poslijeratnih sredina (RAND, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek).</p>
Relacijska dimenzija Poticanje socijalne kohezije i suradnje	<p>Suradnja udruge mladih Atlas iz Kistanja (većinom mladih hrvatskih doseljenika iz Janjeva) i udruge mladih iz obližnjeg sela Đevarske (većinom domaćih mladih srpske nacionalnosti) – organizacija volonterskog kampa mladih, akcije čišćenja, kompjutorske radionice.</p> <p>Suradnja Srpskog demokratskog foruma i Zajednice udruga naseljenika Hrvatske na projektima ekonomskog razvoja kninskog područja.</p> <p>Volunteerska skrb o stariм i nemoćnim osobama u izoliranim domaćinstvima, bez obzira na nacionalnost (Udruga Žena Drniš, Bosino Vukovar, volonteri IRC-a u ruralnom području Knina).</p> <p>Poticanje razvoja poljoprivrednih zadruga u poslijeratnim područjima te umrežavanje kooperanata, bez obzira na nacionalnost (CCI u Banovini, SDF u Zapadnoj Slavoniji).</p> <p>Info-klubovi u baranjskim selima, s čitaonicom i računalnom opremom – okupljaju mještane različitih nacionalnosti (Udruženje za mir, nenasilje i ljudska prava Baranja).</p>
Strukturalna dimenzija/ Uočavanje i smanjenje društvenih nejednakosti	<p>Posredovanje udruge Hoću kući iz Knina između povratnika i državnih i lokalnih institucija vlasti (policija, stambene komisije, gradonačelnik) radi dobivanja državljanstva i povrata imovine. Paralelna edukacija i materijalna potpora vijećima nacionalnih manjina u Biskupiji, Erveniku i Kninu radi njihovog utjecaja na lokalnu politiku prema manjinama.</p> <p>Osnutak i vođenje Vijeća lokalnih zajednica u poslijeratnim mjestima poput Drniša, Knina, Đulovca, Petrinje, Vojnića (OGI, CCI, IRC) radi većeg utjecaja različitih etničkih zajednica, interesnih grupa i društvenih skupina na odluke o međunarodnom, državnom i lokalnom financiranju razvojnih projekata te radi većeg utjecaja građana na rad lokalne samouprave.</p>
Kulturalna dimenzija Uvažavanje, ali i promjena lokalne kulture	<p>Suradnja Srpskog kulturnog društva Prosvjeta i Hrvatskog kulturnog društva Lira u Dvoru na Uni – zajednički nastup na proslavi pravoslavnog blagdana u selu Rujevcima; organizacija dječje likovne kolonije uz pomoć Crvenog križa Dvora.</p> <p>Festival urbane kulture Novi neobični ciklus u Kninu, u organizaciji omladinske organizacije HUK, u suradnji s projektom Clubture Multimedijalnog centra Mama iz Zagreba, uz gostovanja mladih DJ-ja, muzičara i umjetnika iz cijele Hrvatske.</p>

MEĐUODNOS IZGRADNJE MIRA I RAZVOJA ZAJEDNICE

U raspravama o međuodnosu izgradnje mira i razvoja zajednice uočavaju se četiri dominantne perspektive – izgradnja mira kao nuspojava rada na mobilizaciji i razvoju zajednice; razvoj zajednice kao učinkovita strategija rada na izgradnji mira; izgradnja mira kao preduvjet razvoju poslijeratnih zajednica; razvoj zajednice kao učinkovita strategija afirmacije manjinskih prava u poslijeratnim zajednicama.

Zanimljivo je da se razlike u perspektivama ne mogu vezati uz ideološku orientaciju mirovnih aktivista, odnosno organizatora zajednice, budući da se mnogi od njih osobno identificiraju i s jednim i s drugim pristupom, a zajedničke su im vrijednosti međuetnička tolerancija, suradnja, građanski aktivizam, zaštita i promocija ljudskih prava te socijalna pravda. U većoj mjeri se razlike u perspektivama temelje na osobnim iskustvima rada u zajednici i primarno su pragmatične naravi.

Izgradnja mira kao nuspojava razvoja zajednice

Taj se pristup temelji na shvaćanju da interesno povezivanje, vidljivost zajedničkog uspjeha i poboljšana kvaliteta života u poslijeratnim zajednicama rezultiraju većim povjerenjem i poštovanjem između različitih društvenih skupina, uključujući i one među kojima je uslijed rata zavladaala velika socijalna distanca. U prvom planu nije uspostava dijaloga između udaljenih ili podijeljenih skupina, već zadovoljenje prepoznatih potreba u zajednici koje se ispituju participativnim metodama, vodeći računa o uključivanju različitih skupina. Time se stvara prilika za prirodno povezivanje mještana oko zajedničkih interesa, a intervencija se olakšava tako što se posljedice rata na međuljudske odnose i politički odnosi različitih skupina (prvenstveno etničkih) izravno ne propituju. Prednost tog pristupa je mogućnost brzeg ostvarenja konkretnih pozitivnih promjena u zajednici, čemu pridonosi i veća vjerojatnost da će se u takve, na prvi pogled »neutralne« inicijative uključiti i lokalni akteri koji imaju moć i resurse, poput lokalnih vlasti i poduzetnika. Organizacije čiji rad ilustrira takav pristup su Centar za civilne inicijative, Organizacija za građanske inicijative, ZOE – udruga za ruralni razvoj te *Odraz* – udruga za promociju održivog razvoja.

Milan Medić, dugogodišnji mirovni aktivist i borac za prava životinja, zorno opisuje način rada Centra za civilne inicijative, gdje već više od pet godina radi kao organizator poslijeratnih zajednica Banovine:

Moja se organizacija bavi ponajprije praktičnim propitivanjem potreba u zajednici i kao primjer će vam ilustrirati koje su potrebe pripadnici zajednica u Sisačko-moslavačkoj županiji naveli kao prioritete. Na prvom mjestu je problem nezaposlenosti, znači, posao je bitniji nego to tko je Hrvat, a tko Srbin, i žive li u suživotu. Na drugom mjestu je problem infrastrukture – nedostatak komunalnog sustava, cesta, telekomunikacijske mreže. I kako su članovi zajednice uvijek napominjali, a što onda možemo navesti kao treću potrebu, je

zabrinutost za budućnost njihove djece, za njihovo školovanje, zaposlenje. I tek onda, iza tih prepoznatih potreba, dolazi problematika ratnih trauma i želja za rješavanjem tih potisnutih emocija.¹²

Centar za civilne inicijative, koji je u Zagrebu 1998. osnovalo nekoliko iskusnih menadžera međunarodnih humanitarnih i razvojnih programa u poratnoj Hrvatskoj, već više od šest godina radi na organiziranju građana u poratnim zajednicama Banovine – Petrinji, Vojniću, Gvozdu i Glini. Na temelju američkog modela, CCI-ovi organizatori zajednice započinju s okupljanjem inicijalne grupe građana koji im pomažu u provedbi ankete među mješanima u svrhu procjene potreba. Slijedi javna prezentacija nalaza i formiranje manjih skupina zainteresiranih za provedbu aktivnosti prema dogovorenim prioritetima, u tri područja – poboljšanje infrastrukture, društveni i ekonomski razvoj. Zbog dugotrajne prisutnosti u tim zajednicama, CCI je 2003./2004. uspostavio savjetodavna vijeća zajednica, čiji se članovi biraju na prijedlog građana, a koja predstavljaju sada već stalni i od vlasti prepoznati forum za raspravu o razvojnim prioritetima, praćenje rada lokalnih vlasti i osmišljavanje konkretnih razvojnih inicijativa. Primjeri takvih inicijativa su obnova mosta u selu kraj Gvozda, organizacija gospodarsko-kulturnog sajma u Vojniću, osnivanje informativnog poduzetničkog centra u Glini i izrada službenog strateškog plana gospodarskog razvoja grada Petrinje.

Analiza učinkovitosti mjesne samouprave, koju je CCI proveo 2004. godine, rezultirala je preporukama lokalnim vlastima za okrupnjivanjem mjesnih odbora, njihovim spajanjem, a time i znatnim smanjenjem ukupnog broja odbora. Ta mjera ima utjecaj na čvršće, funkcionalno povezivanje pretežno srpskih i pretežno hrvatskih mjestaca. Preporuku su proveli Petrinja i Gvozd. CCI je utjecao i na zajedničko djelovanje lokalnih udruga time što u sve četiri zajednice djeluju forumi udruga koji pogoduju suradničkim projektima. Na taj način se izbjegavaju preklapanja, smanjuje se konkurenčija, a partnerskim projektima lakše odobravaju donatorska sredstva. CCI se posebno fokusirao na potporu mladima, poticanjem njihova samoorganiziranja i zagovaranjem podupirućeg i uvažavajućeg stava lokalnih vlasti prema mladima. CCI potiče i razvoj zadruga, na čemu se možda najjasnije vidi utjecaj tog pristupa na poboljšanje međuetničkih odnosa. Dok je još uvijek u većini poslijeratnih sredina u Hrvatskoj prešutno pravilo etničke segregacije pri zapošljavanju, u više je slučajeva umrežavanje zadruga i kooperanata, te potpora CCI-a obiteljskim domaćinstvima, utjecalo na interesno ekonomsko povezivanje, bez obzira na nacionalnost.

Sličan pristup poslijeratnim zajednicama vidljiv je i u djelovanju Organizacije za građanske inicijative (OGI), čiji su korijeni u samoorganiziranju srpske manjine u Slavoniji, u ratnim vremenima, radi direktne pravne pomoći i psihosocijalne potpore žr-

¹² Izvor: Interna dokumentacija projekta *Mobilizacija i razvoj zajednice*, MAP Savjetovanja, ožujak 2005.

tvama kršenja ljudskih prava tijekom rata, kao i domaćem stanovništvu koje je ostalo u Slavoniji i Baranji nakon mirne reintegracije 1998. godine. OGI se tijekom posljednjih godina transformirao iz regionalne, manjinske, ljudsko-pravaške udruge u udrugu za mobilizaciju i razvoj zajednice, koja djeluje u osam županija u Slavoniji i Baranji te Dalmaciji i Lici. Time je OGI proširio opseg svojeg djelovanja na mnogo veći broj i dalje većinom poslijeratnih zajednica, kao i na različite društvene skupine zainteresirane za pokretanje inicijativa u svojim sredinama. Aktualni organizacijski dokumenti – vizija, misija i vrijednosti – naglašavaju sudjelovanje građana u javnim politikama i, općenito, javnom životu njihovih zajednica, bez obzira na bilo koju partikularnu pripadnost, a među deklariranim organizacijskim vrijednostima izražena je socijalna pravda, shvaćena kao jednakost mogućnosti za angažman u privatnim i javnim poslovima.¹³

Bez obzira na novi, snažan naglasak na organiziranje zajednica, OGI je nastavio pružati pravnu pomoć žrtvama kršenja ljudskih prava, a aktivan je i u nacionalnoj koaliciji udruga koje lobiraju za sustavno uvođenje besplatne pravne pomoći, s ciljem dugoročnog osiguravanja pravne potpore socijalno ugroženim i marginaliziranim skupinama. Velika pokretljivost i prihvaćenost u većinski hrvatskim i srpskim zajednicama u istoj regiji dala je aktivistima OGI-ja ulogu katalizatora odnosa između različitih aktera i zajednica. Tako je tijekom inicijative za postavljanje oglasnih ploča u Kistanju održan prvi sastanak predstavnika obiju etničkih zajednica (domaćih Srba i doseljenih Hrvata iz Janjeva), a sastanci Vijeća lokalne zajednice u Drnišu okupljaju lokalnu samoupravu, poduzetnike te predstavnike različitih udruga, uključujući i one koje djeluju u srpskim selima.

Poput CCI-a, uz poticanje građanskog samoorganiziranja, OGI se usredotočuje na jačanje lokalne samouprave, od edukacije mjesnih odbora i poticanja suradnje mjesnih odbora i građana, preko uspostave participativnih procesa odlučivanja o dodjeli doniranih sredstava za male razvojne projekte, pa sve do pripreme općinskih dokumenata za osnivanje mjesnih odbora. Posebno je hvaljen OGI-jev neformalni, praktični pristup koji slikovito možemo opisati kao »savjetovanje u hodu«, a prihvaćenost organizacije u lokalnim sredinama može se iščitati i iz strukture izvora financiranja, od stranih razvojnih programa do lokalnih vlasti, uz izrazito malen udio financiranja centralnih vlasti.

Razvoj zajednice kao učinkovita metoda izgradnje povjerenja

Klasičan »mirovnički« pristup radu u zajednici ima za cilj uspostavu dijaloga, suradnje i povjerenja među sukobom udaljenim ili podijeljenim skupinama. Pretpostavka je tog pristupa da se, u uvjetima nedostatne potpore institucija i medija, transformacija osobnih i grupnih odnosa narušenih sukobom lakše potiče u manjim teritorijalnim zajedni-

¹³ Izvor: Interna dokumentacija projekta *Mobilizacija i razvoj zajednice*, MAP Savjetovanja, ožujak 2005.

cama gdje se ljudi većinom osobno poznaju, a najlakše im je surađivati radi zadovoljenja zajedničkih, konkretnih potreba oko kojih postoji suglasje i koje se čine politički neutralnima. Preventivni aspekt tog pristupa izražen je u uvjerenju da lokalne zajednice mogu povećati svoju otpornost na erupciju nasilnog sukoba i fragmentaciju izazvanu snažnim ideološkim i političkim polarizacijama u širem društvenom kontekstu. Istodobno, mirovne inicijative potpomažu mobilizaciju mještana oko zajedničkih potreba putem ne-formalne edukacije o vještinama suradnje, posebice nenasilnoj komunikaciji i ophođenju sa sukobom, uz dugoročnu potporu pojedincima zainteresiranim za mirovni angažman. Tako mobilizacija mirovnih aktera i poticanje razvojnih inicijativa, temeljenih na lokalnim potrebama i građanskom aktivizmu, postaju dvije ključne strategije rada na izgradnji mira u poslijeratnim zajednicama, odnosno zajednicama s visokim rizikom nasilnog sukoba. Takav pristup posebno je vidljiv u djelovanju Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek (CZMOS), kao i radu Udruženja za mir, nenasilje i ljudska prava Baranja i završenom Volonterskom projektu Pakrac Antiratne kampanje Hrvatske.

Katarina Kruhonja, suosnivačica i predsjednica CZMOS-a, jedne od najstarijih mirovnih organizacija u Hrvatskoj s izuzetno širokim opsegom rada i višemilijunskim go-dišnjim proračunom, pojašnjava svoje shvaćanje međuodnosa izgradnje mira i razvoja zajednice, pri čemu je očita posebna vrijednost koju pridaje otvaranju dijaloga:

Mi ovdje govorimo o izgradnji mira i razvoju zajednice u poslijeratnim sredinama. Po meni su oba načina dobra i komplementarna, izuzetno važna jer otvaraju prostor da se maknu komunikacijske barijere, da ljudi sjednu i pričaju. U tom smislu, dijalog je prvi, a ekonomski problemi su na drugom mjestu, no i kroz neku zajedničku akciju, okupljanjem oko nekog projekta također se može raditi na otvaranju dijaloga. Jer, kad se kroz zajednički rad i aktivnost podigne razina povjerenja među ljudima, tada se otvara i spremnost na suočavanje s traumama. Vrijeme je da se u Hrvatskoj, na široj društvenoj i užoj lokalnoj razini, iskominiciraju te traume – to je bitno za zajednicu i za mir. Vrlo je bitno za izgradnju mira suočavanje ljudi s prošlošću i traumama rata, jer se kroz to ljudi nekako osnažuju. I bitno je odgajati ih za mir jer, u globalnom smislu, ono što rat napravi – međugeneracijski se prenosi i kasnije perpetuirira kroz nasilje. Razvoj zajednice može biti na prvom mjestu, ali je pitanje kakve zajednice? Trebamo utvrditi i poštivati neke temeljne vrijednosti: poštovanje, suradnju, različitost, socijalnu pravdu, i ako smo to utvrdili, i na tim temeljima razvijamo zajednicu, postići ćemo dobre rezultate.¹⁴

Opseg djelovanja CZMOS-a izuzetno je velik i uključuje programe direktnе zaštite ljudskih prava, promociju kulture mira i nenasilja putem edukacije, javnih događaja i pilot-programa u suradnji s javnim institucijama, kao i program potpore razvoju civilnog društva. Uz to, angažirani su i na nacionalnom i regionalnom javnom zagovaranju procesuiranja ratnih zločina, prevencije sukoba i zaštite ljudskih prava.

¹⁴ Ibid.

Fokus višegodišnjeg projekta CZMOS-a *Volonteri u izgradnji mira i zajednice*, čiji počeci sežu u doba mirne reintegracije Podunavlja 1998. godine, je »lokalna zajednica«, odnosno »društveni prostori« u kojima »ljudi ovise o nekom obliku suradnje kako bi si osigurali budućnost i nadu«, kao i društvene mreže koje »čine zajednicu zajednicom«. Ti društveni prostori su raznoliki, od ženskih grupa, manjinskih skupina, škola, crkava, omladinskih aktivnosti do klubova starijih osoba, no prvenstveno se nalaze na najnižoj razini svakodnevnih neformalnih udruživanja, razini lokalne samouprave i javnih ustanova. U manjim mjestima u Istočnoj i Zapadnoj Slavoniji i Baranji, CZMOS je izvorno postavio multietničke mirovne timove koje su činili educirani i profesionalno angažirani »mirovni radnici« porijeklom iz regije u kojoj djeluju, uz potporu međunarodnih volontera. Njihov je početni zadatak bila provedba projekta slušanja, odnosno temeljitog ispitivanja potreba, strahova i očekivanja mještana, te prepoznavanja pojedinaca potencijalno zainteresiranih za mirovni rad u svojim zajednicama. Potom su mirovni radnici osmišljavali aktivnosti u zajednici, u skladu s interesima mještana, primarno usmjerenima na poboljšanje kvalitete života, posebice uređenje javnih prostora i pokretanje kreativnih aktivnosti za djecu i mlađe, a u puno manjoj mjeri na izravno otvaranje dijaloga.

Za razliku od CCI-a i OGI-a, CZMOS se primarno usredotočio na poticanje građanskog aktivizma temeljenog na vrijednostima nenasilja i međuetničke suradnje, kao i na promociju dijaloga, vještina transformacije sukoba i suradnje građanskih inicijativa i lokalnih institucija. Uz mnoštvo jednokratnih akcija uređenja javnih prostora i okoliša, poput slanja kutije za skupljanje starih baterija od susjeda/komšije do susjeda/komšije u Dalju, u tim su zajednicama zaživjele kontinuirane građanske inicijative, poput multietničkog Rukometnog kluba i Volonterskog centra u Tenji, klubova mlađih u Tenji, Dalju i Berku, mirovne udruge *Luč* u Berku, ženske udruge *Duga* u Okučanima ili udruge *BRIC* u Belom Manastiru. U Okučanima je osnovna škola razvila program vršnjačke medijacije, a kao rezultat višekratnih edukacija i umrežavanja u Belom Manastiru je započela uspostava medijacijske službe u zajednici, u suradnji s lokalnom samoupravom i sudovima, kao i inovativni program kreativnih radionica i pomoći u učenju za romsku i neromsку djecu koji aktivno uključuje i roditelje. Potonji program poslužio je kao temelj za osnivanje nove udruge prijatelja romske kulture *Luna*. U Vukovaru, grupa mlađih mirovnih edukatora *Pogled u budućnost* provodi tjedne multietničke kreativne radionice za djecu, te potiče škole i roditelje na veću otvorenost spram multietničkog odgoja i obrazovanja. CZMOS također od sredine 1990-ih potiče prekograničnu suradnju mirovnih aktivista i poslijeratnih zajednica Podunavlja s mirovnim grupama, grupama za zaštitu okoliša i školama u Vojvodini.

Pregled aktivnosti u zajednicama navodi na zaključak da razvoj kapaciteta lokalne samouprave i lokalni ekonomski razvoj ne predstavljaju izravno područje interesa CZMOS-a, kao što je slučaj s udrušama koje rade na razvoju zajednice.¹⁵ Tako ekonomска inici-

¹⁵ Ibid.

jativa mještana Berka koji su, uz potporu CZMOS-a, ali i OGI-a te AED-a, formirali Udruženje mljekara i uspostavili otkupnu stanicu mlijeka s doniranim laktotrizom, prvenstveno odražava lokalne ekonomske potrebe i spremnost mještana da ih vlastitim snagama pokušaju zadovoljiti. S druge strane, sporadične, recentne edukacije lokalne samouprave o EU-integracijama u organizaciji CZMOS-a nisu bliže povezane s projektom izgradnje mira u poslijeratnim zajednicama.

Razvoj zajednice kao dugoročna strategija afirmacije manjinskih prava

Kao posljedica sve većeg rješavanja statusnih pitanja i pomaka fokusa na ekonomske izazove, današnje djelovanje nekih istaknutih udruga posvećenih potpori manjinama u Hrvatskoj, posebice Srbima, sve se manje razlikuje od djelovanja udruga posvećenih razvoju zajednice, posebice u svjetlu promjene prioriteta za opstanak i razvoj manjinskih zajednica na poslijeratnim područjima. Isto tako, otvorenost tih udruga svim društvenim skupinama u poslijeratnim zajednicama važna je strategija stvaranja savezništava i smanjenja zazora većine prema manjini.

I Srpski demokratski forum (SDF) i *Hoću kući* iz Knina iskusili su kako u njihove urede postupno, na početku s nelagodom, počinju navraćati naseljenici, Hrvati, tražeći besplatni pravni savjet, budući da su čuli od mještana kako te organizacije pomažu u rješavanju stambenih i socijalnih pitanja. U Gvozdu, za članice Ženske inicijative *Gvozd* koja se osamostalila od lokalnog ogranka SDF-a, važan je bio dan kad je voditelj lokalnog ogranka HDZ-a prvi put doveo svoju djecu u njihovu dječju igraonicu.¹⁶ Sličan je slučaj s Udruženjem za mir, nenasilje i ljudska prava *Baranja* iz Bilja, čiji počeci sežu u doba kad je Baranja bila dio UNTAES-a. Otkad je ta udruga dobila nacionalnu licencu za provedbu edukacije i certificiranja kompjutorske pismenosti (ECNL), postala je resursni centar za cijelu regiju, tako da se sada u Bilju doškolavaju zaposlenici velikih poduzeća poput FINA-e iz Osijeka, Hrvati i Srbi iz obližnjih mjesta zajedno putuju i pohađaju edukaciju, a udruga ima siguran, dugoročni izvor samofinanciranja.¹⁷

Iako ti primjeri izgledaju kao neznatne promjene, prepoznavanje udruge koju se doživljava kao manjinsku, kao izvor pomoći većini, odnosno kao resurs za cijelu zajednicu, pokazatelj je smanjenja socijalne distance i mogućnosti drukčijih, suradničkih odnosa u budućnosti. Naime, još uvijek postoje slučajevi, poput onoga u Berku, gdje je građanska inicijativa za uvođenjem besplatnog prijevoza mještana u ambulantu u općinskom centru Čakovci propala zbog nespremnosti Hrvata da putuju zajedno sa Srbima, a lokalne vlasti nisu ništa učinile da smanje taj, sa stanovišta dostupnosti javnih usluga, iracionalni otpor.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

Uz pružanje usluga svim mještanima, bez obzira na nacionalnost, i SDF i *Hoću kući* su svojom upornom i informiranom komunikacijom s lokalnim institucijama, posebice lokalnom samoupravom, policijom, bivšim stambenim komisijama i centrima za socijalnu skrb, kao i s državnim institucijama, zadobile poštovanje lokalnih službenika i dužnosnika. S vremenom su dobile i priznanje da je proces povratka uvelike olakšan suradnjom nevladinih organizacija za ljudska prava i državne administracije, bez kojih bi bilo nemoguće locirati tisuće slučajeva povrata imovine. Obje su organizacije u svojim kontaktima s vlasnicima-povratnicima i privremenim korisnicima njihove imovine posredovale u izravnim dogovorima i time smanjile pritisak na pravosuđe, čime se povećalo povjerenje naseljenika u njihov rad.

Kompetentnost tih udruga u pravnim pitanjima i funkcioniranju lokalne samouprave omogućila im je da postanu resurs za povećanje kapaciteta mjesnih odbora (kako onih u manjinskim zajednicama, tako i onih gdje preteže etnička većina) i vijeća nacionalnih manjina, što predstavlja korak dalje u razgradnji socijalne distance i afirmaciji manjinskih zajednica kao partnera u lokalnoj politici i razvoju. SDF i *Hoću kući* sudjelovali su u pripremi *Regionalnog operativnog plana* u Šibensko-kninskoj županiji i na taj način pokušali utjecati na jednakost razvojnih mogućnosti za manjinsku zajednicu te razvoj partnerstava između većine i manjine. Vukovarski institut za mirovna istraživanja intenzivno je radio na edukaciji Vijeća nacionalnih manjina grada Vukovara, što je rezultiralo uspostavom županijske koordinacije i interesnim povezivanjem u sklopu *ROP-a* u Vukovarsko-srijemskoj županiji.

S vremenom su obje organizacije proširile svoj opseg rada u zajednici na projekte društvenog i ekonomskog razvoja koji nužno uključuju različite društvene skupine. Tako je SDF u Zapadnoj Slavoniji podupro razvitak više zadruga, pri čemu je surađivao i s povratnicima i s domaćim i naseljenim Hrvatima, a u kninskom je području potpisao sporazum o suradnji sa Zajednicom udruga naseljenih Hrvata na projektima ekonomskog razvoja obiteljskih poljoprivrednih domaćinstava. *Hoću kući* je u Kninu potpisao sporazum o suradnji s Gradom Kninom na povezivanju Knina i Drvara u BiH, u čijoj su okolini Kninjani prije rata imali vikendice. Nakon 1996. i povratka Srba u Drvar, veliki se broj privremenih naseljenika u Drvar, izvorno Hrvata iz centralne Bosne, trajno doselio u Knin. Medijski kamp za mlade iz Knina i Drvara na Jahorini u ljeto 2004. godine, kao i suradnja KUD-ova iz Drvara i Knina, održavaju se uz financijsku potporu Grada Knina i pridonose suradnji između domaćih i naseljenih Kninjana, kao i preko-graničnom povezivanju ta dva grada. Odlična suradnja *Hoću kući* s Gradom Kninom omogućila je i uključivanje gradskih dužnosnika u pripremu *Nacionalne platforme za izgradnju mira*.¹⁸

Samoorganiziranje teritorijalnih zajednica koje su istovremeno i većinom manjinske, poput sela Srb u Lici, ukazuje na važnost razvoja zajednice kao kompenzacijске

¹⁸ Ibid.

strategije, ključne za preživljavanje u uvjetima marginalizacije od strane institucija i lokalnih i regionalnih vlasti. Srb, mjesto s natprosječnom stopom povratka radno sposobnog stanovništva, koji prirodno gravitira isto tako tradicionalno većinski srpskom Donjem Lapcu, pripojen je nakon rata općini Gračac s većinski hrvatskim stanovništvom. Vlasti u Gračacu nisu pokazale interes za rješavanje infrastrukturnih problema Srba, tako da sve do 2004. godine u Srbu nije funkcionirala pošta, fiksna telefonija, moderna srednja škola je zatvorena, umjesto stalne ambulante liječnik opće prakse posjećivao je Srb jedanput tjedno, a povratnici su za sva administrativna pitanja trebali ići u Gračac.

U takvim su uvjetima povratnici 2002. godine formirali vlastiti mjesni odbor koji je sve do lokalnih izbora 2005. funkcionirao kao jedini mjesni odbor u općini Gračac. Zahvaljujući prisutnosti nekoliko nevladinih organizacija u Srbu financiranih USAID-ovim programom ECRA,¹⁹ stanovnici Srba dobili su i vanjsku potporu svom samoorganiziranju. Uz samoinicirani mjesni odbor, oformili su i udrugu UNA, koja je započela s akcijama uređenja tradicionalnog izletišta uz rijeku Unu, dječjeg igrališta u centru mesta te osmišljavanja malih dohodovnih aktivnosti za većinom poljoprivredno stanovništvo. Daljnje povezivanje s udrušama u Dalmaciji i cijeloj Hrvatskoj, poput Eko-Zadra i GONG-a, pridonijelo je povećanju samopouzdanja i smanjenju osjećaja ovisnosti o političkoj volji općinskih vlasti. Građanski sat koji je GONG organizirao u Srbu bio je prvi slučaj posjeta općinskih dužnosnika Srbu i izravne konfrontacije s frustracijama i potrebama mještana Srba. Nakon toga Srb je uspio dobiti područni poštanski ured, a odnos između mjesnog odbora u Srbu i općinskih vlasti se poboljšao. Posjeti saborskih zastupnika Srbu te mještana Srba Saboru dodatno su pridonijeli smanjenju osjećaja izoliranosti od nacionalnih političkih procesa.

Može se zaključiti da razvoj zajednice pridonosi dugoročnoj afirmaciji manjina u poslijeratnim zajednicama u kojima je došlo do povećanja socijalne distance. Pritom aktivnosti koje su prvenstveno namijenjene potpori manjinskom stanovništvu i jačanju njihove političke, društvene i ekonomski pozicije nisu u proturječju, već su komplementarne, a često trebaju prethoditi integracijskim aktivnostima, kako bi se odnos moći između većine i manjine uravnotežio te stvorile prilike za ravnopravnu, dvosmjernu razmjenu i suradnju.

Uspostava dijaloga kao preduvjet razvoja zajednice

Iako je ovaj pristup nemoguće u potpunosti odvojiti od pristupa gdje je razvoj zajednice učinkovita strategija izgradnje mira, budući da je i u potonjem izražena intencija otvaranja dijaloga između podijeljenih ili udaljenih društvenih skupina gdjegod se ukaže

¹⁹ ASB je obnovio školu i stvorio prostor za društvene aktivnosti, DOS je počeo pružati besplatnu pravnu pomoć, a ZaMirNET je pokrenuo računalni centar.

prilika, ipak se djelovanje više mirovnih inicijativa u Hrvatskoj temelji na shvaćanju dijaloga kao preduvjeta razvojnim inicijativama. Takav je pristup posebno važan kad je riječ o inicijativama koje je nemoguće provesti bez političke volje lokalnih i državnih institucija, kao i savezništva oblikovatelja javnog mnijenja, posebice medija. Prepostavka je da otvaranje dijaloga o aktualnim preprekama razvoju zajednice, naročito nedostatku međuetničke suradnje i općenitoj fragmentiranosti društvenog tkiva, kao i dogovor o poželjnoj viziji razvoja zajednice, omogućuju povezivanje predstavnika različitih političkih opcija, institucija i društvenih skupina oko konkretnih razvojnih inicijativa. Takav pristup ilustriraju aktivnosti Nansen dijalog centra Osijek, Vukovarskog instituta za mirovna istraživanja i obrazovanje (VIMIO), Centra za mirovne studije iz Zagreba i Hrvatske udruge razvojačenih branitelja Domovinskog rata iz Šibenika.

Nansen dijalog centar (NDC) Osijek djeluje od 1999. godine, a dio je regionalne mreže centara koji promoviraju međuetnički dijalog i suradnju u Makedoniji, na Kosovu, BiH, Srbiji i Crnoj Gori, uz sustavnu potporu Nansen centra u Lillehammeru i Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Norveške. Temeljna je metoda NDC-a poticanje dijaloga između pojedinaca/ki s iskustvom međuetničkog sukoba. Radi lakšeg otvaranja komunikacije dijaloški susreti se održavaju u neutralnom, sigurnom prostoru, izmještenom od svakodnevice sudionika, kako u regiji tako i u Nansen centru u Norveškoj. Sudionici, uz pomoć iskusnih facilitatora, razgovaraju o vlastitim iskustvima sukoba, nacionalnim identitetima i mogućnostima transformacije sukoba i pomirenja u budućnosti. NDC pruža potporu svim sudionicima zainteresiranim za nastavak suradnje na lokalnoj ili regionalnoj razini. Međutim, valja napomenuti da dijaloške grupe ne mogu same po sebi imati veći utjecaj na djelovanje pojedinaca u svojim zajednicama, budući da programi nisu dovoljno obuhvatni da bi osigurali profiliranje lidera odnosno organizatora zajednica.

Nansen dijalog centar Osijek usredotočio se uvelike na rad s mladima, kao ciljanom grupom kod koje se može očekivati najveća spremnost na promjenu stavova i društvenu akciju. Osim toga ciljaju i na specifične, profesionalne grupe, poput novinara, mladih aktivista političkih stranaka, pedagoga i učitelja.

U kontekstu razvoja zajednice i izgradnje mira u Hrvatskoj vrijedno je spomenuti njihov projekt *Nova škola*, započet 2003. u Vukovaru koji koristi dijaloške grupe s učiteljima i roditeljima kao način oblikovanja prijedloga za pokretanje novog osnovnoškolskog obrazovnog programa u Vukovaru. Osnovna škola promovirala bi interkulturnost i okupila učenike, nastavnike i roditelje različitih nacionalnosti te djelovala kao alternativa aktualnim etnički segregiranim obrazovnim programima u Podunavlju. NDC je organizirao više radionica za učitelje i roditelje, na kojima se otvarao dijalog o prednostima i nedostacima etničke segregacije u obrazovanju, potrebama roditelja i značenju kvalitetnog obrazovanja te su se stvorile mreže potpore i suradnje.

Uz edukacije i dijaloške susrete, NDC Osijek je od listopada 2004. do siječnja 2005. proveo akcijsko istraživanje o mišljenju obitelji o kvaliteti osnovnoškolskog obrazovanja u Vukovaru, metodom dubinskih intervjuja na uzorku 256 obitelji s djecom osnovnoš-

kolskog uzrasta, pri čemu se pazilo na relativno reprezentativnu zastupljenost Hrvata i Srba.²⁰ Dobiveni rezultati pokazali su da je 52,7 % roditelja nezadovoljno organizacijom nastave u Vukovaru; 71,5 % ispitanika preferira integrirani model obrazovanja s dodatnim satima iz vlastitog jezika i kulture za pripadnike nacionalnih manjina (taj postotak čini 55,7 % Hrvata, 29,5 % Srba, 1,6 % ostale manjine i 13,1 % nacionalno neizjašnjeni), dok 64,8 % ispitanika podržava ideju učenja o interkulturnosti u sklopu cjelokupnog nastavnog programa, pa čak i uvođenjem dodatnih nastavnih sati, pri čemu je udio Hrvata i Srba približan (NDC, 2005). Ti nalazi relativiziraju dominantnu sliku o nemogućnosti prevladavanja etničke podjele u poslijeratnom Vukovaru.

Uz potporu psihologinje Jasenke Pregrad roditelji i nastavnici zajedno su oblikovali i prijedlog kurikuluma *Nove škole*, u kojem su vrijednosti tolerancije, nenasilja i različitosti kao i metode iskustvenog učenja i kritičkog mišljenja integrirane u sve školske predmete. Mobiliziranje roditelja ključno je za uspješnost i održivost projekta, te je tako izvjesno skoro ostvarenje cilja NDC-a da do rujna 2006. prijedlog za osnivanje *Nove škole* Gradu Vukovaru i Ministarstvu obrazovanja podnesu roditelji spremni svoju djecu upisati u *Novu školu*.²¹

Dijalog, kao preduvjet gospodarskog razvoja poslijeratnih zajednica, zagovara i Tomislav Lneniček, konzultant za poduzetništvo i lokalni ekonomski razvoj iz Lipika, koji surađuje s poslijeratnim općinama širom Hrvatske na izradi strateških planova gospodarskog razvoja. Surađivao je i s Vukovarskim institutom za mirovna istraživanja u povezivanju lokalne samouprave, političkih stranaka i vijeća nacionalnih manjina u Vukovaru i cijeloj županiji, što je rezultiralo pokretanjem građanske inicijative nazvane »VUKOVAR ZAJEDNO – međuetnička tolerancija«:

*U svom dosadašnjem iskustvu kroz rad u zajednici i rad s manjinama, te kroz rad s političkim strukturama, shvatio sam da nema gospodarskog napretka bez dijaloga, komunikacije. Predrasude i ostale negativnosti kočnica su bilo kakvog razvoja. Na primjer, kad smo u Vukovaru radili strateško planiranje razvoja, kao ključni se problem nametnuo problem segregacije i nekomuniciranja stanovništva koji je onemogućio takvo planiranje. Zbog toga su se i predstavnici političkih stranaka, čak i jedan iz HSP-a, zalagali i zagovarali suradnju i komunikaciju među etničkim skupinama. Kao drugu bitnu stvar navodim to da lokalna zajednica mora prepoznati svoje potrebe i mogućnosti, kao i da inicijativa za akciju treba krenuti od lokalne zajednice i lokalne samouprave.*²²

²⁰ Intervjuirano je 50 % Hrvata, 32,42 % Srba, 3,12 % ostalih, 14,46 % neizjašnjениh u usporedbi s etničkom strukturom Vukovara prema Popisu stanovništva 2001. koju čini 57,46 % Hrvata, 32,88 % Srba i 9,65 % ostalih. Ukupan broj djece u intervjuiranim obiteljima je 571, od čega 361 polazi osnovnu školu, što čini 14,6 % osnovnoškolske djece u Vukovaru (NDC, 2005: 6).

²¹ Detaljne informacije o projektu *Nova škola* NDC-a i Kluba roditelja za djecu Vukovara i aktualnoj Inicijativi za oživotvoreneje *Nove škole* (popraćenoj peticijom) dostupne su na <http://www.ndcosijek.hr/nova%20skola> (15. 6. 2006.)

²² Izvor: Interna dokumentacija projekta Mobilizacija i razvoj zajednica, ožujak 2005.

Edukacija kao pretpostavka mirovnog aktivizma je okosnica rada Centra za mirovne studije (CMS) iz Zagreba. Tijekom posljednjih osam godina CMS je održao preko pedeset višednevnih treninga izgradnje mira namijenjenih zainteresiranim građanima poslijeratnih zajednica, ponajviše Hrvatske i Bosne i Hercegovine, s naglaskom na kritičko propitivanje poslijeratne društvene stvarnosti, svladavanje vještina nenasilne komunikacije i organiziranja građanskih akcija, te reflektiranje na vlastite vrijednosti i identitete. Iskustveno, interaktivno učenje čini okosnicu svih edukativnih programa CMS-a. Tako su primjerice MIRamiDe namijenjene zainteresiranim pojedincima iz različitih struktura poslijeratnih zajednica i funkcioniраju kao priprema za mirovni aktivizam. Program *Mirovnih studija*, jednogodišnje neformalne edukacije o različitim područjima aktivizma utemeljenog na nenasilju, od feminizma, preko izgradnje mira do održivog razvoja, sa snažnim naglaskom na vrijednosti nenasilja, pokazao se učinkovitim u pripremi i motiviranju polaznika da se uključe ili sami pokrenu nove građanske inicijative.

Hrvatska udruga razvojačenih branitelja Domovinskog rata iz Šibenika jedna je od rijetkih, pa i jedinstvenih udruga ratnih veterana posvećena otvaranju dijaloga između ratnih veterana koji su se tijekom ratova 1990-ih borili na suprotstavljenim stranama. Udruga se uključila u regionalne dijaloške grupe ratnih veteranata, a njezini se članovi ne libe u javnosti zagovarati svoje uvjerenje da je bez suočavanja s ratnom prošlosti nemoguće graditi održivi mir i razvijati zajednice. Isto je učinio i Ivica Petrić, inače bivši osuđenik za ratni zločin u Varivodama, na tematskoj radionici o izgradnji mira na Nacionalnoj konferenciji o mobilizaciji i razvoju zajednice u ožujku 2005.:

Moja udruga inicijator je projekta U budućnost kojim se zalažemo za otvaranje komunikacije s bivšim ratnicima, braniteljima iz naše regije; RH, SiCG, BiH, Albanije. Mi želimo progoroviti o zabranjenim temama vezanim uz rat na ovim prostorima, kao što je npr. etničko čišćenje, koje su provodili i srpska i hrvatska strana; želimo ustati protiv neistina i iskrivljenih informacija, i educirati mlade o besmislu rata i mržnje. I za mene je izgradnja mira na prvom mjestu, jer treba osvijestiti ljude, naročito mlade, o svoj prljavosti rata, te stoga peta faza našeg projekta predviđa predavanja o tome, u obrazovnim institucijama, školama i fakultetima.

Mi hoćemo u društvu probuditi polemiku o ratu, jer time kod ljudi možete isprovocirati osjećaje, a ako to napravite, već ste nešto postigli. Mi smo naš projekt prezentirali Ministarstvu branitelja i nisu nam odobrili sredstva niti dali podršku, već su nam paradoksalno dali novac za projekt koji uopće nismo prijavili. Naši sugrađani su nas podržali u našem naumu. Mi pozivamo i prozivamo političare na razgovor o njihovoj odgovornosti za rat i ekonomski krah. Time nismo izazvali reakcije »većih« nego samo lokalnih udruga... Mi se kao borci različitih strana nećemo ispričavati jedni drugima, to je licemjerno, nego želimo isprovocirati otvoreni dijalog, da razbijemo tu neku blokadu straha i da konačno možemo okrenuti novu stranicu.²³

²³ Ibid.

Prakse otvaranja dijaloga između pripadnika političkih opcija, institucija i etničkih zajednica – kojima je realna, primarna funkcija propitivanje dominantnih društvenih značenja ustoličenih ratom te senzibiliziranje, a ne mobiliziranje, ključnih aktera za izgradnju mira – često ostaju nepoznate široj javnosti, budući da je njihov učinak kumulativan i posredan, a interes medija ograničen i u početnim fazama stvaranja povjerenja za otvoreni razgovor i kontraproduktivan. Riječ je o procesima usmjerenima na istaknute i zainteresirane pojedince koji se tek dugoročno mogu odraziti u promjeni institucionalnih i suradničkih obrazaca u poslijeratnim zajednicama i društvu općenito.

ZAKLJUČAK

Na temelju pregleda niza praksi razvoja poslijeratnih zajednica odnosno izgradnje mira u Hrvatskoj uočavaju se neke zajedničke značajke, bez obzira na njihovu motivacijsku osnovu i pretpostavke o društvenoj promjeni. U velikoj je većini slučajeva riječ o poticanju društvene promjene zajednice »odozdo prema gore«, i to primarno u sferi civilnog društva, mobiliziranjem građana kao provoditelja ili pak zagovarača promjena, ali i izravnim mobiliziranjem društvenih elita (stručnjaka, predstavnika institucija, političkih stranaka i vlasti), uključivanjem pojedinaca na javnim funkcijama, poticanjem suradnje institucija i građanskih inicijativa ili pak promocijom participativnih procesa odlučivanja u institucijama.

Međutim, manjkavost je takvog pristupa zanemarenost izravnog utjecanja na politički proces putem, primjerice, kritičkog ukazivanja na sadržaj političkih programa određenih stranaka te edukacije političkih stranaka o ljudskim pravima i izgradnji mira. Malo je lokalnih nestranačkih predizbornih kampanji s konkretnim zahtjevima vezanim uz razvoj zajednice i izgradnju mira (s izuzetkom ženskih organizacija i udruga za promociju prava seksualnih manjina). Dosad nije bilo nezavisnih izbornih lista okupljenih oko vrijednosti izgradnje mira, s izuzetkom neuspješne i elitističke *Aljanse za 3. Hrvatsku* Ivana Supeka 2000. godine, dok su zelene izborne opcije, najblže konceptu održivog razvoja zajednice, razjedinjene i neučinkovite. Zamjetan je nedostatak lokalnih inicijativa koje se bave problemom korupcije i sveprisutnog klijentelizma, iako je riječ o društvenom problemu koji uvelike tišti građane i ometa vladavinu prava i pravedan gospodarski i društveni napredak. Direktne akcije – prosvjedi ili bojkoti – ograničavaju se na spontane izljeve frustracija, kao u slučajevima bespravne gradnje ili divljih odlagališta otpada ili pak na sindikalno djelovanje u slučajevima opasnosti za radna mjesta.

Građanske inicijative razvoja zajednice i izgradnje mira u Hrvatskoj stavljaju u prvi plan poticanje partnerstava i suradnje u zajednici, dok se konfrontacija najčešće ograničava na institucionalne kanale, poput pokretanja pravosudnih postupaka u slučajevima kršenja ljudskih prava, a u manjoj mjeri pokretanja građanskih peticija ili javne rasprave

(koje nevladine organizacije češće usmjeravaju na nacionalnu razinu). Zazor od potenciranja sukoba u poslijeratnim zajednicama je razumljiv, uzme li se u obzir opterećenost tih zajednica sukobima proisteklima iz rata, ali i učvršćenost lokalnih političkih i gospodarskih elita koje u manjim sredinama kontroliraju većinu resursa, uključujući i dragocjena radna mjesta. U izvaninstitucionalnim praksama rada na razvoju poslijeratnih zajednica, odnosno izgradnji mira u Hrvatskoj prevladava suradnički model mobilizacije poslijeratnih zajednica »odozdo prema gore«, s naglaskom na socijalne, a ne uže političke ciljeve, pri čemu se mogu prepoznati sljedeće značajke:

Građanske inicijative usmjerene su na postupnu, dugoročnu promjenu političke kulture, kroz intenzivan fokus na educiranje, aktiviranje i suradnju građana u nizu javnih poslova, od akcija uređenja javnih prostora, preko oživljavanja društvenog i kulturnog života, širenja dostupnosti i ponude socijalnih usluga, do propitivanja dominantnih odnosa moći u zajednici i razgradnje diskriminatornih praksi institucija, društvenih skupina i pojedinaca. Još uvijek je naglasak na kompenzacijским strategijama i osvještavanju problematičnosti institucionalnih praksi. Poticanje dijaloga i suradnje preko organizacijskih i grupnih granica omogućuje otkrivanje unutarnjih razvojnih potencijala zajednica – socijalne energije, znanja i ideja – zatomljenih etničkim podjelama i rigidnošću institucija i organizacija. Time te inicijative pridonose razvoju civilnog društva i pluralizmu društvenog i kulturnog života u poslijeratnim zajednicama, kulturi suradnje i javnog dijaloga. Promocijom participativnih procesa odlučivanja i zagovaranjem nediskriminacije, one utječu na smanjenje socijalne isključenosti marginaliziranih grupa, ali i na smanjenje socijalne distance između vlasti i građana, što sve dugoročno može pridonijeti smanjenju autoritarnosti i konformizma kao dominantnih društvenih vrijednosti. Poboljšanje i obogaćivanje društvenih odnosa u poslijeratnim zajednicama relevantno je i za lokalni ekonomski razvoj koji uve-like ovisi o kvalitetnim poduzetničkim idejama i suradnji različitim institucijama i sektorima.

Zamjetan je manjak interesa ili određeni zazor tih inicijativa od izravnog utjecaja na političke strukture, posebice političke stranke, kao i manjak eksplicitne kritike političkih i gospodarskih elita. Ta značajka je zabrinjavajuća ako se uzme u obzir da se dugoročno može dogoditi efekt »staklenog zida«, gdje s jedne strane građani marljivo rade na poboljšanju kvalitete života svojih zajednica putem inovativnih akcija ograničenog dosega i resursa, ali pritom ne uspijevaju utjecati na ključne odluke o dugoročnom političkom, društvenom i ekonomskom razvoju svojih zajednica, kao i na način upravljanja javnim dobrima. Povezivanje rada građanskih inicijativa na razini lokalnih zajednica s utjecajem na nacionalnu politiku, kao i veća spremnost društveno angažiranih građana na ulazak u klasičnu političku arenu, važni su za transformaciju cjelokupnog političkog procesa na nacionalnoj i lokalnoj razini, kojem bi umjesto kolektivnih, fiksiranih identiteta podložnih političkoj manipulaciji, temelj činili specifični, artikulirani interesi različitih društvenih skupina i zajednica, podložni javnom dijalogu o njihovoj utemeljenosti i usklađivanju.

Promiče se participativni pristup organiziranju zajednice, pri čemu dolazi do prevage izvedivih akcija, čak i kad su njihova održivost i utjecaj na sustavne promjene upitni. Naglasak je

na ispitivanju lokalnih potreba participativnim metodama koje potiču javni angažman građana oko prepoznatih potreba, a istodobno pospješuju stvaranje i uporabu znanja dostupnog u zajednici u praktične svrhe. Organizatori zajednica, bez obzira pripadaju li ili ne zajednici na koju pokušavaju utjecati, jesu li profesionalno ili volonterski angažirani, nužno ulaze u poziciju »djelomičnog stranca«, time što promatraju i analiziraju političke, društvene i ekonomske procese oko sebe, posreduju između lokalnih građanskih inicijativa i lokalnih, nacionalnih i međunarodnih institucija i izvora potpore, a okolina ih počinje prepoznavati kao novi resurs. Provedive akcije u skladu s interesima građana često se smatraju prioritetom radi razbijanja dominantne apatije građana i stvaranja povjerenja u mogućnost pozitivnih promjena vlastitim angažmanom – u tu svrhu posebno su korisne i popularne akcije uređenja javnih prostora, kao i aktivnosti za djecu i mlade. Poticanje samoorganiziranja i eksperimentiranja, putem raznolikih grupa za socijalnu akciju, istodobno raspršuje socijalnu energiju na više zasebnih, paralelnih i često kratkoročnih aktivnosti, no s druge strane omogućuje brže aktiviranje mještana i veću mogućnost osobnog izbora, što je prioritet u uvjetima nedostatka građanskog samoorganiziranja. Postupno odumiranje, ali i interesno povezivanje tako nastalih inicijativa i udruga pridonosi dinamiziranju društvene strukture – razvoju novih udruga, interesnih skupina i društvenih prostora u poslijeratnim zajednicama.

Unatoč potrebi, stvaranje društvenog kapitala u poslijeratnim zajednicama još uvijek nije učinkovito povezano s lokalnim ekonomskim razvojem. Usprkos međunarodnim i državnim ulaganjima u fizičku, ekonomsku i društvenu obnovu, poslijeratne zajednice uvelike zaostaju u razvoju za ostatkom zemlje, a manjak ljudskog i društvenog kapitala, uslijed depopulacije i fragmentacije društvenog tkiva, problem je koji dosad nije dovoljno prepoznat kao pretpostavka ekonomskog razvoja, koji je pak od vitalne važnosti za opstanak poslijeratnih zajednica. Istodobno, građanske inicijative nisu dovoljno kompetentne za samostalno poticanje lokalnog ekonomskog razvoja te se, umjesto malih dohodovnih projekata kratkoga daha, pokazuju korisnjima partnerstva sa stručnim organizacijama, poput poljoprivrednih savjetodavnih službi, saveza zadruga ili centra za poduzetništvo, gdje udruge identificiraju korisnike, postojeće društvene mreže i izvore financiranja, a stručne organizacije pružaju edukativnu i savjetodavnu potporu.

Poticanje građanskog samoorganiziranja radi poboljšanja kvalitete života u poslijeratnim zajednicama pridonosi poboljšanju društvenih odnosa narušenih ratom. Aktiviranje građana, osvještavanje potrebe za većom socijalnom integracijom i zagovaranje suradnje u svrhu razvoja posredno pridonose konstruktivnijem djelovanju lokalnih elita s obzirom na dugoročne interese cijele zajednice, a ne vlastite etničke skupine ili stranačke baze. Prilikom, suočavanje s prošlošću, kolikogod djelovalo izmješteno od aktualnih razvojnih prioriteta zajednica, pridonosi legitimiranju svih ratnih žrtvi i gubitaka, a time i sprječavanju budućih političkih manipulacija nacionalnim identitetima i ratnim traumama. Za izbjegavanje reprodukcije dominantnih odnosa moći u zajednici, bez čega je izgradnja mira besmislena, nužno je zauzimanje refleksivne pozicije – kontinuirano propitivanje vlasti-

tog djelovanja te političkih i društvenih odnosa u zajednici – s pažnjom usmjerenom na obrasce socijalnog isključivanja. U suprotnom, i protiv vlastite volje, građanske inicijative razvoja zajednice i izgradnje mira mogu se zadržati unutar »sigurne zone« poboljšanja kvalitete života za one čije su potrebe u zajednici već legitimirane.

PREPORUKE

Brojnost i raznolikost građanskih inicijativa koje pokušavaju poboljšati kvalitetu života i smanjiti socijalnu isključenost u poslijeratnim zajednicama ne odražava se u javnoj, medijskoj slici tih zajednica, a u dovoljnoj mjeri ni u lokalnim i nacionalnim politikama. U tu svrhu, izuzetno je važno povećati prepoznatljivost rezultata takvih praksi, njihovu medijsku vidljivost te institucionalnu potporu. Slijede ključne preporuke za rad na izgradnji mira i razvoju poslijeratnih zajednica u Hrvatskoj, oblikovane na temelju ovog akcijskog istraživanja:

1. Praćenje utjecaja praksi izgradnje mira i razvoja poslijeratnih zajednica

U svjetlu nedostatne medijske pokrivenosti i institucionalne potpore bazičnim inicijativama razvoja poslijeratnih zajednica i izgradnje mira, kao i uslijed izazova prepoznavanja njihova utjecaja na pojedince i društvene odnose koje je nemoguće kvantificirati, a često niti izdvojiti od drugih praksi, dokumentiranje, praćenje i procjena utjecaja tih praksi od samih protagonisti od presudne je važnosti za njihov širi utjecaj na javnost i lokalne i nacionalne politike.

Pritom je važno da inicijative same prepoznaju pokazatelje društvene promjene koje su relevantne u njihovom lokalnom kontekstu, dok bi kriteriji za procjenu trebali uzeti u obzir višedimenzionalnost rada na transformaciji sukoba i razvoju zajednice, što je od koristi i za prepoznavanje prilika za širi društveni utjecaj. U tu je svrhu potrebno da procjena utjecaja postane integralni dio rada na razvoju zajednice, kao i spremnost organizatora zajednica na redovite susrete posvećene propitivanju i usporedbi vlastitih praksi i njihovog utjecaja. Procjena utjecaja može pridonijeti pravodobnom prepoznavanju problema u dosadašnjem pristupu, poput nedostatnog prožimanja inicijativa društvenog i ekonomskog razvoja, kao i ograničeni utjecaj tih praksi na političku participaciju građana i stranačke politike u poslijeratnim zajednicama.

U procjenama utjecaja sugerira se višedimenzionalni pristup, pri čemu mogu biti od koristi sljedeći kriteriji, proizašli iz evaluacijskih istraživanja inicijativa izgradnje mira u poslijeratnim zajednicama Hrvatske (Škrabalo, 2003):

1. *Utjecaj na kvalitetu života* – kapacitet inicijative da odgovori na aktualne i strateške potrebe zajednice;

2. *Utjecaj na društvenu integraciju* (suradnju, smanjenje socijalne distance i marginalizacije) i *socijalnu energiju* (mobilizaciju lokalnih aktera izgradnje mira/razvoja zajednice);
3. *Utjecaj na lokalnu kulturu suradnje* i nenasilje, konstruktivno ophođenje sa sukobom – njegovanje pozitivnih kulturnih/komunikacijskih praksi i prepoznavanje, te smanjenje utjecaja onih kulturnih/komunikacijskih praksi koje onemogućuju suradnju i transformaciju sukoba;
4. *Utjecaj na društvenu i političke strukture* – stvaranje novih struktura za javno dje-lovanje građana, utjecaj na djelovanje lokalnih vlasti i institucija, poticanje političke participacije građana, utjecaj na sadržaj lokalnih politika;
5. *Utjecaj na prakse izgradnje mira i razvoja zajednice* u drugim sredinama – dokumentiranje i javno predstavljanje vlastitih iskustava; sudjelovanje u zajedničkim inicijativama kojima je cilj utjecati na nacionalne politike relevantne za razvoj poslijeratnih zajednica i izgradnju mira.

2. Povećanje medijske vidljivosti i javnog prepoznavanja rada na razvoju poslijeratnih zajednica i izgradnje mira

Nesrazmjer brojnosti praksi razvoja poslijeratnih zajednica i izgradnje mira i njihove medijske podzastupljenosti prepreka je postizanju šireg utjecaja na javno mnjenje, druge zajednice i javne politike. U tu svrhu te inicijative trebaju voditi računa o prilikama za uključivanje novinara i urednika u vlastite aktivnosti, što češće samoinicijativno nastupati u medijima, te potaknuti nezavisnu medijsku produkciju, ali i osmislati veći broj aktivnosti – edukacija, suradničkih projekata – s ciljem senzibilizacije medija za važnost građanskog angažmana na razvoju poslijeratnih zajednica i izgradnji mira. Jedan od prvih koraka u tom smjeru bilo bi stvaranje kataloga postojećih video-reportaža o inicijativama razvoja zajednice i izgradnje mira, posebice u produkciji Fade-In-a, a te bi se inicijative mogle razmjenjivati i prikazivati u sklopu edukativnih i javnih aktivnosti. Priliku predstavlja i razmjena informacija o već ostvarenim kontaktima između medija i građanskih inicijativa, poput onih proizašlih iz specifičnih projekata kao što je MediaNet ZaMirNET-a, STINE i Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu²⁴ ili Civildreta Centra za mirovne studije, Radija 101 i elektroničkih novina H-alter.org.²⁵

²⁴ Taj regionalni projekt trajao je od ožujka 2004. do kolovoza 2005. uz finansijsku potporu Europske komisije, a informativni web portal projekta, uključujući i publikaciju *Zbornik MediaNet-a* dostupan je na www.zamirnet.hr/medianet (15. 6. 2006.).

²⁵ Civildreta je serija radio emisija o civilnom društvu na Radiju 101, uz popratne novinske tekstove na www.h-alter.org, ostvarena uz finansijsku potporu AED/USAID-a, od siječnja do lipnja 2006., u organizaciji Centra za mirovne studije.

3. Platforma za izgradnju mira

Usprkos socioekonomskim problemima koji predstavljaju nasljeđe rata, deset godina nakon završetka vojnih operacija, Republika Hrvatska nema cijelovitu strategiju izgradnje mira koja bi uzela u obzir ratovima obilježenu recentnu povijest i osigurala temelje za dugoročnu transformaciju društvenih odnosa, zakonodavnog okvira, institucija i kulture, kako bi hrvatsko društvo postalo otpornije na nasilne sukobe i sposobnije za zaštitu i promociju ljudskih prava, demokratsko upravljanje i održivi društveni i ekonomski razvoj.

U Hrvatskoj, nakon više od desetljeća aktivističkog angažmana na procesima izgradnje mira, sve je jasnija potreba i spremnost građanskih inicijativa na zajedničko djelovanje u svrhu utjecaja na niz javnih politika relevantnih za izgradnju mira. Na jesen 2004. godine, nakon Nacionalne konferencije o izgradnji mira i sprječavanju nasilnih sukoba započela je izrada *Platforme za izgradnju mira u RH*, u kojoj je sudjelovalo niz nevladinih organizacija iz svih regija Hrvatske. Platformu je u prosincu 2005. u Vukovaru usvojilo 60 pojedinaca i organizacija, a na ljeto 2006. postala je zajednička okosnica mrežnog djelovanja dvanaest udruga iz različitih poslijeratnih regija Hrvatske. *Platforma* nudi smjernice za kratkoročno i dugoročno zajedničko djelovanje civilnog društva, u partnerstvu sa svim ostalim relevantnim akterima za formuliranje i provedbu javnih politika koje izravno utječu na izgradnju mira u Hrvatskoj. Riječ je obrazovanju, sigurnosti, regionalnom razvoju, zaštiti i promociji ljudskih i manjinskih prava i vjerskih sloboda, suočavanju s prošlošću, rodnoj ravnopravnosti i promociji kulture javnog dijaloga i demokracije, te vanjskoj politici i međunarodnim odnosima.

Ta ambiciozna inicijativa, čiji budući utjecaj prvenstveno ovisi o sposobnosti aktera civilnog društva za zajedničko javno djelovanje, u najmanju ruku može poslužiti motiviranju lokalnih inicijativa da svoj rad osmišljavaju s obzirom na širi i dugoročniji društveni i politički kontekst. Njezina učinkovitost ovisit će i o prepoznavanju prilika za partnerstvo s lokalnim vlastima u poslijeratnim područjima, kao i o uključivanju prioriteta izgradnje mira na razini lokalnih zajednica u širi okvir državne razvojne i sigurnosne politike, uvelike određene nacionalnim političkim imperativom pridruživanja Europskoj uniji.

Literatura

- Ajduković, Dean (2003). »Socijalna rekonstrukcija zajednice«, u: Ajduković, Dean. (ur.) *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 211-39.
- Babić, Dragutin (2004). »Materijalni i sociopsihološki čimbenici (re)konstrukcije lokalnih zajednica nakon ratnih sukoba (prostori posebne državne skrbi)«. *Revija za socijalnu politiku*, 11 (3-4): 363-382.

- Baranović, Branislava (1999). »Udžbenici povijesti i nacionalni identitet mladih«, u: Čačić-Kumpres, Jasmina (ur.) *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Nakada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 153-170.
- Bežovan, Gojko (2003). »Civilno društvo kao okvir socijalnih akcija«, u: Ajduković Dean. (ur.) *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 53-78.
- Call, Charles T. and Susan F. Cook (2003). »On Democratization and Peacebuilding«. *Global Governance*, 9 (2): 9.
- Črpić, Gordan i Siniša Zrinčić (2005) »Civilno društvo u nastajanju«, u: Baloban, Josip (ur.) *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednoti: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 21-44.
- Deklaracija o Domovinskom ratu. Narodne novine 102/2000.
- Državni zavod za statistiku (1992). *Popis stanovništva 1991*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Državni zavod za statistiku (2002). *Popis stanovništva 2001*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Franc, Renata i Vlado Šakić (2005). *Stavovi javnosti o nevladinim organizacijama, srpanj 2005*. Zagreb: Institut Ivo Pilar, za naručitelja Academy of Educational Development. http://www.aed.hr/hr/dokumenti/200511_stavovi_javnosti.pdf, pristupljeno 10. svibnja 2006.
- Gjenero, Davor (2005). »Manjine«, u: Grupa autora *Otvorenost društva Hrvatska 2005*. Zagreb: Institut Otvoreno društvo - Hrvatska, 48-64.
- Članovi i članice Platforme za izgradnju mira (Platforma za izgradnju mira) (2005). *Platforma za izgradnju mira u Republici Hrvatskoj*. Osijek: Nansen dijalog centar Osijek, http://www.centar-za-mir.hr/eaadmin/catpics/N117_1_E_1.pdf, pristupljeno 15. lipnja 2006.
- Ife, Jim (2002). *Community Development: community-based alternatives in an age of globalisation*. Frenchs Forest: Pearson Education Australia Pty Limited.
- Lederach, John Paul (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington DC: United States Institute of Peace Press.
- Llamazares, Monica (2005). »Post-War Peacebuilding Reviewed: A Critical Exploration Of Generic Approaches To Post-War Reconstruction«, Working Paper, University of Bradford, Center for Conflict Resolution. <http://www.brad.ac.uk/acad/confres/papers/pdfs/CCR14.pdf>, pristupljeno 17. svibnja 2006.
- Nansen dijalog centar Osijek (NDC) (2005). *Ispitivanje odnosa roditelja prema kvaliteti osnovnog školovanja njihove djece u Vukovaru: Izvješće o kvalitativnom istraživanju*, <http://www.ndcosijek.hr/pdf/istrzivanje.pdf>, pristupljeno 17. svibnja 2006.
- Obad, Orlando i Goran Goldberger (2003) »Who Is To Blame? An Analysis of the Representation of Responsibility/Guilt in Croatian Print Media«. *TRANS Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 15. http://www.inst.at/trans/15Nr/02_3/obad15.htm, pristupljeno 12. lipnja 2006.
- Peruško, Zrinjka (2003) »Media and Civil Society in Central and Eastern Europe: What about pluralism and diversity?«. *TRANS Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 15. http://www.inst.at/trans/15Nr/02_3/perusko15.htm, pristupljeno 12. lipnja 2006.
- Peruško, Zrinjka (2005). »Mediji«, u: Grupa autora. (2005). *Otvorenost društva Hrvatska 2005*. Zagreb: Institut Otvoreno društvo - Hrvatska, 65-80.
- Sekulić, Duško, Randy Hodson i Garth Massey (2004). »Rat i tolerancija«, u: Sekulić, Duško et al. *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 135-172.

- Središnji državni ured za upravu Vlade RH (2006). *Registar udruga Republike Hrvatske*. <http://www.uprava.hr/RegistarUdruga>, pristupljeno 15. lipnja 2006.
- Stubbs, Paul (2001). Politička ekonomija civilnog društva, u: Meštrović, Matko (ur.) *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut, 95-110.
- Šiber, Ivan (1998). »Povijesni i etnički rascjepi: značenje političke biografije obitelji u politici«, u: Kasapović, Mirjana, Ivan Šiber i Nenad Zakošek. *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*. Zagreb: Alinea, 51-94.
- Škrbić, Nataša (2005). »Položaj srpske nacionalne manjine 2004., pozitivni pomaci, ključni problemi i preporuke«, Grupa autora *Otvorenost društva Hrvatska 2005*. Zagreb: Institut Otvorenog društva - Hrvatska, 199-220.
- Tarnapol Whitacre, Paula i Jennifer Stuart (ur.) (2005). *Poticanje razvoja civilnog društva: Rezultati Programa potpore hrvatskim nevladinim organizacijama (CroNGO), 2001. – 2004*. Zagreb: AED. <http://www.aed.hr/hr/dokumenti/prcd.pdf>, pristupljeno 15. lipnja 2006.
- Tunjić, Andrija (2002) »Pupovac: Ne priznajemo popis dok Vlada ne ispunи naše zahtjeve«. *Vjesnik*, 19. lipnja 2002.
- Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina* (2002). Narodne novine 155/2002
- Vlada RH (2002). Izvješće o socijalnom stanju na područjima posebne državne skrbi s prijedlogom mjera za poboljšanje i ubrzanje razvoja ovog područja, upućeno u Hrvatski sabor 20. lipnja 2002.
- Zakon o područjima posebne državne skrbi (pročišćeni tekst). Narodne novine 26/2003.
- Županov, Josip (1995). *Poslijе potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Županov, Josip (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

PRILOG

PORTRETI TRI MIROVNE AKTIVISTICE: ANA MATIJEVIĆ, DANIJELA BERETIN, DRAGICA ALEKSA

(Akcijsko istraživanje, Istočna Slavonija, 28. – 30. svibnja, 2004.)

Priredile:

MARTINA TENKO, IVANA VRHOVSKI, DRAGO ŽUPARIĆ-ILJIĆ

Tenja je selo desetak kilometra udaljeno od Osijeka. Povratkom hrvatskog stanovništva selo se fizički dijeli na Novu Tenju, s većinskim hrvatskim, i Staru Tenju s većinskim srpskim stanovništvom.

Berak, selo od kojih osamsto stanovnika, bavi se s još uvijek aktualnim problemom u ratu »nestalih« Hrvata.

Vukovar, devastirani grad, veliki ljudski gubitci, uništena infrastruktura. Problemi povratka i (su)života, izuzevši one egzistencijalne, očituju se u prekinutim komunikacijskim vezama između stanovništva koje je ostalo za vrijeme i nakon rata na tom području, uglavnom Srba, i povratnika, Hrvata.

Projekt slušanja počeo je 1998. godine, a provodili su ga mirovni timovi Centra za mir, nenasilje i ljudska prava iz Osijeka u mjestima s visokim rizikom međuetničkih incidenata (Tenja, Dalj, Beli Manastir, Vukovar i Okučani). Rezultati projekta pokazali su različite potrebe zajednica, različita sjećanja na rat, različite percepcije rata i sukoba. Najveće razlike uočene su u prepoznatim osjećajima povratnika (frustracije i ljutnja) i onih koji su za vrijeme rata ostali u svojim mjestima (strah, optužbe i izolacija). Obje strane odbacuju direktnu komunikaciju o događanjima kao mogući uzrok naknadne boli, poniženja i bijesa (Škrabalo, 2003).

Bez obzira na ovaj problem, koji usporava proces, projekt je unutar zajednice identificirao oslonce za mobilizaciju na budućim projektima. Postoje »male akcije malih ljudi« s velikom vizijom. U radionicama i kroz dijalog u svrhu slušanja, prihvatanja i transformiranja osjećaja i potreba prije svega samih sebe, a onda i drugih te su pojedinke/ci prepoznate kao otvorene/i i spremne/i na komunikaciju. Tako su one svojevrsne organizatorice zajednice čije portrete donosimo.

Tri mirovne aktivistice žive u tri različita mjesta u Istočnoj Slavoniji i različitim su životnih dobi (Ana 40-tak, Dragica 50-tak, Danijela 20 godina). Ana Matijević porijeklom je iz Bosanske Posavine, sada s prebivalištem u Tenji, Danijela Beretin je iz Borova Sela, a Dragica Aleksa iz Berka. One su primjeri pozitivnih mirovnih praksi u poslijeratnom

vremenu, u multietničkim zajednicama gdje su granice tih zajednica, prenesene na razne sfere svakodnevnog života, vidljive u prešutnoj pripadnosti velikog broja stanovnika samo jednom određenju. Doživjeli smo ih kao osobe tri različita senzibiliteta, iako sve tri imaju slična nastojanja i razmišljanja o mirovnom radu. Sličnosti su izražene u motivaciji, shvaćanju izgradnje mira, želji za umrežavanjem udruga na području Slavonije i omasovljivanjem projekata.

Istodobno radeći na sebi i transformirajući traume iz rata, mirovne aktivistice otvaraju nove komunikacijske načine za izgradnju mira. Prepreke na koje nailaze u svom radu shvaćaju kao dodatnu mogućnost inicijative i djelovanja, a ne kao obeshrabrenje. Za njih je mirovni rad način života, neodvojiv od njihove svakodnevice. Izgradnju mira smatraju dugotrajnim procesom vidljivim kroz geste, međusobnu pomoć, aktivno empatijsko slušanje i prepoznavanje potreba zajednice na osnovu kojih se formuliraju projekti.

Sve tri ističu da su ljudski resursi važniji od novaca. Stoga naglašavaju potrebu za prepoznatljivošću svoga rada od strane zajednice i potrebu za potporom lokalnih vlasti kako bi se izbjegla mogućnost getoizacije.

ANA MATIJEVIĆ, Tenja: *Geste i ljudskost su ono što donosi mir*

TENJA: JEDNO SELO, DVIJE ODVOJENE PRIČE

Tenja je u svibnju 2004. godine, kao i mnoge druge poslijeratne sredine, bila *jedno selo, dva svijeta*. Odvojeni svjetovi dojučerašnjih susjeda, Hrvata i Srba, ljudi traumatiziranih ratom, koji podijeljeni imaginarnim crtama odbojnosti igraju pravila svoga »tabora«. Oni »drugi« su isti oni od kojih su 'do jučer' posuđivali miksera da naprave šlag za kavu, a danas ih nešto prijeći pogledati i pozdraviti ih pri susretu na ulici. Ana je svoje prijeratne 'susjede i komšije' zamijenila novom sredinom i novim ljudima usred slavonske ravnice. Ipak, u njenom srcu nema mržnje i neprijateljstva, u njenim mislima nema straha i odbojnosti prema »onima/nekima drugima«, prema njenim susjedima Srbima. Ili Hrvatima.

Tenja je selo desetak kilometara južno od Osijeka, okupirano za vrijeme rata. Procesom mirne reintegracije Podunavlja u selu 1998. počinje obnova i izgradnja te povratak određenog broja Hrvata u svoje domove. Ratna stihija selila je Aninu obitelj najprije u Slavonski Brod, a nakon toga dalje u Njemačku, u blizinu Essena. U Tenju je došla 1999. godine započeti novi život nakon godina izbjeglištva. Ekonomsko-socijalna slika Tenje, kao i drugih ratom pogodenih sredina, daleko je od zadovoljavajuće: nezaposlenost je velika, gospodarstvo se presporo obnavlja, infrastruktura je gotovo nepostojeća, polja oko sela su minirana. Mladi ljudi gravitiraju Osijeku i Vukovaru.

Velik je problem pokidanost društvenih veza i mreža stanovništva Tenje, segregacija po etničkoj i vjeroispovjednoj pripadnosti; još je previše straha, nepovjerenja pa i mržnje među dvjema zajednicama, ratne slike još su uvijek svježe i bolne za neke, a veliki problem je i pitanje nestalih. Stoga su ljudi poput Ane, koja se trudi probiti zid šutnje, spojiti te pokidane niti međuljudskih odnosa, ne isključujući nikoga iz tog procesa uspostave normalnog života u svojoj lokalnoj zajednici, dragocjeni.

Anino razumijevanje mirovnog rada

Ana ne izdvaja svoj mirovni rad od ostalih razina svog života, djelovanja i shvaćanja svijeta i života. Njena orientiranost mirovnom radu proizlazi iz njene osobnosti, iz njenog altruizma, ljubavi i razumijevanja za druge ljudе i njihove potrebe. Sebe naziva organizatorom u zajednici. Smatra da je njen mirovni rad najvidljiviji u malim svakodnevnim gestama ljudskosti, jer time pomaže ljudima koji je okružuju. Kako nam je rekla, kroz te se male primjere najviše postiže: razvija se komunikacija, gradi povjerenje i povećava toleranciju među ljudima.

Nema sumnje da ona shvaća mir kao dugotrajan proces, a ne često nametnut, svršeni čin koji podrazumijeva prisiljeno odobravanje i prešutnost obiju strana. Svjesna je da svojim djelovanjem, malim, običnim, svakodnevnim radnjama doprinosi izgradnji mira. Ona kaže: »*Geste i ljudskost su ono što donosi mir*«. Naglašava da u mirovnom radu organizator zajednice treba ispitati, čuti, uvidjeti koje su to potrebe zajednice, te onda biti u stanju organizirati djelovanje koje će moći zadovoljiti te potrebe. Za razumijevanje stvarnih potreba bitna je i mirovna edukacija, jer kako Ana kaže: »U mirovnom radu uvijek možete osjetiti razliku između onih koji su educirani i onih koji to nisu«. Ana promatra svijet, ljudе i prirodu oko sebe. Vrlo je intuitivna, govori kako čitav život promatra ljudе i 'čita' neke odlike njihova karaktera, iz pogleda, oblika lica, govora tijela, dojma koji na nju ostavi ta druga osoba. Kaže da je njeni kućni uvijek otvorena za noćenje svakomu i da će svima uvijek rado pomoći. Složili smo se kasnije – njen život je njen mirovni rad.

Motivacija za Anino mirovno djelovanje

Najveća motivacija su joj ljudи, tj. rad s ljudima na njihovom osvjećivanju za vrijednosti mira i suživota, kako se više nikada ne bi ponovile strahote rata. Ana vjeruje u ljudе i nada se boljemu svijetu. Kao svoju misao vodilju, životni moto, naglašava nam: »*Previše volim sebe da bi mi mržnja bila podstanar*«. Ona se odriče mržnje i osude i traži druge mogućnosti – one usmjerene kreaciji i zajedništvu, a ne destrukciji i otuđenosti. Vjernica je, duhovnost prožima cijeli njen mirovni rad i osobnu filozofiju. Dosta energije za svoje djelovanje crpi iz osobnih meditacija i molitve. Kaže da voli pročitati i neku poticajnu knjigu koja njenim razmišljanjima dodaje još pokoju životnu mudrost.

Anin mirovni rad počinje u izbjeglištvu, u Slavonskom Brodu, gdje je radila kao matičarka u jednom župnom uredu. To joj je omogućilo prikupljanje podataka o rase-ljenim osobama s njenog područja. Istovremeno se uključila u rad udruge »Posavljak«, unutar koje i u Slavonskom Brodu i u okolini prikuplja informacije o izbjeglicama.

Poslije rata, Ana je otišla u policijsku upravu u Bosanskom Brodu izvaditi osobnu iskaznicu. Tamošnji službenik u policiji rekao joj je da nije dobrodošla i da je za nju najbolje zaboraviti da je ikada živjela na tom prostoru. To je bio prelomni trenutak, u kojem je smogla snage prevladati obeshrabrenost i transformirati tu traumu u poticaj za mirovni rad, kako se takve stvari nikad više nikome ne bi dogodile. Ana kaže da njeni »... uspomene ionako neće i ne može izbrisati nijedan rat«.

Anin suprug Ilijа podržava je u njenom mirovnom radu, ali naglašava da on osobno to isto ne bi mogao raditi, zbog obveza na poslu, a dijelom i zbog naravi. Ilijа je pragmatičan, ali i dobar pozitivni utjecaj na Aninu radnu atmosferu.

tik, realist, spreman na brza rješenja, odlučnost, a ne na 'duge procese'. Mirovne radionice mu se katkad čine napornima jer »ljudi su umorni od toliko pričanja o ratu«.

Anina postignuća i utjecaji

Dio svog aktivizma Ana je prenijela i na kćer. Iako kaže da je nikad nije ni nagovarala, a kamoli prisiljavala, kći se kao volonterka upisala u Centar za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku. Sama Ana se vrlo pohvalno izražava o volontiranju, naročito mladih, jer smatra da im ono pomaže da se osvijeste u/o vremenu i prostoru i da djeluju. Širenjem kruga volontera po svijetu raste 'luč' koja rasvjetjava totalni mrak neosviještenenosti kod ljudi.

Ana ističe da je cilj njenog mirovnog rada »*svojim djelovanjem ostaviti trag u krugu ljudi, u svojoj zajednici*«. Zbog svakodnevnog pomaganja i uljudnosti prema susjedima Srbima iz Tenje, susjadi Hrvati znali su je pozvati nepodobnom i »Srpskinjom«. Svoje postupke ne smatra činom građanske hrabrosti, pa čak ni 'istupom', već osobnim, ne-sebičnim nahođenjem da treba pomoći svakom čovjeku, pogotovo onome u nevolji. Pritom pomoći ne mora biti samo materijalna, katkad se puno više učini lijepom riječju, pozdravom, razgovorom. Ana je u Tenji bila prva Hrvatica nakon rata koja je otišla na sahranu jedne bake Srpskinje, što je u selu naišlo na neodobravanje i osudu. Ana se ne uzbudjuje previše zbog toga što selo misli i/ili govori, u svom srcu ona zna da je postupila ispravno.

Godine 2000. Ana se uključila na radionice izgradnje mira koje je organizirao Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, a s timom žena prošla je i radionice pomirenja. Danas je uključena u projekt *Volonteri u izgradnji mira i zajednice* koji se provodi u deset multietničkih, ratom podijeljenih zajednica Istočne Slavonije i Posavine. Cilj projekta je osnaživanja pojedinaca za aktivno uključivanje u poslijeratnu izgradnju mira, obnovu povjerenja i unapređivanje života zajednice. Kao bitno ostvarenje lokalne mjesne vlasti, a uz potporu vlasti grada Osijeka, ističe spajanje, dotad odvojenih, srpskog i hrvatskog vrtića u jedan zajednički, čime se uspjelo približiti roditelje te djece na komunikaciju i suradnju.

Vizije, problemi, potpora

Kao jedan od najvećih problema u selu navela je pitanje mladeži. Zbog uništene privjede i infrastrukture među mladima vlada velika nezaposlenost i besperspektivnost. Srpska i hrvatska mladež slabo su povezane: nakon osnovne škole u Tenji, Srbi uglavnom putuju u udaljeniji Vukovar, a Hrvati u mnogo bliži Osijek. Tek u posljednjih nekoliko godina i Srbi počinju ići u Osijek, a nakon srednje škole, neki se ondje upisu i na fakultet. Stoga je Anina zamisao bila u selu stvoriti »klub mladih«, unutar kojega bi se počeli uspostavljati normalni odnosi interakcije i komunikacije.

Ističe da je »puno lakše djelovati u zajednici ako si stranac«, premda priznaje da nema punu potporu svoje sredine, odnosno potporu cijelog sela. Osim podrške obitelji koja joj puno znači, najviše joj pomažu najbliži suradnici iz Centra za mir, s kojima razmjenjuje informacije, iskustva i razrađuje ideje. Kroz mnogobrojne radionice

na kojima je sudjelovala ostvarila je poznanstva i suradnju s udrugama i mirovnim aktivist(i)ma; ističe da joj je to pomoglo i da je dosta naučila. Bitnim smatra povezivanje udruga i volontera Slavonije, ali i šire, konsolidaciju regije kroz razmjenu iskustava i ostvarenje suradnji »jer važno je čuti druge«. Za nju »svatko sebi traži interes, afinitete« za svoje (mirovno) djelovanje, pa svaka akcija, svaki projekt treba drugu ekipu, drugi tim ljudi. Tako je važno osamostaliti se kao tim i naučiti kako projekte raditi samostalno.

Kao organizatorica zajednice i aktivistica u izgradnji mira, Ana ističe da joj je »najveći problem u djelovanju – kako okupiti ljude«, jer svaki takav projekt, zasnovan na ostvarenju potreba zajednice, treba uključivati članove same zajednice. Stoga ističe da je njena najvažnija zadaća u mirovnom radu »osvješćivanje ljudi da treba i može (biti) bolje«. To smatra nužnim kako bi se njen rad i rad ostalih aktivistica osjetio u njihovoј sredini, a u širim okvirima postao jasan i prepoznatljiv. To je ona vidljiva i do-dirljiva dimenzija Aninog mirovnog rada. Ona druga dimenzija, koju Ana ostvaruje na suptilnim razinama svakodnevnoga, nemoguće je razdvojiti od njenog življenja, promišljanja i osjećanja.

Post scriptum, svibanj 2006.

Ana je nastavila raditi na izgradnji mira u Tenji, povezujući mlade ljude obiju nacionalnosti na zajedničkim projektima. Tako je 2004. godine osnovan *Volonterski centar Tenja*, unutar kojega *Klub mladih* provodi niz aktivnosti – od pilatesa i tečaja samoobrane za žene, preko filmskih večeri i nogometnih turnira, do radionica engleskog jezika te novinarske i kompjutorske sekcijs. Iste godine, u novoj Tenji izgrađeno je dječje igralište. Osim toga, 2004. godine, unutar projekta *Izgradnja mira kroz sport* osnovan je *Rukometni klub Tenja*, gdje oko 180 malih sportaša svih nacionalnosti, u dobi od 7 do 18 godina, kao i njihovi roditelji, treniraju, surađuju i ostvaruju rezultate na natjecanjima. Tako se ispunio Anin san »da se nadiđu nacionalne barijere i uklone djeca s ulica«.

I u pogledu suradnje s mještanima ostvareni su pozitivni pomaci. Tijekom 2004. godine održan je seminar *Moć suradnje*, na kojem su sudjelovali mjesna samouprava, djelatnici institucija, predstavnici pojedinih udruga, volonteri i djelatnici Centra za mir. Cilj seminara bio je ostvarivanje i jačanje suradnje svih struktura, u svrhu zajedničkog osmišljavanja i provedbe aktivnosti potrebnih za zajednicu. Nakon seminara, nastavak suradnje ostvaren je kroz zajedničke sastanke, a na jednome od njih rodila se ideja za osmišljavanje mjesnih novina. Ana je okupila grupu volontera, a prvi broj lista *Naša Tenja* izašao je 2005. godine. Iz te grupe volontera kasnije je nastala udruga *Građanska inicijativa Tenja*.

Ana Matijević

ana.matijevic@os.htnet.hr

DANIJELA BERETIN, Vukovar: Širenje područja borbe

Otuđenost je jedna od prvih asocijativnih poveznica »nezgrapnih« okruženja. Danijela zasigurno živi u jednom od »tih«. Kako pravila više nisu dovoljna, proširuje područje borbe, kako na osobnom tako i na puno širem planu.

Danijela ima 20 godina. Nakon rata provedenog u Borovu, Danijela se 1999., tijekom »mirne reintegracije«, uključuje u volonterske aktivnosti, prolazi kroz razne edukativne radionice u Hrvatskoj i BiH (jako voli Bosnu) i volonterske kampove, gdje su je se posebno dojmila internacionalna druženja. Sada radi u Europskom domu, obavlja sve administrativne poslove, organizira i pohađa seminare i edukacije, organizira kampove za mlade u suradnji sa Eko centrom Latinovac. Surađuje i s Centrom za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku.

Godine 2003. počeo je projekt radionica za djecu osnovnih i srednjih škola hrvatske i srpske nacionalnosti u Borovu Naselju i Vukovaru. Danijela je zajedno s grupom od četvero volontera/ki obilazila ravnatelje podijeljenih škola u Vukovaru predlažući projekt i tražeći zainteresiranu djecu. U sklopu projekta, dva puta mjesečno organiziraju se edukativno-kreativne radionice na kojima sudjeluje oko petnaestoro djece, većinom srpske nacionalnosti. Problem projekta je njegova »nevidljivost« u zajednici, pa nemaju puno povratnih reakcija. Roditelji djece koja sudjeluju uglavnom odobravaju projekt, dok ostali s njime nisu upoznati. U planu su multikulturalne radionice za Rome, Srbe i Hrvate kojima bi se stvorio »urbani mozaik« triju zajednica: Vukovar, Dalj i Beli Manastir.

Kada se osvrće na svoju zajednicu, Danijela govori o potrebi i nužnosti povezivanja škola, udruga, te o volontiranju kao načinu uključivanja u zajednicu i prožimanju same zajednice. Nekoordiniranost je znakovita za regiju u cjelini. Za izgradnju i održivost mreže ljudi i informacija potrebna je podrška i inicijativa istodobno »odozgo« i »odozdo«.

Ono što motivira Danijelu, koja je učinila iskorak i iskočila iz sfere privatnog u javni život, jest spontanost, osjećaj pripadanja bez etiketiranja, sloboda izražavanja osjećaja, novi ljudi, pronalaženja, međusobno hrabrenje, širenje slobodnog prostora. Ono što fascinira pri tome je to što se ona boji, i svjesna je toga, ali se isto tako svjesno suočava s time. Priznaje da je često obeshrabrena, sama, da se preispituje, žuri, traži vidljivo kretanje i izraz. Odatle kreće njezino širenje područja borbe. Nije to nesmotrena hrabrost, već vizija kojoj trebaju ljudi, zainteresiranost, volja, suradnja. Danijela vodi i »plesne« radionice, voli etno, mnogo čita. Važna joj je duhovna dimenzija. Imala potporu obitelji, a brat joj pomaže pri vođenju radionica.

Naš susret trebao je završiti u subotu, ali Danijela je izrazila želju da ide s nama u Berak popričati s Dragicom. Razmišljala sam o tome kako joj se da. Ali, to je smisao onoga što ona radi: sluša druge ljude i na raspolaganju im je. Da joj se. Ona nema spremne i jasne stavove i odgovore, kod nje je priča fluidna i intimna; ona možda ne zna točno kamo ide, ali ima smjer, znatiželjna je, nije joj svejedno, ima volju i želju, trudi se, radi na sebi i kreiranju svijeta oko sebe. I tek joj je 20 godina.

Post scriptum, svibanj 2006.

Danijela i dalje živi i mirovno djeluje u Vukovaru – slijedi njezin osvrt na aktivnosti koje su joj danas posebno važne.

»U međuvremenu sam zajedno s još dvije aktivistice pokrenula udrugu *Centar za osobni i grupni razvoj DUGA*, gdje ponajprije radimo s mladima i djecom. Važan nam je prije svega osobni, pa tek onda grupni razvoj, jer sve kreće od pojedinca/ke. Radimo na osnaživanju mlađih za pokretanje malih/velikih inicijativa u zajednicama. Iako još uvijek postoji mnogo mlađih koji žele napustiti Vukovar, koji ne vide budućnost u gradu u kojem je još uvijek jedan od velikih problema nezaposlenost, a ne postoji ni velika potpora zajednice mlađima koji su aktivni (što je jako demotivirajuće), mi i dalje radimo, jer želimo promjene i vjerujemo u njih. One dolaze sporo, ali prisutne su i postaju vidljivije. Promatrajući zadnje dvije godine, vidi se znatna razlika u prepoznatljivosti udruga, kako među stanovništvom, tako i kod lokalnih vlasti. Promatram razvoj mlađih: bili su djeca kad sam počela raditi s njima, a sada prepoznam probleme u zajednici, pokreću svoje male projekte, rade, donose ideje, povezuju se, jako su veliki oslonac i potpora u radu. I već se ističu i kao mlađi lideri.

Još uvijek sam aktivna i u Europskom domu Vukovar, prolazim brojne edukacije, učim, podučavam, putujem, stvaram kontakte, istražujem. Posebno me zanima održivi razvoj i trenutno se educiram o tome. Radim na regionalnom projektu povezivanja mlađih Vukovara, Bačke Palanke i Bača, koji će se početi provoditi u lipnju ove godine uz veliku potporu Quaker Peace and Social Witness (QPSW). Kao volonterkica *Documente – centra za suočavanje s prošlošću*, počinjem raditi i na prikupljanju usmene povijesti. Osjećam to kao jedan od važnijih poziva, jer smatram da je jako bitno dati ljudima mogućnost da negdje kažu svoje priče, da se te priče zabilježe, da se čuje dio istine koji se nema gdje drugdje čuti. U školama se uglavnom uči iskrivljena povijest, povijest koja nas uči mržnji i koja nas upoznaje tko su naši neprijatelji i koga se trebamo čuvati ...

Nadam se da će se to jednog dana promijeniti, ali dok se to ne dogodi, na nama je velika odgovornost da otvaramo prostor za dijalog, za upoznavanje drugih/drugačijih ljudi (svaka je osoba jedinstvena), da izgrađujemo siguran prostor i povjerenje, dajemo priliku svakoj osobi da sluša, bude slušana i uvažena.«

Danijela Beretin

danijela.beretin@gmail.com

DRAGICA ALEKSA, Berak: *Bolje zapaliti malo svjetlo nego prokljinjati tamu*

Dragica ponosno ističe da je dijete nepregledne ravnice. Rođena u selu nedaleko Berka, nakon udaje, od svoje devetnaeste godine živi u Berku. Pri kraju srednje škole roditeljima govori da želi upisati Šumarski fakultet. Otac to ne dozvoljava, a Dragica iz inata ne završava četvrti razred gimnazije. Iz Berka zbog rata odlazi 1991. i ponovo se vraća 1998., nakon sedam godina prognaništva u Virovitici. Inat se isplatio, jer kako kaže: »U prognaništu su me održavali inat i nada, više inat nego nada«. Za vrijeme

rata kuća joj je bila opljačkana, a Dragica dodaje: »Što se tiče materijalnog, svi smo mi jednako loše prošli, jednako mi je zla nanio i Hrvat i Srbin«.

Nakon mirne reintegracije Istočne Slavonije 1996.–1997. u Berku je nasmrt pretučen Srbin, »ostalnik«. Taj je događaj pokrenuo lavine rasprava. Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek provodio je u Berku projekt slušanja, poslije kojega je 1998. organizirao radionicu na koju je i Dragica bila pozvana. Na radionici se, među ostalim, raspravljaljao i o tom događaju. Tu je prvi put nakon rata, kako sama kaže, imala priliku razgovarati o događajima iz rata i s onima koji misle drugačije. Suočila se sa Srpskinjom, predsjednicom Srpskog foruma. Doslovno suočila. Naime, kako kaže: »...bilo je nasilno, vikalo se 'Vi ste nama, ne vi ste nama...'! čupala se kosa, morali su nas razdvojiti. Upravo na toj radionici krenuo je mirovni rad i taj mi je sukob bio najjači motiv za mirovni rad«.

Na tim radionicama Dragica je, kako kaže, osvijestila potrebu, iako nije bilo nikakvog cilja. Sjeća se trenutka na radionici kada je zadatak polaznika i polaznica bio nabrojati deset svojih identiteta. Dragica je nabrojala samo četiri: Hrvatica, žena, katolikinja i Dragica. Tada se upitala: »Zar je to sve što ja jesam? Samo to? Samo to?! Šokirala sam se. Nakon toga išla sam dalje, radila na sebi... jer bila sam značajljiva i jedno za drugim je krenulo«.

Sljedeće važno iskustvo za Dragicu bilo je iskustvo aktivnog sučutnog slušanja u Berku. Govorila je: »Ljudi su željni da ih se čuje. To su ljudi koje nitko do tada nije ništa pitao, a imali su tako puno za reći«. Dragica i Mirta, volonterke Centra za mir, slušale su bake starije od 60 godina. Rezultat tog slušanja je knjiga *Priče iz Berka* izdana 2001. u suradnji sa Centrom za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek.

Za sve to vrijeme Dragica se, kaže, najviše lutila na Hrvate koji su je osuđivali jer je pričala sa Srbima i dodaje: »Ubi me nepravda prema meni«.

Dana 16. ožujka 2001., uz pomoć partnerske udruge RAND, sa suradnikom Miljetom Mrkobradom, osniva udrugu *Luč* po maksimi »bolje zapaliti malo svjetlo nego prokljinjati tamu«. Sami pronalaze prostor koji uz pomoć Centra za mir iz Osijeka opremaju računalom, printerom, skenerom, stolom i stolicama. Udruga ima mali ured i šest članova. »Želimo da što veći broj građana sudjeluje, želimo pridobiti građane« kažu i Dragica i Mile, a Mile još dodaje: »Ipak, važnija je kvaliteta od kvantitete. Želimo razgovarati o potrebama zajednice više nego o problemima«.

Prije rata u Berku je živio podjednaki broj Srba i Hrvata. Danas Berak ima 500 stanovnika, od kojih je oko 60 Srba. Zajednica je još uvijek skučena i nema suradnje između Hrvata i Srba. Najvećim problemom zajednice Dragica smatra nacionalna pitanja te dodaje: »I veliki broj nestalih, za koje se još uvijek ne zna gdje su. To je problem koji tinja«. Dragica smatra kako se problem nestalih namjerno održava neriješenim jer to odgovara politici. Zbog toga je »ovdje teško raditi jer su ljudi uljuljani u ulogu žrtve, a političari to podržavaju... Ljudi se ne žele vratiti zbog ovako nečiste situacije, umjetne neizvjesnosti, gdje se stalno manipulira. Država to treba riješiti. Vidim pozitivne promjene u zajednici, ali je politika još uvijek kočnica. Ja možda Mirko jesam, ali norac sigurno nisam! ... Riba smrdi od glave!« Ljuta na politiku i političare dodaje kako je i suradnja s lokalnim vlastima slaba. Udruga *Luč* željela je urediti dječje igralište, posaditi biljke i drveće ne bi li zelenilom uljepšalji Berak. Dobili su i novac od stranih

donatora za klupe koje bi postavili u selu, ali lokalne vlasti nisu dozvolile ozelenjavanje Berka niti postavljene klupa jer bi na njima pisalo tko ih je donirao. To je prvi primjer nesuradnje lokalnih vlasti s udrugom koju Dragica i Mile navode.

Drugi primjer nesuradnje bio je pitanje doktora. Udruga je željela organizirati da doktor ima ambulantu u Berku, jer je tadašnji doktor bio od sela udaljen devet kilometara. Lokalne vlasti su kao uvjet za dolazak doktora postavile prostor za ambulantu. Kad je uduga organizirala i osigurala prostor, načelnik se predomislio. Sada je najbliži doktor u Čakovcima, udaljen pet kilometara. Zanimljiv pokazatelj stanja u zajednici je i pokušaj organiziranja prijevoza do doktora: predloženo je da jedan čovjek vozi bolesne do doktora, ali prijedlog nije uspio jer su se ljudi koji su se trebali voziti do doktora podijelili po nacionalnoj pripadnosti: Srbin odnosno Hrvat ne može voziti pripadnike druge nacionalnosti.

U Berku mladi nisu imali mjesto gdje bi se mogli družiti i sastajati. Na inicijativu članova udruge *Luč*, a uz pomoć Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, osniva se i oprema *Klub mlađih Berak*, gdje se mladi druže, surfaju Internetom, slušaju muziku. Također sudjeluju na raznim kampovima za mlade u suradnji s Centrom za mir, ljudska prava i nenasilje Osijek.

Udruga jednom tjedno organizira i otvorene razgovore za stanovnike Berka. Berčani dolaze i pitaju za savjet o mirovini, socijalnom osiguranju, doktoru i sličnom. Osim toga, od 2002. godine organizira i tematska druženja pučkih pjesnika. Na druženjima se susreće otprilike 18 pučkih pjesnika, čitaju se pjesme, komentira se i druži, a teme su obično vezane uz Domovinski rat. U nekim pjesmama iščitava se nepovjerenje, zabrinutost i mišljenje da je novi sukob na pomolu. Dragica kaže kako ti, kako ih ona naziva, »problematični« pjesnici uglavnom vode borbu sami sa sobom. »Ja baš želim raditi s problematičnim ljudima«, kaže Dragica, »s onima koji su zburjeni i bore se sami sa sobom. Svjesna sam da su ljudi zburjeni, a ne da se mrze. Njima treba mirovnu poruku uvrtiti u glavu.«

U budućnosti Dragica želi »bolju suradnju s lokalnim vlastima i zajednicom. Želimo ojačati udrugu *Luč* i poboljšati suradnju s drugim udrugama. *Luč* je trenutno povezana sa svim ljudima u regiji za koje znamo da se bave sličnim stvarima.«

Dragica je kod prvog susreta s mirovnim radom bila bez cilja, ali je gotovo instinkтивno i dalje radila na sebi, a onda i počela djelovati u zajednici. Sada s jasno definiranim ciljevima, koji su postavljeni visoko, daleko iznad ostvarenja, Dragica prepreke u dostizanju tih ciljeva smatra dodatnom motivacijom i poticajem za ono što radi. Postoje pomaci i zadovoljstvo oko pomaka, ali na tome se još radi. »Kad se okrenem iza sebe«, kaže Dragica, »vidim pozitivne promjene.«

Kaže da su joj u njezinom razvoju edukacije pomogle da jasnije vidi i dovele ju do promjena na osobnom planu. Ipak, vrednijim od radionica smatra mentoriranje. Voditeljima mirovnih inicijativa koji nisu iz Berka poručuje: »Pitajte nas što treba, a mi ćemo vas kako treba.« Ne slaže se s terminologijom koju mirovni aktivisti iz Zagreba (Zanzibara kako ona zove Zagreb) koriste: »Što znači suočavanje s prošlošću? Imam se para za obnavljanje spomenika, ali ne za rad s ljudima. Džabe proces i projekt ako nema ljudi, di su ljudi? Nek mi netko izvan Berka kaže što je to suživot? Mile i ja znamo napamet više od 50 adresa ljudi iz Berka, koliko ih vi znate? I šta je sada suživot? Ovdje

su ljudi zbumjeni terminologijom, to su prazni pojmovi. Oprost, mržnja, pomirenje... Treba se pomiriti sa sobom. Svatko ima svoje shvaćanje mira, suživota«.

Na kraju našeg druženja Dragica nam je svima poklonila primjerak knjige *Priče iz Berka*, a posveta glasi: »Riječi iz srca idu k srcu, a riječi s jezika idu najdalje do ušiju«.

Post scriptum, svibanj 2006.

Dragičin predani rad, uspješno provedene aktivnosti i pozitivni rezultati udruge *Luč* kojoj je predsjednica, doprinijeli su tome da je ona, uz još 5 žena iz Hrvatske, 2005. godine nominirana za Nobelovu nagradu za mir. Slijedi Dragičin osvrt na djelovanje udruge *Luč* tijekom posljednje dvije godine.

»Nastavila sam raditi i razvijati se u mirovnom radu, a udruga *Luč* postala je čvrsta jezgra s prepoznatljivim i uspješno provedenim aktivnostima. U našem radu posebni naglasak stavljamo na rad s običnim, »malim« ljudima kako bismo ih potakli i osnažili da se uključe u razvoj svoje zajednice. Tako u suradnji s Centrom za mir iz Osijeka organiziramo jednodnevne radionice komunikacijskih vještina za sudionike koji se prvi puta susreću s radioničkim načinom rada. Do sada je te radionice prošlo više od 150 sudionika iz cijele županije. U suradnji s Centrom za mirovne studije i kvekerima (Quaker Peace and Social Witness) organizirali smo bazičnu MIRamidu – višednevni trening izgradnje mira za 20 sudionika. Zajedno s udrugom RAND organiziramo edukaciju za potencijalne nove mirovne aktiviste – prvi je modul prošlo 36 sudionika, a drugi njih 14. Sada pripremamo treći.

Posebno nam je drago što smo u suradnji s 24 udruge pučkih pjesnika iz Slavonije, Baranje i Srijema organizirali pjesnički susret pučkih pjesnika na temu *Dobri ljudi u vremenu zla*. Na raspisani natječaj stiglo je 325 radova, iako su znali da će ih samo 15 biti pročitano. Događaj je upotpunjen kreativnom radionicom, izložbom slika, nastupom KUD-a »Petöfi Sandor«, koji njeguje mađarske plesove, nastupom ukrajinskog pjevačkog zbora »Ivan Franko« iz Vukovara i plesne škole Mamba.

Surađujemo s pojedincima, udrugama i organizacijama u županiji i izvan nje koji prihvataju toleranciju, suživot i uvažavanje različitosti kao mogući način života bez obzira na područje njihova djelovanja.«

Dragica Aleksić

Berak

32243 Orolik

Tel: 032-536-115 (kući); 032-536-136 Luč

Email: luc@vu.t-com.hr

III. Rodna dimenzija volonterskog rada

AIDA BAGIĆ

KADA SU VOLONTERI – VOLONTERKE?

Rodna dimenzija promocije volonterstva u Hrvatskoj

U posljednjih nekoliko godina, potaknuto djelomično aktivnostima u međunarodnom kontekstu, u Hrvatskoj se manje ili više sustavno radi na promociji volonterstva. Inicijative dolaze s raznih strana, počevši od neprofitnih organizacija zainteresiranih za veće uključivanje volonterki i volontera u svoj rad, međunarodnih organizacija koje podupiru neprofitni sektor te sve češće od strane državnih i lokalnih vlasti koje nastoje iznaći načine poticanja volonterskih doprinosova građanki i građana široj društvenoj zajednici. Oblici promocije uključuju uvođenje volonterstva kao posebne teme u edukativne programe o upravljanju neprofitnim organizacijama, kampanje s ciljem izravnog poticanja građanstva na veći volonterski angažman

Aida Bagić uključila se u feminističko samoorganiziranje krajem osamdesetih, kao volonterka SOS telefona za žene i djecu žrtve nasilja pri tadašnjoj »društvenoj organizaciji« Ženska pomoć sada Zagreb. Sudjelovala je u osnivanju, volontirala i radila za niz feminističkih i mirovnih organizacija: Antiratna kampanja Hrvatske, Autonomna ženska kuća Zagreb, Centar za žene žrtve rata, B.a.B.e. – grupa za ženska ljudska prava, Mali korak-Centar za kulturu mira i nenasilja, Centar za ženske studije. Suosnivačica je i suvlasnica MAP Savjetovanja d.o.o. gdje radi kao istraživačica, konzultantica i trenerica. Diplomirala je opću lingvistiku i filozofiju na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, magistrirala političke znanosti na Sveučilištu Massachusetts u Amherstu, SAD. Trenutno je polaznica doktorskog studija Hrvatski politički sustav i upravljanje na Fakultetu političkih znanosti.

E-mail: aiddab@zamir.net

kao i inicijative za zakonodavnim promjenama i pozivanja na značenje volonterstva u strateškim nacionalnim dokumentima.

U kontekstu bavljenja mobilizacijom i razvojem zajednice, što je osnovna tema ovog zbornika, volonterstvo je važno zato što predstavlja jedan od mogućih načina izravnog uključivanja građanki i građana u razvoj zajednice. Spremnost na volonterski rad nerijetko se promatra kao ključni pokazatelj razvijenosti socijalnog kapitala određene zajednice. Osim što se doprinos volonterstva općem dobru promatra kroz poticaj stvaranju aktivnog građanstva, razvoju ljudskih potencijala i mobilnosti, naglašava se i njegova funkcija jačanja solidarnosti te poboljšanja kvalitete života na razini zajednice.

U ovom tekstu propituјem učinke promocije volonterstva, kao posebnog oblika intervencije u zajednici, na položaj žena odnosno muškaraca. Riječ je o rodnoj analizi samog fenomena promicanja volonterstva te, u onoj mjeri koliko je to na osnovi dostupne literature i empirijskih istraživanja bilo moguće, rodnoj analizi volonterskog rada u Hrvatskoj. Uzakujem kako je volonterstvo feminističko pitanje utoliko što je dvojbeno da li i na koji način aktualne inicijative za promociju volonterstva pridonose rodnoj ravnopravnosti u hrvatskom društvu, uvezvi u obzir da većinu volontera, posebice kada je riječ o socijalnim uslugama, najčešće čine volonterke.

U prvom dijelu teksta iznosim pregled važnijih inicijativa za promociju volonterstva, uključujući kritički osvrт na neka od najčešćih pojmovnih određenja volonterstva. U drugom dijelu, preko primjera iz Hrvatske i inozemstva, uzakujem na rodnu (ne)osviještenost u promociji volonterstva te rodnu obilježenost volonterskog rada. Povjesna digresija u sklopu drugog dijela u funkciji je potkrjepljivanja teze o rodnoj obilježenosti volonterstva kao i podsjećanja na činjenicu da promocija volonterstva kao društvene vrijednosti ni u kom slučaju ne predstavlja novost u odnosu na predtranzicijsko ili neka ranija vremena. U zaključnom dijelu teksta navodim neke od preduvjeta za moguće integriranje načela rodne ravnopravnosti u promociju volonterstva.

I. (POD)RAZUMIJEVANJE VOLONTERSTVA

Promocija volonterstva, odnosno dobrovoljnog, primarno besplatnog rada za široko shvaćenu dobrobit zajednice, najčešće se događa u kontekstu promocije i razvoja civilnog društva bilo kao dio vladinih politika ili pak u sklopu djelatnosti drugih društvenih aktera kao što su međunarodne organizacije, hrvatske i strane udruge, sveučilišta ili, u najnovije vrijeme, poslovni sektor. Krajem svibnja 2006. Vladi Republike Hrvatske upućen je u proceduru usvajanja *Nacrt prijedloga Nacionalne strategije stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnoga društva*,¹ u kojem je volonterstvu, zajedno s filan-

¹ Usp. http://strategija.civilnodrustvo.hr/files/Strategija_KONACNO_220506.doc (9. 6. 2006.)

tropijom i zakladništvom, posvećeno posebno poglavje koje ukratko opisuje ključne momente Vladine politike u promociji volonterstva. Još 2001. godine, povodom Međunarodne godine volontera, osnovan je Nacionalni odbor za razvoj volonterstva kao radno tijelo Savjeta za razvoj civilnog društva pri Uredu Vlade RH za udruge. Njegove dosadašnje aktivnosti usmjerile su se prvenstveno na analizu zakonodavnog okvira te predlaganje zakonskih promjena kojima bi se unaprijedio položaj volonterski djelatnih osoba te organizacija koje se oslanjaju na volonterski rad (Mataga, 2002; 2004). Ured za udruge, a kasnije i Nacionalna zaslada za razvoj civilnoga društva, organizirali su i finansijski potpomogli razne oblike javne promocije volonterstva. Među njima valja istaknuti dodjelu priznanja udrugama i pojedincima za doprinos razvoju i poticanju volonterstva u sklopu Dana udruga u prosincu 2001. godine, te dvije nacionalne konferencije održane pod sloganima *Vrijeme je za vrijednosti*, u rujnu 2004., i *Volontiram, a ne moram* u listopadu 2005.

O povećanom interesu za volonterstvo svjedoči i povećan obim literature s tom tematikom u posljednjih nekoliko godina. U vrijeme provođenja jednoga od prvih istraživanja volonterstva u Hrvatskoj, literatura na hrvatskom jeziku sastojala se od ukupno tri bibliografske jedinice (Ledić, 2001: 12). Pretraživanje on-line kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u lipnju 2006. godine dalo je sedamnaest naslova koji sadrže predmetnicu 'volonterstvo' ili 'dobrovoljni rad'. Među njima se nalaze priručnici namijenjeni edukaciji volontera i volonterki (Topčić i Ivelja, 2001; Mikac, 2002; Žižak, 1999. i 2003; Raffai et al., 2004; Škopolja et al., 2004; Divanović et al., 2005; Begović, 2006.), časopisni članci i monografije o volonterstvu u posebnim kontekstima (Raguž, 1991; Coury, 1999, 2002; Črpić, 2002; Faletar, 2002; Ančić i Šimundža, 2005; Šuštar, 2006) ili o posebnim aspektima reguliranja volonterskog rada (Bošković, 2000) te samo jedan rad koji se oslanja na empirijsko istraživanje (Ledić, 2001). Volonterstvo je sve češće tema diplomskih i seminarskih radova na fakultetima društvenih usmjerenja, najčešće na studijima socijalnog rada i pedagogije, dok pojedine udruge i javne institucije izdaju vlastite promotivne i priručne materijale te održavaju Internet stranice posvećene volonterstvu.

Volonterski rad, kao i svaki drugi oblik rada, raznolik je kad je riječ o područjima, trajanju ili bilo kojim drugim obilježjima rada. Nadalje, pitanje u koliko se mjeri neka djelatnost ili posebno društveno područje zasniva na volonterskom radu varira uvelike od zemlje do zemlje. U Sjedinjenim Američkim Državama, na primjer, socijalne usluge uglavnom obavlja profesionalno osoblje, dok se prikupljanje sredstava odvija na volonterskoj osnovi. U Australiji je obrnuto utoliko što izravne usluge na području zdravstva i socijalne skrbi najčešće pružaju volonteri i volonterke, dok je njihova uloga u prikupljanju sredstava ograničena. U Danskoj pak, sve donedavno, socijalne usluge bile su isključivo profesionalna i plaćena djelatnost, dok se volonterstvo manifestiralo prvenstveno u sportskim ili crkvenim, političkim ili društvenim klubovima (Baldock, 2000).

Prema novijim istraživanjima strukture neprofitnog sektora u Hrvatskoj, većinu organizacija zasnovanih na dobrovoljnem radu čine religijske ili crkvene, sportsko-re-

kreativne i sindikalne organizacije. Značajan je udio i odgojno-obrazovnih, kulturnih, političkih i profesionalnih udruga, te udruga vezanih uz zdravstvo. Takva struktura, u kojoj dominira sportsko-rekreacijsko-kulturna osnova udruživanja, često se objašnjava ‘komunističkim nasljeđem’, tj. činjenicom da su sport i kultura te pojedine profesionalne udruge u socijalističkom razdoblju bile tolerirane, premda nadzirane, od strane vlasti. Također, smatra se da ‘tranzicijski politički procesi’ uključujući nepovoljna ekonomska kretanja, postavljaju prepreke razvoju i utjecaju dobromoljnih organizacija na drugim društvenim područjima (Črpić i Zrinščak, 2005).

Okvir I.: Volonterstvo na Internet stranicama

Zagrebački Volonterski centar (www.vcz.hr) je u suradnji s još nekoliko organizacija pokrenuo on-line informacijsko-promotivni portal www.volontiram.hr namijenjen neprofitnim organizacijama, državnim ustanovama, ustanovama socijalne skrbi, ustanovama lokalne zajednice te svim osobama zainteresiranim za volonterski rad. Namjera je putem portala upoznati šиру javnost s idejom volonterstva, zakonskim propisima i dosadašnjim iskustvima u volontiranju, ali i razviti bazu podataka ponude i potražnje volonterskih poslova na području Hrvatske.

Posebnu pozornost volonterstvu na svojim stranicama posvećuju i udruge poput riječke Udruge za razvoj civilnog društva SMART (www.smart.hr), splitskih udruga MI (www.udruga-mi.hr) i Most (www.most.hr), te osječkog Centra za mir, nenasilje i ljudska prava (www.centar-za-mir.hr).

U skladu sa svojom misijom promicanja filantropije i volonterstva, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva na svojim stranicama (<http://zaklada.civilnodrustvo.hr>) također nudi niz korisnih informacija, uključujući i cijelovit sadržaj časopisa *Civilno društvo*, kojega je drugi broj (siječanj/veljača 2005.) u cijelosti bio posvećen volonterstvu.

Volonterstvo se u najopćenitijem smislu odnosi na svaku aktivnost u kojoj se vrijeme, vlastite vještine, znanja ili drugi resursi dobровoljno i besplatno daju u korist drugih, bilo da je riječ o pojedinačnim osobama ili organizacijama. Dobrovoljnost, korist za druge i nedostatak finansijske motivacije najčešće se ističu kao tri ključna kriterija u istraživanjima volontiranja (Ledić, 2001; Miceva-Hadži, 2006; Franc i Šakić, 2006). Najvažniji među njima ipak je kriterij finansijske motivacije, tako da je i u kolokvijalnoj upotrebi volontiranje često sinonim za besplatni rad. No, za razliku od nekih drugih oblika besplatnog rada, volonterstvo bi se trebalo odnositi prvenstveno na rad o kojem ne ovisi egzistencija osobe koja mu se posvećuje. Dapače, *Opća deklaracija o volonterstvu* to posebno obilježe volonterskog rada na pomalo neobičan način artikulira kao univerzalno ljudsko pravo:

Ova Deklaracija podupire pravo svih žena, muškaraca i djece da se slobodno udružuju u volonterskom radu, bez obzira na svoju kulturnu i etničku pripadnost, vjeroispovijest,

spol, zdravstveno stanje i društveni ili ekonomski položaj. Svi ljudi na svijetu morali bi imati pravo slobodno stavljati na raspolaganje svoje vrijeme, talent i energiju drugim pojedincima i zajednicama za pojedinačno ili zajedničko djelovanje, a da pritom ne očekuju novčanu naknadu za svoj rad.²

Dok su prava na slobodno udruživanje u volonterskom radu i slobodno raspolaganje svojim vremenom i talentima neosporna, očekivanje ili neočekivanje novčane naknade ovisi o ostvarenju cijelog niza drugih prava, a posebice socijalnih i ekonomskih prava, te je teško shvatiti zašto se u Deklaraciji pojavljuje na ovakav način. No, gotovo svim međunarodnim dokumentima,³ njihovim hrvatskim inačicama, kao i stručnim i priručničkim tekstovima, zajednička je njihova promotivna intencija koja počiva na normativnoj definiciji volonterstva kao posebno poželjnog oblika djelovanja – volontерство je vrijednost samo po sebi te stoga zavređuje poticaj i promociju.

Takva normativna definicija polazi od pretpostavke da je već samo članstvo u volonterskim organizacijama, te obavljanje neplaćenog rada u sklopu takvih organizacija mogući pokazatelj »vrijednosti civilnog zauzimanja za neke društvene ili općekorisne ciljeve« (Črpić i Zrinščak, 2005: 34). Također, većina autor/ic/a dijeli kritički odnos prema nedostatnoj zainteresiranosti hrvatskog građanstva za volonterski angažman koji bi po definiciji trebao pridonositi općem dobru. Preporuke su u prvom redu u funkciji promocije volonterstva, odnosno poticanja šireg građanstva na veći volonterski angažman na različitim područjima, a posebno u sferi rješavanja socijalnih problema u neposrednoj zajednici ili na nacionalnoj razini (Ledić, 2001; Ćulum, 2003; Bežovan et al., 2005).

S obzirom na raznolikost volonterskog rada, međutim, vrlo je dvojbena isključivo pozitivna vrijednost koju spomenute definicije pripisuju volonterstvu. Gotovo kao i pojam *civilno društvo*, koji empirijski može pokrivati gotovo sve oblike građanskog samouorganiziranja, od inicijative roditelja da urede mjesno igralište do profesionalne organizacije za zagovaranje ženskih prava ili od kulturno-umjetničkog društva koje primarno njeguje tradicionalne umjetničke forme do urbane video-gerile, volontерство pokriva

² U izvornoj verziji na engleskom: 'This Declaration supports the right of every woman, man and child to associate freely and to volunteer regardless of their cultural and ethnic origin, religion, age, gender, and physical, social or economic condition. All people in the world should have the right to freely offer their time, talent, and energy to others and to their communities through individual and collective action, without expectation of financial reward.' Originalna verzija na engleskom dostupna je na stranicama International Association for Volunteer Effort (IAVE) www.iave.org/resources_udecl.cfm (9. 6. 2006.), dok se hrvatski prijevod može pronaći na stranicama Volonterskog centra Zagreb <http://www.vcz.hr/vcz/index.html> (9. 6. 2006.).

³ Vrlo dobar uvid u promociju volonterstva na međunarodnoj razini nudi web stranica volonterskog programa Ujedinjenih naroda (UNV) www.worldvolunteerweb.org te stranica Europskog volonterskog centra www.cev.be.

izuzetno široki spektar aktivnosti koje nije jednostavno svesti pod zajednički nazivnik. Također, vrijednosni konteksti u kojima se volonterski rad odvija znatno se mogu razlikovati, kao što znatno drukčija može biti i mjera u kojoj se pojedine odrednice sadržane u prethodno navedenoj povelji o volonterstvu ostvaruju u praksi.

Nasuprot konceptu prema kojem je volonterski angažman indikator civilnog zauzimanja za neke opće društvene vrijednosti, moguće ga je smatrati i posrednim pokazateljem deficita na određenom području. Ako je, naime, neophodan civilni dobrovoljni angažman oko određenih vrijednosti, koji se očituje kao zahtjev da se određena vrijednost tek prihvati kao općedruštvena, to najvjerojatnije znači da neko društveno područje nije sređeno na zadovoljavajući način. U modelu koji razlikuje državu, tržište i civilno društvo pojavljivanje neprofitnih i nevladinih organizacija, zasnovanih primarno na volonterskom radu, često se objašnjava nesposobnošću tržišta da ponudi neophodne usluge ili dobra, odnosno propustom države da adekvatno regulira određeno područje. Poziv za povećanim volonterskim angažmanom može ukazivati na nedostatno društveno vrednovanje određenog područja, na nezadovoljene potrebe zajednice, te u tom slučaju promociju volonterstva možemo shvatiti i kao način prebacivanja odgovornosti za društvene probleme s države na građanke i građane.

Pri tome nije nevažno tko i s kojeg mesta zagovara promociju volonterstva, kome je upućen poziv na volontiranje i u kojim se društvenim sferama volonterstvo osobito potiče. Sklona sam ukazati na to da zagovaranje preuzimanja veće građanske odgovornosti, na način volonterskog uključivanja u rješavanje problema na razini lokalne zajednice, potencijalno udaljuje građanke i građane od sudjelovanja u vlasti, bilo državnoj bilo lokalnoj. Okupiranost izgradnjom dječjih igrališta, prikupljanjem novca za rješavanje socijalnih problema u zajednici ili čišćenjem riječnih obala potencijalno odvraća od promišljanja uloge vlasti u rješavanju problema u zajednici, odnosno od pritiska na vlast da te probleme riješi adekvatnim korištenjem resursa koje je prikupila od tih istih građanki i građana. Kao posebne ciljne skupine u promociji volonterstva ističu se mladi, nezaposleni, starije osobe te druge marginalizirane skupine, dok se nerijetko podrazumijeva da su socijalna, humanitarna i obrazovna djelatnost – za razliku od na primjer trgovine, turizma ili prometa – one u kojima se očekuje veći udio volonterskog angažmana. U nastavku teksta ukazujem kako usmjerenošć na spomenute skupine, te zagovaranje povećanog volonterskog angažmana u djelatnostima primarno zasnovanima na *skribi o drugima* za posljedicu ima kontradiktorne učinke na ostvarivanje načela rodne ravnopravnosti.

Okvir II: Volonterstvo vs. aktivizam

Volonterstvo se u mnogim slučajevima rabi kao sinonim aktivizmu. U pojedinim kontekstima takvo je značenjsko preklapanje prepoznato te se tako, primjerice u definiciji

volontera u kontekstu edukativnog programa izgradnje mira i zajednice, izrijekom navodi kako se pojam 'volonter' nerijetko preklapa s pojmom 'mirovni aktivist', dok među sudionicima programa koji su ostali trajno angažirani u svojim zajednicama ima onih koji »vide sebe kao mirovne aktiviste, neki su primijetili da ih zajednica prepoznae kao mirovne aktiviste, a neki se vide volonterima u širem smislu« (Raffai, 2004 : 15).

U drugim pak kontekstima izbor uporabe jednog ili drugog termina povezan je s intencijom naglašavanja ili distanciranja od političnosti određenog djelovanja. Politički akteri, naime, u određenom kontekstu mogu nastojati izbjegći da se njihovo djelovanje identificira kao političko, odnosno kao takvo koje potencijalno dovodi u pitanje raspodjelu društvene moći. Jedan od mogućih postupaka izbjegavanja da se određena aktivnost prepozna kao politička jest samo imenovanje, pa je ponekad prikladnije upotrijebiti termin volonterstvo nego aktivizam.

Primjerice, predstavnice američkog pokreta žena s rakom dojke prepoznale su kao jednu od prednosti takve samodefinicije olakšan pristup korporacijama koje su sklonije odvojiti sredstva za dobrovorne, negoli za aktivnosti koje bi mogle dovesti u pitanje postojeći sustav raspodjele sredstava (Blackstone, 2004).

Volonterke i volonteri termini su koji djelomice depolitiziraju djelatnost o kojoj je riječ. Na primjer, nije neuobičajeno čuti kako se govori o militantnim feminističkim aktivistkinjama ili radikalnim zelenim aktivistima, dok je teško zamisliti militantne volonterke SOS telefona za žene i djecu žrtve nasilja ili radikalne zelene volontere. Volonterke dežuraju na telefonu i pomažu ženama, muškarcima i djeci u nevolji, dok aktivistice *zahtijevaju* prava, i vlastita i drugih. Zelene volonterke i volonteri *skupljaju smeće i čiste* potoke, dok zeleni aktivisti i aktivistice *protestiraju* protiv genetski modificirane hrane i *prijete sabotažom* naftovoda.

II. RODNA (NE)OSVIJEŠTENOST U PROMOCIJI VOLONTERSTVA

U velikom dijelu hrvatskih organizacija civilnog društva sasvim je sigurno prisutna visoka razina rodne osviještenosti u razumijevanju društvene i kulturne uvjetovanosti razlika među spolovima, te prihvaćanju potrebe za jednakopravnosću u različitosti. Riječ je o posljedici intenzivnog razvoja rodne osjetljivosti civilnog društva, prvenstveno zaslugom feminističkog pokreta u Hrvatskoj te zbog činjenice da su najveći dio aktivističke baze tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća činile žene (Kašić, 2000; Veljak, 2004). Kao što primjećuje Lino Veljak, »rodna je dimenzija predstavljala jednu od bitnih razdjelnica između građanske i proeuropske na jednoj, te patrijarhalne i ksenofobične Hrvatske na drugoj strani« (Veljak, 2004).⁴

⁴ Od kraja devedesetih pa sve do danas, međutim, ta je razdjelnica postala manje jasna. Rodna dimenzija zadobila je svoj institucionalni okvir u državnim mehanizmima za uspostavljanje rodne ravnoopravnosti, dio nekadašnje aktivističke baze u međuvremenu se profesionalizirao dok su na razini civilnog

Dominacija žena, međutim, u civilnodruštvenom organiziranju obilježje je govo-vo svih tranzicijskih zemalja i nerijetko se objašnjava time što su, s obzirom na svoju društvenu i političku pozicioniranost, žene jedino u toj sferi mogle pronaći primjereni mjesto svog djelovanja: institucionalna politika ženama je bila teže dostupna,⁵ dok je prostor nevladinih organizacija istodobno nudio veću slobodu, autonomiju i kreativnost (Barilar, 2000, Jalušić, 2001). Tako i Biljana Kašić, u uvodnim bilješkama jednoga od prvih kvalitativnih istraživanja aktivističkog, najvećim dijelom volonterskog, angažmana žena devedesetih godina prošlog stoljeća primjećuje da je »broj žena u civilnim inicijativama zamjetno veći od broja muškaraca i negdje obrnuto proporcionalan od njihova udjela u tzv. tvrdoj/službenoj političkoj javnosti« (Kašić, 2000:10). Naravno, valja naglasiti da povećana rodna osviještenost nije posljedica samo visoke zastupljenosti žena, nego činjenice da su među organizacijama civilnog društva upravo ženske organizacije feminističke orijentacije, kao i mnoge pojedinke i pojedinci, inzistirale na načelima rodne ravnopravnosti i strategijama osnaživanja žena.

Dosadašnja literatura o volonterstvu, stručna ili priručnička, poklanjala je rodnoj dimenziji i pitanjima rodne ravnopravnosti tek usputnu pozornost, prvenstveno osvrтанjem na primjećene razlike u stavovima žena i muškaraca prema volonterskom radu ili pak usputnim spominjanjem veće zastupljenosti žena u pojedinim područjima gdje volonterstvo predstavlja, potencijalno ili stvarno, značajan resurs. Tako ćemo, na primjer, u priručniku namijenjenom edukaciji volontera za psihološku pomoć telefonom naići na opasku o tome da se među volonterima za rad pri telefonu mogu naći ljudi najrazličitijih životnih iskustava i obrazovanja no »vrlo često su to umirovljenici, točnije umirovljenice budući da su žene u većini – apsolutno svugdje« (Miljković et al., 2004:18). Zamjetna je i određena razina rodne osjetljivosti kad je riječ o jeziku. U mnogim tekstovima naići ćemo na uporabu jednog od oblika rodno osjetljivog jezika, a volonterske inicijative često ističu svoju zainteresiranost za promociju jednakosti među spolovima odnosno rodne ravnopravnosti.⁶

društva nikle i koalicije koje su još donedavno, s obzirom na pozicioniranost aktera u odnosu na spomenuto razdjelnici, izgledale nemoguće. Dobar primjer takve koalicije predstavlja povezivanje feminističkih i mirovnih organizacija s udugama proizašlim iz Domovinskog rata u sklopu antikorupcijske kampanje tijekom proljeća 2005.

⁵ Kao jedan od ključnih pokazatelja najčešće se koristi broj zastupnica u parlamentima. U Hrvatskoj je do značajne promjene došlo nakon parlamentarnih izbora 2000. godine kad je udio zastupnica s 8% narastao na 22% (Mladineo, 2004: 137).

⁶ Na primjer, jedna od prvih aktivnosti zagrebačkog Volonterskog centra bila je edukacija mladih o odnosu među spolovima, odnosno o rođnoj ravnopravnosti (Hodžić et al., s. a.). U tekstovima objavljenim u drugom broju časopisa *Civilno društvo* koristi se inačica *volonteri/ke*, iako, valja primijetiti, nedosljedno, tako da muški rod kao generički prevladava uz argumentaciju štednje prostora' U priručnicima o volonterskom radu Udruge MI naglašava se jednakost spolova kao vrijednost koju volonterstvo po definiciji promovira.

Najviše podataka o rodnoj obilježenosti volontерstva, ponajprije o nekim rodnim razlikama u stavovima prema volontерstvu, možemo pronaći u istraživanju provedenom tijekom 2000. godine u Primorsko-goranskoj županiji. Prema tadašnjim nalazima, žene imaju nešto pozitivniji stav prema volontiranju od muškaraca i volontiranje smatraju dobrom načinom provođenja slobodnog vremena koji otvara mogućnost upoznavanja zanimljivih ljudi. Također, žene su najčešće zadovoljnije svojim volonterskim iskustvom nego muškarci. Muškarci su negativan utjecaj na volontiranje skloniji pripisivati društvenoj klimi, dok žene u većoj mjeri smatraju da mediji, škola i obitelj ne predaju dovoljno pažnje poticanju volontiranja. U ispitivanju usmjerenosti volonterskih aktivnosti značajne razlike između muškaraca i žena pronađene su u tome što žene češće pomažu osobama koje ne poznaju, dok muškarci znatno češće od žena pomažu organizaciji s čijim su radom dobro upoznati. Zanimljiv je podatak da žene, daleko više nego muškarci, smatraju kako volontiranje pruža mogućnost osobnog razvoja. Žene su volonterski više angažirane uz školu i crkvu, a muškarci uz političke stranke i udruge (Ledić, 2001).⁷

Navedeni nalazi otvaraju cijeli niz pitanja na koja bi tek trebalo odgovoriti. Primjerice, možemo li visoki udio žena u volonterskim aktivnostima vezanima uz crkvu prislati činjenici da je upravo Katolička crkva još jedna od rijetkih suvremenih institucija u kojoj žene nemaju pristup formalnim strukturama odlučivanja? Ako su muškarci ti čije su volonterske aktivnosti češće vezane uz udruge, odakle iskustveno znanje o tome da su žene u većini u civilnim inicijativama (Kašić, 2000), odnosno da je u Hrvatskoj na djelu feminizacija civilnog sektora (Bežovan et al., 2005)? Nadalje, ako su žene te koje u volontерstvu daleko češće prepoznaju mogućnost osobnog razvoja, znači li to da je muškarcima takva mogućnost otvorena u okviru plaćenih i profesionalnih djelatnosti ili pak da žene i muškarci na različite načine interpretiraju osobni razvoj? Kako objasniti spremnost žena da pomažu nepoznatim osobama (što proturječi stereotipu prema kojem su žene više nego muškarci usmjerene na potrebe obiteljskih i rodbinskih krugova), dok su muškarci skloniji volontirati za organizacije koje dobro poznaju?

Nedostaje, dakle, korak dalje od sporadičnog osvrta na visoku zastupljenost žena ili demonstriranja političke korektnosti uporabom rodno osjetljivih inačica za osobe angažirane u volonterskom radu. Dosadašnja istraživanja nisu se bavila propitivanjem učinka volontерstva na rodnu ravnopravnost, sustavnijom analizom rodne podjele uloga na raznim područjima volonterskog rada, niti su nastojala objasniti neravnomjernu zastupljenost spolova u volonterskim aktivnostima. Također, uočavanje određenih sta-

⁷ Takav nalaz potvrđuje i ispitivanje povezanosti slobodnog vremena i članstva u dobrovoljnim organizacijama. Primjećeno je, naime, da među ženama i muškarcima postoje značajne razlike u načinu provođenja slobodnog vremena, a koje predstavlja jedan od preduvjeta volonterskog angažmana. Žene se, primjerice, više druže s ljudima u crkvi, dok muškarci svoje slobodno vrijeme provode s prijateljima i kolegama te u klubovima i dobrovoljnim organizacijama (Črpić i Zrinščak, 2005).

tistički značajnih rodnih razlika u pojedinim istraživanjima još uvijek nedostatno opisuje i objašnjava različite motivacije s kojima se žene i muškarci volonterski angažiraju. Nedostatak rodno osviještenog pristupa očit je i u promotivnim aktivnostima utoliko što je promocija najčešće nediskriminativno usmjerena na građanstvo općenito, mlade, osobe u mirovini, branitelje ili pak na skupine definirane nekim drugim zajedničkim obilježjima, pritom zanemarujući rodno-specifične interese unutar tako definiranih skupina.

Politike, kao što je u ovom slučaju politika promicanja volonterstva, mogu biti manje ili više rodno osjetljive ovisno o tome u kojoj mjeri obraćaju pozornost na učinak koji imaju na postizanje rodne ravnopravnosti (vidi Okvir III). Prepostavka je rodne analize da su učinci određene politike ili programa uvijek različiti za žene i muškarce, pri čemu nisu zanemariva ni druga sociodemografska obilježja kao što su dob, obrazovanje, socijalni status ili geografska pripadnost. Volonterstvo, dakle, kao i njegova promocija od strane mnogobrojnih društvenih aktera, na različite načine oblikuje životna iskustva žena i muškaraca.

Okvir III: Rodna analiza i rodna osjetljivost javnih politika

Rodna analiza podrazumijeva sustavno istraživanje postojećih, kao i mogućih uloga i odgovornosti žena i muškaraca, njihov pristup resursima i kontrolu nad resursima te sudjelovanje u pozitivnim ishodima određenog programa u nekom okruženju, svejedno je li riječ o obitelji, zajednici, određenoj organizaciji ili društvu kao takvom. Postavljajući pitanja o tome *tko, što i za koga*, takva analiza posebnu pozornost obraća kategoriji roda.

S obzirom na integriranost rodne perspektive u određenu politiku možemo razlikovati tri osnovne kategorije: rodno-neosjetljive, rodno-osjetljive te rodno-redistributivne politike.

Rodno-neosjetljive politike ne uvažavaju razlike među muškarcima i ženama ili mladićima i djevojkama, tako da preferirajući postojeće stanje pridonose isključivanju žena.

Rodno-osjetljive politike dijele se na *rodno-neutralne* i *rodno-specifične* politike. Zajedničko im je to što znanje o rodnim razlikama koriste u rješavanju praktičnih potreba žena i muškaraca, no rodno-neutralne politike ne propituju postojeće rodne odnose moći, dok rodno-specifične zanemaruju postojeću podjelu resursa i odgovornosti.

Rodno-redistributivne politike nastoje transformirati postojeće podjele resursa i odgovornosti s ciljem postizanja ravnopravnijih odnosa između žena i muškaraca, tj. nastoje ravnomjerno raspodijeliti pozitivne te minimizirati eventualne negativne učinke. Stoga su one primarno usmjerene na strateške rodne interese, dok se praktičnim potrebama bave u onoj mjeri u kojoj u njima prepoznaju transformativni potencijal (Obradović-Dragić, 2005: 50–53).

Volonterstvo je koncept neodvojiv od suvremenog kapitalizma utoliko što je u njegovoj osnovi razlikovanje plaćenog i neplaćenog rada, produktivnog i re-produktivnog, te privatnog i javnog. Posljednju razdjelnici najbolje ilustrira činjenica da definicije volonterstva mahom isključuju skrbničke aktivnosti u obitelji, dok istovremeno iste takve aktivnosti uključuju ako se obavljaju izvan obiteljskog kruga (Herd i Harrington Meyer, 2002). Tako se, na primjer, pomoć umirućim roditeljima smatra obvezom koja može, ali ne mora biti altruistički motivirana, dok je pomoć nepoznatoj umirućoj osobi u vidu hospicijske službe vrednovana kao altruistički čin; majka koja odvaja vrijeme za igru i učenje s djetetom naprsto obavlja svoju majčinsku dužnost i pri tome 'ne radi', dok volonter/ka, obavljajući potpuno iste aktivnosti 'korisno provodi svoje slobodno vrijeme' kao 'velika sestra' ili 'veliki brat'.⁸ Hrvatski nacrt prijedloga Zakona o volonterstvu također precizira da se volontiranjem ne smatra »pružanje usluga koje su određene obiteljskim, prijateljskim ili dobrosusjedskim odnosima« (Članak 5., stavak 1).

U predmodernim zajednicama nisu postojale formalne volonterske organizacije budući da su potrebe koje takve organizacije danas zadovoljavaju bile u domeni proširene obitelji i zadovoljavane u okviru sustava uzajamne pomoći u prostorno ograničenim zajednicama, poput, primjerice, seoskih. Distinkcije privatno/javno, produktivno/re-produktivno, ili pak neplaćeni rad/plaćeni rad ne obuhvaćaju, međutim, svu kompleksnost aktivnosti koje žene i muškarci obavljaju da bi osigurali sredstva i uvjete neophodne za život u skladu sa svojim mogućnostima i očekivanjima. Tome u prilog govore nalazi jednog od rijetkih recentnih istraživanja koje obuhvaća i formalno i neformalno volontiranje, a prema kojima su raznoliki oblici neformalnog volontiranja za prijatelje, susjede ili neke druge osobe izvan vlastite obitelji zastupljeni među velikom većinom građana, za razliku od formalnog volontiranja koje prakticira jedna desetina ispitanika i ispitanica (Franc i Šakić, 2006).⁹ Očigledno, predmoderne prakse solidarnosti su i dalje žive i potrebne u suvremenom hrvatskom društву.

Usmjeravanje pozornosti na volonterstvo u organiziranom obliku znatno olakšava i pojednostavljuje empirijska istraživanja. No, takvo pojednostavljivanje u istraživačke svrhe – koje u konačnici utječe i na oblikovanje javnih politika promocije volonterstva – zanemaruje i dodatno čini nevidljivim niz aktivnosti u kojima žene provode vrijeme. Riječ je o aktivnostima koje najčešće nisu ni prepoznate kao *rad*, iako je njihovo obavljanje neophodno da bi se osigurali uvjeti za život, a u siromašnjim slojevima, dapače, preživljavanje.

⁸ 'Velika sestra, veliki brat' je mentorski program koji spaja mlade educirane volonter/k/e s djecom kojoj je potrebna dodatna potpora odraslim osobama. Riječ je o međunarodnom programu koji je u Hrvatskoj inicirala Udruga za inicijative u socijalnoj politici (detaljnije informacije dostupne su na www.uisp.hr).

⁹ Udio ispitanih koji su neformalno volontirali na neki od 11 ponuđenih načina kreće se u rasponu od 27,4% do 75,6%, pri čemu je njih 91,7% sudjelovalo u najmanje jednoj, 66,1% sudjelovalo u 3 do 8, te 14,7% u 9 do 11 različitih oblika pomoći drugima. U formalno organiziranim oblicima volontiranja sudjelovalo je 10,7% ispitanih.

Preduvjet za volontiranje raspoloživost je slobodnog i neplaćenog vremena u odnosu na radno i plaćeno vrijeme. Volonterski rad, naime, nije besplatan, i to ne samo u smislu troškova o kojima organizacije zainteresirane za privlačenje volonterske radne snage trebaju voditi računa, nego u smislu da je tek egzistencijalna zbrinutost, u manjoj ili većoj mjeri, ona koja omogućuje volontiranje. Ta zbrinutost može biti rezultat plaćenog rada same volonterke ili volontera, kao što je slučaj s osobama u mirovini¹⁰ ili pak s onima čije plaćeno zaposlenje ostavlja dovoljno vremena za dodatne aktivnosti. Kad je riječ o mladima, najčešće su roditelji ti koji omogućuju volonterski angažman svojih sinova i kćeri. Žene pak, u prvom redu one s obiteljima, su te koje veliki dio svog 'slobodnog' vremena provode zbrinjavajući druge i to svojim neplaćenim radom. Ekonomskim potencijalom neplaćenog ženskog rada u Hrvatskoj bavile su se za sada uglavnom sindikalistice. Prema njihovoj procjeni, na osnovi anketiranja žena o tome koliko sati u prosjeku odvajaju na kućanske poslove, njegu članova obitelji, poduku djece, pomaganje i volontiranje u civilnim inicijativama, ta se vrijednost kreće oko 15 milijardi kuna.¹¹

Povijesna digresija: volonterstvo kao ulaznica u javnost

Gledano povijesno, no nerijetko je to slučaj i u suvremenim društvima, volonterski rad za žene je predstavljao jedan od (ili jedini) način uključivanja u javni život te mogućnost oblikovanja, promjene i opiranja društvenim normama i institucijama (Blackstone, 2004). Dobrovoljni angažman u dobrotvornim udruženjima istovremeno je ženama otvarao prostor slobode i zadržavao ih u njihovim tradicionalnim ulogama. To je bio prostor slobode utoliko što je omogućavao ženama određenih socijalnih slojeva da djeluju izvan prostora privatnosti, da uspostave veze s drugim ženama mimo rodbinskih, te da svoj utjecaj prošire s obitelji na zajednicu i društvo u širem smislu. Djelatnosti udruženja ograničavale su se, međutim, mahom na tradicionalna područja ženskog rada kao što su briga o djeci, starijima i nemoćnima.

Upravo oko dobrovoljnog rada formirala su se i prva ženska udruženja u Hrvatskoj, u prvom redu stoga što je takav rad ženama, barem kad je riječ o pripadnicama viših klasa, jedino i bio dostupan. Na primjer, početkom prošloga stoljeća učiteljsko zvanje bilo je jedno od rijetkih koje je ženama bilo dopušteno.¹² S druge strane, ženama je pri-

¹⁰ U Hrvatskoj je naravno riječ samo o manjem dijelu umirovljenica i umirovljenika za koje bismo mogli kazati kako su svojim mirovinama 'zbrinuti'.

¹¹ Grupa autorica, 2000, *Diskriminacija žena u Hrvatskoj*, ICFTU CEE, Women's Network, Ženska sekcija SSSH, Zagreb, prema Mladineo, 2004: 155.

¹² Valja napomenuti da su pri tome za žene vrijedila posebna ograničenja. Primjerice, udaja učiteljice smatrala se njezinim dobrovoljnim odustajanjem od službe, dok su sve do 1907. učiteljice bile manje plaćene nego učitelji. Profesionalne aktivnosti u kojima su žene počele sudjelovati u većem broju bile su upravo one koje su žene ionako tradicionalno obavljale u patrijarhalnim zajednicama: održavanje i unapređivanje

ličilo obavljanje dobrovoljnih humanitarnih aktivnosti; dapače, početkom dvadesetog stoljeća pokrenuta je inicijativa da djevojke u dobi od osamnaeste do dvadeset i druge služe kao 'jednogodišnje dobrovoljke' (Šilović-Karić, 2004). Upravo putem karitativnih društava žene su se se tijekom 19. i početkom 20. stoljeća počele uključivati u društveni i javni život tadašnje Hrvatske i Slavonije, tako da je pred Prvi svjetski rat u Hrvatskoj postojalo šezdesetak takvih dobrotvornih ženskih društava. Profesionalna udruženja žena pojavila su se nešto kasnije, no i njih je, bez obzira na njihovu osnovnu nakanu zaštite staleških profesionalnih interesa svojih članica, u velikoj mjeri zaokupljao u prvom redu humanitarni rad (Peić-Čaldarević, 1997; Benyovsky, 1998). U okviru takvih humanitarnih, karitativnih i socijalnih udruženja nalazimo i začetke procesa profesionalizacije socijalnog rada (Prlenda, 2005).

Možda je pretjerano ustvrditi kako visoka zastupljenost žena u današnjim neprofitnim organizacijama ukazuje na vrlo mali pomak u postizanju ravnomjerne raspodjele društvene moći među spolovima, no činjenica je da su se 'ciljne grupe' kojima su se bavile volonterke početkom prošlog stoljeća tek neznatno promijenile do danas: siromašna i napuštena djeca, osobe s invaliditetom, udovice, siromašne djevojke, bolesni i stari. Većina volonterskog rada žena i dalje se odnosi na skrb o najrazličitijim ranjivim skupinama.

Ni u vrijeme socijalizma nije nedostajalo volonterskih akcija, od prikupljanja humanitarne pomoći do radnih akcija. U vrijeme obnove nakon Drugog svjetskog rata stanovništvo je masovno sudjelovalo u raznim oblicima dobrovoljnog rada. Tako u dokumentima iz tog vremena možemo pronaći i podatke o broju volonterskih sati kao i procjenu njihove ekonomske vrijednosti. Primjerice, u pregledu uspjeha u izvršenju petogodišnjeg plana Narodne Republike Hrvatske možemo pročitati da su:

Naši ljudi, žene i omladina dali [...] u 1947. g. 6 122 886, a u 1948. g. 13 168 009 dobrovoljnih radnih dana, čija vrijednost u novcu iznosi preko 4 milijarde dinara. U akciji susbijanja nepismenosti radilo je 11 543 dobrovoljnih poučavatelja iz redova žena i omladine (Gradimo socijalizam, 1949 : 139).

Žene su, organizirane u Antifašističkoj fronti žena, osim rada na vlastitom obrazovanju, svoje vrijeme ponovno dobrovoljno ulagale najčešće na tradicionalno ženskom području skrbi o djeci:

Antifašistički front žena u dobrovoljnim je radovima godine 1948. sa 349 804 žene dao 8 410 415 dobrovoljnih radnih sati (1 051 362 radna dana). Pored dobrovoljnih radova AFŽ se osobito angažirao na širenju prosvjete među svojim članstvom i zaštiti majke i

kućanstva, pedagoški i umjetnički rad te medicinska njega i socijalna skrb. Tako među ženskim organizacijama nalazimo Udruženje kućne ženske posluge i Udruženje učiteljica domaćinskih škola, Udrugu učiteljica kraljevine Hrvatske i Slavonije i Društvo za unapređenje dječje književnosti te Udruženje diplomiranih sestara pomoćnica (Peić-Čaldarević, 1997).

djeteta. Tako je u toku godine 1947./48. naučilo čitati i pisati 59 186 žena, dok je osnovne i srednje općeobrazovne kurseve pohađalo 6 227 žena. U 1948. godini bilo je 61 000 žena obuhvaćeno u čitalačkim grupama. Kroz godine 1947./48. žene su formirale 798 aktivna za zaštitu majke i djeteta i pomogle narodnim vlastima u organizaciji Crvenog križa da otvore 200 školskih kuhinja i uredi čekaonice za majku i dijete na željezničkim stanicama. Na kraju godine 1948. bilo je 28 takvih čekaonica (Gradimo socijalizam, 1949 : 138-140).

Volonterski angažman žena i u socijalističkom je razdoblju bio obilježen ambivalen-tnošću između ograničenosti nametnute tradicionalnim ulogama i slobode djelovanja u javnosti koje je sistem, s obzirom na svoje deklarativno zalaganje za ravnopravnost spolova, od žena očekivao. Kao što primjećuju Dijana Dijanić i Iva Niemčić:

Žene su kao volonterke radile na obnovi zemlje, edukaciji stanovništva, i zbrinjavanju ratne siročadi. Sretne što imaju mogućnost izaći u javnost, prvi put učiniti sebe i svoj rad vidljivim i poštovanim, one nisu postavljale pitanje plaćanja svoga rada pa su, čini se, bile omiljena radna snaga novoga, »poslijeratovskog« socijalističkog poretku (Dijanić et al., 2004 : 318).

Poticanje volonterskog angažmana u zajednici u predtranzicijskim vremenima, a posebno u kasnijim fazama socijalizma, ponekad je teško razlikovati od suvremenih programa poticanja volonterstva, bilo da ih potiču inozemne fondacije ili hrvatske udruge. Kao ilustrativni primjer može poslužiti konferencija Crvenog križa Hrvatske, na kojoj je još početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća tema bila reaffirmacija i unapređenje susjedske pomoći kao oblika dobrovoljnog rada u zajednici (Crveni križ Hrvatske, 1982). Prije više od četvrt stoljeća naići ćemo na opasku o tome kako je volonterstvo, odnosno 'dobrovoljni društveno-humanitarni rad' zanemaren, no kako upravo »doživljava svoje ponovno otkrivanje kao socijalno normalno i poželjno ponašanje« (Tomorad, 1982:20). Ako je volonterstvo danas 'kamen temeljac civilnoga društva'¹³ u ondašnjim promišljanjima predstavlja vjerodostojno otjelotvorenje vrijednosti na kojima počiva sustav: »Biću mjesne zajednice odgovara volonterski rad, kao izraz solidarnosti i uzajamnosti i kao vid humanističkih i socijalističkih vrijednosti« (Špoljar, 1982:11). U nizu izlaganja o raznolikim oblicima susjedske pomoći nalazimo brojne primjere volonterskih akcija usmjerenih na zbrinjavanje djece, aktiviranje mladih te pomoći osobama s invaliditetom, slijepima, starijima i nemoćnima. Posebnu pak ulogu u tim akcijama imaju tadašnji aktivi žena, kojima jedan od sudionika konferencije odaje posebno priznanje na sljedeći način:

Veoma je lijepo vidjeti grupu žena s bijelim, »ispeglanim« pregačama kako samoinicijativno i dobrovoljno, s oduševljenjem, obilaze kuće gdje čuju da leži neka baka, neki stari djed kojemu je potrebna ljudska riječ i možda šalica čaja jer, kako sam već rekao, nije u pitanju materijalno stanje nego ljubav, pažnja i послuga (Tomić, 1982: 97).

¹³ Opća deklaracija o volonterstvu, <http://www.vcz.hr/vcz/index.html> (9. 6. 2006)

Kako i koliko volontiraju žene, a kako i koliko muškarci?

Sudjelovanje u organizacijama civilnog društva smatra se jednim od ključnih pokazateљa socijalne i političke integracije te je kao takvo predmetom istraživanja i posljednjih godina u Hrvatskoj (Črpić i Zrinšćak, 2005; Bežovan, 2004; Bežovan et al., 2005). Rijetko se, međutim, postavlja pitanje o rodnoj segregaciji među organizacijama odnosno unutar njih. Prema istraživanjima američkog društva, koje hrvatski autori i autorice nerijetko navode kao uzoran primjer tradicionalno visoke razine građanskog samoorganiziranja, žene i muškarci najčešće pripadaju različitim organizacijama, pri čemu je vjerojatnije da će žene pripadati dominantno ili isključivo ženskim organizacijama, neovisno o temi kojom se organizacija bavi (Popielarz, 1999).

Uspoređujući podatke o rodnoj zastupljenosti u volonterskim aktivnostima ne može se doći do jedinstvenog obrasca kad je riječ o omjerima žena i muškaraca. U Sjedinjenim Američkim Državama i Australiji volontira više žena nego muškaraca, u Francuskoj i Austriji češće volontiraju muškarci, dok je prema istraživanju provedenom početkom devedesetih u Velikoj Britaniji broj volonterki i volontera bio podjednak.

No, kad je riječ o rodnoj zastupljenosti prema pojedinim područjima, u svim spomenutim zemljama prepoznatljiv je obrazac prema kojem su muškarci uključeniji u sportske aktivnosti, dok su žene prisutnije u aktivnostima odgoja i obrazovanja i pružanja socijalnih usluga (Perotin, 2001; Badelt i Hollerweger, 2001). U Velikoj Britaniji, primjerice, prema istraživanju iz 1997. godine, muškarci su dvostruko više uključeni u volonterske aktivnosti vezane za sport, dok su žene tri puta više uključene u volontiranje u školama (Milošević, 2004). U SAD-u su žene, zapravo majke, odigrale ključnu ulogu u uvođenju volonterskog rada u škole. *Parents-Teachers Association* (Udruženje roditelj/ic/a i učitelj/ic/a), organizacija osnovana još osamdesetih godina devetnaestog stoljeća kao *National Congress of Mothers* (Nacionalni kongres majki), sa svojih 6,5 milijuna članica i članova jedna je od najvećih dobrovornih organizacija u SAD-u (Čulum, 2003), a članstvo i danas čini preko 90 % žena.¹⁴ U Austriji, pak, u klasična muška područja, osim sporta, spadaju i spasiteljske službe, dok žene prevladavaju na području socijalnih usluga i volonterstva u okviru religijskih organizacija.¹⁵

Na primjeru Austrije, gdje je slično istraživanje provedeno još početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća, zanimljivo je primjetiti da se u posljednjih dvadesetak godina ništa važno u tom pogledu nije promijenilo. Dok žene danas neznatno više sudjeluju u nekim tradicionalno muškim područjima, u religijskim organizacijama te organiza-

¹⁴ Prema e-mail komunikaciji s Bernadette French, National PTA, 17.6.2005. Detaljnije informacije o organizaciji dostupne su na www.pta.org.

¹⁵ Prema istraživanju provedenom tijekom 2000. godine u volonterskom pružanju socijalnih usluga žene su zastupljene sa 61,5 %, u religijskim organizacijama sa 72 %, dok su muškarci u pomoći pri katastrofama zastupljeni sa 81,7 %, a u sportu sa 73,1 % (Badelt i Hollerweger, 2001).

cijama koje pružaju socijalne usluge ima ih dapače i više nego prije dvadesetak godina (Badelt i Hollerweger, 2001). Riječ je o obrascu, poznatom iz istraživanja položaja žena na tržištu rada, prema kojem žene u određenoj mjeri uspijevaju prodrijeti u tradicionalne muške profesije, dok se čini da obrnuto ne vrijedi, odnosno da muškarci ostaju nezainteresirani za tradicionalno ženske profesije – a još manje za volontiranje.

U američkom kontekstu, gdje velik broj socijalnih usluga tradicionalno ovisio o volonterskom sektoru, povremeno se sa zabrinutošću govori o opadanju interesa za volonterski rad u posljednjih nekoliko desetljeća. Razlozi za to su mnogi, no kao jedan od važnijih navodi se i »broj zaposlenih žena koje nisu raspoložive za obavljanje zahtjevnijega volonterskog rada, a koji su žene tradicionalno obavljale u Sjedinjenim Američkim Državama« (Cousy, 2002: 317). Čini se, dakle, da razina volontiranja, posebno u sferama koje pripadaju tradicionalno ženskim skrbničkim ulogama, izravno ovisi o uključenosti žena u tržište rada ili preciznije – o njihovoј isključenosti.

Bez obzira na znatne promjene u položaju žena u suvremenim društvima, posebno kad je riječ o sudjelovanju na tržištu rada, volonterstvo za žene još uvijek često predstavlja priliku za rad izvan kuće. Dok muškarci češće volontiraju u svoje slobodno vrijeme, dakle nakon svog redovnog, plaćenog posla, žene su u poziciji da svoje uloge supruga i majki kombiniraju s volonterskim angažmanom (Baldock, 2000).

Preciznih podataka o tome na koji način se fenomen uočen u drugim društvenim kontekstima manifestira u Hrvatskoj za sada nema, iako povremeno nailazimo na naputke o potrebi za takvim istraživanjima. Primjerice, Gojko Bežovan primjećuje da bi valjalo istražiti u kojoj su mjeri »materijalni problemi i briga za članove uže i šire obitelji, odnosno 'volontiranje' u okviru obitelji, prepreka sudjelovanju građana u društvenim aktivnostima« (Bežovan, 2004: 123).

Međutim, da je upravo 'volontiranje' u okviru obitelji prepreka *građankama*, više nego *građanima*, potvrđeno je u mnogim dosadašnjim istraživanjima o položaju žena u Hrvatskoj. Dok muškarci svoje slobodno vrijeme koriste u prvom redu na same sebe (baveći se sportom i rekreacijom, zabavom i druženjem te usavršavanjem u struci i sličnim aktivnostima), zatim na politički i društveni angažman, pa tek onda na obitelj, ženama je u slobodno vrijeme na prvom mjestu obitelj (odnosno kućanski poslovi, briga o djeci i starijim ukućanima), zatim one same, i tek na kraju političke i društvene aktivnosti (Leinert Novosel, 1999: 75). Osim 'dvostrukе opterećenosti' termina kojim se pristojno naziva žensko opsluživanje obitelji nakon redovnog posla (Mladineo, 2004: 155), hrvatske su sociologinje već zabilježile i činjenicu 'trostrukе opterećenosti' koja redovnom poslu i skrbi za obitelj pridodaje i dodatne poslove u sferi sive ekonomije, kao uobičajeni način osiguravanja osnovnih egzistencijalnih potreba kućanstva (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000).

Kad je riječ o rodnoj strukturi organizacija civilnog društva u cjelini ili prema pojedinim područjima, kao i s obzirom na volontiranje u tim organizacijama, preciznih podataka koji bi ukazivali na trendove u Hrvatskoj nema. Pritom je otegotna okolnost nedostatak informacija o broju volontera i volonterki koje pružaju same organizacije

civilnog društva. Volonterski centar Zagreb u tome je jedna od rijetkih iznimki koja na Internetu navodi podatke o svom članstvu razlučene prema spolu: žene su zastupljene sa 74% (članica je 295, a članova 105).¹⁶

Prema istraživanju provedenom 1999. u sklopu europskog istraživanja vrednota (European Values Study) 21,6% ispitanih izjavilo je da volontiraju, pri čemu su muškarci zastupljeniji s 27,1% u odnosu na žene kojih volontira 16,7%.¹⁷ U sljedećoj tablici izdvojena su područja na kojima postoje najveće razlike u rodnoj zastupljenosti.

Tablica 1.: Obavljanje neplaćenog volonterskog rada prema tipu djelatnosti i spolu

Tip djelatnosti volonterske organizacije	Žene	Muškarci
religijska ili crkvena	5,8%	4,7%
ženske grupe	3,6%	0,6%
sport i rekreacija	2,2%	11,8%
sindikati	2,2%	5,4%
socijalne usluge starima, nemoćнима i siromašnima	1,7%	0,4%
političke organizacije	0,6%	2,7%
zaštita okoliša	0,3%	2,7%

Uzme li se obzir da velika većina ženskih grupa, kao i volontiranje u religijskim organizacijama, uključuje neki oblik humanitarnog i socijalnog rada, ovo istraživanje podupire pretpostavku o rodnoj obilježenosti dobrovoljnog i besplatnog rada gdje su žene usmjerene na socijalnu skrb, a muškarci na sport i politiku. Ravnomjernija rodna zastupljenost najočitija je u udrugama za mlade, zdravstvo i odgoj i obrazovanje.

Prema već spomenutom istraživanju u Primorsko-goranskoj županiji tijekom 2000. godine volontirala je gotovo polovica ispitanih (43,7%) – najveći dio njih tek nekoliko puta godišnje, pri čemu nisu uočene statistički značajne razlike između žena i muškaraca (Ledić, 2001).

Prema nalazima najnovije procjene civilnog društva prema CIVICUS-ovom indeksu, u Hrvatskoj je tijekom 2004. barem 38,4% građanki i građana obavljalo uslu-

¹⁶ www.vcz.hr (20. 7. 2005)

¹⁷ Pregled nalaza prema spolu dobiven je obradom EVS baze podataka za Hrvatsku iz 1999. godine, dostupne na www.jdsurvey.net/web/evs1.htm (12. 5. 2006). Ukupni uzorak od 1003 ispitanika uključivao je 52,7% žena i 47,3% muškaraca. Ovdje su obrađeni samo odgovori na pitanje o obavljanju volonterskog neplaćenog rada, a ne i pripadanje volonterskim organizacijama.

ge na osnovi dobrovoljnog rada za svoju neposrednu zajednicu, susjedske i prijateljske krugove, dok ih je 21,3 % to činilo u okviru organizacija civilnog društva, no eventualne razlike u rodnoj zastupljenosti nisu navedene (Bežovan et al., 2005).

Ispitivanje javnog mnenja provedeno sredinom 2005. godine donosi upola niži postotak od 10,7% ispitanih koji su naveli da su barem jednom volontirali u nekoj organizaciji, klubu i udruženju, pri čemu je samo njih 3,8% volontiralo barem jednom mjesечно ili češće. Prema rezultatima dobivenima u sklopu ispitivanja javnog mnenja volonteri jesu *volonteri* a ne volonterke utoliko što su muškarci češće nego žene izjavljivali da volontiraju u nekoj organizaciji, klubu ili udruženju (8,7% žena, 13,1% muškaraca). No, kada je riječ o neformalnom volontiranju – odnosno o pomaganju drugima neovisno o organizacijskom okviru – pojavljuje se značajna razlika u prilog *volonterki* (18,2% žena, 11,5% muškaraca) (Franc i Šakić, 2006).¹⁸

U istraživanju provedenom krajem 2005. – a prema kojem tek 5% ispitanih volontira – žene su nešto zastupljenije u skupini koja pokazuje pozitivniji odnos prema volontiranju.

Zanimljivo je primijetiti veliki raspon u procjenama opsega volonterskog rada u različitim istraživanjima provedenima tijekom posljednjih šest godina – udio ispitanih koji prema vlastitom iskazu volontiraju seže od 5% sve do preko 40%. Taj raspon možda ukazuje i na nedosljednost definiranja i razumijevanja volonterskog rada, kako od strane istraživač/ic/a, tako i od strane ispitanih. No, pregled postojećih istraživanja, te dodatni podaci prikupljeni izravnom komunikacijom ili analizom dostupnih materijala organizacija civilnog društva, navode na pretpostavku da rodna zastupljenost u organiziranim oblicima volontiranja u Hrvatskoj ovisi prvenstveno, kao što je slučaj i u drugim zemljama, o društvenoj funkciji tih organizacija.

Uz sport, područje na kojem muškarci u Hrvatskoj tradicionalno dominiraju je, na primjer, dobrovoljno vatrogastvo.¹⁹ Prema podacima Hrvatske vatrogasne zajednice muškarci čine preko 90% podupirućih članova dobrovoljnih vatrogasnih društava, jednog od najstarijih oblika slobodnog udruživanja građana na ovim prostorima.²⁰ Također, muškarci daleko više nego žene sudjeluju u dobrovoljnem davanju krvi. Prema

¹⁸ Podatak se odnosi na statistički značajnu zastupljenost žena u skupini ispitanih koji volontiraju na 9 do 11 različitih načina. Za preciznije razumijevanje rodne specifičnosti formalnog i neformalnog volontiranja u ovome istraživanju bile bi potrebne dodatne obrade prema tipu formalnih i neformalnih volonterskih aktivnosti.

¹⁹ Izvještaj o istraživanju dostupan je na <http://zaklada.civilnodrustvo.hr/files/volontiranje.pdf> (10. 5. 2006).

²⁰ Smatra se da je prva dobrovoljna vatrogasna organizacija osnovana 1864. u Varaždinu, na inicijativu Ottona Mayerera koji je putujući Austrijom i Njemačkom «upoznao suvremena društvena kretanja, te donio u svoj Varaždin ideju slobodnog udruživanja u razna, pa i vatrogasna društva.» (*Kratka povijesnica Hrvatske vatrogasne zajednice*, www.hvz.hr, 20.7. 2005).

podacima Hrvatskog crvenog križa, među dobrovoljnim davateljima krvi 85 % je muškaraca te samo 15 % žena.²¹

Ravnomjerniju zastupljenost volonterski angažiranih žena i muškaraca možemo pronaći u GONG-u, gdje su među četiri tisuće imena zabilježenih u bazi podataka početkom srpnja 2005. godine žene činile 53%, a muškarci 47%.²² Omjer je to koji tek neznatno odudara od omjera žena i muškaraca u ukupnom stanovništvu. Međutim, u mlađoj dobroj skupini, koja čini čak dvije trećine GONG-ovih volonterki i volontera, žene su zastupljene s 58% dok njihova zastupljenost u ostalim dobnim skupinama ne prelazi 45%, što je podatak koji možda ukazuje na zaokupljenost obiteljskim obavezama u zrelijim životnim razdobljima, koja se na različite načine manifestira u životima žena i muškaraca. Tomu u prilog govori i podatak da su u udruzi roditelja RODA upravo žene kao volonterke zastupljene s gotovo 95% (članica je 218, a članova 12).²³

U prošlogodišnjem istraživanju civilnog društva u Hrvatskoj prema CIVICUS-ovom indeksu naglašava se da je jednakost spolova svakako jedna od vrijednosti koje organizacije civilnog društva podržavaju te tvrdi da su žene primjereno zastupljene u vodstvima organizacija civilnog društva (Bežovan et al., 2005). No, takva procjena uve-like ovisi o tome koje ćemo organizacije svrstati u *civilnodruštvene*. Pogledamo li zastupljenost žena i muškaraca među osobama za zastupanje tristotinjak udruga koje se, barem prema svom organizacijskom kapacitetu, mogu smatrati vodećim organizacijama u Hrvatskoj, pokazuje se jedna sasvim drukčija slika – žena je tek svaka četvrta osoba ovlaštena za zastupanje organizacije.²⁴

²¹ Ukupan broj dobrovoljnih davatelja krvi u Hrvatskoj je samo 3,8%, u odnosu na primjerice 9,7% u Švicarskoj ili 6,1% u SAD-u, dok se procjenjuje da je barem 60% muškaraca te 50% žena sposobno dati krv; www.heck.hr, 20. 7. 2005.

²² Prema e-mail komunikaciji sa Suzanom Jašić i Igorom Pavlekovićem iz GONG-a, 12. 7. 2005. Detaljnije informacije o organizaciji dostupne su na www.gong.hr.

²³ Prema e-mail komunikaciji s Ivanom Zanke, Udruga RODA, 5. 7. 2005. Detaljnije informacije o organizaciji dostupne su na www.roda.hr.

²⁴ Broj udruga odnosi se samo na one koje su tijekom 2005. godine zapošljavale četiri i više osoba, što je u sklopu istraživanja o transparentnosti izvještavanja na Internetu (Bagić, 2006) uzeto kao posredni pokazatelj organizacijskog kapaciteta za izvještavanje.

Tablica 2: Udio žena među osobama za zastupanje kao pokazatelj zastupljenosti na vodećim pozicijama u udrugama²⁵

Glavna grupa djelatnosti	Broj udruga	Broj zaposlenih	Osobe za zastupanje			
			Žene	Muškarci	Ukupno	Postotni udio žena
zaštita i okupljanje žena, djece i mlađeži	9	46	10	4	14	71,43
zaštita prava, ekološka i duhovna	20	195	17	17	34	50,00
znanstvena, kulturna, prosvjetna i informacijska	25	186	16	26	42	38,10
socijalne, humanitarne, zdravstvene i udruge Domovinskog rata	67	594	39	66	105	37,14
gospodarska i tehnička	69	851	17	112	129	13,18
nacionalna i etnička	6	61	1	12	13	7,69
sportska i hobistička	85	1084	6	160	166	3,61
ostale djelatnosti	10	52	19	4	23	82,61
Ukupno	291	3069	125	401	526	23,76

²⁵ Glavne grupe djelatnosti u tablici su modificirane sažimanjem pojedinih kategorija. Podaci o broju zaposlenih dobiveni su zahvaljujući posebnoj obradi Državnog zavoda za statistiku koja nije uključivala distribuciju zaposlenih prema spolu. Udruge su naknadno svrstane prema glavnim grupama djelatnosti prema elektronskoj verziji *Registra udruga* dostupnoj na Internet stranicama Središnjeg državnog ureda za upravu www.uprava.hr (24. 11. 2005).

Važno je napomenuti da se ženske organizacije pojavljuju u drugim kategorijama, kao što su 'socijalna' ili 'zaštita prava'. Također, s obzirom da je udio žena među osobama za zastupanje najviši za deset udruga svrstanih pod 'ostale djelatnosti', treba kazati kako su među njima čak tri organizacije kojima je primarna djelatnost razvoj civilnog društva i poticanje volonterskog dela, te četiri kojima su primarne ciljne skupine djeца i mladi. Iz *Registra udruga* preuzeta su i imena osoba za zastupanje, prema stanju zabilježenom u ožujku 2006., na osnovi kojih je utvrđen broj žena i muškaraca.

U kontekstu ovog rada valja primijetiti da je udio žena među osobama za zastupanje niži upravo u onim djelatnostima koje zapošljavaju veći broj osoba. Također, važno je napomenuti da procjena prisutnosti žena na vodećim pozicijama u udrugama na osnovi funkcije zastupanja ima i svojih ograničenja. Osobe za zastupanje najčešće su na predsjedničkim, koordinatorskim ili sličnim funkcijama u udrugama, no dio njih obavlja administrativne poslove, pri čemu se na osnovi podataka u *Registru* ne može utvrditi je li riječ o profesionalnom ili volonterskom angažmanu.

Kao dodatni pokazatelj rodne obilježenosti, odnosno očito nejednakog vrednovanja volonterskog rada muškaraca i žena, može poslužiti činjenica da su dva područja volonterskog angažmana u kojima muškarci predstavljaju većinu već regulirana na način kakav se tek predlaže uvesti *Zakonom o volonterstvu*. Primjerice, financiranje dobrovoljnih vatrogasnih društava, kao i prava koja dobrovoljni vatrogasci stječu na osnovi svog angažmana, regulirana su posebnim zakonom, dok dobrovoljni davatelji krvi na osnovi određenog broja darivanja mogu biti oslobođeni participacije za lijekove te za sve zdravstvene usluge.²⁶ Neka slična vrsta povlastica i poticaja još uvjek ne postoji upravo za one djelatnosti u kojima su žene volonterska većina, primjerice na telefonima koji nude psihološku potporu, u roditeljskim udružama ili udružama koje skrbe o starima i nemoćnima.

Zašto volontiraju volonterke, a zašto volonteri?

Inozemna istraživanja o motivaciji žena za volontiranje navode kao posebno važne tri skupine potreba. Kao prvo, riječ je o potrebi za osobnim razvojem kao alternativi plaćenom radu odnosno profesionalnoj karijeri, pri čemu žene mogu smatrati da volonterskim radom dobivaju više nego plaćenim poslom, ili pak da volontiranje omogućuje stjecanje vještina koje omogućuju pronalaženje plaćenog posla. Kao drugo, istaknuta je potreba za osobnim doprinosom široj zajednici. Naposljetku, dok prve dvije skupine potreba nisu uvjek nužno rodno obilježene, treća jest utoliko što je riječ o potrebi za odmorom ili bijegom od takozvanog 'kompulzivnog altruizma', odnosno o potrebi za izlaskom iz privatne sfere u javnu preko uključivanja u pružanje usluga u zajednici. Valja primijetiti da motivacija na osnovi svake od navedenih potreba ovisi o dostupnosti drugih načina zadovoljavanja navedenih potreba. Dodatno, 'kompulzivni altruizam' ponekad je sam po sebi motiv sudjelovanja u volonterskim organizacijama, primjerice u roditeljskim organizacijama u kojima su najčešće isključivo majke (Baldock, 2000).

Tri su pokušaja teorijskog objašnjenja ženske pozicije u volonterstvu, a svako od njih donekle je primjenjivo na volontiranje neovisno o spolu. Prema prvom, koje se zasniva na teoriji racionalnog izbora, žene volontiraju s namjerom povećavanja svojih izgleda na tržištu, dobrovoljno ulažući svoje vrijeme u obuku s očekivanjem budućeg zaposlenja. Riječ je, dakle, o slobodnom izboru u racionalnom vaganju troškova i koristi. Drugo objašnjenje polazi od kritike teorije racionalnog izbora, primjećujući da model slobodnog izbora nije primjenjiv na žene, budući da su u situaciji ograničenog izbora plaćenih poslova prisiljene raditi besplatno da bi barem donekle kompenzirale socijalnu isključenost koja je u suvremenim društвima izravno povezana s isključenošću iz tržišta rada (Hartman, 1975: 775, u Baldock, 2000). Naposljetku, na osnovi primjećene rodne podjele uloga u okviru volonterskih organizacija, može se povući paralela s profesional-

²⁶ Usp. *Zakon o vatrogastvu*, Narodne novine 139/04, 174/04 i *Zakon o zdravstvenom osiguranju*, Narodne novine 31/95, 18/96.

nim ženskim osobljem, posebno na području zdravstva, socijalne skrbi i obrazovanja. Volonterke, uključene u svakodnevno pružanje usluga, dio su sekundarnog tržišta rada i najčešće obavljaju rutinske poslove pod kontrolom plaćenog osoblja i muškaraca na vodećim pozicijama, te predstavljaju fleksibilnu i prilagodljivu radnu snagu za kojom vlade mogu posegnuti u procesu prebacivanja odgovornosti za socijalnu skrb na nevladine volonterske organizacije (Gold, 1971; Baldock, 2000).

Sustavi socijalne politike u većini tranzicijskih i postmodernih društava, pa tako i u Hrvatskoj, već su nekoliko posljednjih desetljeća u procesu komodifikacije socijalnih usluga koji podrazumijeva 'kupovanje' socijalnih usluga na tržištu, te prebacivanje socijalnih troškova s države na pojedinca i obitelj.²⁷ U kontekstu u kojem je obitelj još uvijek mjesto tradicionalne podjele rodnih uloga (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000) razumljivo je da ti socijalni troškovi nesrazmjerne padaju na žene.

U zemljama koje se često navode kao primjeri razvijenog neprofitnog sektora i velikog broja volonterskih organizacija, feministkinje su već odavno prepoznale da poziv na veće oslanjanje na neprofitne organizacije, koje se primarno oslanjaju na volonterski rad, predstavlja u velikoj mjeri povratak tradicionalnim rodnim ulogama i odnosima (Hardill i Baines, 2003). Istodobno, i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama uočeno je da smanjivanje troškova javnog sektora kao posljedicu ima smanjeno sudjelovanje žena na tržištu rada (Esim, 2000).

Američke feministkinje još su početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća kritizirale poticanje volonterstva na račun žena, te je tako jedna od najznačajnijih feminističkih organizacija, *National Organization of Women* (NOW), pozvala žene da se angažiraju samo u društvenim akcijama i lobiranju koji pridonose društvenoj promjeni, dok su izravno pružanje usluga klijenti/ca/ma unutar tradicionalnih volonterskih organizacija smatrale eksploracijom žena, namijenjeno zadržavanju žena u podređenoj poziciji (Baldock, 2000). Osim toga, uočeno je da, suprotno jednom od ključnih argumenata u raspravama usmjerenima ka promociji volonterstva u Hrvatskoj, volonterski sektor ne može u bitnome pridonijeti povećanom zapošljavanju niti kvalitetnom osiguravanju socijalnih prava svih građanki i građana bez većeg oslanjanja na sredstva iz državnog proračuna (Perotin, 2001).

Promocija volonterstva potencijalno ima kontradiktorne efekte na ostvarivanje rodne ravnopravnosti. S jedne strane, odavanje javnog priznanja volonterskim doprinosima pojedinki i pojedinaca, kao i organizacija, te nastojanja da se i na zakonodavnoj razini unaprijedi položaj volonterki i volontera, možemo shvatiti kao značajan potez u afirmiranju jedne od društvenih sfera u kojima su žene brojčano nadmoćne. No, istodobno zanemarivanje rodne dimenzije volonterstva u promotivnim aktivnostima, istraživanjima i razvoju volonterskih programa, sa sobom nosi i rizik retradicionalizacije rodnih uloga i dodatne marginalizacije žena. U zaključnom dijelu teksta ukratko iznosim najvažnija

²⁷ Usp. *Strategija razvitka Republike Hrvatske*, u: »Hrvatska u 21. stoljeću«. – Strategija razvitka mirovinskog sustava i sustava socijalne skrbi, *Narodne novine* 97/2003.

područja u kojima vidim spomenuti rizik i naznačujem, u osnovnim crtama, preduvjete za moguće integriranje načela rodne ravnopravnosti u promociju volonterstva.

III. ZAKLJUČAK

Politika promicanja volonterstva u Hrvatskoj u najboljem je slučaju rodno neutralna, ako ne i posve rodno neosjetljiva. Da bi promicanje volonterstva poprimilo obrise rodno-redistributivne politike, dakle takve koja nastoji transformirati postojeće podjele resursa i odgovornosti u postizanju ravnopravnijih odnosa između žena i muškaraca, neophodno je volonterstvo promatrati ne samo u sklopu razvoja civilnog društva i ne-profitnog sektora, nego i u širem kontekstu promjena na tržištu rada kao i socijalne politike u Hrvatskoj.

Najmanje su tri područja u kojima promocija volonterstva potencijalno ima kontradiktorne učinke u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Kao prvo, uključenost žena u tržište rada, odnosno mogućnost individualne ekonomске neovisnosti, ključna je pretpostavka rodne ravnopravnosti, te istodobno predstavlja preduvjet volonterskog angažmana o kojem ne ovisi egzistencija osobe koja mu se posvećuje. U promociji i poticanju volontiranja u Hrvatskoj svakako treba inzistirati upravo na takvoj definiciji volonterstva i spriječiti da se pod krikom volontiranja zagovara pristup besplatnoj i jeftinoj radnoj snazi, svejedno je li riječ o ženama ili muškarcima. Drugo, usmjerenost promocije volonterstva na djelatnosti u kojima su žene kao radna snaga već brojčano nadzastupljene (socijalne usluge, obrazovanje i zdravstvo) potencijalno sugerira da je upravo u tim djelatnostima moguće nadomjestiti plaćena radna mjesta većim oslanjanjem na volontiranje. Kao treće, promocija volonterstva zasnovana na razumijevanju volontiranja kao djelatnosti koja nije određena obiteljskim, prijateljskim ili dobrosusjedskim odnosima zanemaruje mnogobrojne vidove neplaćenog ženskog rada, ali i pozitivnog utjecaja žena na stvaranje i održavanje društvenih mreža solidarnosti, kako onih predmodernih, tako onih postmodernih.

Prvi i najjednostavniji korak u promociji volonterstva, razvijanju volonterskih programa i istraživanjima volonterstva u Hrvatskoj bio bi osigurati vidljivost rodne dimenzije. Riječ je ponajprije o vidljivosti *volonterki*, odnosno o jezičnoj praksi s dosljednom upotrebljom rodno osjetljivog jezika, posebno u slučajevima kad je riječ o znatnoj nadzastupljenosti žena u nekoj djelatnosti.²⁸

²⁸ U radnoj verziji nacrtta prijedloga *Zakona o volonterstvu* pojavljuje se inovativni osvrt na korištenje gramatičkog roda u tekstu zakona: 'U ovom Zakonu uporabljeni su izrazi napisani u muškom rodu, a odnose se kao neutralni na sve osobe neovisno o njihovom spolu ili rodu.' (Članak 3.). No, uistinu inovativno bilo bi uvrstiti članak s napomenom da su izrazi koji se odnose na osobe napisani u ženskom rodu, ali da se pod njima podrazumijevaju i muškarci (kao i sve ostale osobe!).

Vidljivost bi dodatno trebalo osigurati vođenjem rodnih statistika, odnosno praćenjem volonterskih programa prema indikatoru spola, podjednako za volonterski angažirane osobe kao i za osobe koje koriste volonterske usluge. Precizno dokumentiranje volonterskih usluga, kao i povratne informacije o zadovoljstvu volontiranjem, također bi moglo predstavljati važan izvor informacija o razlikama u motivima te osobnim i društvenim dobitima vezanima uz volontiranje žena i muškaraca.

Nadalje, prethodna je analiza djelomično pokazala različite oblike prikrivene prisile nad ženama da rade besplatno i nevrednovano, u različitim ulogama, od kojih su samo neke priznate kao volonterske. Neformalni oblici volontiranja – u koje su očito češće uključene žene – zavrjeđuju pozornost i vrednovanje podjednako kao i organizirano volontiranje. Uz redovito uključivanje pitanja o neformalnom volontiranju u buduća istraživanja volonterstva, svakako bi valjalo provesti i studije korištenja vremena. Tek bi se takvim, multimetodskim pristupom mogle razotkriti rodne razlike u omjeru plaćenog i neplaćenog rada, razlike u načinu provođenja slobodnog vremena između žena i muškaraca (Esim, 2000), kao i u osobnim motivima, preprekama i dobitima. Pritom bi se prikupili i dragocjeni podaci o ekonomskom potencijalu volonterskog rada i postavili temelji za reviziju društvenog vrednovanja ne samo volonterstva, nego i svih drugih oblika neplaćenog rada, čime bi se stvorila prilika za rodno-redistributivnu politiku promicanja volonterstva.

Literatura

- Ančić, Nediljko Ante i Drago Šimundža (prir.) (2005). *Dragovoljstvo u Crkvi: potrebe i mogućnosti*. Split: Caritas Nadbiskupije, Crkva u svijetu.
- Bagić, Aida (2006). »O čemu i za koga izvještavaju udruge? – Istraživanje Internet stranica udruga u Hrvatskoj«, MAP savjetovanja, ožujak 2006., ppt prezentacija. <http://www.map.hr>, pristupljeno u lipnju 2006.
- Badelt, Christoph i Eva Hollerweger (2001). »Das Volumen ehrenamtlicher Arbeit in Österreich«, u: *Working Paper No. 6*. Wien: Abteilung für Sozialpolitik, Wirtschaftsuniversität Wien.
- Baldock, Cora Vellekoop (2000). »Volunteerism«, u: *Kramarae, Cheris and Dale Spender (eds.) Routledge International Encyclopedia of Women, Volume 4: Global Women's Issues and Knowledge*. New York, London: Routledge, 2024–2026.
- Barilar, Vesna et al. (2000). *Aktivistkinje: kako 'opismeniti' teoriju*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Begović, Hrvojka (2006). *O volontiranju i volonterima/kama*. Zagreb: Volonterski centar.
- Benyovsky, Lucija (1998). »Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do prvog svjetskog rata«. *Časopis za suvremenu povijest*, 30 (1): 73–93.
- Bežovan, Gojko (2004). *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
- Bežovan, Gojko, Siniša Zrinščak i Marina Vućec (2005). *CIVICUS-ov indeks civilnog društva u Hrvatskoj*. http://www.ceraneo.hr/civilno_društvo.htm, pristupljeno 10. srpnja 2005.

- Blackstone, Amy (2004). »It's Just about Being Fair. Activism and the Politics of Volunteering in the Breast Cancer Movement«. *Gender & Society*, 18 (3): 350–368.
- Bošković, Zvonimir (2000). »Volonterski rad«. *Računovodstvo, revizija i financije*, (10) 3: 118–120.
- Cesar, Sanja et al. (2005). *Rodna perspektiva u politici i praksi: priručnik*. Zagreb: Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.
- Coury, Joanne M. (1999). »Čovjekoljublje kao dobrovoljni pokret za javno dobro : hospicijski dragovoljci u Sjedinjenim Američkim Državama«. *Lječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga lječničkog zbora*, 121 (4-5): 162–164.
- Coury, Joanne M. (2002). »Značenje volonterstva za društvo i zajednicu u palijativnoj skrbi u Americi«. *Revija za socijalnu politiku*, 9 (3-4): 311–319.
- Crveni križ Hrvatske (1982). *Reafirmacija i unapređenje susjedske pomoći kao oblik dobrovoljnog rada u mjesnoj zajednici / Tematska konferencija Crvenog križa Hrvatske, u Zagrebu, 10. lipnja 1981.* [odgovorni urednik Antun Dobošević], Zagreb: Crveni križ Hrvatske, Skupština, Orbis.
- Črpić, Gordan (2002). »Volonterstvo kao novi oblik crkvenog služenja«. *Bogoslovska smotra*, 72, (2-3): 423–443.
- Črpić, Gordan i Siniša Zrinčak (2005). »Civilno društvo u nastajanju. Slobodno vrijeme i dobrovoljne organizacije u Hrvatskoj«, u: Baloban, J. (ur.) *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednoti: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Golden Marketing, 21–44.
- Ćulum, Bojana (2003). *Škola u promociji volontiranja: hrvatsko i američko iskustvo*. Diplomski rad. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci.
- Dijanić, Dijana et al. (2004). *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Divanović, Deniza, Martina Horvat i Gabrijela Ratkajec (2005). *Drugo ja*. Zagreb: Ambidekster klub.
- Esim, Simel (2000). »Impact of Government Budgets on Poverty and Gender Equality«, Paper prepared for the Inter-Agency Workshop on Improving the Effectiveness of Integrating Gender Into Government Budgets, Commonwealth Secretariat, Malborough House, London, 26–27 April 2000.
- Faletar, Sanjica (2002). »Volonteri u muzejima«. *Informatica museologica*, 33 (1-2): 52–56.
- Franc, Renata i Vlado Šakić (2006). *Stavovi javnosti o nevladinim organizacijama – srpanj 2005*. Academy for Educational Development, Zagreb. http://www.aed.hr/hr/dokumenti/200511_stavovi_javnosti.pdf, pristupljeno 9. lipnja 2006.
- Gold, Doris B. (1971). »Women and Voluntarism«, u: Gornick, Vivian and Barbara K. Moran (eds). *Woman in Sexist Society. Studies in Power and Powerlessness*, A Mentor Book. New American Library, 533–554.
- Gradimo socijalizam. Pregled dvogodišnjih npora i uspjeha u izvršenju petogodišnjeg plana N.R. Hrvatske* (1949). Zagreb: Ured za informacije pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske.
- Hardill, Irene i Susan Baines (2003). »Doing One's Duty? Voluntary Work and the 'New Economy'«. *Local Economy*, 18 (2): 102–108.
- Herd, Pamela i Madonna Harrington Meyer (2002). »Care Work. Invisible Civic Engagement«. *Gender & Society*, 16, (5): 665–688.
- Hodžić, Amir et al. (s.a.). *Rodno radni vodič-priručnik, a možda i čitanka*. Zagreb: Volonterski centar Zagreb.

- Jalušić, Vlasta (2001). »Ideologija in realnost civilnih družb (Slovenija in naslednice bivše Jugoslavije ter primer feminističnih skupin)«, u: Fink-Hafner, Danica i Miro Haček (ur.), *Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 173–196. http://www.mirovni-institut.si/slo_html/clanki/ideol_real_civ.htm, pristupljeno 9. lipnja 2006.
- Kašić, Biljana (2000). »Uvodne bilješke«, u: Barilar, Vesna et al. *Aktivistkinje: kako 'opismeniti' teoriju*. Zagreb: Centar za ženske studije, 9–18.
- Kašić, Biljana i Marjeta Šinko (ur.) (2004). *Gyné politiké ili o političkoj građanki: Osrt na istraživanje Žene u politici*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Ledić, Jasmina (2001). *Biti volonter/volonterka? Istraživanje uključenosti građana u civilne inicijative u zajednici kroz volonterski rad*. Rijeka: SMART.
- Leinert Novosel, Smiljana (1999). *Žena na pragu 21. stoljeća – između majčinstva i profesije*. Zagreb: Ženska grupa TOD, Edac.
- Mataga, Zvonimir (2002, 2004). *Analiza postojećeg pravnog okvira za volontiranje u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: International Center for Not-for-Profit Law i Vlada Republike Hrvatske, Ured za udruge, Nacionalni odbor za razvoj volonterstva.
- Miceva-Hadži, Katerina (2006). *Comparative Analysis of the European Legal Systems and Practices Regarding Volunteering*. Bulgarian Center for Not-for-Profit Law (BCNL) and European Center for Not-for-Profit Law (ECNL). http://www.ecnl.org/dindocuments/72_Analysis_Volunteers.pdf (engleski izvornik). <http://zaklada.civilnodrustvo.hr/files/prilog%20uz%20vijest%2029.doc> (hrvatski prijevod), pristupljeno 9. lipnja 2006.
- Mikac, Iva (2002). *Brošura o volonterizmu*. Zagreb: Volonterski centar Zagreb.
- Miljković, Dubravka et al. (2004). *Ovdje sam, slušam...Priručnik za edukaciju volontera u službi psihološke pomoći telefonom*. Zagreb: Savez udruga telefona kriznih službi.
- Milošević, Igor (ur.) (2004). *Volonterizam i javne institucije*. Podgorica: Asocijacija za demokratski prosperitet – Zid.
- Mladineo, Mica (2004). »Žene – subjekt promjene«, u: Kašić, Biljana i Marjeta Šinko (ur.) *Gyné politiké ili o političkoj građanki: Osrt na istraživanje Žene u politici*, 135–191.
- Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva i UNDP (2005). *Izvještaj istraživanja o volontiranju, studeni 2005*. <http://zaklada.civilnodrustvo.hr/files/volontiranje.pdf>, pristupljeno 9. lipnja 2006.
- Obrodošević-Dragišić, Gordana (2005). »Analiza stanja i ispitivanje potreba«, u: Cesar, Sanja et al. *Rodna perspektiva u politici i praksi: priručnik*, 45–54.
- Peić-Čaldarević, Dubravka (1997). »Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918–1941)«. *Časopis za suvremenu povijest*, 29 (3): 491–503.
- Perotin, Virginie (2001). »The Voluntary Sector, Job Creation and Social Policy: Illusions and Opportunities«. *International Labour Review*, 140 (3): 327.
- Popielarz, Pamela A. (1999). »(In)voluntary Association. A Multilevel Analysis of Gender Segregation in Voluntary Organizations«. *Gender & Society*, 13 (2): 234–250.
- Prijedlog Zakona o volonterstvu – radna verzija nacrta. <http://www.volontiram.info/hr/index.html>, pristupljeno 5. svibnja 2006.
- Prlenda, Sandra (2005). »Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj«. *Revija za socijalnu politiku*, 12 (3–4): 319–332.

- Raffai, Ana, Igor Đorđević i Katarina Kruhonja (2004). *Volonteri u izgradnji mira i zajednice. Pri-kaz programa s primjerima radionica i radnim materijalom za trenere i trenerice*. Osijek: Eduka-cijska kuća, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.
- Raguž, Dominik (1991). »Obvezatni i dobrovoljni rad lovaca u lovačkim društvima Hrvatske«. *Šumarski list: znanstveno-stručno i staleško glasilo Hrvatskoga šumarskog društva*, 115(6–9): 285–301.
- Šilović-Karić, Danja (2004). »Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj«, u: Feldman, An-drea (ur). *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut »Vlado Gotovac« i Ženska infoteka, 181–190.
- Škopelja, Slobodan, Nives Ivelja i Duška Milinković (ur.) (2004). *O volonterskom radu*. Split: Udruga MI.
- Špoljar, Zvonko (1982). »Neke napomene o položaju mjesne zajednice u društveno-političkom sistemu«. *Crveni križ Hrvatske*, str. 8–12.
- Šuštar, Saša (2006). *Međunarodni volonterski kampovi*. Zagreb: Volonterski centar Zagreb.
- Tomić-Koludrović, Inga i Kunac, Suzana (2000). *Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih*. Split: Udruga građana *Stopa nade*.
- Tomić, Stjepan (1982). »Aktivni aktivti žena«. *Crveni križ Hrvatske*, str. 97.
- Tomorad, Mirjana (1982). »Organizirano susjedstvo i volonterizam«. *Crveni križ Hrvatske*, str. 19–20.
- Topčić, Diana i Nives Ivelja (ur.) (2001). *Priručnik za volontere*. Split: Udruga MI, Volonterski centar Split.
- Veljak, Lino (2004). *Civilno društvo i politika. Uloga civilnog društva u demokratizaciji Hrvatske*. http://www.cedet.org.yu/disc_doc/Lino%20Veljak-%20civilno%20drustvo%20i%20politika.doc, pristupljeno 9. lipnja 2006). (Tekst objavljen i pod naslovom »Civilno društvo i politika u Hrvatskoj«, u: Vučadinović, Dragica et al. (ur.) (2004). *Civilno društvo i politička kultura*, knjiga 2. Beograd: CEDET, 279–291.
- Žižak, Antonija (ur.). (1999, 2003). *Priručnik za volontere uključene u program UIISP-a Velika sestra Veliki brat*. Zagreb: Udruga za inicijative u socijalnoj politici – UIISP.

PRILOG

ŽENSKO SAMOORGANIZIRANJE U POSLIJERATNOM DRNIŠU: PORTRET Milene Perčin i udruge Žena

Priredile:

MAJA ŠUNJIĆ I MARIJETA RAJKOVIĆ U SURADNJI S MILENOM PERČIN

Nakon odslušanog kolegija Izgradnja mira na Mirovnim studijima naš je zadatak bio upoznati se s radom jedne udruge. Odabrale smo udrugu Žena iz Drniša, želeći dobiti uvid u suživot stanovništva različitih nacionalnih skupina na području koje je bilo zahvaćeno ratom, te ispitati kako rad udruge pridonosi izgradnji mira. Budući da je riječ o udruzi sa ženskim predznakom, također nas je interesirala inicijativa žena u patrijarhalnoj sredini. Boravak na terenu u lipnju 2004. trajao je dva dana, što je omogućilo upoznavanje s osnovnim aktivnostima i funkcioniranjem udruge, voditeljicom, članicama, volonterkama, korisnicima/ama njihovih usluga kao i problemima s kojima se svakodnevno susreću. Podaci su prikupljeni promatranjem uz sudjelovanje, polustrukturiranim intervjuima i neformalnim razgovorima.

Izgradnja mira je dugotrajan i postupan proces na koji se može i mora utjecati. Aktivnosti organizacija civilnog društva daju osobito važan doprinos ovom procesu, budući da se lako prilagođavaju specifičnim okolnostima i problemima na terenu. Lako je Žena udruga sa ženskim predznakom, njene su aktivnosti okrenute i rješavanju socijalno-humanitarnih problema ranjivih skupina u zajednici.

Aktivnosti udruge Žena na prvi pogled nadilaze prvenstveni cilj izgradnje mira, no posredno bitno doprinose izgradnji povjerenja, tolerancije, dijaloga, komunikacije i uvažavanja svih sa svim različostima, što je bitan preduvjet za održivi mir u jednoj sredini. Brigom za starije osobe, tkanjem, vezenjem, izradom starih nošnji i sakupljanjem aromatičnog bilja, upućuju na ono što trebamo baštiniti iz naše tradicije i oteti trendu sveopće globalizacije, a na dobrobit nas samih i generacija koje dolaze.

Udruga Žena osnovana je 2002. godine u Drnišu i broji pet članica i pedesetak volonterki i volontera, bez stalno zaposlenih. Osim Milene Perčin, voditeljice udruge, u vodstvu udruge je i Ljilja Bjegović, koja je profesorica u Srednjoj školi u Drnišu i u bliskom je kontaktu s djecom i njihovim roditeljima, te je u mogućnosti upozoriti mlade na narušen međugeneracijski odnos i zanemarivanje starijih osoba. Tu je i Sanda Kravar koja se brine za financije. Milena Perčin, osim što vodi udrugu, osmišljava i piše projektne prijedloge,

sudjeluje na seminarima i kontaktira s drugim udrugama, te predstavlja udrugu u javnosti. Ona je najviše upućena u čitav sustav funkcioniranja udruga i rada na civilnoj sceni, te kroz suradnju s udrugama omogućava edukaciju volonterki o ženskim pravima.

Osnivanje i djelovanje udruge blisko je vezano uz životna, ratna iskustva i zanimanje Milene Perčin. Prije Domovinskog rata radila je kao patronažna medicinska sestra u Domu zdravlja Drniš. Tako se upoznala s problemima mahom starije populacije u raštrkanim i udaljenim naseljima. Za vrijeme rata Milena je ostala u Drnišu, brinući se za ranjenike i starije osobe na okupiranom području. To ponajprije objašnjava praktičnim razlogom. Drniš se povukao u jednoj večeri, a ona je te večeri ostala s ranjenicima u skloništu, zajedno s tri druge medicinske sestre. Kako ih nitko nije obavijestio o povlačenju, tek je ujutro saznaла da se Hrvatska vojska povukla. S njima su se povukli i civili koji su za to znali. U okolnim područjima povukli su se ljudi iz naselja koja su se nalazila uz lokalnu magistralu, dok su ljudi iz udaljenih naselja ostali.

Nakon upada specijalaca iz Srbije urgirala je za ranjenike, garantirajući vlastitim životom da ranjenici nisu naoružani, te je organizirala primopredaju ranjenika. Kao zdravstvena radnica nazočila je, uz predstavnike međunarodne zajednice, pokopima civilnih i vojnih žrtava, pri čemu je radila zabilješke o ukopima, tako da se pri ekshumaciji ostaci nisu morali identificirati. Zbog njenih saznanja krajinske srpske vlasti nisu joj omogućile razmјenu. U to je vrijeme provela i mjesec dana u zatvoru gdje joj je slobomljena ruka, a liječnička pomoć nije joj pružena. Za vrijeme ratnih godina u Drnišu, Milena je morala raditi u vinogradu, a na pitanje je li to bio prisilni rad, samo se nasmijala. Prilikom povlačenja, nakon Oluje, naređeno joj je da pođe u izbjegličku kolonu. Tako je preko srpskog dijela Bosne i Hercegovine dospjela do Beograda, gdje je provela mjesec i pol dana tražeći način povratka. Preko Mađarske je stigla na granični prijelaz Goričan na kojem, bez obzira na jamstvo dva policajaca, od kojih je jedan bio njezin sin, nije mogla preći bez dokaza o nacionalnosti. Budući nacionalnost ne piše na većini dokumenata, uspjela je »iskopati« indeks više medicinske škole na kojem je pisala njezina nacionalnost. To iskustvo odlaska i povratka u Drniš opisuje kao *događanja u magli*. U međuvremenu, izgubila je sina u Hrvatskoj vojsci i zbog nemogućnosti prihvatanja njegove smrti skoro dvije godine nije izlazila iz kuće.

Prvi poticaj za osnivanje udruge dala joj je njezina prijateljica iz Drniša, povezavši je s Centrom za kreativne alternative, koji je tada organizirao tečaj ručnog tkanja u Drnišu. Veliku potporu pri osnivanju i edukaciji za pisanje projekata i vođenju udruge pružila je i osječka Organizacija za građanske inicijative koja ima ured u Drnišu. Milena govori da je poticaj prijateljica za osnivanje udruge više bio rezultat njihove želje da joj pomognu riješiti osobnu situaciju i prebroditi obiteljske probleme nakon svega što se dogodilo.

Udruga djeluje na području općina Drniš i Promina, pokriva 895 km², te ima 326 korisnica i korisnika na području od posebne državne skrbi, koje je tijekom rata bilo okupirano. Budući da je više od 21% stanovništva starije od 65 godina, udruga ima i socijalni i ženski predznak. Ciljevi udruge su poboljšanje kvalitete života starijih i nemoćnih osoba, žena i djece, te psihosocijalna potpora obitelji, kao osnovi društvenog ustroja. Svrha i područje djelovanja su pomoć starijim i nemoćnim osobama pri obavljanju svakodnevnih poslova, edukacijski programi volonterki, primjerice njegovateljica, te plansko djelovanje na problematici žena.

Suradnja s organima državne vlasti u početku se svodila na nominalnu potporu, no zadovoljne su što je danas lokalna uprava više zainteresirana za suradnju s njima, otkako njihova djelatnost postaje vidljiva. Suradnja se svakim danom poboljšava, došlo je do prepoznavanja aktivnosti i njihovog doprinosa rješavanju problema u zajednici, što je rezultiralo dodjelom dvaju prostora. Jedan prostor će koristiti 10 udruga, tako da će civilna scena Drniša biti okupljena na jednom mjestu, a drugi prostor u centru grada biti starni izložbeni i prodajni prostor radova žena kroz projekt revitalizacije starih zanata – *Da se ne zaboravi.*

Osnovna djelatnost udruge je pomoći starim, nemoćnim i osobama s posebnim potrebama. Projekt *Zraka sunca* vezan je uz zanimanje Milene Perčin. Kao bivša patronažna medicinska sestra kroz dugogodišnji rad na terenu bila je upoznata s problemima na drniškom području, u prvom redu starijih osoba, ali i velikog broja nezaposlenih žena srednje dobne skupine.

Na projektu *Zraka sunca*, osim članica udruge, radi i dvanaest volonterki koje su prošle jednomjesečni program edukacije o zdravstvenim problemima i potrebama starijih ljudi. Volonterke se danas brinu za 326 osoba i na terenu provode oko šest sati dnevno. Pokrivaju područje od oko četrdesetak sela i zaselaka, a brinu o nabavci i pripremi hrane, pružaju pomoći u domaćinstvu ili prilikom održavanja osobne higijene, mjere tlak i razinu šećera u krvi, pružaju psihičku pomoći, prevoze ili prate starije osobe do zdravstvenih i drugih ustanova radi liječenja, zaštite zdravlja ili zadovoljenja ostalih statusnih prava. Budući da su prošle edukaciju, mogu prepoznati osnovne simptome najčešćih bolesti, te pozvati liječničku pomoći ili korisnike odvesti liječniku na pregled i za njih preuzeti lijekove. Osim toga, u stanju su uočiti sve oblike isključivanja, diskriminacije i nasilja nad starijim osobama, te uočiti pogoršanja stanja uzrokovana tim problemima. Za sav taj rad ne dobivaju nikakvu naknadu, osim za troškove goriva i potrebnog sanitetskog materijala.

Većina volonterki srednje je životne dobi i nezaposlena. Volontiraju *stoga što se žele baviti humanim radom kroz pomoći starijim osobama u svom okruženju, nisu zaposlene i žele nešto raditi.* Takav rad omogućava volonterkama boravak izvan kuće, uključivanje u rješavanje potreba u zajednici, te na taj način i »potvrdu« u lokalnoj zajednici. Same navode da je nezaposlenost više psihološki nego egzistencijalni problem, iako valja reći da velik broj volonterki koristi socijalnu pomoći. Većina njih se nuda da će volontiranje prerasti u zaposlenje, a i simbolična naknada i bilo kakvo priznavanje statusa volontera mnogo bi im značilo. Osim toga, žene ističu da žive u zajednici u kojoj onaj (uglavnom je riječ o »njemu«) koji privređuje, »donosi kruh«, ima »pravo glasa«. Uz brigu za starije osobe, u okviru ovog programa brinu se i za osobu s Downovim sindromom, te pomažu samohranom oču troje djece. Uz praktičnu pomoći, korisnici/ce volonterke doživljavaju kao osobe na koje se mogu osloniti i s nestrpljenjem očekuju svaki posjet. Nadaju se da će tako bar s nekim malo popričati, budući da većina živi sama. Na područjima općina Drniš i Promina postoji potreba za brigom o oko 1000 osoba, što udruga zbog ograničenih financijskih sredstava ne može pokriti.

Većina nezaposlenih žena drniškoga područja srednje je životne dobi i nemaju mogućnost pronalaženja radnog mesta u postojećim kapacitetima javnog i privrednog sektora. Veliki utjecaj na nivo nezaposlenosti te skupine ima i diskriminacija

starijih žena prilikom zapošljavanja, te neuvažavanje njihove stručnosti i dosadašnjih iskustava. Udruga Žena želi im omogućiti obrazovanje kako bi mogle započeti vlastiti obrt – izrađivanje tkanina na tkalačkim stanovima, rukotvorina rađenih vezenjem, krojenjem i šivanjem. Učeći na radionicama, korisnice udruge ostvaruju ekonomsku korist, jer te proizvode mogu plasirati na tržište. Ta aktivnost dio je projekta revitalizacije starih zanata – *Da se ne zaboravi*, koji za cilj ima dodatno osposobiti nekolicinu volonterki s projekta *Zraka sunca*, kao i druge zainteresirane, mahom nezaposlene žene, u cilju ostvarenja njihove ekonomske neovisnosti i samozapošljavanja u kućnoj radnosti. Sekundarni cilj je očuvanje i promicanje kulturne baštine, starih zanata i običaja. Kroz projekt revitalizacije starih zanata osigurava se očuvanje i prezentiranje kulture življenja i običaja drniškog kraja, obnavlja se uništeni fundus tradicijskih nošnji i stvara mogućnost samozapošljavanja.

Jedan od ciljeva udruge je i edukacija o ženskim pravima. Kako same navode, *sveka edukacija o ženskim pravima teško je provediva* budući da žive u *izrazito tradicionalnoj i patrijarhalnoj sredini*. Stoga je udruga odabrala pristup prilagođen kulturi svoje sredine. Kroz projekt *Mogu sama* – ostvarenje prava žena kroz ekonomsku samostalnost, udruga zapravo radi na edukaciji o ženskim pravima, smatrajući da je ekonomska neovisnost nužan preduvjet i sredstvo ostvarenja ženskih prava. Milena Perčin ističe da je *u uvjetima gdje žene imaju slab pristup informacijama i skoro nikakve vlastite prihode, nemoguća »pouka o ženskim pravima odozgo«*. Stoga se udruga usmjerava na poticanje sudjelovanja žena u raznim aktivnostima, kojima se povećava sudjelovanje žena na radionicama o ženskim pravima, podiže svijest o vrijednosti sebe kao osobe i žene, ukazuje na mjesto koje u zajednici žena treba zauzimati i stvaraju mogućnosti za ekonomsko osamostaljivanje. Lokalna zajednica i patrijarhalna obitelj ne može ženama zamjeriti tip aktivnosti koje provode u sklopu udruge, kao ni brigu o starijim osobama, ali ni oživljavanje starih tradicijskih zanata, jer su takve aktivnosti žena oduvijek dobro prihvaćane i cijenjene u takvoj sredini. Kao što je istaknula jedna članica udruge, kad žena dođe doma sa sastanka ili radionice, *nju će njena svekrva pohvaliti i reći: »Bravo čerce!«*, a i zajednica će imati pozitivno i pohvalno mišljenje o njoj. Članice udruge uvjerene su da bilo kakav drugačiji pristup ne bi rezultirao potporom okoline i dao željene rezultate.

Premda udruga ima ženski predznak, otvorena je i prema muškim članovima, pa tako u trećoj aktivnosti udruge, *Zdravlje s livade*, podjednako sudjeluju volonterkе i volonteri. Riječ je o mladima srednjoškolskog uzrasta koji su na poticaj Ljiljane, profesorce u srednjoj školi te uz pomoć profesora biologije, prikupljali ljekovito bilje. Udruga im je pomogla u edukaciji i prodaji, odnosno otkupu u biljnim ljekarnama, a sva ekonomska dobit išla je učenicima. Na taj način udruga promiče i edukaciju mladih. Kontinuirano prezentiranje aktivnosti udruge u medijima i razgovor s učenicima doveo je do uključivanja učenica u projekt brige za starije osobe, dok im je mogućnost samozapošljavanja kroz projekt revitalizacije starih zanata i ručne izrade suvenira bila poticaj i za uključivanje u tu aktivnost.

Udruga je u svom radu ostvarila suradnju s nadležnim ministarstvima, javnim ustanovama, udrugama koje provode slične aktivnosti, te pojedincima koji na bilo koji način žele podržati aktivnosti udruge. Sve aktivnosti u udruzi provode se na volon-

terskoj osnovi. Problem, međutim, predstavlja nemogućnost priznanja volonterskog rada, nemogućnost osiguranja volontera u slučaju nezgode za vrijeme obavljanja volonterskog rada i nemogućnost pokrivanja direktnih troškova volontera, budući su mahom nezaposleni i nemaju finansijska sredstva za pokrivanje troškova koje njihove aktivnosti iziskuju.

Smatramo da bi se razumijevanjem nadležnih ministarstava i zapošljavanjem nezaposlenih volonterki kao gerontodomaćica istovremeno riješila dva vrlo prisutna problema u zajednici: nedovoljna skrb za starije osobe u njihovim domovima i ekonomsko osamostaljivanje žena srednje dobne skupine. Ekonomска opravdanost ovakvog pristupa rješavanju nedovoljne skrbi za starije osobe i doprinosa smanjenju nezaposlenosti pokazala je isplativost. Naime, za cijenu smještaja jedne starije osobe u instituciju rješava se egzistencija jedne nezaposlene žene i njene obitelji, a istovremeno dobiva skrb i osigurava kvalitetan život za najmanje 10 starijih osoba u njihovim domovima.

IV. Marginalizirane grupe i razvoj zajednice

MARINA ŠKRABALO

REPRODUKCIJA ILI RAZGRADNJA MARGINALIZACIJE: KAKO DJELOVATI »ODOZDO« I »S RUBA«?

Tijekom ovog akcijskog istraživanja, susretale/i smo se s pitanjem utjecaja inicijativa razvoja zajednice na životne šanse i prihvaćanje, odnosno socijalnu integraciju, a time i demarginalizaciju različitih društvenih skupina u različitim, lokalnim situacijama. Na Nacionalnoj konferenciji o razvoju zajednice u ožujku 2005. raznolikost životnih stilova, iskustava i identiteta sudionika/ca zainteresiranih za ovu temu – kroničnih i transplantiranih bolesnika, pripadnika nacionalnih, seksualnih manjina, aktivistkinja iz ruralnih zajednica, osoba s intelektualnim teškoćama, slijepih osoba, osoba u invalidskim kolicima, bivših ovisnika te aktivista koji rade s delinkventima i osobama s iskustvom prostitucije – govorila je u prilog tezi da su diskrimi-

nacija i društvena izolacija izrazito raširene, svakodnevne prakse u hrvatskom društvu, koje pogađaju mnoge, međusobno različite osobe i skupine. Te su osobe i skupine slične upravo po iskustvu bivanja »drukčjima«, a iz perspektive društvene većine i institucionalnog poretku, slijedom logike socijalnog isključivanja, pripadaju »drugima«.

Rasprave tijekom ove konferencije, ali i niz drugih aktivnosti u sklopu ovog akcijskog istraživanja,¹ ukazale su na presudnu važnost vrijednosne osnove i dugoročnih ciljeva inicijativa razvoja zajednice za ishode koje mogu imati na ljudska prava i kvalitetu života svih čija je moć u određenoj zajednici ili društvu strukturalno i kulturno zadana i limitirana. U ovom prikazu naglasit ćemo razumijevanja marginalizacije i njezinih uzroka, te nekoliko načela djelovanja na razini institucija, ali i građanskih inicijativa, identificiranih kao posebno dragocjene u prepoznavanju klopki reprodukcije marginalizacije te prilika za njezinu sustavnu, dugoročnu razgradnju.

RAZUMIJEVANJA MARGINALIZACIJE

Pod marginaliziranim grupama podrazumijevamo one društvene skupine koje imaju znatno manju količinu političke, socijalne i ekonomski moći u zajednici, u usporedbi s prosjekom, a naročito u usporedbi s većinom stanovništva. Njihov je dostup resursima otežan, što se na razini sustava nedostatno prepoznaće i mijenja. Uskraćenost ljudskih prava i prilika za ostvarenje na osobnoj razini nerijetko se odražava osjećajem suvišnosti i bezvrijednosti. Ipak, iskustvo marginaliziranosti također je i izvor snage i otpora, oblikovanja vlastitog identiteta, mreža potpore i motivacije za potporu drugim marginaliziranim osobama i skupinama. Ovakvo je viđenje potvrđeno u anketi koju su proveli polaznici Mirovnih studija gdje je, uz 18 ispitanika koji su termin označili kao negativan (uslijed vlastite osude diskriminacije), te njih 17 za koje je on neutralan (jer opisuje realno stanje,

¹ Aktivnosti koje su izravno propitivale problem marginalizacije u kontekstu razvoja zajednice uključile su radionicu o marginalizaciji razvoja zajednice (8. svibnja 2004.), s fokusom na iskustva osoba s intelektualnim teškoćama, gluhih osoba i osoba s invaliditetom; radionicu s predstavnicima romskih udruga u Čakovcu (2004.); posjete i polustrukturirane intervjue s članovima/cama Udruge slijepih Sisak, Hrvatske udruge za školovanje pasa vodiča, Udruge roditelja osoba s intelektualnim teškoćama *Rajska ptica* u Karlovcu, udruge *Radost* za osobe s intelektualnim teškoćama u Pločama, udruge *Sineki*; edukativne radionice s Društvom distrofičara Varaždin; tematsku radionicu popraćenu upitnikom »Volonterski rad i marginalizirane grupe« na Nacionalnoj konferenciji o volonterstvu (Cavtat, rujan 2004.); sudjelovanje u prosvjednom maršu udruga *Korak* i *Šišmiš*, u suradnji s Klubom studenata Filozofskog fakulteta i biciklističkom sekcijom Zelene akcije; sudjelovanje u Gay Pride povorci 2004., suradnja sa ženskim romskim udrugama; redovito praćenje radio-emisije *Šesto čulo* na Hrvatskom radiju itd. U sklopu istraživanja skupina polaznika Mirovnih studija provela je anketu »Otvorenost udruga spram marginaliziranih skupina«, koja je uključila 39 udruga čije su misije i područja rada vezana uz afirmaciju ljudskih prava (Grašo et al., 2004). U tim aktivnostima sudjelovalo je više od 200 aktivista i aktivistkinja uključenih u lokalne inicijative za smanjenje marginalizacije specifičnih skupina.

odnosno, ispitanici žele istaći da nemaju zazor spram marginaliziranih skupina), četvero aktivista udruga istaklo da se smatraju manjinom i u tome vide prednost stoga što im takva pozicija daje određenu moć, kao i mogućnost izbora načina života.

U anketi 39 udruga, koju je u svibnju 2004. provela skupina polaznika Mirovnih studija, anketirane osobe navode sljedeće definicije marginalizirane skupine:

- sve skupine koje imaju otežan pristup ostvarivanju svojih ljudskih prava
- zanemarena ili nedovoljno prihvaćena grupa ljudi za čije potrebe društvo ne brine u njima potrebnoj mjeri
- skupina s nedostatkom, ne po vlastitom izboru nego po onima koji prosuđuju
- skupina ljudi koja ne pripada prevladavajućoj većini jer se po nekim svojim obilježjima razlikuje od većine koja ih izdvaja, stigmatizira, ne uključuje u svoje društvene tokove
- osoba ili skupina ljudi koji se ne uklapaju u postojeće (nametnute) socijalne okvire
- manjinski dio zajednice etiketirani siromaštvom, tjelesnim ili mentalnim poremećajima, bez razumijevanja od strane ekonomski situiranih pojedinaca
- skupina individualaca, nekonformiranih, koji njeguju alternativni način života.

Termin marginalizirane grupe izabrali smo kao vrijednosno manje neutralan, a time i realniji pojam od pojma marginalne grupe, budući da upućuje kako primarni uzrok marginalnog položaja proizlazi iz stava i ophođenja zajednice, društva i državnih institucija spram određenih društvenih skupina, a ne iz nekih inherentnih značajki pojedinaca, odnosno skupina u marginalnom položaju. Prevladavajuće poimanje različitih marginaliziranih osoba zasniva se na ideal-tipskom konstruktu tjelesnih, mentalnih, društvenih i kulturnih sposobnosti, što se povezuje s produktivnošću kojom pojedinke i pojedinci pridonose zajednicama. Stoga svako odstupanje od tog konstrukta uvelike rezultira percepcijom drukčijih osoba kao pojedinačnih tragedija, medicinskog problema ili pak moralno problematične devijacije. Radikalno ogoljenim jezikom, marginalizacija drukčijih nije ništa drugo nego manifestacija kulturno utemeljenog rasizma, koji je u suvremenoj Europi nakon 1945., a posebno nakon 1989., uspješno zamijenio rasizam racionaliziran »prirodnim poretkom« (Kuzmanić, 2002: 21).

Kulturno utemeljen rasistički kod lako se prenosi i primjenjuje na niz društvenih skupina. Riječ je o kulturnoj uvjetovanosti marginalizacije, koja se očituje u ukorijenjenim predrasudama i socijalnoj distanci spram određenih skupina uslijed nekih njihovih značajki koje većina smatra društveno nepoželjnima, iz razloga koji se protežu od moralne osude, straha, neznanja i nelagode do nepoštivanja. Pritom se osobe i cijele skupine svode na tu određenu značajku, koja se redovito vrednuje kao nedostatak, što se jasno očituje u uvriježenim nazivima, čak i za one skupine koje su na deklarativnoj razini manje izložene moralnoj osudi, poput »invalida« (ne-vrijednih, ne-valjanih) ili mentalno retardiranih (intelektualno nazadnih). Na taj se način fokus stavlja na samu osobu, a njezina određena značajka prenaglašava i projicira na cijelu ličnost uz podra-

zumijevanje istovjetnosti životnih iskustava svih pripadnika tako definirane skupine. Iako politička korektnost dobiva jake kritike čak i među marginaliziranim skupinama, utoliko što se njome može zatvarati i sprječavati izravna komunikacija,² čini se da izraz »osoba s teškoćama« možda najbliže opisuje »nepovoljni položaj ili ograničenje aktivnosti uzrokovano trenutnom organizacijom društva koje ne uzima, ili samo djelomično uzima u obzir osobe koje imaju tjesne (ili neke druge teškoće) i stoga ih isključuje iz *mainstream* svakodnevnih društvenih aktivnosti« (Oliver 1996, citirano u Riddell i Watson, 2003: 3).

Istodobno, marginalizacija je proizvod društvene strukture. Uočljiv je nedostatak sustavnih, horizontalnih i vodoravnih institucionalnih mjera koje bi potakle jednakopravno uključivanje u zajednicu, a pritom uzimale u obzir specifične, objektivne dodatne prepreke s kojima se te skupine susreću (npr. nedostatak adekvatnih uvjeta za školovanje osoba s fizičkim teškoćama). Pokušaj »uređivanja« položaja osoba s teškoćama kroz zakonodavstvo 1970-ih godina imao je namjeru zaštiti osobe s teškoćama, te je praktički funkcionirao odvojeno od onog namijenjenog općoj populaciji (Zovko, 2000). Slijedi deklarativna integracija u zakonodavnoj sferi, a od 1980-ih i pokušaji praktične integracije zakonodavnih propisa, te razvoj strategija koje bi trebale pridonijeti integraciji i uključivanju osoba s teškoćama u obrazovni sistem, te im olakšati pristup tržištu rada. Međutim, čini se kako i dalje prevladavaju modeli koji proizvode ovisnosti o raznovrsnim oblicima skrbi (orbitelske, sustava socijalne skrbi, itd.).

Postojanje predrasuda razlog je nedostatka sustavnih mjera, budući da poboljšanje statusa grupe koje su tradicionalno tretirane kao nepoželjne ili pak objekt dobre volje (milosrđa), a ne obveze države spram svojih građana, ne predstavlja politički prioritet onima kojima je politička moć dostupna, a to je većina, čiji društveni status i politička moć ne ovise o statusu marginaliziranih skupina. Čak i kad postoji politička volja, često nedostaje poznavanje te priznavanje specifičnih potreba marginaliziranih grupa, pa tako izostaju suradnički odnosi u oblikovanju učinkovitih mjera za poboljšanje statusa marginaliziranih grupa, temeljenih na ravnopravnosti različitih izvora znanja, kako stručnog, tako i onog iskustvenog. Kao što je istaknuto na radionici o volonterstvu i marginaliziranim skupinama, marginalizacija proizlazi iz posebnih/dodatnih potreba osobe, koje je teško zadovoljiti uobičajenim načinima funkcioniranja šire zajednice i društvenih institucija. Stoga njezina eliminacija zahtijeva temeljitu promjenu, odnosno prilagodbu sustava i društva različitosti potreba svojih građana/članova. Istodobno je važno izbjegći usmjerenost na »nedostatke«, te promatrati osobu sa svim njenim sposobnostima, dok neuspješnost integracije treba pripisati široj zajednici koja sama postavlja prepreke ili ih je u nedovoljnoj mjeri spremna uklanjati.

² Primjerice, jedan član Društva distrofičara Varaždin je na radionici duhovito objasnio kako osobe s posebnim potrebama u Hrvatskoj nisu distrofičari, već političari.

PRISTUP TEMELENJEN NA AFIRMACIJI LJUDSKIH PRAVA UMJESTO RJEŠAVANJA PROBLEMA

Pristup temeljen na konceptu ljudskih prava nije dovoljno raširen niti prisutan u državnim politikama usmjerenima na marginalizirane grupe, ali ne prevladava ni u inicijativama razvoja zajednice i potpore marginaliziranim grupama. Još uvjek, posebice na razini praksi, prevladava pristup gdje je u fokusu aktualni ili potencijalni problem za društvo ili deficit osobe ili skupine koju društvo ili zajednica (šira ili identitetska) želi zaštititi ili zbrinuti. Razlika između dva pristupa je u shvaćanju cilja, a ne toliko metoda. Za razliku od rješavanja problema, cilj pristupa temeljenog na konceptu ljudskih prava je ostvarenje dostojanstva, slobode i pune kvalitete života svakog pojedinca/ke, bez obzira na karakteristike, te bez obzira na prisutnost ili odsutnost nekog problema ili rizika za društvo. Kao što je istaknuto na radionicama, pristup temeljen na ljudskim pravima ne barata postocima potrebitih kojima se opravdavaju troškovi društvenih intervencija – »samo sam jedan, ali imam svoja prava«. Pomak fokusa s problema i deficit ostvarenja ljudskih prava uvelike mijenja procjenu relevantnosti i vrijednosti određenih intervencija. Primjerice, opravdanost dugoročne institucionalizacije bilo koje osobe ili skupine, s opreznim izuzetkom kažnjenika, postaje upitna iz perspektive prava na slobodu kretanja, kao i među-uvjetovanost socijalne pomoći i radne sposobnosti osoba s teškoćama. S druge strane, aktivnosti koje su trenutno podfinancirane, odnosno smatraju se usputnima, kao što su kreativne radionice, grupe samopotpore i aktivnosti zagovaranja i samozastupanja, dobivaju na vrijednosti kao kanali za samoodređenje pojedinaca/ki, građansku participaciju i društvenu afirmaciju.

STRATEGIJA SOCIJALNE INTEGRACIJE UMJESTO KOMPENZACIJE

Iako se tijekom rasprava činilo da su socijalna integracija i kompenzacija uzajamno proturječni, zapravo je riječ o drukčijem poimanju njihova međuodnosa, kao i o različitim shvaćanjima kompenzacijских programa. Kompenzacija se ovdje shvaća kao usko zadovoljenje specifičnih potreba, bez temelnjog mijenjanja životnih šansi i društvene prihvatenosti marginaliziranih skupina, odnosno bez uklanjanja uzroka marginalizacije. Socijalna integracija je nezaobilazna strategija ostvarenja ljudskih prava, a time i dostupnosti raznovrsnih društvenih resursa te mogućnosti političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog djelovanja. Pristup društva osobama s teškoćama ili pak osobama s kroničnim bolestima dugo je bio kompenzacijski, što znači da im se nastojalo osigurati naknade i usluge za zadovoljenje njihovih osnovnih egzistencijalnih potreba. To je za posljedicu imalo njihovu pasivizaciju i potiskivanje na margine društva. Predstavnici marginaliziranih skupina navode kako se danas u svijetu inzistira na rehabilitacijsko-integrativnom pristupu i stavu da

osobe s teškoćama (oko 10% stanovništva) predstavljaju »socijalni kapital koji je potreban za razvoj društva«.³ Posljednjih godina i u Republici Hrvatskoj donosi se niz afirmativnih propisa koji idu u tom smjeru. No, i dalje je integracija marginaliziranih skupina, primjerice slijepih osoba, uvelike otežana opravdanjima, poput nedostatka finansijskih sredstava u osiromašenom društvu, ali i predrasuda i nedostatka iskustava.

Socijalnu integraciju stoga treba shvaćati kao strategiju o kojoj treba voditi računa prilikom planiranja svake aktivnosti u zajednici, postavljanjem jednostavnog pitanja – *kako se unutar datih okolnosti mogu povećati prilike za obogaćivanje društvenih mreža i društvenu mobilnost marginaliziranih skupina te za smanjenje socijalne distance*. Postavljanje ovog pitanja može imati veliki utjecaj na prostor, vrijeme i način djelovanja, a posebice na veću otvorenost svih aktera spram suradnje s drugim društvenim skupinama, organizacijama i institucijama. Pritom vrlo često problem nije novac, već prepoznavanje važnosti socijalne integracije.

PRUŽANJE SOCIJALNIH USLUGA U KONTEKSTU OSTVARENJA LJUDSKIH PRAVA

Uzevši u obzir nedostatke aktualnog institucionalnog sustava, preuzimanje kontrole nad vlastitim životom te akcije solidarnosti s marginaliziranim skupinama često su motivirane stvaranjem alternativnih socijalnih usluga i mreža potpore koje sustav nije predviđao. Time se *de facto* kompenziraju nedostatnosti sustava, ali se istodobno i inovira, što pokazuju primjeri niza programa, od skloništa za žene žrtve nasilja, preko obuke za samostalno kretanje slijepih osoba korištenjem tehnike bijelog štapa ili psa vodiča, stambenih zajednica za osobe s intelektualnim teškoćama, do višegodišnje vršnjačke potpore bivšim delinkventima.

Putem kompenzacijskih programa u zajednici stvaraju se prilike za redefiniranje odnosa »pružatelja« i »primatelja« usluga, afirmaciju iskustvenog znanja, kao i za promociju drukčijeg, participativnijeg, ali i djelotvornijeg modela socijalnih usluga, koji se s vremenom može nametnuti sustavu, sa zahtjevom da ga se legitimira, odnosno da dođe do promjene institucionalnog modela. S druge strane, postoji opasnost da pružanje alternativnih socijalnih usluga u zajednici, uslijed nedostatka organizacijskih kapaciteta, ovisnosti o državnom, i to nedostatnom financiranju, postane samo sebi svrha, odnosno da se razdvoji od zagovaranja sustavnih promjena. Takođe ishodu pogoduje površno i neodgovorno shvaćanje partnerskog pristupa pružanju socijalnih usluga, gdje država prebacuje odgovornost na civilno društvo, istodobno smanjujući troškove kupovanjem

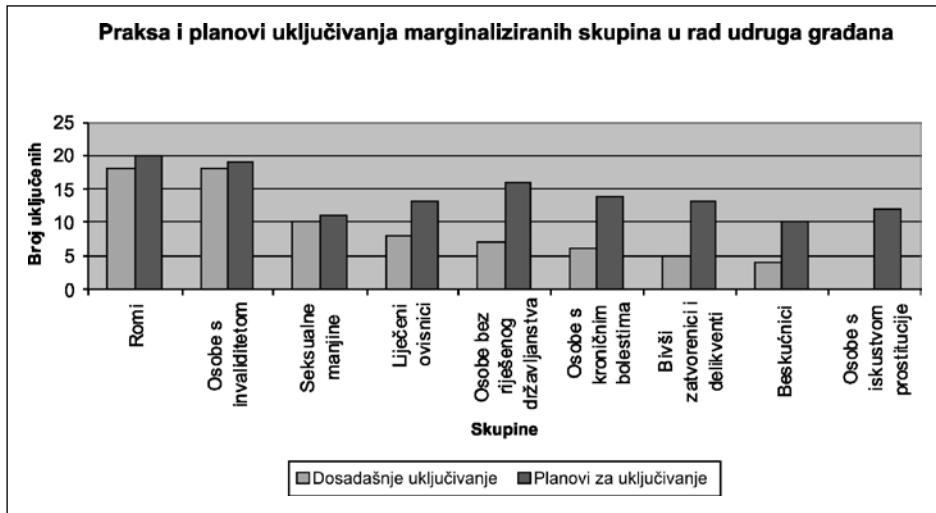
³ Intervju s Mirom Katalenić, predsjednikom Udruge za školovanje pasa vodiča i mobilitet, studeni 2004.

jeftinim usluga, uvelike temeljenim na volonterskom radu, te smanjujući kritički potencijal civilnog društva. Stoga je presudno redovito propitivanje uvjetovanosti vlastitog djelovanja u zajednici, kao i održavanje fokusa na dugoročnom cilju – promjeni dominantne diskriminatorne percepcije i institucionalnog tretmana »drukčijih«.

PREPOZNAVANJE MARGINALIZACIJE I PROPITIVANJE VLASTITOG DJELOVANJA »ODOZDO« I »S RUBA«

Podrazumijevanje i jasno imenovanje marginalizacije ključni je izazov u radu na razvoju zajednica s kojim se trebaju suočiti u prvom redu takozvane *mainstream* udruge, usmjerene na zadovoljenje potreba zajednice kao cjeline, kao što je ekonomski razvoj, kulturne i društvene aktivnosti, ali i udruge usmjerene na zaštitu ljudskih prava. Pritom bi vrijedilo temeljiti propitivati vlastite prakse uključivanja i isključivanja, kao i prateće argumente te razloge za manjak vlastitog doprinosa socijalnoj integraciji.

Na relevantnost ovog pitanja ukazuje nalaz ankete o otvorenosti spram marginaliziranih skupina 39 udruga, čije misije odražavaju vrijednosti ljudskih prava i socijalne integracije. Izrazita je razlika između društvenih skupina koje su ispitanici sami naveli kad ih se pitalo koje skupine prepoznavaju kao marginalizirane u svojim zajednicama, te skupina ponuđenih u sljedećem pitanju, koje su označili kao marginalizirane u njihovim zajednicama. U prvom odgovoru najčešće su navedene siromašne osobe (14), osobe s invaliditetom (12), nezaposlene osobe (12), žene (10), mladi (9) i Romi (9). U drugom odgovoru visoko je slaganje s marginalnom pozicijom većine ponuđenih skupina – beskućnika (33), osoba s invaliditetom (33), osoba bez riješenog državljanstva (33, naspram 5 samostalnih navoda te skupine u prethodnom pitanju), Roma (33), liječenih ovisnika (32), seksualnih manjina (32), osoba s kroničnim bolestima (31), bivših zatvorenika i delinkvenata (30). Relativno najveći broj neslaganja iskazan je u slučaju osoba s iskustvom prostitucije (26 ispitanika ih smatra marginaliziranim, a 10 se izrijekom s time ne slaže). Iako su imali mogućnost navođenja nekih drugih skupina, broj samostalnih navoda skupina koje su spomenute u prethodnom odgovoru je znatno manji (nacionalne manjine 5, mladi 4, žene 3). Analiza ove ankete tumači raskorak u odgovorima vjerojatnošću kako su potonje društvene skupine do te mjere marginalizirane da takav njihov status podrazumijevaju i aktivisti udruga posvećenih ljudskim pravima i razvoju zajednice do točke neprimjetljivosti i pristajanja na nemogućnost promjene. Izuzetak predstavljaju osobe s invaliditetom i Romi, što je moguće i učinak masovnijeg, koalicijskog javnog zagovaranja prava tih skupina, u odnosu na ostale. Isto tako, riječ je mahom o skupinama koje su izraženije izložene društvenoj stigmi, a time je za prepostaviti da je njihov kontakt i s većinom udruga manji, s izuzetkom specijaliziranih udruga, poput onih koje direktno podržavaju aktualne i liječene ovisnike ili delinkvente.

Iako su pitanja o budućim planovima za uključivanje marginaliziranih skupina bila vrlo konkretna i odnosila se primarno na razinu namjere a ne spremnosti, ipak te odgovore koji bi mogli ulijevati optimizam treba uzeti sa zadrškom, uslijed društvene poželjnosti odgovora, kao i u svjetlu drugih odgovora o preprekama uključivanju, koje se odnose na fizičke barijere (kad je riječ o osobama s invaliditetom i udrugama koje mahom unajmljuju privatne gradske stanove uz ograničene proračune), manjak stručnog kadra, ali i zabrinjavajućeg shvaćanja da su udruge otvorene svima koji im se obrate, no nemaju organizacijskih kapaciteta niti im je specifičan zadatakinicirati uključivanje marginaliziranih skupina. Takav stav ukazuje na neosvišeštenost udruga o činjenici da sami pripadnici marginaliziranih skupina postojeću situaciju shvaćaju kao zadanu, a mnoge društvene prostore kao zatvorene, te to kao takvo prihvaćaju.

Prema zaključcima ankete provedene u 39 vodećih udruga Hrvatske koje promoviraju ljudska prava, od kojih 2/3 radi prvenstveno na razini lokalne zajednice, razvidno je da su udruge deklarativno otvorene spram marginaliziranih skupina, no praksa uključivanja svodi se na tretman osoba iz marginaliziranih skupina kao korisnika ili volonteru, no ne i članova udruga s profesionalnim i upravljačkim ovlastima, pri čemu se kao prepreke primjećuju nedovoljna osviještenost o marginaliziranosti određenih skupina, nedostatak aktivnog stava (uključivanje se događa prvenstveno ako pripadnici marginalnih skupina sami kontaktiraju druge, a ne obratno), nedostatak resursa i pažnje pridane zadovoljenju tehničkih uvjeta i pripremljenosti za uključivanje, te određeno nepovjerenje, odnosno zazor, posebno od onih skupina koje nose stigmu društveno neprihvatljivog ponašanja.

Stoga se pred *mainstream* udruge postavlja izazov temeljitog i redovitog propitivanja utjecaja i dometa vlastitog djelovanja u zajednici s obzirom na dominantne prakse isključivanja, te prepoznavanje dragocjenosti prostora unutar civilnog društva za stvaranje pravednijih odnosa, barem na mikro-razini. Pritom je izuzetno važna dosad ne-

dovoljno prepoznata i iskorištena prilika povećanja mobilnosti marginaliziranih grupa u okviru civilnog društva, posebice ako dolazi do suradničkih aktivnosti ili razmjene aktivista/aktivistkinja između tzv. *mainstream* udruga te onih koje djeluju kao prostor samoosnaživanja marginaliziranih skupina. Naime, udruge, za razliku od institucija, trebale bi biti dostupnije kao prostor neformalne edukacije, informacija, učenja niza organizacijskih i komunikacijskih vještina te afirmacije vlastite vrijednosti putem aktivističkog angažmana, a za osobe kojima je tržište rada trenutno ili trajno zatvoreno, volonterski rad važna je prilika za ostvarenje društveno priznatog prava na rad.

IZGRADNJA KOALICIJA RAZLIČITIH DRUŠTVENIH SKUPINA SA ZAJEDNIČKIM ISKUSTVOM MARGINALIZACIJE

Otvorenost rasprava tijekom akcijskog istraživanja omogućila je i razgovor o preprekama i prednostima stvaranja savezništava preko granica određenih društvenih skupina. Dok je, s jedne strane, samoorganiziranje pretpostavka preuzimanja kontrole nad vlastitim životima i utjecaja na društvo, s druge strane, kao što je i jasno naglašeno u zaključcima *Nacionalne konferencije*, unutar kompenzaciskog modela zbrinjavanja, samoorganiziranje, unatoč trudu i najboljim namjerama, može pogodovati marginalizaciji. Naime, zauzimanje društveno zadano prostora, bez pokušaja osvajanja moći i promjene institucionalnih praksi, uz istodobnu ovisnost o državnom financiranju, gdje se druge udruge, ali i skupine, nužno percipiraju kao konkurenca za i tako male finansijske resurse, stavlja udruge u ulogu održavanja *statusa quo*, pri čemu se dolazi do produbljivanja samoidentifikacije s vlastitom teškoćom, odnosno viktimizacije, koja postaje isključivo sredstvo pregovaranja za resurse. Primjer takvog nesretnog i neželjenog ishoda, u biti dobrih namjera, su različiti klubovi osoba s teškoćama koji djeluju kao jeftini dnevni centri za lude koji su u produktivnom društvu višak, gdje ne postoji dovoljna svijest o važnosti istodobnog osnaživanja članova za preuzimanje odgovornosti za vlastiti život i zastupanje vlastitih prava, kao ni svijest o važnosti izlaska u javnost i komunikacije s drugim akterima.

Samoorganiziranje, temeljeno na principima afirmacije ljudskih prava, a time i stvaranja prilika za ostvarenje svakog pojedinca i pojedinke u nizu raznolikih društvenih situacija, na temelju informiranih, autonomnih odluka o svom životu i životu svoje zajednice, nužno otvara bezbrojne mogućnosti za suradničko djelovanje, osvajanje novih društvenih i političkih prostora, a time i za smanjenje ovisnosti o skrbi države i jednog izvora financiranja. Istodobno se stvara novi kanal za smanjenje općenite marginalizacije u društvu, time što same marginalizirane grupe, povezujući se i zajednički osvještavajući predrasude (kojih nitko nije lišen), postaju njezini sustavni razgraditelji. Primjeri takvog djelovanja sve su brojniji, poput povezivanja žena s tjelesnim teškoćama i žena žrtava obiteljskog nasilja, kao i koaličijsko djelovanje pet udruga osoba s različitim tipovima tjelesnih teškoća u svrhu promjena modela državnog financiranja, ili pak zajedničke

direktne akcije studentskih udruga Korak i Šišmiš koje uspješno surađuju s *mainstream* studentskim, zelenim, mirovnim i kulturnim udrugama, kao što je bio slučaj s prosvjednom povorkom za otklanjanje fizičkih barijera. Primjer Hrvatske udruge za školovanje pasa vodiča i mobilitet pokazuje kako upravo fokus na ljudsko pravo – slobodnog, samostalnog kretanja, a time i društvene mobilnosti – prirodno stvara suradničke odnose s drugim skupinama, poput gluhoslijepih osoba, osoba u invalidskim kolicima i djece s kompleksnim psihomotoričkim teškoćama. Ta je udruga do te mjere fokusirala svoje djelovanje na javnost, da je deset godina nakon svog nastanka izvor znanja drugim udrugama, bez obzira na područje djelovanja, o tome kako stvoriti niz suradničkih odnosa, od medija, preko poslovnog sektora do stručnih institucija, istodobno ne odustajući od svoje temeljne poruke da poštovanje, potpora i ravnopravna suradnja s osobama s teškoćama nije pitanje milosrđa, nego poštovanje vrijednosti ljudskih prava i pozitivnog zakonodavstva.

Prilike za daljnja povezivanja i zajedničku razgradnju kulturnog rasizma su mnoge – od promocije reproduktivnih prava žena iz različitih skupina, primjerice feministkinja i žena s fizičkim i/ili intelektualnim teškoćama, čija je kontrola nad vlastitim tijelima sustavno i drastično ograničena, do utjecanja na veću otvorenost *mainstream* udruga i institucija. Stoga se nameće zaključak kako je zajednička odgovornost svih dijonika u suvremenom hrvatskom društvu, od nacionalnih i lokalnih institucija, preko organizacija civilnog društva – kako onih *mainstream*, tako i onih koje okupljaju različite marginalizirane skupine – do svakog pojedinaca i pojedinke da u svim svojim društvenim interakcijama osvještavaju i razgrađuju kulturni rasizam. U tome veliku političku odgovornost – riječ je naime o političkom procesu – imaju upravo organizacije i inicijative civilnog društva na razini zajednica, koje stvaraju autonomne prostore za alternativne modele odlučivanja, potpore i uključivanja, pri čemu je ključan pomak sa statične tolerancije »drukčijih i nestandardnih« na dinamično upoznavanje »različitih, jedinstvenih i jednakopravnih«. Jedino na taj način moguće je ostvariti utjecaj na ključne nacionalne politike i njihovu utemeljenost na konceptu ljudskih prava, što će Hrvatskoj omogućiti napredak na ljestvici demokratskih, socijalno osjetljivih država.

Literatura

- Grašo, Tea, Kan-Darko Pauković i Ruža Pršlja (2004). *Otvorenost udruga građana prema marginaliziranim skupinama – izvještaj o istraživanju*. Zagreb: Centar za mirovne studije (neobjavljen završni rad polaznika Mirovnih studija 2003/04).
- Kuzmanić, Tonči A. (2002). »Post-socialism, Racism and the Reinvention of Politics«, u: Pajnik,, Mojca (ur.) *Xenophobia and Post-Socialism*. Ljubljana: Mirovni Inštitut.
- Riddel, Sheila and Nick Watson (2003), »Disability, Culture and Identity: Introduction«, u: Riddel, Sheila and Nick Watson (eds.) *Disability, Culture and Identity*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Zovko, Gojko (2000). »Socijalna skrb o invalidima u Republici Hrvatskoj«. *Revija za socijalnu politiku*, 3–4: 273–287.

JASMINA PAPA

ROMI, MARGINALIZACIJA I RAZVOJ ZAJEDNICA

UVOD

Ovaj rad proizašao je iz višegodišnjeg iskustva suradnje s nekolicinom romskih inicijativa i udruga koje je tijekom trajanja ovog projekta dodatno prošireno uvidima u djelovanje drugih aktera (Ured za nacionalne manjine RH, Poglavarstvo Grada Čakovca, Hrvatski helsinski odbor, Institut *Otvoreno društvo*), raspravom na savjetovanju koje je organizirano za potrebe istraživanja (Čakovec, lipanj 2004), posjetama zajednicama u kojima se razvijaju inicijative Roma, te praćenjem medijskih napisa i javnih rasprava/okruglih stolova koji su se bavili pitanjima položaja romskih zajednica. Mnogobrojne dileme s kojima sam se susretala u tom radu proizlaze iz različitog identiteta, ali nadasve iz strukturalno različitih pozicija i odgovornosti za učinke djelovanja koji mogu izazvati nemamjeravane negativne posljedice, i to prvenstveno za same romske zajednice. Stoga je i sam tekst osmišljen tako da se što

JASMINA PAPA diplomirala je socijalni rad pri Studijskom centru za socijalni rad Pravnog fakulteta u Zagrebu te magistrirala političke znanosti na Central European University u Budimpešti. Dugi niz godina surađuje s domaćim i međunarodnim organizacijama koje se bave promicanjem prava osoba iz marginaliziranih skupina, posebice Roma.

E-mail: jpapa@zamir.net

je više moguće izbjegava govoriti o ili u ime romskih zajednica. Umjesto toga, nastojala sam osigurati prostor u kojem Romi govore o vlastitom djelovanju i vizijama. Tako su nastali *Portreti aktivistkinja*, zabilježeni na osnovi kazivanja Ramize Memedi i Senije Seferović, i prikaz udruge Romi za Rome, na osnovi razgovora s Bajrom Bajrićem, voditeljem udruge. Duško Kostić iz Baranjskog centra za civilne inicijative pripremio je prikaz inicijative koju vodi u Belom Manastiru.

KONTEKST

Romi u Hrvatskoj su i nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije živjeli kao »zaboravljeni« manjina sve do sredine 1990-ih. Razlozi tome su višestruki.

Hrvatska je, povijesno gledano, uvijek imala relativno mali postotak Roma. Prema popisu stanovištva iz 2001. godine 9463 osobe u Hrvatskoj se identificiralo kao Romi. S obzirom na složenost vezanu uz etničku identifikaciju u Hrvatskoj, te na stigmu koja se povezuje uz samo-identifikaciju i pripadnost romskoj manjini, opće je prihvaćena činjenica da službeni podaci prikazuju višestruko manji broj Roma. U nedostatku točnih, službenih podataka, uvriježilo se koristiti procjene Vijeća Europe i Europskog centra za prava Roma (ERRC), prema kojima u Hrvatskoj živi 30000 – 40000 Roma. Usporedbe radi, prema službenim podacima iz 2002. godine, u Srbiji živi 108193 Roma, dok je procjena stvarnog broja između 450000 – 500000. U Bosni i Hercegovini je prema popisu stanovništva iz 1991. godine živjelo 8864 Roma, a procjene iz 2000. godine govore o 30000 – 60000 Roma.

Razlozi podcijenjenosti broja Roma u službenim podacima možda su više vezani uz pitanje nacionalnosti/državljanstva u prijeratnoj Jugoslaviji, kada je federalno (jugoslavensko) državljanstvo imalo primat nad republičkim. K tome, Romi su se, kao ekonomski migranti, selili, što je u nekim slučajevima rezultiralo nemogućnošću stjecanja državljanstva novoformiranih država. Takav je bio slučaj i u Hrvatskoj 1991. godine, u kojoj je pravna, administrativna i praktična regulativa stjecanja državljanstva bila složena, a k tome i diskriminatorna prema Romima.

Rat(ovi) od 1991. do 1995. godine na poslijejugoslavenskim prostorima dodatno su marginalizirali ionako marginalne rasprave o ljudskim pravima Roma, zbog drugih prioritetnih pitanja. O položaju Roma različiti akteri počinju intenzivnije raspravljati u drugoj polovici 1990-ih. Može se reći da je osnovni poticaj došao od strane međunarodnih aktera i donatora, iako je svijest o potrebi sustavnog propitivanja višestrukih problema koji priječe procese razvoja i primjene anti-diskriminacijskih praksi i mjera radi unapređivanja položaja Roma postojala i na strani Vladinih institucija i nevladinih organizacija (romskih i neromskih).

Okvir 1: Predrasude o Romima

(Preuzeto i preuređeno iz: Petrova, D., 2003, *The Roma: Between a Myth and the Future*)

1. Romi nemaju države

Rasprostranjeno je vjerovanje kako Romi nemaju osjećaj pripadnosti zajedničkoj državi, jer nikad nisu pokušali stvoriti vlastitu državu u Europi te nemaju teritorijalnih aspiracija. Međutim, Romi su u Europu došli kasno, kad su se već formirale države te nisu imali prilike niti moći iskazati svoje teritorijalne pretenzije. Tijekom 20. st. izjašnjavanju se i kao državljeni zemlje u kojoj žive. U novije se vrijeme promiče ideja o Romima kao europskoj manjini, koja ide korak dalje od klasične ideje pripadnosti nacionalnoj državi.

2. Romi ne sudjeluju u vojnim aktivnostima

Uvjerenje da Romi nisu nikad bili vojnici, te da nikad nisu sudjelovali u ratnim aktivnostima također je široko rasprostranjeno. No, povjesni dokumenti ukazuju na to da su Romi sudjelovali kao vojnici u ratovima još u srednjem vijeku. U Hrvatskoj ima Roma koji su sudjelovali u prošlom ratu, a nedavno je registrirana i udruga Roma branitelja.

3. Romi nemaju jezik

Jezik/ci Roma često se opisuju kao niz dijalekata koji onemogućavaju međusobnu komunikaciju. Razlike među romskim dijalektima nisu veće od onih koje postoji u npr. dijalektima talijanskog ili njemačkog jezika, no mnogi percipiraju romski kao klaster dijalekata, a ne kao »pravi jezik«, jer tako potvrđuju predrasudu da je riječ o jeziku »divlje populacije«, za razliku od standardiziranih jezika »civiliziranih« naroda (Courthiade, 2003).

4. Među Romima nema solidarnosti

Često se govori o fragmentaciji političkih napora Roma koja rezultira neefikasnošću. Fraza »ciganska posla« koristi se u mnogim jezicima (pa i u hrvatskom) kao sinonim za svađu, iracionalnu komunikaciju, nedostatak povjerenja, ogovaranje i napadanje s leđa. Riječ je, zapravo, uvelike o učincima procesa marginalizacije i natjecanja za ograničene resurse, pri čemu se na primjeru romskih grupa na najjasniji način ogledaju procesi koji se odvijaju i u većinskim zajednicama. Istovremeno se umanjuju već postignuti napor romskih zajednica usmjereni prema zajedničkom djelovanju.

5. Romi su, ipak, nomadi

Romi srednje i istočne Europe žive sjedilačkim životom. Samo dio Roma u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Irskoj i Italiji su nomadi. No, romantična fantazija o Romima

kao nomadima, u kojoj je sloboda percipirana kao bezbrižnost, i dalje živi kroz stereotipe prema kojima se nomadska svijest sjedilačkih Roma ogleda u njihovoj nezainteresiranosti za dugoročnu sigurnost, dok se obrasci potrošnje (»danas potroši ono što imaš«) percipiraju kao svjesni izbor. Pritom se rjeđe otkrivaju uzroci takvog stanja koji su povezani s elementarnim siromaštvom, nepostojanjem službenih izvora kreditiranja i nepostojanjem dugoročnih institucionalnih mjera za zapošljavanje.

6. Romi su kriminalci

Rome se često opisuje kao lopove i kriminalce, a u prilog takvih izjava navode se statistički podaci prema kojima Romi u većem postotku sudjeluju u izvršenju kaznenih djela nego ne-romska, većinsko stanovništvo. Činjenica da Romi vrše kaznena djela ne može se zanemariti, no u većini je slučajeva riječ o kaznenim djelima (džeparenje, krađe i sl.) čija je vidljivost veća nego kad je riječ o npr. korupciji ili financijskim prijevarama. Pri tome treba uzeti u obzir prirodu kaznenih djela koje Romi vrše, kao i činjenicu da su vrlo često istovremeno i žrtve (objavljivanje etniciteta/identiteta počinitelja kaznenog djela, diskriminatori postupci tijekom procesuiranja i izvršenja kazne).

7. Romi se ne žele integrirati

Stereotip o nepostojanju želje za integracijom zasnovan je na povijesnom iskustvu, prema kojem je romska kultura bila relativno zatvorena, što je i razumljivo, s obzirom da je stalno bila izložena raznovrsnim rizicima. No, novija istraživanja ukazuju da, ako postoji izbor, Romi biraju integraciju radije nego život u paralelnom svijetu.

Usvojeni pristupi i strategije za rješavanje nepovoljnog položaja Roma fokusirani su na pitanje statusnih prava, odnosno na državljanstvo i obrazovanje, a puno manje na socijalna prava. Može se reći da i dalje postoji tendencija prema kojoj se objašnjenja za probleme Roma pronalaze unutar same romske zajednice, a vezana su uz održavanje kulture siromaštva i niskih očekivanja, što pokazuju i radovi o društvenom položaju Roma, čiji broj raste od kraja 1990-ih.

Vrlo su rijetki radovi čiji je fokus na sustavima i strukturama, koji, kao cjeline, priječe, odnosno potiču procese integracije. Pri tome se glavnina dostupnih analiza odnosi na izolirana područja, poput obrazovanja ili niskog ekonomskog statusa, odnosno na stavove i predrasude djelatnika u obrazovnom sustavu, zdravstvenoj i socijalnoj skribi, policiji ili drugim institucijama. Uz to, podaci o siromaštvu u romskim zajednicama su nedostatni. Prema nalazima studije Instituta za društvena istraživanja »Ivo Pilar«, problem koji Romi najčešće spominju je »loša materijalna situacija« s kojom se nosi 61-91% domaćinstava (Štambuk, 2000). Takvi nalazi potvrđuju tezu da se Romi u Hrvat-

skoj, kad je riječ o siromaštvu, ne razlikuju od Roma koji žive u drugim srednje i istočno europskim zemljama, a prema kojoj su »Romi siromašniji od ostalog stanovništva i istodobno češće u opasnosti da postanu siromašni« (Ringold, 2000: 10).

Malo je pažnje posvećeno analizama odnosa romskih i većinskih zajednica, oblicima njihovih organiziranja i suradnje u kontekstu društvenog razvoja koji karakteriziraju različite i složene interakcije lokalnih, regionalnih, nacionalnih, međunarodnih i nadnacionalnih aktera. Svrha ovog rada je istaknuti procese koji doprinose mobilizaciji romskih zajednica i odnose koje oni uspostavljaju s različitim akterima. Pritom valja imati na umu da se na etnicitetu zasnovan pristup rješavanju problema dosad nije pokazao djelotvornim. Stoga će naglasak biti stavljen na objašnjenja zasnovana na nejednakosti pristupa ograničenim resursima te strukturalnim i političkim odrednicama koje uvjetuju proaktivno djelovanje romskih inicijativa.

MNOGOSTRUKI IDENTITETI

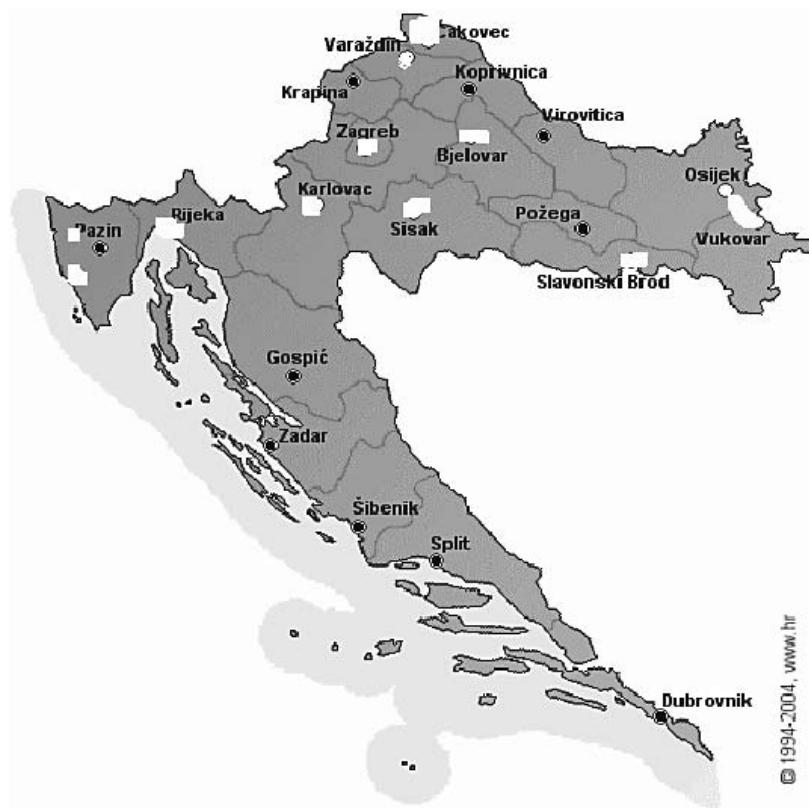
Tijekom stoljeća razvijen je cijeli niz slika u čijem žarištu su predrasude prema Romima. Generacije naraštaja su kreirale slojeve slika za kojima je svatko mogao posegnuti kako bi objasnio svoje akcije, bilo da se radi o odbacivanju ili asimilaciji... Zapravo, Rome se rijetko prikazuje onakvima kakvi jesu, naprotiv, portretira ih se onakvima kakvi bi trebali biti, iz političkih razloga ili zato da bi se mogli nositi s njima. (Liegeois, 2003: 15)

Romske se zajednice poimaju prvenstveno kao kategorijalne zajednice nevezane uz određeno područje, »obično nastale temeljem interesa za ostvarivanjem određenih prava, a pripadnici takvih zajednica su nerijetko okupljeni u različite organizacije i udruge« (Žganec, 2003: 51). Ovakvo određenje romskih zajednica u prvi plan stavlja nastojanja za ostvarivanjem prava, no poteškoće se javljaju ako se pritom ne uzme u obzir raznolikost romskih zajednica. Zanemarivanje, odnosno reduciranje raznolikosti romskih identiteta na od većine pretpostavljeno »romstvo«, predstavlja jednu od glavnih poteškoća u komunikaciji između većinskog stanovništva, odnosno institucija, i romskih zajednica.

Osim kategorijalne odrednice zajednica, u obzir treba uzeti i teritorijalnu, budući da su za pristup resursima i ostvarivanje prava nužne interakcije s upravno-politički definiranim tijelima koja imaju nadležnost unutar administrativno utvrđenih teritorijalnih granica. Uz to, teritorijalna odrednica može se, u određenoj mjeri, primijeniti i pri poimanju romskih zajednica, zato što je često riječ o zajednicama koje su prostorno izdvojene od zajednica neromskog stanovništva. Povezivanjem kategorijalne i teritorijalne odrednice pojma *zajednica* na razini administrativno utvrđenih granica lokalnih

zajednica moguće je jasnije sagledati natjecanje za ograničene resurse u definiranim prostorima koji su uvelike obilježeni političkim prilikama.

Teritorijalna raspršenost romskih zajednica u Hrvatskoj, prikazana na karti, temelji se na podacima o broju Roma po županijama, prema popisu stanovništva iz 2001. godine. Najveći broj Roma živi u Međimurskoj županiji (2 887), u Gradu Zagrebu (1 946), Osječko-baranjskoj (977), Sisačko-moslavačkoj (708), Istarskoj (600), Primorsko-goranskoj i Brodsko-posavskoj (589 i 586), te u Varaždinskoj županiji (448). U većini ostalih županija živi od 4 do 230 Roma (Državni zavod za statistiku, 2001).

Razlike koje postoje među Romima, a proizlaze iz etničkih, vjerskih, jezičnih i prostornih karakteristika i zanimanja kojima su se tradicionalno bavili, u novije vrijeme opisuju brojni autori. Sve se češće govori o kaleidoskopu ili mozaiku romskih grupa, umjesto o jedinstvenoj zajednici. Tako Ringold kaže da je »karakteristika koja definira Rome njihova različitost« (Ringold, 2003). Isto vrijedi i za Hrvatsku, u kojoj se Romima određeni identiteti pripisuju, ili se pak oni sami izjašnjavanju u smislu takvih različitih identiteta.

Prijepori vezani uz identitete i njihova obilježja ne postoje samo u romskim zajednicama; oni su uobičajeni unutar različitih grupa ljudi. Njih, međutim, često eksploriraju različiti »autoriteti« iz različitih razloga i s različitim namjerama, što rezultira dodatnim podrivanjem položaja i artikulacije zajedničkih interesa grupe. Pri tome je naglašeno markiranje razlika zasnovanih na samo-proklamiranim ili nametnutim identitetima, umjesto naglašavanja potrebe za pronalaženjem progresivnih zajedničkih karakteristika. Razlike zasnovane na etnicitetu, koje se primarno ističu, koriste prvenstveno neromima kao okvir unutar kojega je moguće razumijevati način života i iskustva Roma. No, identiteti Roma su neodvojivi od povjesnih iskustava, interakcija s većinskim stanovništvom, migracija i veza koje se uspostavljaju na (nad)nacionalnoj razini.

Rome se u Hrvatskoj često razlikuje na osnovi jezika koje govore. Bajaškim (*ljimba d'bjaš*), koji se razvijao pod jakim utjecajem starorumenjskog jezika, govore grupe Roma koje su se, nakon oslobođenja iz rumunjskog rostva, naselile uglavnom u Međimurju, dijelovima Podravine i Baranji. Sama riječ *beash* znači rudar, a običaji koje grupa prakticira u osnovi su isti kao i običaji drugih romskih grupa (CoE, 2003). *Romani chib*, koji potječe iz indoeuropske skupine jezika, koriste druge grupe koje žive u različitim dijelovima Hrvatske, uglavnom u blizini ili u većim gradovima. Rome se razlikuje i po tome iz koje su republike bivše Jugoslavije došli u Hrvatsku, a ponekad se po toj osnovi i organiziraju. Tako postoje udruge koje uglavnom okupljaju Rome koji su doselili iz Bosne i Hercegovine, Makedonije i s Kosova.

Često se termin Romi rabi i za označavanje grupe koje se same ne identificiraju kao Romi, kao što su Aškalije, koji su došli s Kosova i govore albanski, a čije kulturne prakse predstavljaju mješavinu romskih i albanskih običaja. Na Kosovu ih je većinsko stanovništvo percipiralo kao Rome, a tako ih percipira i većina Roma i neroma u Hrvatskoj.

Gовори се i o razlikama zasnovanim na vjeroispovjeti: hrvatski Romi su katoličke, pravoslavne ili islamske vjeroispovjeti. Rjeđe se говори o različitostima koje proizlaze iz tradicionalnih podjela zasnovanih na zanimanjima kojima su se bavile određene romske grupe. Inicijativa za samoorganiziranje Roma na osnovi navednih identitetskih odrednica opisana je, ali i odbačena kao mogućnost, u listu *Romska istina* (Romengo Čaćipe):

... oni bi [odnosi se na grupu Roma, op. a.] podijelili hrvatske Rome po plemenima i nekadašnjim zanimanjima (Lovari, Čergari, Kalderići, itd.), po nacionalnoj priпадnosti (Albanci, Makedonci, Rumunji, Bajaši, Srbi, Sinti itd.), te po religijama (katolici, pravoslavci, muslimani, ateisti, itd.)... Nema podjele Roma po plemenima, bivšim zanimanjima, religijama i lokalitetima u kojima žive ili su živjeli, jer su hrvatski Romi jedan narod... (Romengo Čaćipe, dvobroj 11 i 12, godina VII, listopad 2002)

Neke su identitetske odrednice Romima pripisane od strane neromskog stanovništva. One su i promjenjive, bilo da je riječ o onima koje osobe i grupe same izabiru ili su im nametnute, a vrlo često ovise o vanjskim utjecajima. To, međutim, ne znači da ih se Romi u potpunosti odriču, odnosno da ih ne nadopunjaju vlastitim percepcijama.

Courtade (2003) navodi kako se Romima/Romkinjama tijekom različitih životnih razdoblja nudi niz različitih percepcija o njihovim identitetima: od onih koje su zasnovane na obiteljskoj tradiciji, preko percepcija neromske okoline o identitetu Roma, do onih koje imaju predstavnici različitih institucija, odnosno »autoriteta«. Tako različite, pripisane identitete Romi rabe kako bi se prilagodili sugovornikovim očekivanjima i ostvarili što uspješniju komunikaciju.

Često se ističe kako među samim Romima postoji nesuglasje oko osnovnih karakteristika »romstva«, što se podupire različitim primjerima. Jedan od takvih primjera je primjer Roma u Mađarskoj koji govore romski i misle da su oni »pravi Romi« (*ćaće Roma*), za razliku od Roma koji govore mađarski. I u Hrvatskoj se oko pitanja jezika lome koplja, pa različite romske zajednice često postavljaju pitanje jesu li Bajaši pravi Romi, ili taj termin treba biti rezerviran samo za one koji govore *romani chib*, odnosno koliko su Romi i oni koji ne govore ni jedno od ta dva narječja. Odnosi među Romima koji su u Hrvatsku dolazili iz različitih republika bivše Jugoslavije, i odnosi između tradicionalnih vođa zajednica i »novih« predstavnika, čiji se položaj iskristalizirao unutar civilnog društva, također se često navode kao sporne točke unutar romske zajednice. Pri tome se napominje kako romsku zajednicu, kao od neroma prepostavljenu cjelovitu kategoriju, opterećuju trzavice i nesuglasja koja otežavaju uspostavu efikasne komunikacije i produktivne suradnje.

Jedan od prevladavajućih identiteta koji se Romima pripisuje u javnom i institucionalnom diskursu zasniva se na tezi o kulturi siromaštva. Prema toj tezi siromašni razvijaju vlastiti vrijednosni sustav i kulturu koju karakteriziraju niska očekivanja i različiti oblici društveno neprihvatljivog ponašanja. Jednom formirana, kultura siromaštva prenosi se s roditelja na djecu te tako postaje prihvaćeni vrijednosni obrazac siromašnih zajednica.

Stajališta zasnovana na takvoj tezi naglašavaju utjecaj kulture, nasuprot strukturalnim problemima poput uzroka siromaštva. Pritom se siromaštvo izjednačava s društveno neprihvatljivim oblicima ponašanja, što u krajnjoj liniji rezultira okrivljavanjem siromašnih za situaciju u kojoj se nalaze. Objasnjanje položaja Roma u smislu kulture siromaštva, odnosno kreiranje mjera i programa na toj osnovi, dovodi do toga da Romi postaju objekti nad kojima se oni provode, a ne aktivni subjekti s mogućnošću kreiranja, provođenja i praćenja mjera i programa.

Rodni identiteti

Tema rodnog identiteta sama se po sebi nametnula kao zaseban dio, ponajviše zbog činjenice da se o njoj puno rjeđe raspravlja nego o drugim identitetetskim karakteristikama Roma. Međutim, Romkinje u Hrvatskoj još od kraja 1990-ih ulažu napore u promociju ženskih prava unutar svoje, ali i većinske zajednice. Romske su aktivistkinje doprinijele

nastanku ovog teksta, među ostalim, i ocrtavši odrednice životnih situacija većine Romkinja: uloge rodnih identiteta muškarca i žene u romskim zajednicama, nasilja u obitelji, seksualnih tabua, nejednak pristup obrazovnim, zdravstvenim i uslugama socijalne skrbi, kao i relativno nerazumijevanje rodno/etničke diskriminacije od strane većinskih organizacija za ženska prava (vidi Prilog Portreti aktivistkinja). Istodobno, iskazi govore o tome kako su Romkinje često razočarane, jer se njihove probleme percipira prvenstveno kao etničke i kulturnalne. Rijetko se govori o tome da su problemi Romkinja uvelike slični i/ili isti onima neromkinja, kao što su neravnopravnost na tržištu rada, obiteljsko nasilje, suženi prostor za otvaranje gorućih pitanja unutar vlastite i većinske zajednice.

Oba iskaza govore o ženama koje brinu o zadovoljavanju potreba cijele obitelji. Njihov materijalni doprinos može biti minimalan, ali se očekuje da bude redovit. Iako izravno ne govore o ekonomskim doprinosima muškaraca, može se iščitati kako njihovi doprinosi variraju, te je za pretpostaviti kako se i u hrvatskom kontekstu može primijeniti analiza tradicionalne rodne uloge romskog muškarca koju je opisala Mršević: »[njemu je] ostavljen prostor da sanja velike snove..., kao i »dužnost« da pribavlja sredstva za velike kućne izdatke, kao što je izgradnja kuće, kupovina automobila i sl.« (Mršević, 2004: 13). Unatoč tome što upravo žene brinu o svakodnevnom preživljavanju obitelji, one nemaju prava donositi odluke niti o vlastitom životu.

Često suočene s nasiljem u obitelji, neke se žene mire s takvim položajem. Upravo su na tom području romske aktivistkinje napravile velike pomake, promovirajući pravo na život bez nasilja, istovremeno inzistirajući da nije riječ o obrascima ponašanja zasnovanim na romskoj tradiciji i prisutnim samo među Romima. O snazi koja je trebala da se javno progovori o nasilju nad Romkinjama u kontekstu romskog pokreta za ljudska prava govori i istaknuta aktivistkinja iz Makedonije, Azbijja Memedova: »U početku je bilo jako teško govoriti o nasilju i drugim kršenjima ljudskih prava Romkinja. Bojale smo se da će neromi okriviti cijelu romsku zajednicu za probleme o kojima smo otvoreno govorile« (Memedova, 2003:13). Međutim, Memedova također ističe kako je, unatoč višegodišnjim naporima koje romski civilni pokret ulaže u promoviranje i zaštitu prava Roma, i dalje očigledan nedostatak rodne perspektive.

Ženske romske organizacije u Hrvatskoj fokusiraju svoje napore na osnaživanje i edukaciju žena u području zdravstvene zaštite i reproduktivnih prava, nasilja u obitelji te obrazovnih programa, podižući svijest o važnosti pismenosti i potrebi za uključivanjem djece u formalni školski sustav. No, i tu do izražaja dolazi konflikt između očekivanja zasnovanih na karakteristikama tradicionalnih uloga identiteta i potrebe žena za emancipacijom od takvih očekivanja. Pritom se romske aktivistkinje nose s vrijednosnim sustavima i patrijarhalnim stavovima vlastite obitelji i zajednice te patronizirajućim odnosom, kako muških aktivista, tako i većine. Naime, položaj žena/Romkinja obilježen je istodobno dvjema osnovnim odrednicama: »tradicijom« obiteljskog načina života kojega bi one trebale biti »čuvarice i prenositeljice« i potencijalom da prekorače rodne norme koji zajednica onemogućava (Bhatt, 1994).

Malobrojne zagovarateljice prava Romkinja, unatoč činjenici da su marginalizirane unutar zajednice, izložene su netoleranciji većine, te se nalaze na raskrižju rodne i etničke diskriminacije. Sažimajući trenutni razvoj vezan uz ženska prava i rodno/etničku diskriminaciju aktivistkinja, Kocze kaže: »Niti pokret za ljudska prava Roma, niti pokret većinskih (op. a.) organizacija za ženska prava ne artikuliraju pitanja rasne i rodne diskriminacije s kojima se istodobno suočava većina Romkinja« (Kocze, 2003).

Višeglasje, solidarnost i povjerenje

Razumijevanje povezanosti romskih grupa, usmjерeno na nadilaženje pojednostavljenog pristupa politikama o identitetima, mora uzeti u obzir odnose između potlačenih i dominantnih grupa. Povezanost romskih grupa zasniva se na zajedničkoj kulturi i jeziku, a nadasve na iskustvu isključivanja i potlačenosti koje pridonosi stvaranju vrlo intenzivnih unutargrupnih veza. Naime, grupe i zajednice zasnovane na identitetima 'čuvaju' svoj identitet određujući se spram 'drugoga' i fokusirajući se na iskustva isključenosti, što može rezultirati zatvaranjem.

Dodatnom gomilanju frustracija, kao i razvoju i usvajanju isključivih praksi, kad je riječ o grupama kao što su romske, pridonosi sustavno nijekanje dostupnosti resursa, moći i prava, dodatno otežano činjenicom da se istovremeno javlja više glasova koji govore o tim iskustvima, a koje većinska zajednica ne zna ili ne može razumjeti, te ih stoga percipira kao nejedinstvene. Kad se to dogodi, dominantna, većinska grupa počinje gubiti osjećaj pritiska za potrebu propitivanja i promjene vlastitih stavova i ponašanja prema potlačenim/manjinskim grupama (Phillips, 1994).

Organiziranje različitih grupa koje osjećaju da su potlačene i artikuliranje njihovih iskustava izuzetno je važno u procesu osnaživanja, uz istovremeno istraživanje mogućnosti za dodatnu reprezentaciju takvih grupa kako bi se stvorili uvjeti koji promoviraju jednakopravnost. Ako se ta dva procesa ne odvijaju paralelno, samo naglašeno promoviranje autonomije višeglasja može dovesti do razvoja fragmentirane politike koja prijeći stvaranje koalicija za promjene. Uz ta dva procesa na unutargrupnoj razini vežu se i pitanja uspostave odnosa povjerenja i solidarnosti. Odnose povjerenja moguće je poimati kao prevladavajuće društvene veze koje omogućavaju izražavanje kolektivne snage i propitivanje dominantnih diskursa, kako među različitim romskim grupama, tako i između romskih i neromskeh organizacija civilnog društva i institucija. Jedan od puteva za postizanje povjerenja uključuje i artikuliranje unutargrupne solidarnosti zasnovane na zajedničkim interesima koji nadopunjavaju specifične, ali ne zanemaruju vrijednosti različitih identiteta (Weeks, 1994).

Proces samoorganiziranja Roma već duži niz godina obilježen je težnjom za postizanjem konsenzusa o osnovnim zajedničkim interesima, koja se u praksi teže ostvaruje, što onemogućuje zajedničko djelovanje. Tako jedan od istaknutih predstavnika Roma piše:

Mislim da je između romskih udruga veoma slaba suradnja na svim nivoima, a bez dogovora i timskog rada nema i ne može biti rezultata. Čini mi se da su se pojedinci »osamostalili«, ali ne u svrhu dobrobiti Roma, već u neke, samo njima znane svrhe, čak u privatizaciju udruge, što kod Roma dovodi do nezadovoljstva i nameće niz pitanja koja moramo hitno riješiti... Nesloga je nekada otvorena, a nekada se samo naslučuje, ali u svakom slučaju postoji. (Mešić: 17, Romengo Čaćipe, dvobroj 11 i 12, godina VII, listopad 2002)

Dvije godine kasnije, tekst neromskog aktivista za ljudska prava donosi radikalniji prikaz situacije:

Treba, upravo radi ljudskih prava konkretnih četrdesetak tisuća Roma u Hrvatskoj, pogledati istini u oči i problem nazvati pravim imenom: većina lidera romskih udruga paraziti su vlastite zajednice koji koriste nesreću i podređeni položaj vlastitih sunarodnjaka za promicanje svog privatnog biznisa... Bilo koja zajednica, puna siromaštva, nepismenosti i patologije svake vrste, idealno je tlo za mešetare humanitarne pomoći koji, kombinacijom obećanja i ucjena, drže pripadnike zajednice u nekoj vrsti trajne ovisnosti koja je nužna za nastavak biznisa. Zato se problem romskih lidera može proširiti i na određene lidere drugih NGO-a i humanitarnih organizacija u Hrvatskoj, te se možemo zapitati jesu li ratne strahote, siromaštvo i nedostatak pravne države autentični motivi njihove mobilizacije ili je to bilo nešto drugo? Možda je otužna priča o romskim liderima samo radikalna grimasa u ogledalu hrvatskih prilika (Munjin: 7, Zarez, srpanj 2004).

Oba aktivista, iz različitih pozicija, govore o etničkim (manjinskim i većinskim) elitama koje prisvajaju moć, dajući prioritet vlastitim klasnim pred etničkim i interesima općeg dobra. Prvi je citat unutar romske zajednice prihvaćen kao poziv za nošenjem s i obuzdavanje diferencijacije koja proizlazi iz, izvana i iznutra ispolitiziranih, politika identiteta. Drugi je dočekan s otvorenim neprijateljstvom i pitanjem imaju li neromi pravo zadiranja u složene unutargrupne procese koji ionako, velikim dijelom, ovise o percepcijama i međusobno konfliktnim, promjenjivim i nedovoljno artikuliranim intervencijama dominantnih grupa i struktura. Odnos prema etnicitetu u prvom je citatu, više nego u drugom, izdvojen od ostalih društvenih odnosa, tj. odnosa s pripadnicima drugih etničkih grupa i većine. Međutim, i u prvom i u drugom slučaju etnicitet je moguće doživjeti kao ekskluzivno vlasništvo etničke grupe (i većinske i manjinske), čiju sliku treba dotjerati, prikazati i promicati na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom političkom i donatorskom tržištu (Bhatt, 1994).

Pitanje unutargrupne solidarnosti i izgradnje povjerenja preko granica dominantno-manjinsko ostaje ključno za pokretanje promjena. Pri tome je nužan odmak od pozicije »žrtve«, kao i odmak od stajališta kojima se »žrtvu« okrivljava za njen položaj. Naime, pozicioniranje različitih društvenih grupa ostvaruje se kroz njihove međuodnose, tako da će se bilo koja vrsta pristrandosti ili predrasuda koja postoji kod jedne grupe vrlo vjerojatno u nekom aspektu ogledati i u drugoj/suprotstavljenoj grupi (Phillips, 1994). Neka vrsta zaledene tolerancije različitosti, u kojoj svaka zajednica ili podgrupa živi

izolirano od drugih, održava se u pojedinim sredinama stvarajući privid suživota ili suglasja, i nimalo ne pridonosi propitivanju asimetrije moći i procesu međusobnog pregovaranja o zajedničkim ciljevima koji nadilaze, ali i uključuju i uvažavaju različitosti.

RAZVOJ ZAJEDNICA, LJUDSKA PRAVA I SOCIJALNA ISKLJUČENOST

Ovaj dio teksta istražuje, i na uopćenoj i na specifičnoj razini, borbu za prava i resurse s kojima se suočavaju romske zajednice u Hrvatskoj. Budući da je socijalna isključenost višedimenzionalni proces relacijske prirode, važno je istražiti njenu dinamiku na različitim razinama i u različitim područjima. Pritom bi trebalo izbjegići zamke koje proizlaze iz strukturalnog pesimizma, prema kojem će Romi uvijek biti u nepovoljnem položaju, ali i idealističkog optimizma koji od pojedinačnih, izoliranih programa/projekata očekuje dugoročne, obuhvatne posljedice.

Koncept socijalne isključenosti u ovom radu pomaže osvjetljavanju složenih procesa, dinamike i rutina postojećih sustava i struktura, uključujući pristup Roma resursima, ali i interakcije s lokalnim, regionalnim i nacionalnim institucijama vezane uz ekonom-ske, prostorne, obrazovne, kulturne, te mjere unapređenja stanovanja i infrastrukture naselja, kao i uz političku participaciju. Sva ta područja međusobno su povezana i u idealnom slučaju trebalo bi ih razmatrati u njihovoј ukupnosti. Međutim, u ovom radu one se sagledavaju pojedinačno, a njihova povezanost je implicitna. Dodatno se razmatraju različite reakcije državnih, romskih i neromskeh aktera.

Aspekti socijalne isključenosti i razvoj zajednica

Stanovanje

Pitanja vezana uz stanovanje potrebno je razmatrati s više aspekata: organizacijskog, administrativnog, tehničkog, a nadalje sa stajališta povezanosti s univerzalnim ljudskim pravima. Pri tome je nužno, uz određenje pojma prostora stanovanja kao fizičkog skloništa s odgovarajućom infrastrukturom za njegovo održavanje, u obzir uzeti i određenje šireg prostora naselja. Prema UN-ovoј *Habitat Agendi*, koja koristi termin održiva naselja, to su »... ona koja, između ostalog, generiraju osjećaj pripadnosti, identiteta i dijaloga u svrhu općeg dobra, duh volonterstva i građanskog angažmana, u kojima svi imaju jednak pristup procesima donošenja odluka i razvoja, a stanovnike se potiče na sudjelovanje u tim procesima. Državne institucije na svim razinama, uključujući lokalne vlasti, odgovorne su osigurati pristup obrazovnom sistemu, zaštiti zdravlje i sigurnost svih građana te opće blagostanje« (Darhsan Johal, u Macura, Petrović 1999: 15). Ovo određenje ljudskih naselja u obzir uzima i stvaranje održivih uvjeta koji omogućavaju kako dostupnost infrastrukturi i uslugama, protok i gustoću dobara i usluga, tako

i komunikaciju koja vodi razvijanju i prakticiranju odgovornosti građana i institucija te stvaranju partnerstava između aktera javnog, poslovnog i civilnog sektora.

Polazeći od ovakvog poimanja životnog okoliša, odnosno naselja, a uzimajući u obzir činjenicu da je u hrvatskom kontekstu pri kraju obuhvatnije istraživanje prostornog razmještaja i karakterizacija lokacija naseljenih Romima,¹ moguće je nавести osnovne karakteristike okoliša u kojima obitavaju Romi. One su nedjeljivo vezane uz dugoročni utjecaj dosadašnjih mjera, ekonomskih i ratom izazvanih migracija, a čine važnu komponentu šire socio-ekonomske deprivacije.

Karakteristike životnog okoliša i prevladavajućih stambenih uvjeta u kojima živi glavnina Roma mogu se svrstati u tri osnovna tipa: osiromašena naselja na periferiji velikih gradova (Okvir 2); »romska« naselja izvan naselja većinskog stanovništva (Okvir 3); naselja blizu centra grada, na zemljиштima druge namjene, odnosno ponešto rjeđe stanovanje u napuštenim, ruševnim objektima u centru grada. Uz ovu, prevladavajuću tipologiju, postoje, naravno, i primjeri u kojima Romi žive integrirano u većinskim naseljima.

Osiromašena naselja na periferiji većih gradova karakterizira nedostatak komunalne i duštvene infrastrukture, a kako se često nalaze u blizini industrijskih zona, i onečišćen okoliš. Stanovništvo je prevladavajuće radničko, relativno nižeg stupnja obrazovanja i kvalifikacija, koje se u potrazi za poslom naseljavalo upravo u područjima blizu većih tvornica zbog blizine zaposlenja. Kako je u periodu tranzicije došlo do propadanja dijela velikih tvornica, odnosno do otpuštanja radnika, upravo su radnici nižeg obrazovanja i kvalifikacija bili prvi koji su izgubili posao. Nedostatak resursa prisutan u takvim naseljima, te potreba za pukim preživljavanjem, često rezultira razvijanjem različitih aktivnosti sive ekonomije koje graniče s ilegalnim. Nedostatak planova i inicijativa za uređenje i razvoj naselja rezultira bespravnom gradnjom, a očituje se, među ostalim, i u nepostojanju sustava kanalizacije, vodovoda, uređenosti prometnica, prometne signalizacije i sl. Nerijetko su takva naselja loše prometno povezana s ostatim dijelovima grada. Stanovnici okolnih naselja često imaju stereotipne i predrasudama obojene stavove o tim naseljima i njihovim stanovnicima. Takva situacija rezultira negativnim utjecajem na zdravstveno, socijalno i psihološko stanje stanovnika.

Okvir 2: Kozari put – primjer osiromašenih naselja na periferiji velikih gradova

Kozari put je naselje koje su krajem 1960-ih, na periferiji grada, kao svojevrsni produžetak naselja Kozari bok blizu industrijske zone, gotovo u cijelosti bespravno izgradili ekonomski migranti iz država bivše Jugoslavije, među njima i Romi. Industrializacija i tadašnje mjere vezane uz politiku nacionalnog pitanja rezultiraju

¹ kao jedna od mjera u sklopu Nacionalnog programa za Rome

uključivanjem Roma u ekonomski migracijske tokove unutar zemlje te, djelomično, zapošljavanjem u državnim poduzećima. S obzirom na prostorno razmještenost i vremenski period života u naselju, primjetno je da su Romi koji su došli ranih 70-ih gradili jedni pored drugih, stvarajući tako romska susjedstva na periferiji granica tadašnjeg naselja. Tijekom 80-ih, u vrijeme izražene ekonomski krize, naselje se dodatno širi dolaskom pripadnika osiromašenih pripadnika radničkog sloja uglavnom iz BiH, a romska susjedstva više nisu na rubnim područjima. Međutim, tijekom 90-ih, zbog prisilnih migracija uzrokovanih ratovima na poslijejugoslavenskim prostorima, struktura i veličina naselja ponovno se mijenja. Ovaj put doseljenici iz bosanske Posavine mijenjaju kuće sa stanovnicima srpske nacionalnosti ili grade nove, a izbjeglice iz BiH, s Kosova i Makedonije, među kojima i Romi, pridružuju se obiteljima i poznanicima koji su tu od ranije, ili grade kuće na preostalom rubnom zemljištu.

Procjenjuje se da u gradskim četvrtima Kozari put i Kozari bok živi 12 000 – 14 000 stanovnika, među kojima oko 1 500 Roma. Većina kuća izgrađena je bespravno, no uslijed snažnog pritiska stanovništva krajem 1990-ih, započeo je proces legalizacije dijela gradnje pod nešto povoljnijim uvjetima nego što je to uobičajeno (krediti za građevinske i lokacijske dozvole). Brzi rast stanovništva nije pratio adekvatan razvoj komunalne i društvene infrastrukture. Dio ulica je bio neASFALTiran sve do 2000. godine, a tek tada stigao je i vodovod. Sredstva za gradnju vodovoda u »romskim ulicama« osigurana su kroz Posebni program za Rome Vladinog ureda za nacionalne manjine. Naselje se u posljednjih pet godina dodatno proširilo za 10-15 romskih obitelji (većina ih se odvojila od proširenih obitelji), no taj najnoviji dio naselja nema vodovod. Kanalizacija u naselju ne postoji. Opskrba električnom energijom se, u dijelu slučajeva, osigurava bespravnim priključivanjem na ona domaćinstva koja imaju uveden priključak.

Sve ustanove koje pružaju društvene i zdravstvene usluge smještene su u Kozari boku (koji se razvio ranije, ali je prostorno i po broju stanovnika manji od Kozari puta). Dječji vrtić, osnovna škola, Dom zdravlja i Ljekarna nemaju dovoljno materijalnih, ljudskih i finansijskih resursa kako bi zadovoljili potrebe svih stanovnika. Kulturnih sadržaja nema ni u jednom ni u drugom naselju. U Kozari putu, u organizaciji Unije Roma Hrvatske od 1996. godine provodi se predškolski program za Rome, a u sklopu iste udruge povremeno djeluje i ženska romska grupa. Od 2000. godine, također povremeno, zbog nedostatka finansijskih sredstava, djeluje igraonica koju vodi romska udruga Zlatna kobra.

Početkom 2000. godine tadašnji gradonočelnik Zagreba započeo je akciju u sklopu koje je postavljeno četrdesetak »stambenih« kontejnera na periferiji naselja, u koje su trebali preseliti Romi iz Paromlinske ulice (gdje su u centru grada stanovali u ruševnim zgradama). »Kontejnersko naselje« nije imalo struju i vodu, a sanitarni čvor je trebao biti zajednički za sve buduće stanovnike. Inicijativa je naišla na otpor gotovo sviju. Stanovnici Kozari boka i Kozari puta (neromi) organizirali su skup građana i pozvali gradonačelnika kako bi izložili svoje protivljenje toj inicijativi. Romi Kozari puta govorili su o neadekvatnim uvjetima »kontejnerskog naselja«, te o getoizaciji kao rezultatu inicijative. Romi iz Paromlinske nisu ni pomisljali na preseljenje u takve uvjete. Kontejneri i danas stoje na rubu Kozari puta.

»Romska naselja« izvan naselja većinskog stanovništva postoje u svim dijelovima Hrvatske. Za potrebe ovog rada kao primjer su poslužila ona u Međimurskoj županiji. Sva »romska naselja« u toj županiji smještena su izvan naselja većinskog stanovništva. Prema navodima Čakovčana, u gradu ne živi ni jedan Rom (fokus grupa, Čakovec, srpanj 2004). Prostorna isključenost jedna je od posljedica mjera koje su provođene u vrijeme kad je Hrvatska bila dio Austro-Ugarske monarhije, a u sklopu kojih je Romima bilo dostupno najlošije i periferno zemljiste.

Takva naselja, nastala bez prostornih planova – većinom bez osnovne komunalne infrastrukture, s izrazito malim kućama od materijala koji inače nije predviđen za gradnju – mogu ostaviti dojam privremenosti, iako je zapravo riječ o naseljima koja postoje dugi niz godina (vidi Okvir 3). Ulice su slabo definirane i neuređene, a pristup samom naselju je u većini slučajeva otežan. Ponekad su dijelovi ili pak cijela naselja prekriveni otpadom koji, kao sekundarna sirovina, služi za ekonomske aktivnosti stanovnika, ili se tu nakuplja zbog nepostojanja komunalnih usluga odvoza smeća. Naselja odaju dojam nepostojanja reda i neodržavanosti te izrazito nehigijenskih uvjeta.

Društvene infrastukture, osim rijetkih primjera predškolskih igraonica, u takvim naseljima nema. U novije vrijeme neke »bolje stoeće« obitelji iseljavaju iz romskih naselja i kupuju kuće u naseljima s većinskim stanovništvom. Tako jedan mladić romske nacionalnosti, koji je pred završetkom srednje strukovne škole kaže: »Cilj mi je završiti školu, majstor kod kojeg sam na praksi obećao je da će me zaposliti. Nadam se da će nešto zaraditi i odseliti iz naselja u neko selo gdje nema Roma, bliže Čakovcu« (intervju, travanj 2004).

Okvir 3: Kuršanec, primjer uvjeta stanovanja u romskim naseljima

Kuršanec je malo selo pored Čakovca s oko 1100 stanovnika Roma (uključujući 560 djece). Obitelji žive u malenim kolibama od kamena, drva ili blata. Obitelj koja u prosjeku uključuje četvero ili petero djece te baku i djeda dijeli jednu sobu koja služi kao spavaća soba, kuhinja i dnevni boravak. Nema tekuće vode niti struje. Podovi su često zemljani, a jedina vrata na kući moraju biti otvorena kako bi u kuću doprlo svjetlo i zrak. Stoga su kolibe mračne, vlažne i hladne. Malobrojne obitelji su započele s gradnjom stalnih stambenih objekata. Međutim, nitko od njih nema građevinsku dozvolu, tako da su izloženi opasnosti od rušenja čim to lokalna ovlaštena tijela zatraže. Nove su kuće bolje od koliba, iako ni one nemaju osnovne sanitарne objekte. U selu nema ni kanalizacije ni vodovoda. Cijelo se selo koristi jednom pumpom (Gomert, 2000).

Naselja u centru grada na zemljistima druge namjene, kao što je Plinarsko naselje u Zagrebu, nastala su kao svojevrsni privremeni slumovi koji se održavaju zbog nedostatka resursa, odnosno nepostojanja adekvatnih dugoročnih mjera. Problemi stanovnika takvih naselja povremeno dolaze na dnevni red lokalnih uprava, najčešće kad je riječ o

utvrđivanju vlasništva nad takvim zemljištem, odnosno kad se ono planira koristiti za druge namjene. Tada se pitanje stanovanja pokušava riješiti deložacijom, a ako se javi određeni oblik pritiska stanovništva koji izaziva političku i pažnju šire javnosti, pokušavaju se iznalaziti druga, često opet privremena ili manje primjerena rješenja koja teško mogu rezultirati integracijom.

Svaki od ovih primjera govori o dugoročnosti utjecaja prevladavajućih mjera prema Romima i njihovim strategijama, koje nužno nisu rezultat dobrovoljnog izbora, već ovise o odnosima moći, tj. pristupu ekonomskim i društvenim resursima, te mogućnosti stvaranja savezništava s različitim akterima. Pri tome je očito kako takve mjere imaju negativan utjecaj na razvoj naselja kao cjelina, na komunikaciju, odnosno njeno odsustvo između različitih grupa stanovnika te na komunikaciju između stanovnika i institucija, centra i periferije. Mjere isključivanja koje su se provodile u prošlosti, a rezultirale su prostornom izolacijom, i dalje predstavljaju prepreku za pristup tržištu rada, obrazovnim, kulturnim, zdravstvenim i institucijama socijalne skrbi te drugim javnim ustanovama.

Obrazovanje

Tema obrazovanja redovito se javlja u glavnini rasprava, mjera i inicijativa koje se bave položajem Roma. Podaci o obrazovnim razinama odraslih, broju polaznika srednjoškolskih i visokoškolskih ustanova, učenika u osnovnim školama, te djece obuhvaćene predškolskim programima zasnivaju se na studijama manjeg opsega, odnosno statistikama i procjenama pojedinih obrazovnih ustanova, relevantnih ureda županijskih uprava i Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa.

Jedno od istraživanja koje je obuhvatilo i razinu obrazovanja jest »Romi u Hrvatskoj 1990-ih« Instituta za društvena istraživanja »Ivo Pilar« iz 1998. godine. Istraživanje je provedeno na uzorku od 126 domaćinstava u pet naselja na periferiji većih gradova u kojima žive Romi. Prema rezultatima istraživanja, 47% domaćinstava nema polaznika osnovne škole, a u 95% domaćinstava nema onih kojih polaze, odnosno koji su završili srednju školu. Posebno brine činjenica da među ispitanim obiteljima većina ima djecu u dobi školskih obveznika. Uopćeno, iako postoje regionalne varijacije, podaci ukazuju na veliki postotak romske djece u Hrvatskoj koja nisu uključena u obvezni sustav osnovnoškolskog obrazovanja, odnosno na ispadanje iz njega prije dobi potrebne za upis u srednju školu. Razlozi takvog stanja su brojni, od činjenice da dio Roma (djece) nije imao/nema potrebne dokumente, nedovoljnog poznавања hrvatskog jezika, udaljenosti škola od mesta stanovanja, do odustajanja od školovanja zbog obiteljskih obveza. Nesklonost, pa i protivljenje prisutnosti romske djece u razredima, također je dio problema.

Ministarstvo prosvjete i športa u 2001. godini navodi kako »prati sustavno povećanje broja djece i učenika/ica uključenih u odgojno-obrazovni sustav (predškolski odgoj, osnovno i srednje školstvo s posebnim programima za opismerjavanje odraslih).

U 2002. u školski sustav je uključeno oko 1900 romske djece i učenika» (*Nacionalni program za Rome*, 2003). Međutim, među podacima koje prikupljaju nadležna državna tijela nema, u dovoljnoj mjeri, podataka o kvaliteti programa dostupnih romskoj djeci. Sustavno praćenje dostupnosti, kvalitete programa, postignuća učenika, od predškolskih do visokoškolskih ustanova, kao i poteškoća s kojima se susreću i rješenjima kojima ih prevladavaju tek je u začetku.

Jedna od praksi, vezana uz kvalitetu i način provođenja osnovnoškolskog obrazovnog programa koju u novije vrijeme propituju različiti akteri, je model odvojene nastave (vidi Okvir 4). Modeli odvojene nastave u Hrvatskoj datiraju još od 50-ih godina prošlog stoljeća, kada su Romi u nekim mjestima pohađali osnovnu školu, ne samo u odvojenim razredima, nego i u zasebnoj zgradbi, prema modificiranom programu. Takav model nastave rezultirao je povećanim obuhvatom romskih učenika, ali nižom razinom znanja i smanjenom mogućnošću interakcija i integracije (Hrvatić, 2004, Okrugli stol HHO: *Pravo Roma na obrazovanje*).

Okvir 4: Romi i segregirano obrazovanje – »Slučaj Međimurje«

Pojačanu pažnju javnosti Međimurska (i Varaždinska) županija zasluzila je još 2000. godine, kada je zamjenica Pučkog pravobranitelja upozorila na diskriminaciju učenika Roma koji se u 13 škola obrazuju u zasebnim razredima. Na zahtjev zamjenice Pravobranitelja Ministarstvo prosvjete i sporta podnijelo je izvješće koje je ocijenjeno nedostatnim. Slučaj je predstavljen javnosti, ali do promjena u školama nije došlo. Jedan od predstavnika Roma u Međimurju kaže: »Djeca su ovdje diskriminirana u školi. Roditelji neromske djece su protiv toga da njihova djeca budu u razredu s romskom djecom – kažu da bi radile ubili svoju djecu nego im dopustili da sjede u klupi s Romima. Svi se žale da su naša djeca prljava. Oni nisu prljavi jer to žele, nego zbog siromaštva u kojem žive. Nemaju se gdje oprati. Školuju se prema skraćenom programu, sličnom onome po kojem se školjuju djece s teškoćama u razvoju, pa poslije, kad se žele upisati u srednju školu imaju problema. Djeci kažu da je to najbolje za njih... Mi smo bespomoćni.« (Memedi, Papa, 2001). Na početku školske godine 2001./02. roditelji neromske djece organizirali su prosvjed u jednoj školi, a romskoj djeci nisu dopustili ulazak u školu. Prema izvješću izaslanstva Europskog centra za prava Roma (ERRC) »više od 60 % romske djece u školama u Međimurskoj županiji te u jednoj školi u Varaždinskoj županiji pohađa odvojene razrede. Posljedica je da romska djeca pate od ozbiljnog edukacijskog, psihološkog i emotivnog sindroma koji uključuje nesigurnu budućnost i minorne šanse za zapošljavanje... i sam nastavni program, prema kojem se odvija nastava za Rome, inferioran je programu za većinsku populaciju« (Zarez, 2002, br. 88). Odgovor nadležnog Ministarstva i škola bio je da je riječ o nizu međusobno povezanih okolnosti koje su utjecale na usvajanje prakse školovanja u odvojenim razredima. Preduvjeti koji se ističu odnose se, uvelike, na »deficite« romske djece koje su utvrđile školske

vlasti: nedovoljno predznanje za uspješno pohađanje nastave s ostalim učenicima, nedovoljnu razvijenost higijenskih navika i socijalnih vještina, zatim na više »objektivne« uvjete kao što su loša prometna povezanost naselja, zbog čega je jednostavnije organizirati prijevoz sve romske djece u jednom turnusu, nedovoljan broj neromske djece za formiranje mješovitih razreda i naposljetu razloge vezane uz predrasude većinskog stanovništva koje se buni ako veći broj Roma ide u razred s neromima (HHO, 2004: Okrugli stol: *Pravo Roma na obrazovanje*; Zarez, 2003; Memedi i Papa, 2000).

Ukupnost tih okolnosti prisutnih duži niz godina, kojima se argumentira praksa segregiranog školovanja, ukazuje da je riječ o institucionalnoj diskriminaciji definiranoj kao »kolektivni propust organizacije da pruži prikladne i profesionalne usluge ljudima zbog njihove boje kože, kulturnog ili etničkog porijekla. Institucionalna diskriminacija se može očitovati u procesima, stavovima i ponašanju koje pridonosi diskriminaciji kroz predrasude, neznanje, nepromišljenost i rasističke stereotipe koji manjinske grupe dovode u još nepovoljniji položaj od onog u kojem su trenutno.« (Oakley, 2000)

Uz potporu ERRC-a i HHO-a 15 obitelji podnijelo je tužbu protiv Ministarstva prosvjete, lokalnih međimurskih vlasti i četiri osnovne škole zbog segregacije motivirane tužiteljevom etničkom pripadnošću. Općinski sud u Čakovcu odbacio je tužbu 2002. godine. Žalba na odluku prvostupanjskog suda odbačena je na Županijskom sudu u Čakovcu iste godine. U prosincu 2002. godine tužba je podnesena Ustavnom судu RH, no kako u dvije godine nije stigao odgovor, tužba je podnesena Europskom судu za ljudska prava.

Tužba je izazvala niz različitih reakcija, uključujući i one djelatnika u tuženim školama, koje se mogu protumačiti i kao pozivi upomoći u situaciji u kojoj se nedovoljan broj neprimjerenog plaćenog i nedovoljno educiranog osoblja osjeća direktno prozvanim za prihvaćene i ustaljene prakse na razini obrazovnog sustava. Iako je većina romskih organizacija načelno podržala HHO i ERRC, koji su percipirani kao tužitelji (a ne romske obitelji), romske su organizacije počele postavljati pitanje instrumentalizacije osoba čija su prava kršena, odnosno cijelokupnog romskog pokreta za ljudska prava od strane većinskih organizacija. Dodatno im pripisuje propust pri osnaživanju i izgradnji kapaciteta romskih udruga da same preuzmu inicijativu u zaštiti ljudskih prava, kao i iskorištanje njihova položaja za jačanje vlastitog društvenog i kulturnog kapitala.

Prijepori u odnosima na relaciji romske – većinske organizacije za zaštitu ljudskih prava rezultirali su slabljenjem argumenata, a odrazili su se i na odnose s institucijama koje, uslijed fragmentiranih i ispolitiziranih akcija, nastavljaju s primjenom ustaljenih praksi.

S obzirom na sporost i nekoordiniranost mjera državnih institucija krajem 90-ih, romske i neromske udruge preuzele su veću ulogu u razvijanju obrazovnih aktivnosti za Rome. Tako je nastao niz predškolskih programa s ciljem pripreme djece za školu, a istodobno se radi s roditeljima na osvješćivanju potrebe o uključivanju djece u obrazovni sustav. Takvu inicijativu u koju su uključena djeca iz naselja Kuršanec u Međimurju pokrenula je i udruga *Romi za Rome* (Okvir 5).

Okvir 5: Prikaz udruge *Romi za Rome*

Predili: Bajro Bajrić, Jasmina Papa

Udrugu *Romi za Rome* pokrenuli su sudionici i sudionice seminara za edukaciju pomača u provedbi nastavnih programa koji su 1998. organizirali tadašnje Ministarstvo prosvjete i sporta i Ministarstvo rada i socijalne skrbi. Osnovne motive pokretači inicijative osvijestili su tijekom seminara: prepoznavanje osobne snage da se pruži potpora djeci i mladima u obrazovnom sustavu, prepoznavanje potrebe da se nevladin sektor više uključi u rješavanje pitanja koja nadležna ministarstva ili ustanove nisu mogle ili znale rješavati, te prepoznavanje nedovoljne stručnosti i organiziranosti drugih udruga.

Udruga je registrirana u Zagrebu, a od osnivanja aktivno djeluje i na području Međimurske županije. Ciljevi rada udruge su priprema i provođenje predškolskog programa za romsku djecu, poboljšanje kvalitete života romskih obitelji, edukacija roditelja o poželjnim roditeljskim vještinama, potpora integraciji mladih te promoviranje interkulturnalnosti u široj zajednici.

***Romi za Rome* u Međimurju**

Pokretanje nove udruge Roma šira je zajednica dočekala s određenom dozom sumnjičavosti, jer Romi nisu bili prepoznati kao partneri zajednice, odnosno institucija, koji mogu ostvariti konkretan doprinos. Međutim, prema iskazu predsjednika udruge, ispitujući specifične potrebe pojedinih zajednica, djece, roditelja i škola, te prezentirajući te potrebe tijelima lokalne uprave, centrima za socijalnu skrb, relevantnim ministarstvima i Uredu za nacionalne manjine, a istodobno kreirajući edukativne programe potpore za koje je udruga sama pronalazila sredstva kod različitih donatora, početne sumnje su izblijedile.

S obzirom na međimursku situaciju udruga je »odlučila kreirati predškolski program s ciljem stjecanja potrebnih znanja, vještina i navika romske djece u predškolskom razdoblju, potrebnih za uspješno sudjelovanje u procesu obveznog osnovnog obrazovanja, te na taj način izjednačiti obrazovne šanse između romske i većinske populacije na početku školovanja. Pri tome dokidanje odvojenih razreda nije definirano kao neposredni cilj projekta. Budući da je opći cilj projekta izjednačavanje obrazovnih šansi kroz kompenzaciju nedostatka adekvatnih poticaja u obiteljskoj sredini u predškolskom razdoblju, formiranje mješovitih razreda trebala bi biti logična posljedica projekta.«

Udruga je primijenila proaktivnu strategiju mobiliziranja lokalnih vlasti, jer je »na temelju obostrano identificirane potrebe za provedbom predškolskog programa za romsku djecu dogovorenog partnerstvo između udruge i Grada Čakovca. Grad osigurava prostor, a udruga sredstva za provedbu programa kojim su obuhvaćeni korisnici iz Kuršanca, romskog naselja na području Grada Čakovca.« Predškolski program se provodi od 2002. godine u objektu dječjeg vrtića »Pirgo« u Čakovcu, a 60-ero djece organiziranim prijevozom dolazi svakodnevno iz naselja Kuršanec. Program se odvija pet dana u tjednu od 9 – 12 sati, vode ga dvije odgojiteljice (neromkinje) i dvije poma-

gačice (Romkinje koje žive u istom naselju kao i djeca, i imaju vlastitu djecu). Takvim odabirom osoblja zastupljena je s jedne strane stručnost, a s druge strane bliskost s osobama iz istog naselja i zajedničko iskustvo života i interakcija. U program su uključene i medicinska sestra, pedagoginja, kao i konzultanti – stručnjaci iz područja metodike hrvatskog jezika i predškolske psihologije. Cjelokupni rad, čije su djelomične zadaće usvajanje hrvatskog jezika, razvijanje predznanja potrebnih za upis u školu, te usvajanje vještina društvenog ponašanja i higijenskih navika odvija se na hrvatskom jeziku. »Testiranje za upis u prvi razred kod prve skupine djece koja je završila dvogodišnji predškolski program pokazalo da je 50% romske djece postiglo iste rezultate kao i neromska djeca« kažu u udruzi.

Tijekom školske godine 2003./04. udruga je pokrenula pilot-projekt pod nazivom *Produceni boravak za romsku djecu* kojim su bili obuhvaćeni učenici prvog razreda osnovne škole u Kuršanu. »Tim se projektom željelo poduprijeti redovitost poхаđanja nastave, formirati navike svakodnevnog učenja i usavršiti znanje hrvatskog jezika.« Na taj način udruga nastoji podržati djecu da budu što uspješnija u obrazovnom procesu, odnosno da u njemu što duže sudjeluju, budući da većina djece školu napusti prije završetka osnovnoškolskog obrazovanja.

Udruga je, uz potporu Gradskog poglavarstva Čakovca, u centru grada organizala interkulturnalni centar za mlade, u kojem se okupljaju stariji osnovnoškolci i srednjoškolci, većinom Romi, no cilj je da centar postane mjesto okupljanja svih mlađih, gdje se nude tečajevi rada na računalu, kreativne i komunikacijske radionice.

Kao glavne dosadašnje programske uspjehe udruge navodi organiziranje i uspješnu provedbu navedenih programa, uspostavu partnerskih odnosa s predstavnicima lokalne zajednice i pokretanje procesa upisivanja starijih osnovnoškolaca u srednje škole. Rad na uspostavljanju komunikacije s različitim akterima na lokalnoj, županijskoj i državnoj razini udruga percipira kao paralelan i jednako važan zadatak kao i razvijanje programa za pripremu i potporu u obrazovnom sustavu.

Prepreke s kojima se udruga susreće dvojake su prirode. S jedne su strane vezane uz poteškoće koje proizlaze iz same romske zajednice, koju većina često percipira kao neorganiziranu i nedovoljnu artikuliranu u predstavljanju i zagovaranju svojih potreba i interesa. Na to se nadovezuju, kako kaže voditelj udruge, i različite politike koje nastoje Rome pridobiti kao glasače, ili podupiratelje određenih mjer, a zapravo narušavaju kvalitetu uspostavljenih odnosa među romskim zajednicama. Vrlo često se mјere kreiraju i provode pod pritiskom Europske Unije, bez dovoljno vremena i odmaka kako bi se propitala njihova prikladnost, opravdanost i efikasnost. S druge strane, stručnjaci na raznim pozicijama u državnim tijelima teško prepoznaju da sami Romi i njihove udruge mogu najviše pridonijeti rješavanju problema koji ih opterećuju. Ti bi se stručnjaci, kažu u udruzi, trebali kvalitetno uključiti u život i rad romskih zajednica. Prvenstveno bi od Roma trebali učiti o problemima i njihovim viđenjima rješenja, te svoje znanje i stručnost podijeliti s njima. Zapravo bi trebali prihvatići činjenicu da romska zajednica ima specifične probleme i potrebe kojima se oni moraju prilagoditi. Osnovna svrha te prilagodbe trebala bi biti u tome da na Rome prestanu gledati u svjetlu predrasuda o Romima, već da ih vide prvenstveno kao ljude. Udruga *Romi za Rome* teži biti partner u takvom procesu koji bi se odvijao u kontekstu uvažavanja i tolerancije.

Ovaj model predškolskog odgoja, koji se nerijetko susreće i u drugim naseljima s pretežito romskim stanovništvom, kao na primjer u Lončarevu naselju, Puli, Podturenu, upućuje, prvenstveno na ograničenja koja se javljaju u društvenom kontekstu u smislu nedovoljnih ljudskih i materijalnih resursa »redovnih« predškolskih ustanova za uključivanje i integraciju romske djece, kao i materijalnih resursa, a možda i volje da se te poteškoće premoste.

Zapošljavanje

Dokument Vijeća Europe o ekonomskim i problemima zapošljavanja Roma skicira osnovne karakteristike romske kulture koje izravno utječu na pristup radu: jake obiteljske veze i podjela poslova unutar obitelji, preferencije prema samozapošljavanju u odnosu na zapošljavanje kod neromske poslodavaca, te fleksibilnost i sposobnost adaptacije. Relativna neovisnost ekonomskih aktivnosti djelomice služi u svrhu očuvanja romskih identiteta od asimilacijskih tendencija većinskog stanovništva, ali ne pridonosi povezivanju sa širom ekonomijom (VE, 1999).

U procesu ekonomske tranzicije Romi su, u usporedbi s drugim grupama stanovništva, u ranjivijem položaju. Niži obrazovni status i relativno slabije profesionalne vještine rezultiraju teškoćama pri ulasku na tržište rada, odnosno pri zadržavanju zaposlenja. Često se događa da su Romi prvi koji gube posao u poduzećima koja ulaze u proces restrukturiranja. Stoga ih dio ostvaruje prihode iz neformalne ekonomije ili radi u inozemstvu, uz značajan broj Roma koji ovise o potporama socijalne pomoći. Ekonomski i politička kriza koja rezultira oslabljenim državnim institucijama, u kombinaciji sa sniženom razinom tolerancije među širim društvenim slojevima, rezultira diskriminacijom pripadnika manjina u različitim područjima, pa i radnom (Ringold 2000). Studija slučaja koju je pripremio Duško Kostić slikovito ocrtava utjecaj ekonomske tranzicije, te poslijeratne normalizacije odnosa među etničkim zajednicama u Baranji (Okvir 6).

Okvir 6: Prikaz inicijative Baranjskog civilnog centra

**Pripremio: Duško Kostić, predstavnik Vijeća romske nacionalne manjine,
Beli Manastir**

U Osječko-baranjskoj županiji, prema popisu stanovništva iz 2001. godine, živi oko 286 000 stanovnika, od kojih je 977 Roma. S druge strane, prema procjenama udruga i inicijativa koje djeluju u romskim zajednicama, zasnovanima na anketama koje su 2001. godine proveli timovi sačinjeni od Roma i neroma, broj Roma se kreće između 4 500 – 5 000.

Naselja u kojima živi najveći broj Roma u Baranji su Darda, Vardarac, Torjanci, Bolman, Kneževi Vinogradi i Beli Manastir. Sva romska naselja se nalaze na rubnim dijelovima grada i sela. Romi žive u njima više od trideset godina, većina govori bajas-

kim jezikom, ali ima i onih koji govore *romano chib* (kalderaši). Razlike između bajaša i kalderaša su velike što se tiče odgoja, kulture i običaja u zajednici i društvu. Bajaši su oduvijek preživljavali od vlastitog rada u nadnicama kod seljaka i u poljoprivrednom kombinatu »Belje«, dok je većina kalderaša prosjačila s djecom na ulicama i na taj način preživljavala. Samo manji broj kalderaša je skupljao i prodavao sekundarne sirovine. Kultura se razlikuje u tome što su bajaši ili pravoslavne ili katoličke, a kalderaši islamske vjeroispovijesti. To za Rome mnogo znači, jer svatko od njih održava svoju tradiciju u smislu vjerskih i drugih praznika te se s time ponose i prenose na svoje potomke. Prije su se bajaši i kalderaši više posjećivali na svečanostima i slavljima nego danas. Glavni razlozi za to su loša ekonomска situacija u državi i veliki broj nezaposlenih Roma, pogotovo kod nas u Baranji. Neromima to ništa ne znači jer nisu upoznati s činjenicama da postoje jezične i razlike u kulturi između bajaša i kalderaša. Za nerome su svi Romi isti, a to znači neradnici, kriminalci, neobrazovani, prljavi..., odnosno građani drugog reda. Stavovi većine neroma još uvijek se zasnivaju na predrasudama.

Zapošljavanje, stanovanje, obrazovanje

Glavni problemi s kojima Romi žive su zapošljavanje, stambeno zbrinjavanje, zdravstveno osiguranje, infrastruktura, obrazovanje te međuljudski odnosi u zajednici.

Do 1991. godine većina Roma (oko 90 %) radila je u poljoprivrednom kombinatu »Belje« tijekom cijele godine, živeći normalno od vlastitog rada. Vrlo mali broj ljudi primao je pomoć za uzdržavanje od države jer nisu mogli raditi. Zanemariv je broj onih Roma koji su često boravili u zatvoru zbog otuđenih stvari male vrijednosti. Romi su prirodno nadareni za glazbu, pa ih je dosta zarađivalo svirajući i pjevajući po svadbama i zabavama i tako poboljšavalo kvalitetu života svojih obitelji.

Zapošljavanje je glavni problem svih Roma zbog visoke stope nezaposlenosti koja u Baranji prelazi 60 %. Romima je problem i to što nisu obrazovani i nemaju kvalifikacije, a svi poslodavci traže mlade i obrazovane radnike.

Stambeno zbrinjavanje predstavlja velik problem za Rome, jer u većini naselja nema pitke vode, a 90 % naselja nema izgrađene ceste. Uz to, mnogi žive u mnogočlanim kućanstvima, a lokalna uprava ne raspolaže dovoljnim brojem stanova u vlasništvu grada koje bi mogla dodijeliti Romima na korištenje. Nadalje, veliki broj odraslih Roma, za razliku od djece koja su školski obveznici, nema zdravstveno osiguranje, jer se tijekom reintegracije nisu pravodobno javili Zavodu za zdravstveno osiguranje i Zavodu za zapošljavanje.

Obrazovanje je još uvijek problem za Rome, jer je zasnovano na tradiciji predaka koji nisu pohađali ni osnovnu školu. Većina djece završi samo osnovnu školu, jer nisu motivirana i nemaju uvjete za daljnje školovanje (prostor za učenje, novac za podmiranje putnih troškova...).

Na unapređenje kvalitete života u zajednicama, pogotovo onih u kojima žive Romi, jako utječe i kvaliteta međuljudskih odnosa koji još uvijek nisu tako dobri kao što su bili prije rata. Pri tome se neromsко stanovništvo Romima obraća kao građani drugog reda, jer su neobrazovani i žive u naseljima na rubnim dijelovima grada i sela. Romi uglavnom misle da je potrebno živjeti s neromima, te da treba poboljšati

život u zajednici za dobrobit svih, počevši od opismenjavanja do organiziranja zajedničkih kulturnih i sportskih sadržaja.

Inicijativa: Volonteri u izgradnji mira i zajednice

Cilj inicijative koju vodim u Belom Manastiru je organiziranje kreativnog provođenja slobodnog vremena djece i mlađih i uspostava komunikacije između Roma i neroma. Osnovni motiv pokretanja inicijative jest da se Rome potakne i podrži u nastojanju za integracijom u zajednicu u kojoj žive.

Specifični ciljevi inicijative su osnaživanje integracijskih procesa između romske i neromske djece, kroz neformalnu edukaciju i kreativni rad, te promicanje vrijednosti volonterskog rada. U sklopu projekta Volonteri u izgradnji mira i zajednice organiziram kreativne i tematske radionice za djecu i mlađe. Inicijativa omogućava romskoj i neromskoj djeci da se okupe u istom prostoru, da se druže i uče o kulturi i običajima jednih i drugih. Djeca se uče kreativnom izražavanju, nenasilnoj komunikaciji, timskom radu, promicanju volonterskog rada, brizi za zdravlje te prevenciji upotrebe opojnih sredstava. Uz to, imamo i tečaj osnova engleskog jezika koji vode volonterke iz Kanade, Amerike i Australije, te kulturne radionice (folklor, pričanje priča i običaja na hrvatskom, bajaškom i romani chibu).

Razvojne mjere i procesi u lokalnoj zajednici

Najviše mogućnosti za promociju razvoja romskih zajednica pružaju mjere vezane uz ljudska prava. Problem je u tome što se te mjere ne ostvaruju, još uvijek stoje samo na papiru. Pojedinci i udruge ulažu napore kako bi Romi ostvarili svoja prava, no neke ih ustanove u tome sputavaju pronalazeći kriterije koje Romi ne ispunjavaju, pa se njihovi zahtjevi odbijaju ili odgađaju za budući period.

Utjecaj Roma na procese donošenja mjer je, nažalost, još uvijek jako slab zbog nerazumijevanja i neprihvaćanja naših mišljenja od strane vodećih i odgovornih ljudi. Oni često samo puno toga obećavaju, a ne naprave ni 10% izrečenog.

Udruga Žena-Romkinja *Bolja budućnost* provela je 2001. g., na području Grada Zagreba, ispitivanje o broju zaposlenih i poslovima na kojima su zaposleni najčešće angažirani, i to na uzorku od 122 osobe, od kojih su 63 bile žene. Podaci pokazuju da je od ukupnog broja ispitanih osoba samo 1% bilo zaposleno na puno radno vrijeme. Žene su uglavnom bile domaćice, a ako su obavljale neki posao, riječ je uvelike bila o poslovima vezanim uz sivu ekonomiju, kao što je skupljanje i preprodavanje sekundarnih sirovina sa smetlišta, te prodavanje robe na tržnicama. Glavnina zaposlenih osoba (19%), prema podacima iz tog istraživanja, bavi se aktivnostima vezanim uz rad u kući, dok se 16% osoba povremeno bavi skupljanjem sekundarnih sirovina (ERRC, 2004).

Predlažući mjere za ublažavanje problema nezaposlenosti, *Nacionalni program za Rome*, iako notira predrasude kao prepreku pri zapošljavanju, naglasak stavlja na prepreke na strani Roma: nisku razinu obrazovanja i neprihvaćanje pre- i dokvalifikacije,

»krivu perpcepцију Roma, da su apsolutno diskriminirana manjina, te da je svejedno što čine, ali da posao ne mogu dobiti«, te marginaliziranost i život u začaranom krugu siromaštva (*Nacionalni program*, 2003). Od mjera, *Nacionalni program* predlaže osposobljavanje i zapošljavanje 200 osoba godišnje, razvoj programa samozapošljavanja zasnovanih na zanatima kojima se Romi tradicionalno bave, kao što je skupljanje sekundarnih sirovina, sitni popravci, izrada umjetničkih predmeta, za koje je potrebno osigurati kredite i uključiti pedesetak osoba godišnje, te zapošljavanje do stotinjak osoba godišnje u programima javnih radova.

Ne odričući činjenicu da su prepreke za zapošljavanje Roma velike, treba spomenuti dva moguća izvora problema povezana s trenutnim praksama i predloženim mjerama. Unatoč tome što se po prvi put planira osigurati kreditne linije za samozapošljavanje Roma, što je veliki pothvat, potrebno je razvijati i podržavati zapošljavanje Roma, kako u privatnim poduzećima tako i u javnim institucijama, kako bi se izbjeglo stvaranje »paralelne ekonomije« i utjecalo na mijenjanje percepcija većinskog stanovništva prema kojima su Romi neodgovorni neradnici. Javni radovi, kao mjera za zapošljavanje Roma, ali i drugih marginaliziranih skupina, često se rabe u europskim zemljama, međutim, njihova nesrazmjerna zastupljenost može dodatno optereti sliku o Romima. Naime, uglavnom je riječ o poslovima na razini nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika (čišćenje okoliša, krčenje, kopanje kanala itd.), za koje se ne može reći da uživaju prestiž u društvu. Druge vrste poslova u sklopu programa javnih radova odnose se na razvoj potpore obiteljima, te će se o njima više govoriti u sljedećem poglavljju.

Socijalna zaštita

Prema podacima *Nacionalnog programa* 13,5% primatelja socijalne pomoći su Romi, iako ih je u ukupnom stanovništvu, prema službenim podacima, manje od 1%. Osnovni oblici socijalne pomoći koju Romi najčešće koriste je pomoć za uzdržavanje, pravo na jednokratnu novčanu pomoć, pomoć za nabavu ogrijeva, te pomoć za nabavu obveznih školskih udžbenika. Primjena odredbi zakona socijalne skrbi, kad je riječ o romskim zajednicama, ponešto je modificirana. Tako centri za socijalnu skrb (CSS), u mnogim slučajevima, novčanu pomoć isplaćuju u naturi, koristeći mogućnost diskrečijske ocjene pri procjeni o nazučinkovitijoj namjeni tih sredstava. Izrazito mali broj korisnika osnovnih prava osoba s teškoćama (osobnu invalidinu koriste 73 osobe, a pravo na doplatak za pomoć i njegu 265 osoba) upućuje na procjenu da su u ukupnoj romskoj populaciji osobe s teškoćama neprepoznate (*Nacionalni program*, 2003).

Nastojeći stvoriti preduvjete kvalitetnije suradnje CSS-a i romskih zajednica, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi u nekoliko je navrata tijekom posljednjeg desetljeća organiziralo seminare za Rome-pomagače socijalnim radnicima. Zbog organizacijskih razloga njihova uloga nije zaživjela. Najnoviji prijedlozi unapređenja socijalne zaštite uključuju povećanje broja zaposlenih u CSS-i, dodatne edukacije za zaposlene, izradu i

provedbu programa edukacije romskih mentora koji bi bili poveznica između CSS-a i romskih naselja, te edukativne radionice za Rome u svrhu upoznavanja s osnovnim pravima i obvezama iz sustava socijalne skrbi. U sklopu programa javnih radova predviđena je mjera razvoja obiteljske pomoći, gdje bi educirane osobe posjećivale mnogočlane obitelji i pomagale bolesnima i starima.

Na osnovi navedenog čini se da postoji napor da se mjere skrbi materijalne prirode povežu s mjerama usmјerenim na podizanje svijesti o pravima i obvezama. Međutim, kvaliteta dosad primjenjivanih mjer i usluga nije sustavno istražena, a korisnici često navode diskriminirajuće postupke djelatnika. Uz to, proces decentralizacije socijalne skrbi, koji prepostavlja da bi lokalne zajednice trebale pružati potporu i brinuti o svojim članovima, može dodatno marginalizirati ionako marginalizirane zajednice koje ne raspolažu niti minimumom resursa za brigu. Stavljanjem naglaska na pružanje usluga skrbi unutar zajednice, otvara se mogućnost kreiranja projekata koji, koristeći dobrovoljni rad i aktivnosti bliske socijalnoj skrbi, pridonose stvaranju slike kako će se na taj način rješiti brojni izazovi vezani uz područje socijalne politike, a koje dosad nisu uspjele rješiti službene institucije socijalne skrbi (Larsen, 2002).

Noviji kompenzacijski programi

Posebni program za Rome, 1998. – 2001.

Posebni program za Rome provodio je Ured za nacionalne manjine u suradnji sa županijskom i lokalnom upravom i samoupravom. Na osnovi zajednički utvrđenih priorita, u državnom proračunu rezervirana su sredstva za seminare za Rome – asistente u nastavi, medijatore u socijalnoj skrbi, te za elektrifikaciju, unapređenje infrastrukture naselja i prostorno planiranje. Lokalna uprava i samouprava trebala je iz svojih proračuna izdvojiti dio sredstava, kako bi, uz Vladina poticajna sredstva, nadopunila ukupni iznos troškova. U navedenom periodu sveukupno je utrošeno 3 094 500 kn većim dijelom za projekte koji su se odnosili na unapređenje infrastrukture.

Načelno korektno zamišljen program povezivanja i nadopunjavanja centralnog i lokalnih proračuna za infraструктурne i razvojne potrebe trebao je poslužiti kao poticaj lokalnim upravama za proaktivnije djelovanje i rješavanje gorućih problema »romskih naselja«. Međutim, prepreke koje su se javile u provedbi vezane su uz otpor lokalnih uprava, probleme bespravno sagrađenih naselja u koja je nemoguće ulagati te neprovodenje usvojenih mjer od strane institucija. Ti primjeri upućuju na zaključak da ne razrađeni mehanizmi praćenja provedbe, uz nedostatak dugoročnih strategija uključivanja u drugim područjima, rezultiraju mjerama koje, iako nastoje uključiti, zapravo podržavaju isključenost. Naime, provođenje mjer uređenja infrastrukture »romskih naselja«, provedeno u lokalnim praksama, može značiti kratkoročno poboljšanje uvjeta života, ali dugoročno pridonosi zatvaranju tih zajednica u same sebe, naročito u slučaje-

vima kad su već prostorno udaljene od naselja s većinskim stanovništvom ili kad do njih nema izgrađene prometnice. Kad se tome pridodaju inicijative za izgradnju igraonica, različitih vrsta društveno-kulturnih centara, stvaranje »paralelnih zajednica«, koje istodobno nemaju mogućnost za sudjelovanje u drugim javnim prostorima s potencijalom za pregovaranje o vlastitom položaju, getoiziranje je više nego omogućeno.

Nacionalni program za Rome, 2003.

Nacionalni program za Rome usvojen je 2003. godine, četiri godine nakon što je konceptualno kreiran pod nazivom *Nacionalni razvojni program za Rome* u RH. U izradi završne verzije dokumenta sudjelovali su brojni predstavnici Roma i njihovih organizacija, ali i predstavnici Vijeća Europe. Proces donošenja i usvajanja *Nacionalnog programa* glavnina aktera opisuje kao jedan od rijetkih u kojem su Romi bili aktivno uključeni u kreiranje dugoročnih mjera. Namjera, koja odražava predanost sudjelovanja Roma u odlučivanju, sadržana je i u samom tekstu *Programa* koji je: »... zamišljen kao dokument koji će se po potrebi dopunjavati i mijenjati, sukladno novim podacima i potrebama koje iskaže romska populacija« (*Nacionalni program*, 2003: 99).

Program sažeto analizira uzroke marginaliziranosti i nepovoljnog položaja Roma u RH te predviđa kratkoročne, srednjoročne i dugoročne mjere, strukture zadužene za provedbu (ministarstva i relevantne državne institucije) i procjenu troškova u sljedećim područjima: pravosuđe, uprava i lokalna samouprava, odgoj i obrazovanje, zdravstvena zaštita, zapošljavanje, socijalna skrb, zaštita obitelji, materinstva i mladeži, te prostorno uređenje. Mjere su usmjerenе prema Romima, no predviđeno je i djelovanje izvan romske zajednice s ciljem razvoja tolerancije i nediskriminacije »da se Romi lakše integriraju u društvo« (*Nacionalni program*, 2003: 99).

Program predviđa lokalnu samoupravu kao nositelja mjera za zapošljavanje Roma u programima javnih radova (»Romi za Rome«: izgradnja infrastrukture za romska naselja; »Romi za lokalnu zajednicu«: zaštita okoliša, komunalne djelatnosti, šumarstvo i poljoprivreda).

Procijenjeno je da je potrebno 20 milijuna kuna za provedbu mjera iz programa u 2004. godine, no osigurano je tek 10 %. Probleme vezane uz program i potrebna sredstva sažeо je Nikola Mak, zastupnik romske i drugih 10 nacionalnih manjina, nakon rebalansa proračuna za 2004. godinu: »Neka ministarstva nisu ni znala da postoji *Nacionalni program* pa opet nisu predvidjeli sredstva za to. To se moglo razumjeti kad se donosio proračun, ali sada je to očiti pokazatelj nekoordiniranosti ministarstava« (Jutarnji list, 13. srpanj 2004).

Očekuje se da će pristupanje Hrvatske međunarodnoj inicijativi *Desetljeće uključivanja Roma* u sklopu koje je pripremljen *Nacionalni akcijski plan uključivanja Roma* pridonijeti premošćivanju jaza između Roma i neroma, te ubrzati procese uključivanja i unaprijediti ekonomski položaj Roma u periodu od 2005.–2015. Kao prioritetna po-

dručja inicijative određeni su obrazovanje, zapošljavanje, zdravlje i stanovanje. Također su određene i četiri teme koje se isprepliću kroz prioritetna područja: siromaštvo, diskriminacija, stanovanje te pitanje roda/spola.

Vijeća nacionalnih manjina; politička participacija Roma u lokalnoj upravi

Građani RH romske nacionalnosti, kao i ostali pripadnici nacionalnih manjina, imaju pravo, prema *Ustavnom zakonu o nacionalnim manjinama* iz 2002., na izbor predstavnika i vijeća u jedinicama lokalne samouprave, te na taj način mogu sudjelovati u javnom životu i upravljanju poslovima na općinskim, gradskim i županijskim razinama. Formiranje Vijeća nacionalnih manjina podiglo je očekivanja Roma u svezi s mogućnošću utjecanja na procese donošenja odluka. S jedne strane na ta vijeća se može gledati kao na kreiranje sustava koji je paralelan sustavu nevladinih organizacija, jer imaju status savjetodavnih, neprofitnih tijela u odnosu na lokalna tijela izvršne vlasti. Tako njihov utjecaj zapravo uvelike ovisi o spremnosti predstavnika lokalnih vlasti da ih prepoznaju i prihvate kao ravnopravne partnera. S druge strane, predstavnici Vijeća nacionalnih manjina izabiru se na neposrednim izborima, za razliku od voditelja udrug, dio kojih su samoproklamirani ili tradicionalni vođe i čiji se status percipira kao netransparentan i problematičan u smislu održavanja patrijarhalnih i hijerarhijskih odnosa.

Djelomičnu, ponešto opreznu procjenu dosadašnjih postignuća u smislu sudjelovanja romskih vijeća manjina u procesu donošenja odluka, iznio je Mak:

Ako prolazi vrijeme, a ne dolazi do predviđenih pomaka zbog kojih su vijeća ustrojena, postavlja se pitanje što će nam na papiru taj ustavni zakon s tom odredbom, koji je prekrasan jer kaže da su predstavnici manjina sudionici u odlučivanju oko lokalnih proračuna kojima se pak rješavaju i problemi manjina, posebno Roma, kad on u praksi ne funkcioniра. (Stina, br. 10, 2004)

Uzroci tome nisu samo i jedino nedovoljno razvijeni kapaciteti vijeća, već i (ne)spremnost predstavnika lokalnih uprava za otvoreni odnos, zasnovan na uvažavanju i prepoznavanju vijeća kao istinskih partnera. Tako se, na zakonskim osnovama zasnovan pokušaj uvođenja i razvijanja kulture participacije, u praksi može svesti na pravo na participaciju u reproducirajući kulturu kontrole: oni koji imaju moć konzultiraju one koji je nemaju, ali u konačnici, postojanje mogućnosti za konzultaciju ne znači da će prijedlozi biti prihvaćeni i primijenjeni.

PREGLED INICIJATIVA ZA RAZVOJ ROMSKE ZAJEDNICE

Prve inicijative usmjerene organiziranju i samorganiziranju Roma u Hrvatskoj datiraju još iz 1980-ih kada se organiziraju folklorna društva s ciljem njegovanja kulturne ba-

štine. Početkom 1990-ih Romi pokreću i druge inicijative, uključujući i one usmjerene promoviranju novih pristupa obrazovanju. Pred kraj 1990-ih profilira se niz udruga koje pitanju položaja Roma prilaze na razne načine. Trenutne procjene o broju romskih udruga upućuju da ih ima oko 55, a njihove aktivnosti kreću se od kulturnih, aktivnosti za mlade, zaštite i promocije ljudskih prava, neformalne edukacije, opismenjivanja, stjecanja vještina, programa predškolskog obrazovanja, te zaštite i promocije prava žena.

Glavninu inicijativa koje pokreću Romi karakterizira proaktivno djelovanje u odnosu na mjere koje pokreće država. No, bez obzira na energiju i kreativnost koju NVO-i ulažu, većina inicijativa nailazi na prepreke u smislu različitih politika, kako unutarnjih, tako Vladinih i institucija lokalne samouprave, ali i organizacija civilnog društva. Vrlo su rijetke inicijative koje su uspjele konsolidirati svoj rad i ostvariti utjecaj povrh mjera i usluga koje pružaju državne institucije.

Proaktivno djelovanje s elementima inovativnih praksi duži se niz godina ogleda u razvijanju različitih pristupa obrazovanju. Jednu od ranijih takvih inicijativa pokrenuo je Savez udruženja Roma Hrvatske (SURH) koji je 1994. godine organizirao ljetnu školu za Rome, uz finansijsku potporu Vijeća za pastoralnu skrb Roma Hrvatske Nadbiskupske konferencije i Ministarstva obrazovanja i kulture. Ljetna škola je bila dopunski program za djecu koja su pohađala osnovnu školu, s dva osnovna cilja: intenzivno učenje romskog jezika, povijesti, kulture te promoviranje Roma u ulozi učitelja. Tu inicijativu podržala je grupa stručnjaka s Pedagoške akademije u Zagrebu, koja je radila na razvijanju koncepta. Vrlo brzo se pokazalo kako koncept ljetne škole u kojoj sudjeluju samo Romi nije zadovoljavajući. Stoga je pokrenuta inicijativa pod nazivom *Romska odgojna zajednica* u koju su bili uključeni i neromi. *Romska odgojna zajednica* organizirala je ljetne škole na principima interkulturnog odgoja (Hrvatić, 2004: Okrugli stol: *Pravo Roma na obrazovanje*).

Uz ljetne škole, kao oblik dodatnog i korektivnog obrazovanja u odnosu na službene obrazovne programe, inicijative Roma usmjerene su i na kreiranje i pokretanje predškolskih programa s namjerom izjednačavanja obrazovnih šansi prije ulaska u formalni obrazovni sustav. Jednu od prvih takvih inicijativa za Rome pokrenula je Unija Roma Hrvatske u naselju Kozari put 1996. g. Inicijativu su u potpunosti osmislili, i od početka je provode Romi. U kući jednog od članova zajednice, koja na neki način funkcionira kao određena vrsta centra u zajednici, organiziran je predškolski program, a kasnije i program opismenjivanja za djecu i odrasle, te informatički tečajevi. Dio dodatnih programa povremeno se provodi u suradnji s drugim nevladinim organizacijama. Predškolski program privukao je važnu pozornost državnih tijela, verificiralo ga je Ministarstvo obrazovanja i sporta, a finansijski ga podržava Grad Zagreb. Jedna od teškoća s kojima se program kontinuirano susreće su kritički stavovi predstavnika romske zajednice prema kojima program ne pridonosi integraciji, budući da ne uključuje djecu u formalni predškolski sustav koji je na raspolaganju široj zajednici. S druge strane, institucije lokalne uprave i samouprave pohvalno su se izražavale o programu i podržavale ga.

Jednu od neromskeh inicijativa potpore predškolskoj djeci, a kasnije i romskim zajednicama, pokrenula je udruga *Djeca prva*, koja je od 1997. godine u naseljima Kožari bok/put provodila program »Psiho-socijalna podrška s edukativnim elementima za predškolsku djecu i njihove majke«. Program se bavio pitanjima socijalizacije djece, nenasilnom komunikacijom i suradnjom, te tolerancijom prema različitostima. Kasnije je udruga sličan program provodila i u Velikoj Gorici.

Tijekom proteklih sedam godina sve su brojnije inicijative koje razvijaju predškolske programe. Očigledno je kako su upravo romske inicijative prepoznale važnost stvaranja preduvjeta za kreiranje jednakih mogućnosti za ulazak u formalni obrazovni sustav. Pri tome je kontinuirano prisutno propitivanje postojećih praksi i njihovih rezultata, kao i razvijanje novih. No, s obzirom da projekte i programe treba gledati u smislu potreba, ali i interakcija s većinskim stanovništvom i institucijama, potrebno je napomenuti da je većina njih oblikovana prema specifičnostima lokaliteta u kojima se provode, kao i prevladavajućem diskursu o Romima (Okvir 5).

Kad je riječ o primjerima programa predškolskog odgoja, primjetne su dvije tendencije. Jedna se odnosi na rad s djecom unutar romskih zajednica uz ograničenu interakciju s djecom većinskog stanovništva, pri čemu ponekad naglašena težnja za učenjem hrvatskog jezika rezultira zanemarivanjem elemenata romske kulture. Druga tendencija, povezana s namjerama intervencije u zajednici, ima obilježje reproduciranja stavova prema kojima se osnovne prepreke integraciji nalaze unutar romskih zajednica. Pritom, takvi oblici intervencija u zajednici ne vode računa o razvoju paralelnih inicijativa usmjerenih na podizanje svijesti većinskog stanovništva o potrebama i pravima Roma.

Institut *Otvoreno društvo Hrvatska* (IOD-Hr) u suradnji s Ministarstvom znanosti, obrazovanja i športa proveo je 2003. godine tromjesečni *Interventni predškolski program za romsku djecu* u tri osnovne škole u Međimurskoj županiji. Programom su ustanovljene osnovne obrazovne potrebe te sociopsihološke kakrakteristike romske djece i njihovih roditelja, a dodatno je educirano i osoblje koje je s djecom radilo. Vrijednost programa počiva upravo na segmentu edukacije osoblja s elementima rastakanja predrasuda.

U novije se vrijeme, na što ukazuju primjeri predškolskih programa udruge *Romi za Rome* i IOD-Hr, sve intenzivnije pokazuje tendencija profesionalizacije osoblja, kao i propitivanje stručne utemeljenosti programa. S jedne strane, takve tendencije doprinose unapređenju kvalitete programa, no s druge strane one jačaju pozicije stručnjaka, uglavnom neroma, zanemarujući iskustva romskih aktivista i postignuća programa romskih inicijativa. Često se kao opravdanje takve prakse navodi činjenica da unutar romske zajednice ne postoje stručnjaci educirani u specifičnim područjima. Iako nedovoljna stručnost ponekad može predstavljati djelomičnu prepreku, ona bi se mogla iskoristiti kao prilika za dodatnu edukaciju Roma u procesu kreiranja i provođenja programa, a ni u kom slučaju ne bi trebala rezultirati njihovim stavljanjem u podređeni položaj ako se istinski nastoji pokrenuti razvojne programe/projekte.

Uz pitanja obrazovanja, romske su inicijative proaktivno djelovale i na drugim područjima. Tako je, na primjer, na području Siska 1993. godine osnovana udruga koja se bavila gorućim pitanjima vezanim uz državljanstvo i stanovanje. U to vrijeme je glavni problem na području Siska bilo pitanje državljanstva. Čak 99% Roma koji su tražili hrvatsko državljanstvo dobivalo je odbijenice zbog nepismenosti i nepoznavanja hrvatskog jezika (Čakovec 2004, Savjetovanje: *Romi i razvoj zajednica*). Ostala pitanja kojima se udruga bavi od samih začetaka su stanovanje, legalizacija naselja, elektrifikacija i vodovod te izgradnja prilaznih cesta. Romi su zagovaranjem i sredstvima iz *Posebnog programa za Rome* uspjeli osigurati izgradnju infrastrukture u dva sela. Dogovorena je i dugoročna suradnja s gradonačelnikom, a na listi prioriteta je rješavanje imovinsko-pravnih odnosa, dok je prijedlog za legalizaciju naselja proslijeđen relevantim državnim institucijama.

Bez obzira na područje djelovanja, čini se da inicijative usmjerenе на poboljšanje položaja Romkinja i Roma nisu integrirane u opće inicijative za razvoj zajednica. Jedan od rijetkih izuzetaka je inicijativa Baranjskog civilnog centra koja se sama ne identificira kao romska, a izrasla je iz suradnje s osjećkim Centrom za mir, nenasilje i ljudska prava koji joj kontinuirano pruža različite oblike potpore (Okvir 5).

ZAKLJUČAK I PREPORUKE: RAZVOJ ZAJEDNICA – KARIKA KOJA NEDOSTAJE?

Analiza kvalitete života romskih zajednica, kao i postojećih inicijativa razvoja zajednice, ukazuje na dvostruku marginalizaciju Roma u Hrvatskoj. S jedne strane, programi/projekti razvoja zajednica u Hrvatskoj, koje provodi većinsko stanovništvo, uglavnom su fokusirani na definirana geografska područja u kojima nema romskog stanovništva, ili se postojanje romskog stanovništva ignorira pri implementaciji tih programa. S druge strane, programi koji se koncentriraju na geografska područja u kojima su Romi većina ukazuju na tendenciju ograničavanja programa na usko definirana područja djelovanja, te se baziraju na deficitarnom pristupu kulturi siromaštva u kojoj je način života Roma definiran kao središnji problem. Karakteristike programa koji se bave odnosima romskih i neromskeh zajednica ukazuju na usmjerenošću socijalnoj integraciji, međutim, u njima prevladavaju psihologiski-metodološki pristupi koji ignoriraju strukturalne nejednakosti i važnost političke mobilizacije.

Pristup zasnovan na konceptu vladavine na više razina (*multilevel governance*) pitanju Roma i razvoja zajednica pristupio bi kao pitanju složenih odnosa između globalnih, nadnacionalnih, nacionalnih, regionalnih i lokalnih aktera. Neupitno je da su nadnacionalni akteri poput Vijeća Europe i Svjetske banke doprinijeli vidljivosti romskog pitanja u Hrvatskoj. Oni također sve više naglašavaju razvoj zajednica kao jedan

od načina za unapređenje situacije. Međutim, bavljenje položajem Roma na ovaj način nosi niz rizika i problema. Kao prvo, može se percipirati kao vanjski utjecaj, odnosno neprikladno nametanje političke korektnosti i nametanje programa zasnovanih na neprikladnom prijenosu mjera iz drugih sredina/država. Drugo, u kontekstu postojanja velikog broja sofisticiranih neromske NVO-a, uvijek spremnih reagirati na nove prioritete donatora za financiranje, stvaraju se prilike u kojima kreiranje praksi i provođenje mjera mogu kolonizirati oportunističke organizacije. Treće, kad romske organizacije i pojedinci ulaze u dijalog sa stranim organizacijama, javlja se rizik da etiketirani kao akteri koji koriste neprikladan utjecaj, uvećavaju probleme zajednice i traže osobnu dobit za svoj rad.

Na nacionalnoj razini očita je osnovna kontradikcija. S jedne strane, programi i mjere kreirani su djelomice zbog pritiska nadnacionalnih aktera. Međutim, aktivno i sustavno provođenje tih mjer, u društvenom kontekstu u kojem je broj Roma relativno malen, u kojem prevladava antiromski sentiment i nacionalizam, moglo bi rezultirati porastom tenzija i ugrožavanjem pozicije bilo kojeg političara koji bi inzisitroa na rješavanju tog pitanja, posebice ako se paralelno ne razvija intenzivan rad na senzibilizaciji većinskog stanovništva. Nadalje, nacionalne strukture reproduciraju osnovne tenzije zasnovane na identitetskim odrednicama koje postoje unutar romske zajednice, te preuzimaju glavnu ulogu i govore u njihovo ime.

Na lokalnoj razini u različitim sredinama javljaju se složene konfiguracije savezništava, tema, obrazaca rada i mjera, te ishoda. Ponekad su nejasni razlozi iz kojih neke lokalne uprave preuzimaju veću inicijativu, kao što je npr. Grad Zagreb koji je osnovao Gradsko povjerenstvo za poboljšanje uvjeta života građana romske nacionalnosti u gradu Zagrebu i koji izrađuje *Gradski program za Rome*, a pri provedbi glavnine mjeru konzultira i uključuje predstavnike romskih zajednica, posebice Vijeća romske nacionalne manjine. Moguće spekulacije o uzrocima takve pojačane aktivnosti i razvijanja suradničkih odnosa s romskim zajednicama odnosile bi se na razmatranje stvaranja neobične koalicije između prominentnog populističkog političara – gradonačelnika, tehnokratske struje unutar gradske uprave koja je zadužena za provođenje mjeru te lokalnih zajednica.

S druge strane u Međimurskoj županiji, u kojoj živi najveći broj Roma i gdje je evidentiran najveći broj problema, uključujući segregirane prakse školovanja, napredak u razvijanju i primjeni mjeru, kao i stvaranju koalicija za promjene puno je sporiji, jer akteri u obzir uzimaju kako izrazito negativne stavove većinskog stanovništva prema Romima tako i pojačanu pažnju koju im posvećuju nadnacionalni akteri. Za razliku od zagrebačkog primjera, gdje je naglasak na političkim savezništvima, u Međimurju je očiglednija tendencija ka primjeni profesionalizirano-psihologiskih modela rada unutar zajednica. I jedan i drugi pristup odražavaju postojeće mogućnosti, odnosno ograničenja vezana uz političke prilike, što upućuje na zaključak da ne postoje recepti koji promoviraju razvoj zajednica s Romima u Hrvatskoj.

Ipak, čak i u kontekstu strukturalnih prepreka, koalicije romskih aktivista, donositelji mjera i svi ostali akteri mogu istodobno koristiti postojeće i stvarati nove političke prilike i političke prostore. Ograničeni programi, kreirani na osnovi deficitarnog poimanja zajednica i kulture siromaštva i dalje dominiraju, a tip osnaživanja Roma unutar takvih programa integraciju zamišlja unutar postojećih struktura, odnosno promovira konformizam manjine u skladu s hegemonističkim normama. Integrirani pristupi – koji kombiniraju radikalnu mobilizaciju s političkim realizmom, a zasnovani su na ciljevima koje definiraju Romi – imaju više šanse uroditи istinskim osnaživanjem, slavljenjem različitih identiteta i stvaranjem preduvjeta za jednakost različitih glasova, a time i za jednakost agenata i mogućnosti.

Sljedeće preporuke za djelovanje različitih aktera odgovornih za ostvarenje jednakosti Roma u Hrvatskoj, oblikovane tijekom niza rasprava u sklopu ovog istraživanja, nude se ne kao zaključna riječ, već kao prilog potrazi za onim intervencijama čija potpuna, konzistentna i dugoročna primjena može pridonijeti značajnoj promjeni položaja Roma u Hrvatskoj.

Preporuke državnim institucijama i tijelima javne vlasti:

1. Osigurati preduvjete kako bi Romi mogli, na osnovu dugotrajnog boravka u RH, uživati građanska, socijalna i politička prava. Pri tome je potrebno razvijati proaktivne mjere koje uključuju edukaciju o pravima.
2. Istovremeno bi trebalo pokrenuti kampanje i sustavne edukacije, fokusirane na senzibilizaciju neromske zajednice o problemima i pravima Roma radi smanjivanja društvene stigme, što dugoročno vodi ujednačavanju podataka iz popisa stanovništva sa stvarnim brojem Roma i omogućava, na relevantnim podacima zasnovano, argumentiranje potrebe za sustavnim ulaganjem u romske zajednice.
3. Državna bi tijela trebala naručiti, od nezavisnih institucija, sustavno istraživanje o relevantnom broju, regionalnoj rasprostranjenosti i socijalnom statusu Roma. Takva studija mogla bi poslužiti za planiranje akcija tijekom sljedećeg desetljeća. Podaci za studiju trebali bi obuhvatiti etničku pripadnost, dob i spol, a naročita pažnja trebala bi biti posvećena tome da se smanji strah od samoidentifikacije, te osigura sigurnost prikupljenih osobnih podataka.
4. Osigurati pristup romske djece redovitim predškolskim programima. Pri tome bi trebalo osigurati dodatnu potporu državnim vrtićima u smislu zapošljavanja romskih odgajatelja i asistenata, organizirati odgojne grupe na romskom jeziku, te financirati privatne i inicijative nevladinih organizacija.
5. Osigurati integraciju romske djece u formalni školski sustav, prema redovnom programu, s dodatnim satima hrvatskog jezika prema potrebi. Gdje god su romska djeca u većem broju prisutna u školama, u nastavno gradivo treba uključiti

upoznavanje s osnovama romskog jezika za sve učenike, a dio školskog programa treba biti posvećen romskoj povijesti i kulturi. Škole bi trebale učiniti dodatni napor u zapošljavanju mentora i pomagača Roma, ili osoba koje poznaju romski jezik, čija bi uloga prvenstveno bila uspostavljanje veza između roditelja, zajednice i škola te potpora učenicima. Posebna pažnja trebala bi biti posvećena djeci koja završavaju osnovnu školu, kako bi ih se potaklo i dodatno pripremilo za srednjoškolsko obrazovanje. Prakse segregiranog obrazovanja treba prekinuti.

6. Sustavno razvijati i provoditi programe stipendiranja učenika u srednjim školama i na fakultetima.
7. Uložiti dodatni napor za koordinirano i sustavno provođenje *Nacionalnog programa za Rome* na razini relevantnih ministarstava, te na razini županijskih i lokalnih samouprava. Treba osigurati potrebna sredstava za sve mјere koje program predviđa u petogodišnjem razdoblju. Također je potrebno razviti sveobuhvatni sustav praćenja i evaluiranja kvalitete i opsegova provođenja mјera čiji bi nositelji bili prvenstveno Romi. Istodobno je potrebno promovirati napore za potpunu integraciju mјera predviđenih *Nacionalnim programom za Rome* u sustav relevantnih državnih i tijela lokalne uprave i samouprave.
8. Izabrati savjetnike Rome u Ministarstvo znanosti, prosvjete i sporta, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi, te druga relevantna tijela javne vlasti na nacionalnoj, županijskim i lokalnim razinama.
9. Promovirati zapošljavanje Roma u javnoj upravi, na svim razinama, od lokalne samouprave do nacionalnih tijela.

Preporuke za inicijative na razini lokalnih zajednica:

10. Ojačati postojeće strukture i mehanizme, odnosno kreirati saveze koji će pridonijeti da se glasovi romskih zajednica čuju, prepoznaju i integriraju u planiranje i provedbu planova i mјera lokalnih samouprava. Pritom je ključno napraviti pomak od percepcije da su romske zajednice objekti programa i mјera prema prihvaćanju romskih zajednica kao aktivnih subjekata u kreiranju i provođenju mјera.
11. Postojećim strukturama, zaduženima za kreiranje i provođenje lokalnih programa i mјera treba pridruživati nove, zasnovane na savezništvima različitih lokalnih aktera, a koje su motivirane i sposobne utjecati na ustaljene, rutinske postupke administrativnih tijela, te svojim inovativnim djelovanjem, koje se ne libi propitivanja i korištenja političkih prilika, pridonijeti poboljašnju i ubrzavanju funkcioniranja postojećih struktura.
12. Povećati kapacitete Vijeća romskih nacionalnih manjina kako bi njihovo djelovanje bilo učinkovitije. Također je potrebno raditi na edukaciji i senzibilizaciji

predstavnika županijskih i lokalnih samouprava o potrebama i pravima Roma. Općenito je potrebno promovirati ulogu tijela manjinske uprave kao ravnopravnog partnera u procesu donošenja odluka.

13. Institucije socijalne skrbi na lokalnoj razini trebaju uložiti napore za stvaranje atmosfere u kojoj je moguća suradnja siromašnih zajednica, nevladinih organizacija i različitih tijela lokalne samouprave, pri čemu se ostvaruje pomak od rješavanja individualnih problema prema rješavanju problema obitelji i cijelih zajednica. Pri tome je potrebno stvoriti niz strategija koje odražavaju potrebe i potencijale različitih lokalnih zajednica.
14. Sustavno i kontinuirano provoditi evaluacije programa namijenjenih Romima, bilo da ih kreiraju i provode državne ili romske institucije, odnosno neromske nevladine organizacije, kako bi se identificirali primjeri dobre prakse i osigurala njihova integracija u državne mjere i praksu. U procesu takve evaluacije predstavnici romskih zajednica trebali bi imati vodeću ulogu.
15. Neromske nevladine organizacije trebale bi, pri kreiranju programa/projekata, konzultirati predstavnike i predstavnice romske zajednice. Na taj način mogli bi pridonijeti nastanku integriranih projekata i izbjegći reproduciranja postojećih prevladavajućih praksi.
16. Promovirati integrirani pristup pravima Romkinja koje se bave ženskim pravima unutar organizacija civilnog društva, kao i u državnim institucijama za rodnu ravnopravnost.
17. Uspostaviti model kontinuiranog i sustavnog praćenja praksi institucionalne diskriminacije Roma, te osmisliti mjere za njeno suzbijanje.
18. Razvijati medijske programe koji afirmiraju prava Roma kroz objektivne prikaze njihova položaja. Također je potrebno razviti programe na romskom jeziku.
19. Razvijati prilike za zapošljavanje Roma preko programa mikro-kreditiranja za poduzetničke inicijative Roma te zapošljavanjem u privatnom i javnom sektoru, pri čemu posebnu pažnju treba posvetiti razvijanju takvog oblika potpore za žene.

Literatura

- Balent, Janja (1998). »Iskustva centra za socijalni rad Čakovec«, u: *Romi u Hrvatskoj danas*. Zagreb: Centar za direktnu zaštitu ljudskih prava, 89–92.
- Bogdan, Vid (1994). »Romska nacionalna zajednica u Republici Hrvatskoj«. *Glas Roma: odgoj i obrazovanje djece Roma u Hrvatskoj*.
- Council of Europe Press (1994). »Gypsies in the locality«, izvještaj s kolokvija održanog u Lipovský Mikulas (Slovačka) 15–17. listopada 1992.

- Hrvatski zavod za zapošljavanje, područna služba Čakovec (2002). »Izvještaj s radionice ‘Zapošljavanje i Romi’«. <http://www.hzz.hr/docslike/izvjesce-cakovec.doc>, pristupljeno u veljači 2005.
- Council of Europe (1999). »Economic and employment problems faced by Roma/Gypsies in Europe«, izvješće grupe stručnjaka za Rome. [http://www.coe.int/T/DG3/RomaTravellers/documentation/Employment/MGSROM\(1999\)5revEconomieEmploi_en.asp](http://www.coe.int/T/DG3/RomaTravellers/documentation/Employment/MGSROM(1999)5revEconomieEmploi_en.asp), pristupljeno u veljači 2005.
- Council of Europe (2003). »Cultural identities of Roma, Gypsies, Travellers and Related Groups in Europe«, izvještaj sa seminara Vijeća Europe. http://www.coe.int/T/E/social_cohesion/Roma_Gypsies/Documentation, pristupljeno u veljači 2005.
- Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.) (1999). *Kultura, etničnost identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Danova, Savelina i Rumyan Russinov (1998). »Field Report: The ERRC in Croatia«. http://lists.errc.org/rr_sum1998/field_report.shtml, pristupljeno u veljači 2005.
- Dominić Verica (1997). »Romi: narod ili socijalni problem?«. Diplomski rad. Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Dragojević, Rade (2002). »Segregacijska obrazovna praksa«. *Zarez*, 88. <http://www.zarez.hr/88/temabroja1.htm>, pristupljeno u veljači 2005.
- European Roma Rights Center (2005). *Shadow Report of the European Roma Rights Center on the Republic of Croatia's combined second and third periodic reports to the Committee on Elimination of Discrimination against Women*. <http://www.errc.org/db/00/E2/m000000E2.doc>, pristupljeno u svibnju 2005.
- European Commission against Racism and Intolerance (1999). *ECRI's country-by-country approach: Report on Croatia*, CRI (99) 49. http://www.coe.int/t/e/human_rights/ecri/5-archives/1-ecri%27s_work/1-country_by_country/CBC1-Croatia.pdf, pristupljeno u veljači 2005.
- Fonseca, Isabel (1995). *Bury me standing: the Gypsies and their journey*. New York: Vintage Books
- Hoblaj, Petra (ur.) (2004). »Izvještaj evaluacije interventnog programa predškole za romsku djecu«, ppt prezenzacija – 21. rujna 2004. Zagreb: Institut Otvoreno društvo – Hrvatska.
- Rešković, Veronika (2004). »U rebalansu proračuna bez novca za Rome«. *Jutarnji list*, 13. srpnja 2004.
- Kocze, Angela (2003). »Double Discrimination Faced by Romani Women in Europe«, prezentacija za Committee on Women's Rights and Equal Opportunities. <http://www.erionet.org/Wom.html>, pristupljeno u veljači 2005.
- Larsen, Jørgen Elm (2003). »Who cares about and for marginal people?«. <http://www.ihis.aau.dk/gep/publicactioner/ar3.pdf>, pristupljeno u veljači 2005.
- Macura, Vladimir (1999). *Housing, urban planning and poverty: problems faced by Roma/Gypsy communities with particular reference to central and eastern Europe*, MG-S-ROM (99) 1. [http://www.coe.int/T/DG3/RomaTravellers/documentation/housing/Housingreport\(99\)1Macura_en.asp](http://www.coe.int/T/DG3/RomaTravellers/documentation/housing/Housingreport(99)1Macura_en.asp), pristupljeno u veljači 2005.
- Markočić Matilda (ur) (2003). *Ospozobljavanje pomagača romske nacionalnosti: Zbornik predava-nja i radionica*. Zagreb: Djeca prva. (neobjavljeno).
- Memedi, Ramiza i Jasmina Papa (2001). *Denied a Future? The right to education of Roma/Gypsy & Traveller Children in Europe*, Volume I: South-eastern Europe. London: Save the Children, 114-143.

- Memedova, Azbija (2003). *Romani Men and Romani Women Roma Human Rights: A Missing Element.* <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1850>, pristupljeno u veljači 2005.
- Mešić, Alija (2002). »Otrovno sjeme podjela i mržnje među Romima«. *Romska istina: časopis Roma Hrvatske*, 11–12: 22.
- Mršević, Zorica (2004). »Romkinje između mita i (srbijanske tranzicijske) stvarnosti«. *Kruh i ruže*, 24: 13.
- Munjin, Bojan (2004). »Kapitaliziranje bijede i romsko reketarenje«. *Zarez*, 134–135. <http://www.zarez.hr/134/zariste1.htm>, pristupljeno u veljači 2005.
- Munjin, Bojan (2003). »Kako odgojiti odgojitelje ili Romi ne spadaju u Lepoglavu«. *Zarez*, 102. <http://www.zarez.hr/102/zariste9.htm>, pristupljeno u veljači 2005.
- Oakley, Robin (2000). »Institutional racism: Lessons from the U. K.«. *ERRC Newsletter*, 4. <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1191>, pristupljeno u veljači 2005.
- Petrova, Dimitrina (2000). »The denial of racism«. *ERRC Newsletter*, 4. <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1218>, pristupljeno u veljači 2005.
- Petrova, Dimitrina (2003). »The Roma: Between a Myth and the Future«. *ERRC Notebook*. <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1844>, pristupljeno u veljači 2005.
- Ringold, Dena (2000). *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe*. Washington, London: Svjetska banka. <http://lnweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/General/505B16F496817B338525695800647D86?OpenDocument>, pristupljeno u veljači 2005.
- Ringold, Dena (2002). *Poverty and Roma in Central and Eastern Europe: A View from the World Bank*. http://www.errc.org/rr_nr1_2002/noteb4.shtml, pristupljeno u veljači 2005.
- Ringold, Dena, Mitchell A. Orenstein i Erika Wilkens (2003). *Roma in an Expanding Europe-Breaking the Poverty Cycle*. Washington: The World Bank. <http://lnweb18.worldbank.org/eca/ecshd.nsf/ECADocByUnid/EDF5EC59184222F8C1256D4F0053DA41?FILE/Full%20Report%20in%20English.pdf>, pristupljeno u veljači 2005.
- Specialist Group on Roma, Gypsies and Travellers (2003). *Final Report from the 15th meeting*. http://www.coe.int/T/E/social_cohesionRoma_Gypsies/Documentation/MG-S-ROM_document, pristupljeno u veljači 2005.
- Svjetska banka (2000). *Hrvatska: studija o ekonomskoj ranjivosti i socijalnom blagostanju, načrt*. Zagreb: Odjel za smanjenje siromaštva i ekonomsku politiku Europa i Srednja Azija
- Štambuk, Maja (ur.) (2000). »Društveni položaj Roma u Hrvatskoj«. *Društvena istraživanja*, 46/47.
- Šućur Zoran (2001). *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji*. Zagreb: Pravni fakultet
- Ured za nacionalne manjine Vlade RH (2003). *Nacionalni program za Rome*. http://www.vlada.hr/Download/2004/04/16/NACIONALNI_PROGRAM_ZA_ROME-USVOJENNA_VLADI.htm, pristupljeno u veljači 2005.
- Žganec, Nino (2003). »Pojmovno određenje zajednice«, u: Ajduković, Dean (ur.) *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 41–51.

PORTRETI AKTIVISTICA: RAMIZA MEMEDI, SENIJA SEFEROVIĆ

Priredila:

JASMINA PAPA

RAMIZA MEMEDI, predsjednica Udruge Romkinja u Hrvatskoj *Bolja budućnost*

Ramiza je osnivačica i predsjednica prve udruge Romkinja u Hrvatskoj koja promiče ženska prava. Udruga je formirana 1998., a registrirana 1999. godine. Prve aktivnosti su bile opismenjivanje žena, potom edukacije o ženskom zdravlju, te sudjelovanje u *Ad hoc kampanji* kojom se nastojalo potaknuti žene na izlazak na birališta. Ramiza je pokretačica i sudionica niza javnih akcija s ciljem smanjenja predrasuda prema Romkinjama i Romima, kao što su *Nisam kriv što sam Rom* i *Stop rasizmu. Bolja budućnost* organizira i pravno savjetovalište, seminare i edukacije iz područja ženskih ljudskih prava i ljudskih prava općenito, edukacije o ženskom zdravlju, osnaživanje žena u zajednici te izdaje list pod nazivom *Budućnost*.

Na osnivanje udruge koja promiče ženska prava Romkinja Ramizu je potaknulo iskustvo koje je prije toga stekla kao odgojiteljica u vrtiću za romsku djecu u Kozari putevima. Radeći s djecom i njihovim obiteljima, prvenstveno majkama, Ramiza je shvatila da, budući da sama nije odrasla u romskom naselju, te da, kako navodi, nije odgajana u skladu sa strogim pravilima koja vrijede unutar većine romskih obitelji, nije u dovoljnoj mjeri poznavala sve teškoće s kojima se susreću djeca i žene unutar obitelji i zajednice. Stoga je učila radeći s djecom i njihovim majkama. U to vrijeme još uvijek se uvelike pokušavalo pomoći Romima putem humanitarne pomoći. No, Ramiza, vođena mišljem da »humanitarna pomoć može biti kratkoročno rješenje: dobije se nešto danas, a što će biti sutra?« počinje svojim radom promovirati dugoročne napore kako bi se doprinijelo promjeni položaja žena u zajednici i u društvu. Ramiza upravo edukaciju vidi kao dugoročnu alternativu koja će rezultirati promjenama.

Drugi izuzetno snažan motiv za pokretanje udruge koja se bavi ženskim pravima Romkinja zasnovan je na razmjeni osobnih iskustava sa ženama/majkama s kojima je radila. Naime, većina majki, sa čijom djecom je Ramiza radila, iskusile su fizičko zlostavljanje, a o njemu su govorile kao o nečemu što je neizbjegno u braku. Nisu se suprotstav-

Ijale, jer se od njih očekuje da budu »poslušne«, da se pokoravaju ocu, mužu ili bratu, da u brak uđu nevine te da ostanu s mužem zbog djece. Same bi govorile kako se nadaju da će se njihovi muževi »smiriti« nakon nekog vremena. Tako žene kažu »On je muško i ima te pravo tući, moraš poslušati što on kaže«, što se prenosi s koljena na koljeno. To, naravno, nije slučaj isključivo u romskim zajednicama; gledajući šire, to se događa u svim zajednicama, bez obzira na nacionalnost. Kad bi im Ramiza rekla kako je u braku već dvadesetak godina i kako ju njen muž nikad nije udario, žene bi uglavnom bile iznenadene. Tada je odlučila da, kako sama kaže, »nema potrebe da ja budem jedna od rijetkih koja je drugačija«, koja nije fizički zlostavljana, te je sa ženama počela raditi na podizanju svijesti o njihovim pravima, naročito o pravu na život bez zlostavljanja.

Dok je radila u vrtiću, Centar za edukaciju i savjetovanje žena (CESI) u istom je prostoru provodio projekt osnaživanja žena, u koji se Ramiza uključila kao suradnica. Istovremeno je završila pedagošku grupu predmeta na Pedagoškoj akademiji i pohađala dva seminara za Rome-pomagače u nastavi u organizaciji Ministarstva rada i socijalne skrbi i Ministarstva prosvjete i sporta. Po završetku seminara nadala se da će se moći angažirati kao pomagačica u razrednoj nastavi, no kako su pripreme za to sporo tekle, odlučila je osnovati udrugu koja se prvenstveno obraća Romkinjama. Osmišljen je prvi projekt s ciljem suzbijanja nasilja u obitelji koji je dobio potporu Veleposlanstva SAD-a u iznosu od 22 000 USD i Ministarstva rada i socijalne skrbi u iznosu od 5 000 KN.

U tom periodu izuzetnu ulogu imala je Ramizina obitelj, suprug i tri sina koji su joj pružili iznimnu potporu u njenom aktivističkom djelovanju. Naime, rad kojim se bavi znači da ponekad i 10 sati dnevno provodi u uredu, često putuje i vrlo malo vremena provodi kod kuće. Ramiza kaže da je »sva sreća da imam tako dobru obitelj, to mi je jako važno, jer da nije tako, možda bi došlo i do razvoda«. Situacija je bila ponešto drugačija sa sestrama i braćom, kojima nije bilo drago što Ramiza svoj identitet ističe javno u društvenoj situaciji, u kojoj biti Romkinja nije prednost niti kod većine niti unutar same romske zajednice. Međutim, Ramiza misli da je izuzetno važno priznati svoj identitet i biti ponosna na njega, te iz te pozicije djelovati kako bi se potaknule promjene.

Radeći u »romskim naseljima« primijetila je da su neke stecene navike duboko uvriježene i prenose se s generacije na generaciju. Životni uvjeti u svojevrsnim romskim getima pridonose stvaranju loše slike o Romima kod većinskog stanovništva, ali i među samim Romima. Prednost je bila činjenica da je uglavnom radila u romskim zajednicama u kojima sama ne živi – ljudi su joj se obraćali s više uvažavanja, način na koji su se šalili u njenoj prisutnosti bio je manje lascivan, a i samoj joj je bilo lakše uspostaviti granice u komunikaciji i u vezi s očekivanjima. Život u romskim zajednicama može biti izuzetno bremenit teškoćama i smanjuje mogućnosti sagledavanja alternativnih rješenja. Uz to, neke inicijative koje su nastojale Rome seliti iz jednog naselja u drugo pokazale su se kao promašene. Ramiza smatra kako bi trebalo stvoriti mogućnosti da Romi žive u zajednicama u kojima živi i većinsko stanovništvo, jer »će se drugačije osjećati kad budu blizu drugih«, uz istovremene napore za očuvanjem onoga što je vrijedno u kulturi i tradiciji Roma.

Cilj Ramizinog rada u zajednici je ublažavanje i dokidanje predrasuda prema Romima, pri čemu polazi od nastojanja da »se poboljšaju kulturni obrasci interakcija, da

se unaprijede uvjeti života, te da se Romi aktivno uključe u zajednice u kojima žive. Tada bi se moglo inzistirati i na tome da nas prihvataju onakvima kakvi jesmo, s našom tradicijom i kulturom.« Jedan od velikih problema je i to da gotovo i nema osoba koje se izjašnjavaju kao Romi, a koji rade u državnim institucijama. Problem je dvostruk – oni se srame svog identiteta, misle da će ih onemogućiti u njihovom radu, a institucije često nisu spremne prihvati različitosti. Glavnu ulogu pri promjeni takve situacije treba imati edukacija na svim razinama. Kad je riječ o Romima, onda je ključ edukacija djece kao dugoročni cilj. S druge strane, edukacija većinskog stanovništva trebala bi biti bazirana na poslovici »svoje voli, tuđe poštuj«. Veliki napor se ulaže i u komunikaciju s predstavnicima državnih institucija. Na državnoj razini postoje pravni mehanizmi, donesen je *Nacionalni program za Rome*, formirano je i Povjerenstvo za praćenje provedbe *Nacionalnog programa* čiji članovi su i Romi. Na nadnacionalnoj razini Romi su uključeni u niz inicijativa Vijeća Europe, zatim u inicijativu Svjetske banke i Instituta Otvoreno društvo. Postoji niz dokumenata i bilo bi izuzetno važno da oni »ne ostanu samo mrtvo slovo na papiru«. Ramiza priznaje kako se boji da bi do toga moglo doći, kako zbog dosadašnjih iskustava, tako i zbog činjenice da neki članovi Povjerenstva za provedbu *Nacionalnog programa*, prema vlastitom priznanju, do sada nikada nisu bili u romskom naseljima.

»Čini se da ima dosta novaca za inicijative i programe Roma, no pitanje je da li se oni uvijek koriste na najefikasniji mogući način, npr. budući da je više Roma koji su korisnici socijalne pomoći nego zaposlenih, pitam se je li dio tog novca moguće preusmjeriti u programe za zapošljavanje. Na taj način bi se rješavanju problema prišlo dugoročno, smanjili bi se izdaci za socijalnu pomoć i osigurali stalni izvori prihoda za dostojanstven život pojedinaca i obitelji.« Prema procjenama udruge trenutno je oko 10% Roma koji se uzdržavaju vlastitim radom, bilo da su zaposleni, npr. u Čistoci ili nekoj uslužnoj firmi, bilo da vode vlastite obrte, no velik je udio onih koji se u nedostatku drugih mogućnosti bave sivom ekonomijom.

Kad je riječ o naporima koje ulažu institucije, Ramiza ističe rad Vladinog Ureda za nacionalne manjine koji u posljednjih nekoliko godina može poslužiti kao primjer pokretanja incijativa sa i za Rome. Županijske i gradske uprave su sporije, i u nekim slučajevima predstavljaju prepreku programima donesenima u suradnji s Uredom i romskim organizacijama. Komentirajući političke procese vezane uz pridruživanje Europskoj uniji, Ramiza kaže: »U zadnjih godinu-dvije država puno radi u sklopu procesa pridruživanja Europskoj uniji, često na brzinu i pod pritiskom. Ne očekujem puno od takvog načina rada, ako država sada nema volju pomoći ovoj manjini, onda ulazak u EU neće ništa pomoći. Očekujem od ove države da će pokazati volju i razumijevanje za boljšak romske zajednice, jer smo mi građani i državljeni ove zemlje.«

S druge strane, Romi već duže vremena djeluju proaktivno u različitim područjima, od urbanizacije naselja i podizanja kvalitete stanovanja do obrazovanja. Pitanje obrazovanja se ovih godina češće ističe zbog teškoća koje se javljaju u Međimurju, no i to je područje u kojem su Romi preuzeeli aktivnu ulogu. Važno je istaknuti kako se unazad nekoliko godina dogodio niz promjena. Kad je riječ o obrazovanju, svijest Roma se dosta podigla. Također je podignuta razina svijesti o potrebi samoorganiziranja, što je dodatno podržano kroz formiranje Vijeća nacionalnih manjina. Formirano je 20 vijeća

romske nacionalne manjine. Iz svega je vidljivo da Romi žele promjene, a »kad nešto želiš, onda ćeš to i postići«. Što se žena tiče, sve više ih aktivno traži posao i sve više ih na neki način osigurava prihode, a uz to, puno više računa vode o vlastitom i zdravlju svoje djece, te nastoje podržati djecu da ostanu u obrazovnom sustavu. »Nadam se, da će biti što više obrazovanih u romskoj zajednici, a posebno žena, a samim time će se i situacija u romskoj zajednici promijeniti«, kaže Ramiza.

Što se tiče planova za daljnji rad, Ramiza će nastaviti pružati pravne savjete i organizirati različite vrste edukacija s ciljem poboljšanja položaja Romkinja, ali i cijele romske zajednice. No, kad je riječ o pravnom statusu, izuzetno je važno za sve nas osvijestiti činjenicu da je »zakon isti za sve, ali ga treba znati primjenjivati, pri čemu treba biti osjetljiv prema životnim situacijama pojedinih ljudi«.

Ramiza ističe kako je u njenom dosadašnjem djelovanju od izuzetne važnosti bila suradnja sa ženskim udrugama, te sudjelovanje u radu Ženske mreže Hrvatske. Kroz seminare i sastanke omogućena je razmjena iskustava i znanja, a širile su se i informacije o položaju Romkinja. Suradnja je uspostavljena s udrugama Romkinja iz Bosne i Hercegovine, Makedonije i Srbije, što je uvelike pridonijelo radu na reguliranju građanskog statusa žena koje su u Hrvatsku došle iz tih zemalja.

SENIJA SEFEROVIĆ, Unija Roma Hrvatske

Senija Seferović je kao aktivistkinja na promicanju unapređenja kvalitete života Romkinja počela djelovati 1999. godine. Najveću potporu za svoj angažman dobila je od oca Ragiba, predsjednika Unije Roma Hrvatske, koja je u to vrijeme razvila niz aktivnosti uključujući i program predškolskog obrazovanja djece. Prvo okupljanje žena kojem je Senija prisustvovala bio je sastanak *Ad hoc koalicije* Ženske mreže Hrvatske u Poreču. Svoj prvi susret s aktivistkinjama, koji označava i kao početak vlastitog angažmana, Senija opisuje riječima »vidjela sam masu žena koje se bore za nešto, a tada još uvijek nisam u potpunosti shvaćala za što«.

U to vrijeme je u Uniju Roma dolazio veliki broj žena, a potaknuta iskustvima i kontaktima ostvarenim nakon sastanka *Ad hoc koalicije*, Senija je počela intenzivnije razmisljati o položaju Romkinja u obitelji i zajednici. Kako kaže, sve jasnije joj je bilo da žene, a pogotovo Romkinje nose sav teret u obitelji. Senija ovako opisuje položaj žene u obitelji: »Žena koja je udata obično živi u zajednici sa svekrvom i djeverom. Prva ustaje i kuha kavu za sve, brine o djeci, vodi domaćinstvo, kuha, pere te pokušava nešto zaraditi ili prodajom na placu ili prošnjom. Sve odluke koje se tiču obitelji donose muž, svekar ili svekrrva. Kad je riječ o djevojčicama koje se udaju u dobi od 13-14 godina, one moraju slušati sve ostale starije članove proširene obitelji. Muškarci rijetko poštuju žene, one su domaćice, majke, netko s kime se odlazi u krevet, poslušne i vjerne«.

Romkinje se u svojoj zajednici moraju ponašati u skladu sa strogim patrijarhalnim pravilima, a uz to su unaprijed »obilježene« i od pripadnika većinske zajednice. Govoreći o vlastitim iskustvima iz djetinjstva, Senija kaže kako su uvijek nju prvu, kao Romkinju, okrivljavalni i i ispitivali kad bi nešto u školi nestalo. Uvijek je ona bila kri-

va, sve dok ne bi dokazala suprotno. U Senijinoj je obitelji majka uglavnom slušala Senijinog oca i strica. Njena majka, kao i većina drugih žena, ekonomski su ovisne o muškim članovima obitelji, opterećene kućanskim poslovima i razvijanjem strategija za preživljavanje. Senija je donijela odluku da ne želi tako živjeti. Želi potaknuti i ostale mlađe djevojke da »shvate da imaju pravo na vlastito dostojanstvo, da imaju pravo na izbor«. U tome je imala svesrdnu potporu, prvenstveno svog oca, a zatim i drugih članica i članova obitelji, te je formirala žensku udrugu. Gledajući unatrag, kaže kako joj se čini da je odrastala u boljim životnim uvjetima od većine Romkinja; njenim roditeljima je bilo važno da završi osnovnu i srednju školu, da pokuša pronaći posao, a imala je i prostora za izražavanje vlastitog mišljenja. Žene s kojima je bila u svakodnevnom kontaktu počele su je prihvatići i tražiti njene savjete, pa je organizirala predavanja o ženskom zdravlju, reproduktivnim pravima, projekt opismenjivanja i niz drugih aktivnosti. Kao jedan od najvećih uspjeha u svom radu navodi da se žene u naselju sada više druže, međusobno se podržavaju, a najvažnije joj je što su joj starije žene dale povjerenje.

Ponekad joj se činilo kako je teško motivirati žene da sudjeluju u takvim aktivnostima, no, kako kaže, shvatila je da je zapravo riječ o muževima kojima nije bilo prihvatljivo da njihove žene odlaze iz kuće, da razgovaraju i uče, a da u kuću ne donose ništa »materijalno, konkretno«. Vrlo često su bili zavidni te su joj govorili »da nema pravo, kao neudana dvadesetsedmogodišnjakinja prodavati pamet njihovim ženama«. Druge prepreke s kojima se susreće u svom radu vezane su uz nerazumijevanje raznih institucija od kojih je teško, a ponekad gotovo nemoguće, pravodobno dobiti potrebne informacije i potporu. No, kako kaže, i tu postoje iznimke, te kao primjer navodi jednog ravnatelja bolnice koji je besplatno održao predavanje na temu brige o zdravlju djece.

Govoreći o suradnji sa ženskim udrugama Senija kaže kako joj se čini da je potrebno još puno raditi na razvijanju solidarnosti i suradnje. Vrlo često je imala osjećaj da se ne prepoznaju iskustvo i vještine Romkinja, odnosno da im se pristupa s prepostavkom »mi smo trenerice, voditeljice, a vi ste korisnice«. Tome pridonosi i relativna prostorna izoliranost Romkinja ili, kao što je to u njenom slučaju, činjenica da živi »izdvojena u naselju«, dok je većina organizacija i događanja u gradu.

Senija i dalje namjerava intenzivno raditi s mladim djevojkama, poticati ih na samoorganiziranje kroz klubove, pri čemu će pokušati što više uključivati žene koje su završile školu, te tako vlastitim primjerima motivirati druge. No, neće zanemariti niti mlađice, i kod njih treba raditi na promjeni stavova i podizanju svijesti o tome da žene imaju prava.

Senijina se vizija zasniva na pretpostavci:

Romi su manjina, pa nas društvo ne prihvata, a budući da smo i žene, teško nas prihvataju muškarci unutar romske manjine. Stoga svojim radom nastojim pridonijeti izjednačavanju Romkinja s neromkinjama, uključivanju u obrazovni sistem i na tržište rada, podizanju svijesti Romkinja da mogu same odlučivati o vlastitom životu, te da i muškarci napokon shvate da ovaj svijet nije stvoren samo za njih.

DANIELA BRATKOVIĆ

MODELI SKRBI U SVJETLU LJUDSKIH PRAVA OSOBA S INTELEKTUALnim TEŠKOĆAMA

MARGINALIZACIJA KAO POSLJEDICA DOMINANTNOG MODELA SKRBI

Položaj osoba s teškoćama u društvu kroz povijest obilježila je njihova različitost uslijed koje su etiketirani, stigmatizirani, odbacivani, isključivani iz života zajednice, odnosno devalvirani kao osobe (Taylor i Bogdan, 1989). Društveno gledište o »oštećenju« tih osoba najvećim se dijelom ustalilo u okviru institucionalne prakse preko klasifikacije koja ovisi o organizacijskim i društvenim vrijednostima, uvjerenjima i stavovima. Time diskriminacija i nasilje nad osobama s intelektualnim teškoćama postaju društveno pri-

DANIELA BRATKOVIĆ je docentica na Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na Odsjeku za inkluzivnu edukaciju i rehabilitaciju gdje se bavi znanstvenim, nastavnim i stručnim radom na području rehabilitacije i kvalitete življjenja osoba s intelektualnim teškoćama. Aktivistka je Udruge za promicanje inkluzije i predsjednica njene zagrebačke podružnice, gdje se bavi promicanjem ljudskih prava i razvojem stručnih službi podrške u zajednici za osobe s intelektualnim teškoćama (stanovanje i zapošljavanje uz podršku, podrška u ostvarivanju spolnih potreba i prava, programi obrazovanja za odrasle, edukacija stručnjaka, lokalne i šire zajednice).

Email: daniela@erf.hr

hvatljivi, što se ostvaruje u procesu depersonalizacije (»oni su ljudi manje vrijednosti«); oduzimanju mogućnosti izbora (»kako oni mogu znati što žele«); stvaranju stava poslušnosti i pokornosti (»oni su opasni i treba ih držati pod kontrolom«); te segregiranju i skupljanju na jedno mjesto (»svi su isti« i »njih/nas treba zaštititi«) (Wakerley, 1997).

Unatoč pozitivnim iskoracima posljednjih godina, u Hrvatskoj još uvijek dominira tradicionalni odnos društva prema osobama s teškoćama, a osobito prema osobama s intelektualnim i drugim oblicima većih teškoća u razvoju. Prevladavaju društvene intervencije i institucionalne prakse zasnovane na stereotipnim pretpostavkama o tim osobama i njihovim obiteljima. Na njih se gleda kao na bespomoćne i ovisne o službama socijalne skrbi, što najčešće rezultira njihovim izdvajanjem iz izvorne društvene sredine u neke manje ili više segregirane uvjete života.

Postojeća zakonska regulativa podupire segregacijski institucionalni sustav »zbrijnavanja, zaštite, rehabilitacije, odgoja, obrazovanja i sposobljavanja«, kojim se pretežno definiraju prava i potrebe institucija, a ne korisnika. U okviru sustava, ipak, postoji i iznimke usmjerene na ostvarenje socijalnih pravapoput: prava na ostvarivanje osobne invalidnine, prava na određeni postotak obje mirovine nakon smrti roditelja, doplatak za pomoć i njegu, pomoć za osobne potrebe korisnika, pravo roditelja djeteta s većim teškoćama na dopust do sedme godine djetetovog života i rad na pola radnog vremena (Teodorović i Bratković, 2001). Posljednjih se godina javljaju izvaninstitucionalne inicijative roditelja i stručnjaka te osoba s intelektualnim teškoćama, usmjerene na redefiniranje ukupnog sustava skrbi u svrhu ostvarenja ljudskih prava i kvalitete života osoba s intelektualnim teškoćama i drugim teškoćama u razvoju.

Prema podacima Ministarstva rada i socijalne skrbi Republike Hrvatske iz 2000. godine (prema Teodorović i Bratković, 2001), u 24 ustanove socijalne skrbi nalazilo se 3 373 osoba s različitim teškoćama u razvoju, uključenih u različite vrste tretmana, a najveći broj ih se nalazio u trajnom smještaju. Tri četvrtine štićenika činile su osobe s intelektualnim teškoćama, dok je znatno manji broj bio onih sa senzoričkim i motoričkim oštećenjima. Uz smještaj u ustanove socijalne skrbi za osobe s teškoćama u razvoju, jedan dio osoba s intelektualnim teškoćama smješten je u zdravstveno – socijalnim ustanovama, poput Centra za autizam ili psihijatrijskih klinika i ustanova za osobe treće životne dobi.

Prema podacima kojima raspolaže Hrvatski savez udruga za osobe s intelektualnim teškoćama procjenjuje se da je svega 20% osoba s umjerenim, težim i teškim intelektualnim teškoćama i/ili višestrukim oštećenjima u Republici Hrvatskoj smješteno u spomenute institucije, dok ostali žive u svojim obiteljima, uz minimalnu ili nikakvu stručnu potporu. Savez procjenjuje da čak 2/3 osoba s intelektualnim teškoćama nije uključeno u rehabilitacijsko-terapijski proces. Za većinu tih osoba naše društvo, nažlost, ne nudi ništa osim života u izolaciji unutar vlastite obitelji ili unutar navedenih ustanova. Manji dio osoba s teškoćama smješten je u udomiteljske obitelji u kojima su,

slično kao i u vlastitim obiteljima, bez kontinuirane stručne potpore, u manjoj ili većoj mjeri prepušteni socijalnoj izolaciji. Stoga se može zaključiti da osobe s teškim intelektualnim teškoćama i višestrukim oštećenjima ne ostvaruju pravo na odgoj i obrazovanje, što se kosi s proklamiranim načelima *Ustava RH*:

Tjelesno i duševno oštećeno i socijalno zapušteno dijete ima pravo na osobitu njegu, obrazovanje i skrb (članak 63., stavak 3. *Ustava*).

Osnovno je školovanje obvezatno i besplatno. Svakomu je dostupno, pod jednakim uvjetima, srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje u skladu s njegovim sposobnostima (članak 65. *Ustava*).

S obzirom na smještaj specijalnih službi i institucija u većim urbanim sredinama, prevladava centralizirani pristup u kojem se velik broj djece i odraslih s teškoćama u razvoju izdvaja iz njihove lokalne sredine, što svjedoči o tradicionalnom odnosu društva prema osobama »koje su drugačije«, te o još uvijek prevladavajućem medicinskom modelu, kao i o modelu deficitu u rehabilitaciji.

U medicinskom modelu (Mason, Rieser, 1990; 1994) osoba s teškoćama tretira se kao problem. Taj model polazi od »nedostataka« (oštećenja i teškoća) osobe, a rješenje vidi u njezinoj »zaštiti« i izbjegavanju rizika. Cilj rehabilitacije je da se osoba promijeni kako bi se mogla uklopiti u socijalno okružje. Dakle, sva je pozornost usmjerena na »nesposobnost«, a društvo poduzima mјere kojima se ustanovljuju specijalne službe i postupci s ciljem ublažavanja posljedica oštećenja. Ako to nije moguće postići, takva se osoba izdvaja, isključuje iz vlastite društvene okoline i svih mogućnosti koje ta okolina nudi.

Model deficitu (Teodorović, 1997) naglašava važnost utvrđivanja i zadovoljavanja posebnih potreba osoba s teškoćama i usmjeren je smanjenju ili otklanjanju poteškoća u socijalnoj integraciji. Pritom se ne vodi dovoljno računa o društvenim i institucionalnim barijerama i mogućnostima kojima je osoba izložena, već se i dalje naglasak stavlja na subjektivne teškoće te se osobu nastoji prilagoditi zahtjevima prosječne okoline. Na temelju tog modela definiran je sustav dijagnosticiranja i kategorizacije djece s takozvanim posebnim potrebama, a rehabilitacija, odgoj-obrazovanje i ospozobljavanje odvijaju se i dalje u posebnim segregacijskim ili parcijalno-integracijskim programima.

Djeca s lakin intelektualnim teškoćama često se radi pohađanja škola s posebnim programom izdvajaju iz obitelji i smještaju u dom. Po završetku specijalne škole i radnog ospozobljavanja najčešće završavaju na Zavodu za zapošljavanje, bez izgleda da nađu posao. Tako i dalje ostaju na skrbi svojih roditelja ili postaju beskućnici. Razlozi takvog ishoda su mnogostrukki. Jedan od njih je, bez sumnje, dugogodišnja izolacija kroz sustav zavodskog smještaja i specijalnog školstva, koja s jedne strane dovodi do gubitka primarnih društvenih mreža, a s druge ne ospozobljava osobu za život u zajednici.

Osobe s težim oblicima intelektualnih teškoća u nekim se slučajevima obrazuju u specijalnim školama do navršene 21 godine života, kada se vraćaju u obitelj ili smještaju

u zavode. Za manji broj onih koji se vraćaju u obitelj organizirane su dnevne aktivnosti u dnevnim centrima ili klubovima roditeljskih udruga u lokalnim zajednicama. Nakon smrti roditelja, ako oni za života nisu uspjeli naći neko »rješenje«, centri za socijalnu skrb smještaju osobu s intelektualnim teškoćama u udomiteljske obitelji, ustanove za rehabilitaciju ili bilo koju drugu ustanovu socijalne skrbi u kojoj ima mjesta.

Odraslim osobama s intelektualnim teškoćama u hrvatskim je uvjetima uvelike ograničena mogućnost rada i zapošljavanja, kao ključnih značajki ostvarivanja jednakoopravnog statusa s drugima u zajednici. Ostvarivanje radne uloge, za osobu s intelektualnim teškoćama, kao i za svaku drugu osobu, važno je radi ekonomске sigurnosti i neovisnosti, socijalne interakcije, ali i društvenog statusa te stvaranja pozitivne slike o sebi, što je izvor samopoštovanja i preduvjet za samoaktualizaciju.

Pravo na ospozobljavanje za rad i pravo na zaposlenje spadaju u temeljna ljudska prava, što je istaknuto u nizu dokumenata UN-a o pravima čovjeka, te posebno nalažešeno u *Standardnim pravilima za izjednačavanje mogućnosti osoba s teškoćama*¹ koja je usvojila i Hrvatska. Prema ovim preporukama, za sve osobe s teškoćama cilj uvek treba biti dobivanje zaposlenja u otvorenim radnim uvjetima, a zakoni i propisi o zapošljavanju ne bi smjeli negativno diskriminirati te osobe. Uz to, glavno uporište za ostvarivanje prava na ospozobljavanje za rad, rad i zapošljavanje osoba s intelektualnim teškoćama nalazimo u *Ustavu Republike Hrvatske*. Međutim, ostvarenost tih prava je nezadovoljavajuća, čemu uvelike pogoduju nedovoljno razrađeni i nejasno izvedeni zakonski propisi iz *Ustava* te pogoršanje socio-ekonomskih prilika u zemlji zbog rata i tranzicije. No, jednak veliki problemi proizlaze iz postojećeg segregacijskog koncepta procesa obrazovanja i ospozobljavanja za rad osoba s intelektualnim teškoćama.

U Hrvatskoj se odgoj i obrazovanje djece s teškoćama u razvoju još uvek velikim dijelom provodi pod posebnim uvjetima, kao što su posebni razredi pri redovnim školama, specijalnim školama i institucijama, dok je opseg integracije koja se odnosi samo na djecu s manjim teškoćama, s obzirom na broj obuhvaćene djece i organizacijsku strukturu, nedostatan (Bratković i Teodorović, 2002). Primjerice, često se djeca s teškoćama upućuju u redoviti razred, ne na osnovi kronološke dobi, već na osnovi sposobnosti da prate program, pri čemu izostaju primjereni poticaji razvitku njihovih intelektualnih i socijalnih potencijala. Parcijalna integracija prepostavlja prilagodbu djece s teškoćama u razvoju sustavu i aktivnostima razreda, čime se ističe njihova različitost, djeca se osjećaju kao »gosti«, a tako ih vide i druga djeca u razredu. Takav je slučaj s povremenim susretima učenika na kulturnim priredbama, zajedničkom odmoru bez zajedničkih aktivnosti, te povremeno sudjelovanje djece ili »specijalnog razreda« u izabranoj redovnoj nastavi (primjerice glazbenoj i likovnoj nastavi, tjelesnom odgoju).

¹ Rezolucija 48/96, 1993, 48. zasjedanje glavne skupštine UN-a, prema Rački, 1998.

U okviru postojeće koncepcije obrazovanja/osposobljavanja za rad osoba s intelektualnim teškoćama zasebnim programom školovanja obuhvaćene su osobe s lakom, a zasebnim osobama s umjerenim i težim intelektualnim teškoćama. Iako im je zakonski ute-meljena mogućnost za srednjoškolsko obrazovanje u redovnim uvjetima, tu mogućnost u praksi ostvaruje manji broj učenika s lakin intelektualnim teškoćama koji pohađaju redovnu srednju školu, uz prilagođeni program. Većina učenika s lakin intelektualnim teškoćama pohađaju za njih specijalizirane srednje strukovne škole. Nastavni plan i program u tim školama obuhvaća općeobrazovne predmete, tehnologiju zanimanja i stručnu praksu, a učenici se mogu opredijeliti za nekoliko standardnih skupina zanima-nja (uglavnom su to metalska, graditeljska, drvnoprerađivačka, kožoprerađivačka, grafička, tekstilna i ugostiteljska struka). Školovanje traje tri godine, a učenici se kvalifici-ruju za obavljanje poslova niske složenosti. Njihova se stručna praksa odvija uglavnom u posebnim radnim organizacijama u zaštićenim uvjetima, a rjeđe u redovnoj radnoj sredini. Osobe s umjerenim i težim intelektualnim teškoćama nemaju mogućnost sred- njoškolskog obrazovanja, već se za njih paralelno s osnovnim školovanjem, od 17. do 21. godine života, organizira radno osposobljavanje za obavljanje najjednostavnijih poslova ili radnih operacija u okviru posebnih odgojno-obrazovnih organizacija za djecu i mla-dež s većim teškoćama u razvoju.

Vrlo mali postotak osoba s lakin intelektualnim teškoćama uspijeva se zaposliti u redovnim uvjetima, dok ih se veći broj zapošljava u zaštitnim radionicama. Od onih koji se uspiju zaposliti u redovnim uvjetima, mali broj uspijeva dugotrajnije zadržati taj posao, a u situacijama otpuštanja radnika oni su prvi na redu. Mali broj osoba s umje-renim i težim intelektualnim teškoćama pronalazi zaposlenje i u zaštićenim uvjetima. S obzirom da im je oduzeta poslovna sposobnost, ne mogu se uopće zaposliti u redovnim uvjetima, što je u suprotnosti s *Ustavom* zajamčenim pravom na rad. Ako ih se i uključi u takav rad, nemaju mogućnosti legalnog zapošljavanja. Tako su te osobe uglavnom obuhvaćene programima radne okupacije, odnosno dnevnim centrima pri ustanovama socijalne skrbi.

Usporedba institucionalnih i obiteljskih uvjeta života odraslih osoba s intelektualnim teškoćama

Istraživanje o kvaliteti življenja odraslih osoba s intelektualnim teškoćama u institucio-nalnim i obiteljskim uvjetima života u našoj zemlji (Bratković, 2002b) pokazalo je da je u institucionalnom smještaju za sve korisnike, bez obzira na individualne razlike i po-trebe, organiziran jedinstveni sustav svakodnevnog življenja, uglavnom u zatvorenom krugu institucije, prema ustaljenom rasporedu aktivnosti kojem se korisnici trebaju pri-lagoditi, pri čemu izostaju individualni programi za korisnike.

Obilježja institucionalnog modela skrbi:

- Rigidnost (krutost, strogost) – osnovno obilježje organizacije života je rutina, odnosno ponavljanje istih aktivnosti u isto vrijeme i iste dane, bez obzira na promjenjive potrebe korisnika.
- Ukalupljen tretman – u skladu s rigidnom rutinom, osobe u instituciji su tretilane kao grupa, a ne kao individue koje su dio rutinskih aktivnosti. U tom sustavu korisnici su često u poziciji »čekanja na red« pri obavljanju osobne higijene, prehrani, itd. Uz to, velik dio vremena provode jednostavno satima sjedeći.
- Depersonalizacija – male su mogućnosti za posjedovanje osobnih odjevnih predmeta ili drugih osobnih stvari, prilike za privatnost ili složenije vidove izražavanja individualnosti.
- Socijalna distanca između osoblja i korisnika – interakcija između osoblja i korisnika je ograničena na bazične funkcionalne potrebe i aktivnosti, s vrlo malo prilika za uspostavljanje potpunijeg osobnog odnosa.

Život u obiteljskoj sredini osigurava kvalitetnije preduvjete življjenja osoba s intelektualnim teškoćama, osobito u smislu emocionalne dobrobiti, razvoja kompetentnosti i samostalnosti, socijalne interakcije i participacije te mogućnosti vršenja izbora.

Najvažnije prednosti skrbi u obitelji:

- sudjelovanje u svakodnevnim aktivnostima u domaćinstvu i brizi o sebi;
- mogućnost interakcije i participacije u zajednici kroz uporabu javnih službi i uslužnih djelatnosti (upotreba novca, upotreba javnog prijevoza, kupovanje, posjećivanje ugostiteljskih objekata);
- održavanje socijalnih odnosa s poznatim i bliskim osobama u zajednici (kontakti i posjećivanje prijatelja, susjeda i rodbine).

S druge strane, istraživanje je pokazalo da je i život u obiteljima uvelike obilježen vezanošću uz institucionalne programe te nedostatkom adekvatnijih oblika potpore obiteljima. Posljedično, i osobe u obiteljima ostvaruju vrlo nisku razinu socijalne uključenosti u zajednici s osobama bez teškoća. Uz pojam odraslosti obično se vežu karakteristike kao što su autonomija, produktivna aktivnost koja vodi ekonomskoj samostalnosti, zasnivanju vlastite obitelji i vrednovanim socijalnim ulogama (Fish, 1990, u Corbett i Barton, 1992). Segregacijski oblici »zbrinjavanja«, kakvi prevladavaju u hrvatskim uvjetima, onemogućavaju osobama koje žive u obitelji ta iskustva.

Ishodišni problem institucionalnog modela skrbi jest naglasak na prilagodbi pojedinaca sustavu, umjesto prilagodbe sustava inidividualnim potrebama pojedinaca. Ko-

risnici ustanove lišeni su mogućnosti utjecaja na rad ustanove, koja zapravo ima ključni utjecaj na njihove živote (Bowl, 1996, u Perkins i Repper, 1998). U paternalističkoj, hijerarhijskoj strukturi, štićenici nemaju ni individualno ni kolektivno pravo glasa u osjetljivim i problemskim situacijama, pa niti mogućnost prosvjeda protiv neprimjerenih (čak i u vidu zanemarivanja i zlostavljanja) ili zagovaranja poželjnih uvjeta života (ILSMH, 1969, u Herr, 1995). Čini se, općenito, da naš sustav institucionalne skrbi u velikoj mjeri ima karitatивno obilježje. On osobe marginalizira i stereotipno se odnosi prema njima. Stoga su i programi nestrukturirani, bez primjerenog angažmana stručnjaka među kojima je zamjetan profesionalni skepticizam o sposobnosti štićenika da sami, u većoj ili manjoj mjeri, definiraju vlastite želje i potrebe. Riječ je o dominantnoj ekspertnoj ulozi osoblja kao posljedici uvjerenja da su stručnjaci jedini koji znaju i mogu pružiti adekvatnu pomoć tim osobama (Besio i dr., 1987, u Perkins i Repper, 1998).

S obzirom da je svakodnevni život strukturiran po određenim pravilima, korisnici imaju vrlo malo kontrole nad vlastitom svakidašnjicom, samoizražavanjem te prilikama za razvoj osobnog identiteta, kompetencije i odgovornosti. U razvijanju bliskih interpersonalnih odnosa uglavnom su orijentirani jedni na druge, dok kontakti s članovima obitelji s vremenom gube na kvaliteti i učestalosti, a nerijetko se i prekidaju. Vidljiv je nedostatak šireg psihosocijalnog kruga potpore koji uključuje bliske rodbinske, prijateljske i susjedske veze.

Socijalna izolacija pridonosi i stvaranju opće negativne slike u zajednici o tim osobama kao drugačijim, nesposobnim, pasivnim ili čak »opasnim za okolinu«, te produbljivanju postojećih predrasuda. Rezultati spomenutog istraživanja u našim uvjetima govore u prilog u svijetu utvrđenih spoznaja o neprimjerenosti segregacijskog institucionalnog modela skrbi za osobe s intelektualnim teškoćama i njegovom nepovoljnom utjecaju na kvalitetu življenja tih osoba. Istraživanja iz drugih zemalja također ukazuju na bolju kvalitetu življenja u osoba koje žive u zajednici od onih koje žive u instituciji, osobito u pogledu mogućnosti razvoja kompetentnosti, osobne produktivnosti i socijalnih odnosa (Otrebski, 2000), kao i pogledu društvene participacije i mogućnosti vršenja izbora i donošenja odluka (Verdugo i dr., 1997, u Verdugo, 2000).

Isključenost tih osoba iz sfere rada povezana je s diskriminacijskim barijerama u društvu, ali i pretjeranim zaštićivanjem unutar obitelji. Katkada se smatra da osobama s intelektualnim teškoćama dobro osmišljeni i organizirani oblici provođenja slobodnog vremena mogu zamijeniti zapošljavanje, s obzirom da jedno i drugo pridonosi samoaktualizaciji, uspostavi socijalnih veza, tjelesnom i mentalnom zdravlju, itd. No, pritom se zaboravlja da je važan aspekt rada ostvarivanje prihoda (Argyle, 1994). Zarada nije važna samo zbog egzistencijalnih razloga, već i zbog činjenice da se osobe koje zarađuju doživljavaju kompetentnjima, znatno ih se više cijeni u obitelji i široj okolini, lakše pronalaze partnera i lakše napreduju na svim područjima življenja.

Institucionalni sustav i pripadajući programi uspostavljeni su s prepostavkom da su primjereni i dobri za korisnike. Kroz neke zakonske odredbe, javnu deklarativnu politiku i načela, u našim uvjetima još uvijek se proklamiraju dobrobiti postojećeg tradicionalnog sustava skrbi za osobe s invaliditetom. No, u praksi postoje vrlo ograničene mogućnosti koje zanemaruju stvarne interese pojedinaca i njihovih obitelji. Ipak, mora se naglasiti da i u našim uvjetima unatrag nekoliko godina sve više prostora dobivaju pozitivne inicijative za redefiniranje postojećeg stanja. Tako su utemeljeni i suvremeni oblici razvoja službi potpore u zajednici, usmjereni na programe rane intervencije i savjetodavne potpore obiteljima ili pak programi za život u zajednici osoba s intelektualnim teškoćama. Znakovito je da su ti programi u najvećoj mjeri pokrenuti izvan institucionalnog sustava, putem samoorganiziranja roditelja i nezavisnih inicijativa stručnjaka.

PREMA AFIRMACIJI LJUDSKIH PRAVA I MODELU SKRBI TEMELJENOM U ZAJEDNICI

Društvene i ekonomске promjene do kojih je došlo u Republici Hrvatskoj imaju veliki utjecaj i na život osoba s teškoćama. Potrebne su nove strategije koje će istodobno uzeti u obzir zakonitosti tržišne ekonomije, ali i neupitna prava osoba s teškoćama u odnosu na samostalnost, samoostvarenje i punu društvenu participaciju, uz primjerenu socijalnu potporu. Sasvim je razumljivo da će taj novi pristup morati biti popraćen odgovarajućim zakonskim propisima (Teodorović i Bratković, 2001).

Kvaliteta življenja osoba s intelektualnim teškoćama je, kao i za ostale građane, određena posrednim i neposrednim odnosima u društvu, zajednici, politici, proizvodnji, kulturi, odgoju, obrazovanju koje tim osobama stoje na raspolaganju (Galeša, 1996). Pozitivan odnos prema osobama s intelektualnim teškoćama, temeljen na poštovanju integriteta, ljudskih prava i potreba, pretpostavka je aktiviranja potrebnih čimbenika u društvu za stvaranje primjerenih vanjskih uvjeta za kvalitetu življenja, a time i za postizanje ciljeva rehabilitacije tih osoba. Suvremeni ciljevi rehabilitacije u širem smislu uključuju princip normalizacije, socijalne integracije, individualizacije, orientacije na zadovoljavanje potreba, te poticanje samostalnosti i autonomije. Ti su ciljevi ostvarivi uz odgovarajuće formalne i sadržajne uvjete (Teodorović, 1995). Formalni aspekt odnosi se na materijalne uvjete života (prostorne, finacijske i sl.), dok sadržajni aspekt obuhvaća opseg i kvalitetu zadovoljavanja individualnih potreba. Oba ova aspekta u međusobnoj su interakciji i čine nedjeljivu cjelinu, koja se u krajnjem smislu izražava pojmom kvalitete življenja.

Spomenuti ciljevi nisu nerealni. Oni su ostvarivi u okviru razvoja suvremenog socijalnog modela u rehabilitaciji i odnosu društva prema osobama s teškoćama, a u razvijenim zemljama svijeta prevladavaju već od devedesetih godina prošlog stoljeća.

Njihovo je ishodište u filozofiji inkluzije koja naglašava da svatko pripada društvu i na svoj mu način pridonosi (Snow, 1993, u Mišić, 1995). U skladu s time, taj socijalni model na osobe s teškoćama ne gleda kroz njihova ograničenja i teškoće, nego kroz njihove sposobnosti i interes, potrebe i prava. Taj model polazi od pretpostavke da su položaj osobe s teškoćama, kao i njena diskriminacija društveno uvjetovani, tj. da su društvene prepreke te koje u stvarnosti onesposobljavaju te osobe. Transformacija medicinskog modela i modela deficit u socijalni model rehabilitacije odvija se u različitim zemljama različitim tempom, ovisno o ekonomskoj moći, dostignućima znanosti u relevantnim područjima, ali prije svega o prevladavajućoj filozofiji društva prema značenju pojedinca i poštivanju ljudskih prava.

Socijalni model u rehabilitaciji ističe da mnogi problemi osoba s teškoćama ne proizlaze iz njihove različitosti, već iz ograničenja koja im društvo nameće. Ta su ograničenja prisutna kako u fizičkoj sferi (arhitektonske prepreke, institucionalizacija, zatvorenost javnih službi – školstva, zdravstva, privrede), tako i u području međuljudskih odnosa (terminologija, stigmatizacija, nepoštivanje ljudskih prava). Oštećenje ili kronično oboljenje objektivno postoji i katkad uzrokuje istinske teškoće osobama koja je time pogodena, no to oštećenje ne čini određenu osobu manje ljudskim bićem od ostalih. Usmjerenošću na zadovoljavanje potreba tzv. prosječne populacije, društvo stvara sustav koji je u biti netolerantan i proizvodi marginalne skupine koje po različitim kriterijima odstupaju od projekta. Stvaranje usporednih sustava odgoja i obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite te zapošljavanja zahtijeva velika finansijska sredstva i ima tendenciju stvaranja segregiranih životnih situacija. Pripadnici marginaliziranih skupina na taj se način znatnim dijelom isključuju iz uobičajenih tokova života.

Iz navedenih razloga socijalni model naglašava prava pojedinca, a rješenje vidi u restrukturiranju društva. U tom modelu socijalna potpora podrazumijeva inovativnost i suradnju niza lokalnih i državnih institucija, i to u partnerstvu s osobama, odnosno skupinama na koje se ta potpora odnosi. U slučaju osoba s intelektualnim teškoćama i drugim teškoćama, model rehabilitacije u zajednici, uz redefiniranje odnosa skrbi i zastupanja, s naglaskom na samozastupanje, samostalnost i socijalnu integraciju, nameće se kao alternativa aktualnom institucionalnom modelu skrbi, čija je evidentna posljedica marginalizacija.

Pokret za samozastupanje osoba s intelektualnim teškoćama

Važnu ulogu u razvoju pokreta za ljudska prava osoba s intelektualnim teškoćama i drugim teškoćama, kao i razvoju socijalnog modela u rehabilitaciji, ima pokret za samozastupanje tih osoba (Wehmeyer i Berkobien, 1996). Taj je pokret pokazao da i osobe s većim teškoćama u razvoju mogu puno postići samoorganizacijom, nastupajući zajedno, i to ne samo u osobnoj i socijalnoj, već i u političkoj sferi. Prva je skupina za samozastupanje nastala u Švedskoj 60-tih godina prošlog stoljeća, a danas je to međunarodno

rasprostranjen i dobro organizirani pokret. U Hrvatskoj je Udruga samozastupnika osnovana 2004. godine, na poticaj i uz potporu *Udruge za promicanje inkluzije*. Udruga je i članica organizacije *Inclusion Europe*, podružnice *Inclusion International*,² čija načela promiče svojim djelovanjem u našoj zemlji.

Same osobe s teškoćama samozastupanje definiraju kao samostalnu grupu ljudi s teškoćama u razvoju, koji zajedno rade na pravdi pomažući jedni drugima u preuzimanju kontrole nad svojim životima i borbi protiv diskriminacije (Kraljević, 2001). Ističu da ih to uči pravima i odgovornostima, donošenju odluka i vršenju izbora koji utječu na njihove živote, te ih čini samostalnijima. Način na koji uče samozastupanje je pružanje potpore jednih drugima i međusobno pomaganje u stjecanju samopouzdanja za izricanje onoga u što vjeruju. Stručnjaci se slažu da je osnovni smisao samozastupanja razvijanje potrebnih vještina kod osoba s intelektualnim teškoćama i mijenjanje društvenih stavova i odnosa kako bi te osobe postale punopravni članovi zajednice u kojoj žive.

Načela samozastupanja Inclusion International:

- Svi ljudi s intelektualnim teškoćama imaju jednaka prava na ugled, poštovanje i zakonsku zaštitu kao i njihovi sugrađani.
- Osobe s intelektualnim teškoćama trebaju živjeti, učiti, raditi i uživati u životu u zajednici i biti prihvaćeni i cijenjeni kao i bilo koji drugi građani.
- Obitelj se smatra primarnim izvorom ljubavi i sigurnosti za osobe s intelektualnim teškoćama. Za osobe bez obitelji službe potpore u zajednici trebaju omogućavati iskustva što je moguće sličnija obiteljskim prilikama.
- Osobama s intelektualnim teškoćama treba osigurati odgovarajuću potporu neophodnu u maksimalnom ostvarivanju njihovih potencijala.
- Prisutnost intelektualnih teškoća ne opravdava ni jedan oblik diskriminacije.
- Iako osnova za donošenje svake odluke vezane uz određenu osobu s teškoćama mora biti ono što je ispravno/dobro za tu osobu, takve odluke uvijek moraju biti u skladu s njenim osobnim interesima.
- Ako se moraju primijeniti bilo kakva ograničenja u svrhu dobrobiti osobe s intelektualnim teškoćama (kao jedini mogući način zaštite osobe), ona moraju biti najmanja moguća i u uskoj vezi s programom u kojem se planira otklanjanje takvih ograničenja što je brže moguće.

Model rehabilitacije utemeljene u zajednici

Kao alternativa institucionalnom modelu skrbi razvijen je tzv. model »u zajednici utemjeljene rehabilitacije« (Community based rehabilitation). To je strategija kojom se

² Prijašnja International League of Societies for Persons with a Mental Handicap – ILSMH.

unutar zajednice (lokalne sredine) razvijaju uvjeti za rehabilitaciju, ravnopravnost mogućnosti i socijalnu integraciju svih osoba s teškoćama u razvoju (Jönsson, 1994). Svrha je tog pristupa zapravo demistifikacija procesa rehabilitacije i osnaživanje (vraćanje) uloge i odgovornosti pojedinca, obitelji i zajednice. Kako ističu McConkey i O'Toole (2000), kada rehabilitacija postane jedan od važnih ciljeva razvoja i odgovornosti zajednice, tada se može govoriti o doista u zajednici utemeljenom procesu.

Ciljevi rehabilitacije u zajednici u odnosu na osobe s intelektualnim teškoćama su:

- Integracija u društvenu okolinu u okviru decentraliziranih regionalnih službi potpore i skrbi, te poticanje izgradnje trajnih međuljudskih odnosa;
- život u obitelji (biološkoj, adoptivnoj ili udomiteljskoj);
- stvaranje što »normalnijih« uvjeta života uz adekvatan spektar usluga na području stanovanja, zapošljavanja i slobodnog vremena;
- osiguravanje individualnog pristupa, tj. uvažavanje individualnih posebnosti i potreba kako bi se osigurao optimalan fizički, psihološki, duševni, socijalni i emocionalni razvoj.

Razvoj službi potpore u zajednici zasniva se na načelima poticanja osobne autonomije i ostvarivanja prava osoba s teškoćama, ali i važnosti međuvisnosti ljudi u socijalnim odnosima. Naglasak je na poboljšanju odnosa osoba s teškoćama s drugim članovima društva i istovremeno osporavanju procesa socijalne devalvacije, te ostvarivanju inkluzivnih zajednica (Bratković, 2002a). Razvoju tog modela posebno je pridonio pokret samozastupanja, ali i prepoznavanje važnosti uključivanja osoba u normalan život te svijest o potrebi poticanja osobnog razvoja, samopouzdanja i osnaživanja tih osoba. Naglašava se i važnost obrazovnih modela dnevnih programa i uključivanja mlađih i odraslih osoba s intelektualnim teškoćama u redovne obrazovne programe (Sutcliffe, 1990). Sve se više pažnje pridaje i razvoju službi zapošljavanja za potporu osobama s intelektualnim teškoćama koje provode zapošljavanje osoba u redovnoj radnoj sredini, bilo kao samostalne agencije, bilo u okviru dnevnih centara. Primjereni modeli dnevnih centara pružaju potporu osobama s intelektualnim teškoćama, uvažavajući njihove interese i izvore. Time im omogućavaju i definiranje potreba i kontrolu u realizaciji niza funkcija, od socijalizacije, praktične i savjetodavne pomoći, preko terapije, obrazovanja i obučavanja, do prevencije institucionalnog smještaja i pripreme za napuštanje obiteljskog doma i rad u otvorenim uvjetima.

Promocija inkluzivnog obrazovanja

Inkluzivno obrazovanje Sailor (1991) definira kao specijalnu obrazovnu potporu osiguranu u općem obrazovnom i ostalim okružjima za učenje, gdje su učenici s teškoćama

prirodno zastupljeni u dobro primjerenim razrednim zajednicama, bez posebnih razreda za učenike s teškoćama. Rasprave o inkluzivnom obrazovanju sve su izraženije u kontekstu socijalne pravde (Forest i Pearpoint, 1991), poticanja odnosa u zajednici (Brown i dr., 1989; Snow, 1991), upitnosti tradicionalnog modela obrazovanja (Hunt i dr., 1986; Taylor, 1988) i potrebe za rekonceptualizacijom postojećih modela obrazovnih službi s ciljem boljeg približavanja potrebama sve djece i mladeži, uz kombiniranje stručnih, kadrovske i ostalih resursa tradicionalno paralelnih i odvojenih sustava općeg i posebnog obrazovanja (Davis, 1989; Stainback i Stainback, 1984; York i Tundidor, 1995).

Deinstitucionalizacija

Uslijed razvoja službi potpore za život u zajednici u posljednjih se tridesetak godina u svijetu provodi i deinstitucionalizacija i dehospitalizacija osoba s intelektualnim teškoćama, te se tako u većini razvijenih zapadnih zemalja velik broj ustanova raspustio i reorganizirao, s ciljem razvoja integriranih životnih zajednica. Spomenute je procese u Hrvatskoj pokrenula *Udruga za promicanje inkluzije* 1997. godine.

Deinstitucionalizacija je termin koji opisuje preseljenje osoba iz institucionalnih oblika skrbi u druge, prirodnije sredine, a predstavlja pokušaj da se na dosljedan i suštavan način preokrenu štetne posljedice nametnutog načina življena, izoliranog od društva s ograničenim životnim mogućnostima (Allen, 1989). Deinstitucionalizacija podrazumijeva reduciranje broja primljenih u institucije, razvoj alternativnih društvenih metoda potpore, vraćanje u društvo onih osoba koje su sposobne funkcionirati u manje sputavajućoj okolini i reformu javnih ustanova, kako bi se poboljšala kvaliteta pružene skrbi. Umjesto velikih, dislociranih ustanova, u lokalnim zajednicama se osnivaju različiti integrirani oblici smještaja, tretmana i zapošljavanja osoba s intelektualnim teškoćama, a time se povećava i dostupnost svih javnih ustanova.

Potpore obiteljima i specijalizirano udomiteljstvo

Službe potpore za obitelji s članovima s intelektualnim teškoćama počele su se osnivati u sedamdesetim godinama prošloga stoljeća. Prvotni cilj bio im je djelovanje u kriznim intervencijama i sprečavanje izmještanja osoba iz obitelji (Knoll i Bedford, 1989). Najprije su bile usmjerene na obitelji s mlađom djecom, da bi se s vremenom orijentirale i na one s odraslim osobama s intelektualnim teškoćama. U devedesetim godinama prerasle su u razvijeni oblik skrbi u zajednici koji je usmjeren na potrebe osoba s intelektualnim teškoćama, te potrebe njihovih roditelja ili drugih bližnjih i skrbnika (Freedman i dr., 1999).

Rasprostranjeni oblik skrbi i potpore osobama s intelektualnim teškoćama za život u zajednici jest i specijalizirano udomiteljstvo (Provencal, 1999). Obiteljima koje uključuju osobu s intelektualnim teškoćama u svoju obiteljsku zajednicu pruža se kontinui-

rana stručna potpora, kao i nadzor kvalitete zbrinjavanja. Specijalizirane udomiteljske obitelji, zajedno s osobom s intelektualnim teškoćama i timom stručnjaka, stvaraju individualni plan potpore koji izvodi obitelj te vode evidenciju o njegovom provođenju. Kriterij ostvarivanja kvalitete tog modela je prihvaćenost osobe s intelektualnim teškoćama kao ravnopravnog člana obitelji, uz pružanje jednakih mogućnosti koje imaju i drugi članovi obitelji. Posebnost udomljavanja kao oblika skrbi je u tome što se ovim pristupom omogućava neposredno uključivanje osoba u obiteljski život ne samo uže udomiteljske obitelji, već i njezinog šireg kruga (Škrinjar, 1999). Osoba se uključuje i u socijalnu mrežu udomiteljske obitelji, a to znači da se na nju »prelijevaju« već uspostavljeni odnosi sa susjedima ili osobama iz lokalnih uslužnih djelatnosti.

Redefiniranje skrbništva

Uslijed razvoja službi potpore u zajednici u mnogim zemljama redefinira se institucija skrbništva (starateljstva) nad osobama s intelektualnim teškoćama kao neadekvatna. Spoznalo se da funkcija skrbništva, iako je primarno imala pozitivnu namjeru, zapravo drži osobe s intelektualnim teškoćama u nepovoljnem položaju, a katkada ih, umjesto zaštićivanja, zapravo obespravljuje. Posebno problematičnim, pa čak i opasnim, smatraju se oblici nevolonterskog skrbništva, tj. onog po službenoj dužnosti. Pritom valja napomenuti da je upravo taj model vrlo rasprostranjen u našoj zemlji (socijalni radnici u centrima za socijalnu skrb često se po službenoj dužnosti imenuju skrbnicima).

Utvrđilo se da tradicionalni sustav skrbništva uzrokuje važne etičke, praktične i pravne probleme u ostvarivanju prava osoba s intelektualnim teškoćama, što proističe i iz njegove prevelike povezanosti s institucionalnim sustavom skrbi. Iz spomenutih razloga, skandinavske zemlje, Njemačka, Novi Zeland, Španjolska i Austrija provele su niz zakonskih reformi za povećanje individualne autonomije osoba s intelektualnim teškoćama i njihova većeg sudjelovanja u donošenju odluka. I u nekim dijelovima SAD-a skrbništvo se smatra institucijom u krizi. U Švedskoj je skrbništvo zamijenjeno adekvatnijim oblicima osobno usmjerенog zastupništva i potpore. Tako su osobe s intelektualnim teškoćama dobine svoje mentore, službene zastupnike, »kontakt« osobe i osobne asistente.

Novi modeli zastupništva

Postoji nekoliko novih modela zastupništva osoba s intelektualnim teškoćama. Neformalni oblici zastupanja i osobne potpore su građansko zastupanje, osobni predstavnici ili zastupnici i osobe od povjerenja (Herr, 1995, u Herr, 1983). Glavna im je svrha praktična i emocionalna potpora osobama s teškoćama kojima nedostaje obiteljska potpora. Međutim, takvi zastupnici obično nemaju javne i legalne ovlasti djelovanja u određe-

nim situacijama. Stoga su definirani i formalni legalni oblici osobne potpore za osobe s većim teškoćama. U Švedskoj je, primjerice, skrbništvo zamijenjeno dvama oblicima potpore. Primarni i najmanje ograničavajući oblik potpore je mentorski model. Ta je uloga puno prirodnija od autoritativne pozicije tradicionalnog skrbnika. Umjesto vršenja potpune kontrole nad životom osobe s teškoćama, taj model omogućuje stvarnu zaštitu osobnih prava pojedinca s intelektualnim teškoćama. Sličan oblik potpore je »službenik od povjerenja« koji ima ulogu savjetnika osobe s intelektualnim teškoćama u svim važnim životnim pitanjima (npr. odabiru i prijavi u određenu službu potpore, nadziranju finansijskih transakcija, rješavanju i pravnih i osobnih pitanja). U skandinavskim zemljama također je uvriježen sustav osobnih asistenata i pratilaca osoba s većim teškoćama (Herr, 1995). Bit takvih modela je pružanje potpore osobi u donošenju odluka, na osnovi iskazanih želja i usmjeravanja, čime se olakšava deinstitucionalizacija te prevenira institucionalizacija.

SOCIJALNI MODEL U DJELOVANJU UDRUGE ZA PROMICANJE INKLUIZIJE

Udruga za promicanje inkluzije, osnovana 1997. godine u Zagrebu, u Hrvatskoj je pokrenula proces deinstitucionalizacije i prevencije institucionalizacije osoba s intelektualnim teškoćama i počela razvijati model stručnih službi potpore u lokalnim sredinama. Djelovanje udruge zasniva se na socijalnom modelu odnosa prema osobama s teškoćama i filozofiji inkluzije, koja naglašava da je različitost u snazi, sposobnostima i potrebama prirodna i poželjna, te da zajednice nisu potpune sve dok svi ljudi u njima ravnopravno ne participiraju. Glavni cilj pružanja potpore osobama s intelektualnim teškoćama u programima udruge je uključivanje u život lokalne zajednice, kako bi u njoj ravnopravno sudjelovali, potvrđivali sebe kao ravnopravne građane, a time pridonosili i razvoju tolerancije i pozitivnih stavova javnosti prema osobama koje su »drugačije«.

Kao alternativu institucionalnom modelu zbrinjavanja, udruga je pokrenula prvi program stanovanja uz potporu u zajednici za odrasle, te program specijaliziranog udjomiteljstva za djecu s intelektualnim teškoćama. Osim vrlo važnog fizičkog aspekta, život u zajednici mora i primjereno potporom osiguravati kvalitetu življenja osoba s intelektualnim teškoćama. Stoga se u svim programima *Udruge za promicanje inkluzije* pružena potpora korisnicima temelji na procjeni individualnih sposobnosti, interesa i potreba pojedinca. U kreiranju, provedbi i evaluaciji programa, uz maksimalno uključivanje same osobe s intelektualnim teškoćama, sudjeluju i najbliže osobe iz njezinog prirodnog i profesionalnog kruga. Upravo je orijentacija na zadovoljavanje potreba pojedinca, a ne sustava, ključna razlika tog pristupa u odnosu na prevladavajući tradicionalni institucionalni model.

Stručne službe potpore *Udruge za promicanje inkluzije* čine multidisciplinarni timovi koji djeluju u suradnji sa samim osobama s intelektualnim teškoćama i članovima njihovih obitelji. Njihov je zadatak da budu: (1) spona između korisnika i svih, u datom trenutku, relevantnih službi u zajednici; (2) da osiguraju ostvarivanje prava osoba s teškoćama i njihovim obiteljima; (3) da educiraju roditelje, udomiteljske obitelji i stručnjake, te da (4) informiraju javnost s ciljem otklanjanja predrasuda.

Udruga je započela rad u Zagrebu, no usmjerenja je na sustavno širenje mreže svojih programa u lokalnim sredinama u Republici Hrvatskoj. Tako danas djeluje u Zagrebu, Osijeku, Bjelovaru, Slavonskom Brodu, Šibeniku i Kastvu. Program stanovanja uz potporu provodi se kroz domove za samostalno stanovanje u Zagrebu i Osijeku kojima su obuhvaćene 84 osobe u 30 stambenih zajednica. U Bjelovaru je, za sada kao podružnica zagrebačkog doma, osnovana prva stambena zajednica s 4 korisnika. U Zagrebu, Bjelovaru, Slavonskom Brodu, Šibeniku i Kastvu provode se programi prevencije institucionalizacije koji ukupno obuhvaćaju 80-ak korisnika.

Programom specijaliziranog udomiteljstva u Zagrebu obuhvaćeno je 23 djece u 14 udomiteljskih obitelji. Taj je program od strane Vijeća Europe 2000. godine izabran kao najbolji model europskih programa za djecu s teškoćama. U Zagrebu je 2003. godine osnovana i prva dječja stambena zajednica u kojoj se nalazi četvoro deinstitucionalizirane djece s višestrukim teškoćama u razvoju.

U okviru udruge odvijaju se i edukativno-kreativne radionice, pružaju se savjetodavne i zastupajuće usluge, te podržava djelovanje skupina za samozastupanje. Tako je 2004. osnovana *Udruga za samozastupanje osoba s intelektualnim teškoćama*.

Unatoč postojećim barijerama, unatrag nekoliko godina udruga je uspostavila i prvi program uključivanja osoba s intelektualnim teškoćama u redovnu radnu sredinu, gdje im se pruža stručna i potpora radnog asistenta. Programom je dosad obuhvaćeno 30-ak osoba, a provodi se u suradnji s nekoliko tvrtki u gradu Zagrebu, kao što su Drogerie Markt, Kuhne&Nagel i javnim ustanovama, poput knjižnice »Tin Ujević« i matičnim Ministarstvom zdravstva i socijalne skrbi. Teškoće koje prate realizaciju toga programa ponajviše su vezane uz visoku stopu nezaposlenosti, neprilagodljivost zakonskih propisa koji reguliraju radni odnos i nedostatak poticajnih mjera za zapošljavanje osoba s intelektualnim teškoćama, putem zakonskih obveza ili poreznih olakšica za poslodavce. S obzirom na nemogućnost legalnog zapošljavanja bez gubitka beneficija iz sustava socijalne skrbi, zapošljavanje se ugovara po modelu radno-okupacijske aktivnosti. No, važno je naglasiti da su se također pronašli odgovarajući načini isplate naknade (u vidu kompenzacije) za rad zaposlenim osobama.

Iako te programe nadležne državne službe načelno podržavaju, oni još uvijek zadovoljavaju samo mali opseg potreba u pojedinim sredinama i nemaju dovoljnu financijsku potporu za daljni siguran i progresivan razvoj. Za sada je jedino program Doma za samostalno stanovanje formalno ušao u program socijalne skrbi Republike Hrvatske i sustavno ga financira Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi.

Udomiteljske obitelji dobivaju naknadu za udomiteljstvo od centara za socijalnu skrb, a sve ostale troškove – proces detekcije, deinstitucionalizacije, edukacije, praćenja i potpore djeci i obiteljima – snosi udruga financiranjem iz donacija i putem prijava na natječaje. Pritom je veći broj inozemnih izvora financiranja (Institut *Otvoreno društvo*, Svjetska banka, Cooperating Netherlands Foundation, The Headley Trust, Matra Dutch Consortium, itd.).

Stručnjaci iz udruge sudjelovali su 2001. godine u izradi strategije razvoja sustava socijalne skrbi, za potrebe Ministarstva rada i socijalne skrbi, kroz projekt *Deinstitucionalizacija sustava posebnih skrbi u RH* čiji je nositelj bio Ekonomski institut u Zagrebu. Izrađena je opsežna analiza postojećeg stanja u odnosu na stručne, organizacijske i finansijske pokazatelje, te je razrađena precizna strategija reforme i transformacije postojećeg sustava skrbi za osobe s posebnim potrebama. Strategiju je nadležno ministarstvo u velikom dijelu načelno prihvatiло, s planom razrade i postupne provedbe. Taj je proces, međutim, nakon organizacijskih i kadrovskih promjena nakon izbora 2003. godine u nadležnom ministarstvu usporen. Čini se da su glavna prepreka u reformi postojećeg sustava nepostojanje usuglašene vizije i strategije razvoja te nedosljednost u donekle započetim reformama. Primjerice, ustanove iz kojih je deinstitucionaliziran dio korisnika odmah nastoje popuniti ispravnjene kapacitete kako bi sprječile problem viška zaposlenih za koje ne postoji plan prekvalifikacije ili promjene radnog mjesta.

Na kraju je važno istaknuti i da *Udruga za promicanje inkluzije* ima višegodišnje iskustvo u provođenju treninga za druge organizacije civilnoga društva i stručne institucije u Hrvatskoj te na međunarodnoj razini, s naglaskom na razvoj kvalitete i suvremenih modela pružanja skrbi i potpore osobama s intelektualnim teškoćama i njihovim obiteljima u lokalnoj zajednici, a u skladu sa standardima približavanja praksi zemalja članica Europske Unije. Udruga tako podržava inicijative u drugim sredinama u Hrvatskoj koje žele razviti takve programe, samostalno ili kao podružnice udruge, dok je edukacija stručnih službi, institucija i drugih udruga usmjerena na senzibilizaciju. Provodi se i edukacija poslodavaca u svrhu i tijekom zapošljavanja osoba s intelektualnim teškoćama u redovnim radnim sredinama.

Stručna potpora osobama s intelektualnim teškoćama, usmjerena na afirmaciju ljudskih prava, prepostavlja kvalitetnu suradnju s drugim nadležnim službama i institucijama društva, ali i međunarodnim organizacijama. Udruga uspješno surađuje s Ministarstvom zdravstva i socijalne skrbi, nekadašnjim Državnim zavodom za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži (čija je djelatnost sada inkorporirana u ustrojstvo Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi), Hrvatskim savezom udruga za osobe s intelektualnim teškoćama, odnosno, regionalnim društvima za pomoć osobama s intelektualnim teškoćama i Hrvatskim pravnim centrom.

U okviru višegodišnje međunarodne suradnje na *Central European Mental Disability Advocacy Project* i *Open Society Mental Health Initiative*, udruga je izabrana kao preporučeni europski model udruge za inkluziju, te je u proteklo dvije godine educirala stručnjake i aktiviste iz nekoliko zemalja srednje i istočne Europe.

PREPORUKE ZA USPOSTAVU SOCIJALNOG MODELA POTPORE ZA ŽIVOT U ZAJEDNICI OSOBA S INTELEKTUALnim TEŠKOĆAMA I DRUGIM OBЛИCIMA INVALIDITETA

Samo promjenama u društvu koje će ukinuti podređenost manjine većini, cijeneći svačiji doprinos kao poticajan, osigurat će se uvjeti života u kojima će i osobe s većim teškoćama biti prihvaćene i tretirane s dostojanstvom. Pozitivna iskustva koja danas već postoje u pokušaju uključivanja tih osoba u prirodnu socijalnu sredinu ukazuju na to da se stavovi okoline mijenjaju u interakciji s tim osobama, pri čemu se obogaćuju svi sudionici tog procesa. Na taj se način razvija osjetljivost prema individualnim razlikama svih članova zajednice, a ne samo prema osobama s »posebnim potrebama«, čime se povećava ukupno povjerenje i kvaliteta života cjelokupne zajednice i društva.

U svijetu je primjena koncepta kvalitete življenja i preusmjeravanje resursa prema pojedincima, umjesto na službe i programe sustava, usmjerena na organizacijske i programske promjene i oblike pružanja skrbi i potpore osobama s teškoćama (Keith i Schalock, 2000). Koncept kvalitete življenja i u našim bi uvjetima trebao biti osnova za sveobuhvatnu evaluaciju aktualnog edukacijsko-rehabilitacijskog modela i socijalne politike općenito, te postati vodeći princip u definiranju budućeg odnosa zajednice prema osobama s intelektualnim teškoćama, i drugim teškoćama. U tom smislu nužno je ostvarivanje niza međusobno povezanih preduvjeta na makro, mezo i mikro razini sustava (Bratković, 2002a).

Promjene na makro razini

Na razini društvenog sustava potrebno je prepoznati postojeće, ukorijenjene diskriminatore obrasce u svim područjima života uslijed kojih su osobe s intelektualnim teškoćama obespravljene i marginalizirane. To prepostavlja osvješćivanje ozbiljnosti i opsega socijalnih i ekonomskih nejednakosti tih osoba, utemeljenih na tradicionalnim stereotipnim stavovima, koje se manifestiraju putem institucionalnih praksi.

Nužna je transformacija segregacijskog i karitativnog odnosa društva prema osobama s intelektualnim teškoćama u odnos usmjeren na integraciju, izjednačavanje mogućnosti i jednakopravnost tih osoba. To je nemoguće provesti bez državne strategije, zakonskih promjena, te alokacije proračunskih sredstava. Većina građanskih, socijalnih i ekonomskih prava trebala bi biti osigurana istim zakonskim propisima kao i za ostalu populaciju.

Međutim, kao što upozoravaju Barnes i Oliver (1995), pozitivno definirana građanska prava nisu konačno rješenje problema diskriminacije osoba s teškoćama. Promjene može potaknuti samo snažna antidiskriminativna legislativa i praksa, zasnovana na socijalnom modelu rehabilitacije. Od ključne je važnosti razvoj mreže zastupajućih i samozastupajućih organizacija u suradnji sa samim osobama s teškoćama, uključujući i njihovo financiranje.

Ta će se promjena ostvariti kada osobe s intelektualnim teškoćama budu imale jednakne mogućnosti kao i ostali državljeni Republike Hrvatske, a njihova ljudska prava budu priznata, kada njihov doprinos postane vidljiv, putem sudjelovanja u svim sferama života u zajednici.

Promjene na mezo razini

Nužna je rekonceptualizacija postojećeg segregacijskog sustava službi za osobe s intelektualnim teškoćama, odnosno velika preobrazba koncepta rehabilitacije usmjerena prema deinstitucionalizaciji, regionalizaciji i decentralizaciji postojećeg sustava u službe potpore u zajednici.

Praćen neophodnim zakonskim propisima, taj se model ostvaruje udruženim nastojanjima samih osoba s teškoćama, njihovih obitelji, drugih članova zajednice i odgovarajućih službi iz područja socijalne skrbi, zdravstva, obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja. Osnovni je cilj tog pristupa razviti sustav koji će obuhvatiti sve osobe kojima je pomoć potrebna, uz upotrebu resursa koji su realni i podnošljivi u nacionalnom kontekstu. To podrazumijeva:

- uspostavu spektra decentraliziranih službi socijalne skrbi u zajednici kao alternativu institucionalnom modelu skrbi;
- osiguravanje individualiziranih intervencija, usluga i potpore korisnicima od strane službi u lokalnim sredinama;
- mrežnu strukturu, temeljenu na partnerstvu institucionalnih i izvaninstitucionalnih stručnih službi, udruga i organizacija osoba s intelektualnim teškoćama, njihovih obitelji te drugih aktera u zajednici.

Iskustva drugih zemalja pokazuju da postoji opasnost deklarativnog uvođenja promjena u cilju poboljšanja kvalitete življenja i »davanja novih imena« tradicionalnoj praksi (Smull i Smith, 1994, prema Karan i Bothwell, 1997), koja pokazuje veliku sposobnost prilagodbe novim terminima i tehnikama, bez promjena temeljnog sustava vrijednosti. Stoga vrijednosti i ciljeve promjena treba što jasnije odrediti, te staviti naglasak na kvalitetno obrazovanje, pravo na rad i finansijsku neovisnost, stalnost životnih okolnosti i pravo na izbor osobnog životnog stila. Takav sustav potpore mora biti fleksibilan i utemeljen na dijalogu i suradnji s korisnicima koji imaju ne samo pravo, već i realne mogućnosti definiranja svojih potreba, te praćenja i procjene primjerenosti i kvalitete socijalne potpore.

Promjene na mikro razini

Ključni faktori unapređenja kvalitete življenja osoba s intelektualnim teškoćama su njihovo osnaživanje za razvoj osobne autonomije i samostalnog života, te izgradnja

prirodnog kruga potpore u zajednici. Da bi se to ostvarilo, neophodna su nastojanja usmjerena na promjenu neprimjerenih stavova, socijalnih i fizičkih prepreka, pri čemu je važno uzeti u obzir sljedeće smjernice:

1. Osobe se razlikuju i zato je u zadovoljavanju njihovih psihosocijalnih, fizičkih i materijalnih potreba nužno voditi brigu o individualnim specifičnostima i subjektivnom zadovoljstvu i vrednovanju različitih područja života.
2. Važno je osiguravanje kvalitetnog životnog okružja, a to podrazumijeva osiguranje mogućnosti i za ostvarivanje individualnih razvojnih potencijala i za mogućnost izbora i osobne kontrole unutar tog okružja.
3. Važno je uključivanje pojedinca u sve sadržaje života u zajednici. Nije dovoljna integracija u zajednicu, već poticanje aktivnog sudjelovanja i pridonošenja zajednici te ostvarivanja međuljudskih odnosa.
4. Važno je istovremeno pružanje potpore u različitim, ali međusobno povezanim životnim područjima, uvijek kroz individualno i osobno usmjereno planiranje.

Uvođenje radikalnih promjena sustava uvijek nailazi na mnogobrojne prepreke, od straha i nesigurnosti od novog i gubitka kontrole, do nespremnosti na suočavanje s vlastitim predrasudama. Predrasude prema osobama s intelektualnim teškoćama nisu naslijedene. One su naučene. Mijenjanje stavova je proces koji se uvelike zasniva na iskustvu. Stoga, želimo li da okolina promijeni stav prema osobama s teškoćama u razvoju, moramo primarno stvarati uvjete u kojima će doći do interakcije između njih i drugih ljudi. Jasno je da su prepreke promjenama vrlo kompleksne i da ih je nemoguće prevladati u kratkom vremenu, no ciljanim aktivnostima u okviru postojećih uvjeta zasigurno možemo uvelike pridonijeti dugoročnom i sustavnom procesu pozitivnih promjena u korist kvalitetnijeg življenja, uključivanja u društvo i potpunije realizacije temeljnih ljudskih prava osoba s intelektualnim teškoćama.

Literatura

- Allen, D. (1989). »The effects of deinstitutionalisation on people with mental handicaps: A Review«. *Mental Handicap Research*, 2 (1): 18–37.
- Argyle, M. (1994). *The social psychology of everyday life*. London and New York: Routledge.
- Barnes, C., Oliver, M. (1995). *Disability Rights: rhetoric and reality in the UK*, Disability & Society, 10 (1): 111–116.
- Bratković, D. (2002a). »Kvaliteta življenja osoba s umjerenom i težom mentalnom retardacijom u obiteljskim i institucionalnim uvjetima života«. Doktorska disertacija. Edukacijsko-reabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Bratković, D. (2002b). »Kvaliteta življenja odraslih osoba s intelektualnim teškoćama«. *Zbornik radova međunarodnog seminara: Kvaliteta života osoba s posebnim potrebama*. Varaždin: Savez defektologa Hrvatske, 141–150.

- Bratković, D., Teodorović, B. (2002). »Od integracije ka inkluzivnoj edukaciji«. *Zbornik radova Okruglog stola: Odgoj, obrazovanje i rehabilitacija djece i mladeži s posebnim potrebama*, 8. 5. 2002. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za osobe s invaliditetom, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Brown, L., Long, E., Udvari-Solner, A., VanDeventer, P., Ahlgren, C. J., Johnson, F., Gruenewald, L., Jorgensen, J. (1989). »The home school: Why students with severe intellectual disabilities must attend the schools of their brothers, sisters, friends, and neighbors«. *Journal of The Association for Persons with Severe Handicaps*, 14 (2): 1.
- Corbett, J., Barton, L. (1992). *A Struggle for Choice. Students with special needs in transition to adulthood*. London and New York: Routledge.
- Davis, W.E. (1989). »The Regular Education Initiative debate: Its promises and problems«. *Exceptional Children*, 55: 440–446.
- Forest, M., Pearpoint, J. (1991). »Two roads: Exclusion or inclusion?«. *Developmental Disabilities Bulletin*, 19 (1): 1–11.
- Freedman, R. I., D. Griffiths, D., Krauss, M. Wyngaarden and M. M. Seltzer (1999). »Patterns of Respite Use by Aging Mothers of Adults With Mental Retardation«. *Mental Retardation*, 37 (2): 93–103.
- Galeša, M. (1996). »Kvaliteta življenja odraslih ljudi z zmerno, težko in najtežjo motnjo v duševnem razvoju«, referat održan na skupu »Kvaliteta življenja odraslih oseb s težko in najtežjo motnjo v osebnem razvoju«. Topolčica: Socijalna zbornica Slovenije.
- Herr, S.S. (1995). »Maximizing Autonomy: Reforming Personal Support Laws in Sweden and the United States«. *Journal of The Association for Persons with Severe Handicaps*, 20 (3) 213–223.
- Hunt, P., L. Goetz, L. and J. Aderson 1986). »The quality of sus segregated school sites«. *Journal of The Association for Persons with Severe Handicaps*, 11 (1) 125–130.
- Jönsson, T. (1994). *Inclusive Education*. New York: United Nations Development Programme.
- Karan, O. C. and J. D. Bothwell (1997): »Supported Living: Beyond Conventional Thinking and Practice«, u: Schalock, R. L. (ed.), *Quality of Life. Application to Persons With Disabilities*. Washington DC: American Association on Mental Retardation, 79–94.
- Keith, K. D. and R. L. Schalock (2000). »Cross – Cultural Perspectives on Quality of Life: Trends and Themes«, u: Keith, K.D. and R.L. Schalock (eds.), *Cross – Cultural Perspectives on Quality of Life*. Washington DC: American Association on Mental Retardation, 363–380.
- Knoll, J. A. and S. Bedford (1989). *Becoming informed consumers: A national survey of parents' experience with respite services*. Cambridge MA: Human Services Research Institute.
- Kraljević, M. (2001). »Evaluacija programa ospozobljavanja osoba s intelektualnim teškoćama za samozastupanje«. Magistarski rad. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mason, M., Rieser, R. (1990). »The Medical Model and The Social Model of Disability«, u: Rački, J. (1998), *Ospozobljavanje za rad i zapošljavanje osoba s intelektualnim teškoćama, Naš prijatelj, Časopis za pitanja mentalne retardacije*, 1-2: 4–19.
- Mason, M. and R. Rieser (1994). *Altogether Better*. London: Comic Relief.
- McConkey, R. and B. O'Toole (2000). Improving the Quality of LIfe of People With Disabilities in Least Affluent Countries: Insights From Guyana, u: Keith, K. D. and R. L. Schalock (eds.) *Cross – Cultural Perspectives on Quality of Life*. Washington DC: American Association on Mental Retardation, 281–290.

- Mišić, D. (1995). »Inkluzija – korak dalje od integracije djece s teškoćama u razvoju«. *Psiha*, 4: 28–31.
- Otrębski, W. (2000). »Quality of Life of People With Mental Retardation Living in Two Environments in Poland«, u: Keith, K. D. and R. L. Schalock (eds.) *Cross – Cultural Perspectives on Quality of Life*. Washington DC: American Association on Mental Retardation, 83–91.
- Perkins, R. and J. Repper (1998). *Dilemmas in Community Mental Health Practice: Choice or Control*. Oxon: Radcliffe Medical Press Ltd.
- Provencal, G. (1999). *Foster Families*. Macomb: Oakland Regional Center, Michigan, USA.
- Sailor, W. (1991). »Special education in the restructured school«. *Remedial and Special Education*, 12 (6): 8–22.
- Snow, J. (1991). »Dreaming, speaking, and creating: What I know about community«, u: *Developmental Disabilities Bulletin*, 19 (1): 12–27.
- Stainback, S. and W. Stainback (1984). »A rationale for the merger of special and regular education«. *Exceptional Children*, 51: 102–111.
- Sutcliffe, J. (1990). *Adults with Learning Difficulties: Education for Choice and Empowerment*. Leicester: National Institute of Adult Continuing Education.
- Škrinjar, J. (1999). »Udomljavanje odraslih osoba s intelektualnim teškoćama u tuđe obitelji«. *Naš prijatelj*, 3-4 11–17.
- Taylor, S. J. (1988). »Caught in the continuum: A critical analysis of the principles of the least restrictive environment«. *Journal of The Association for Persons with Severe Handicaps*, 13 (1): 41–53.
- Taylor, S. J. and R. Bogdan (1989). »Relationship with Severely Disabled People: The Social Construction of Humanness«. *Social Problems*, 36 (2): 135–148.
- Teodorović, B. (1995). »Ishodišta u suvremenom oblikovanju stambenih i životnih uvjeta za odrasle osobe s težom mentalnom retardacijom«. *Defektologija*, 31 (1–2): 143–150.
- Teodorović, B. (1997). »Kvaliteta življenja odraslih osoba s težom mentalnom retardacijom«. *Naš prijatelj*, 3-4: 4–12.
- Teodorović B. i D. Bratković (2001). »Osobe s teškoćama u razvoju u sustavu socijalne skrbi«. *Revija za socijalnu politiku*, 8 (3–4): 279–290.
- Verdugo, M. A. (2000). *Quality of Life for People With Mental Retardation and Developmental Disabilities in Spain: The Present Zeitgeist*, u: Keith, K. D. and R. L. Schalock (eds.) *Cross – Cultural Perspectives on Quality of Life*. Washington DC: American Association on Mental Retardation, 263–279.
- York, J. and M. Tundidor (1995). »Issues Raised in the Name of Inclusion: Perspectives of Educators, Parents and Students«. *The Journal of The Association for Persons with Severe Handicaps*, 20 (1): 31–44.
- Wehmeyer, M. L. and R. Berkobien (1996). *The Legacy of Self – advocacy, People with Cognitive Disabilities as Leaders in their Community: New Voices*. Cambridge: Brookline Books.

PORTRET AKTIVISTKINJE: ŽDENKA PETROVIĆ I UDRUGA ZA SAMOZASTUPANJE

Priredila:

JASMINA PAPA U SURADNJI SA ŽDENKOM PETROVIĆ

Zdenka je predsjednica *Udruge za samozastupanje*. Udruga promiče interese i zastupa prava osoba sa »intelektualnim teškoćama«.¹ Najveći dio svog života, od 8. do 34. godine, provela je u instituciji, jer su stručnjaci odlučili da je to za nju najbolje. Zdenka danas, s 39 godina kaže: »Ne mogu se pomiriti s time da su mi propale tolike mlađačke godine«.

Rodila sam se u Zagrebu, majka me ostavila, pa su me smjestili u obitelj udomitelja u Zaprešiću. Kad sam se trebala upisati u školu, doktor je rekao da je za mene najbolje da idem u posebnu školu u Višegradu.

Zdenka je u Višegrad, u BiH, došla 1973., a ubrzo je izgubila svaki kontakt s obitelji udomitelja. Kaže kako je tek kasnije, kad ju je sin udomiteljice, koji je 1980-ih bio na odsluženju vojnog roka u BiH, posjetio, saznao kako su joj pisali, no ta pisma nikada do nje nisu došla. U domu je ostala i nakon završene osnovne škole.

Spavalo nas je po 20 u sobi, budili su nas u 6 ujutro, a od 8-12 smo radile u radionicama: štrikale, šivale i vezle. Poslijepodne bih od dosade odlazila spavati. Nisu nas puštali izvan kruga Doma. Ponekad smo bježali, kad bi nas uhvatili, zatvorili bi nas u samicu. Kad bismo u nečem pogriješili ili prekršili pravila, pozvali bi nas na sastanak, skidali do gola i tukli. Morali smo raditi sve što oni kažu. Najgore je bilo onima koji su dugo vremena dobivali terapiju, najčešće apaurine.

Život osobe u instituciji reduciran je na razinu dnevne rutine u skladu s »tretmanom koji provode stručnjaci«, a koji se vrlo često svodi na minimum fizičke skrbi. Takva rutina dokida mogućnost zadovoljavanja potrebe za privatnošću, izražavanja pojedinačnih potreba, interesa i mogućnosti, a ponajmanje uživanje osnovnih ljudskih

¹ Termin »osobe s intelektualnim teškoćama« korišten je kao etiketa koja manje stigmatizira, odnosno ima manje negativnih konotacija nego u javnosti uvriježen »osobe s intelektualnim teškoćama.« Osobe koje žive s takvim etiketama, u nedostatku prikladnijeg opisa, radije koriste prvi termin nego drugi.

prava. Institucija postaje od stručnjaka »konstruirana zajednica«, koja zadovoljava potrebe i interese stručnjaka i djelatnika, »štićenici« postaju »objekti« čije narušavanje utvrđenih rutina rezultira različitim oblicima nasilja, uključujući fizičko. Težnja da se pruži profesionalna skrb rezultira minimalnim kontaktima s okolinom, odnosno segregacijom. Pojmovi *ljudska prava, osnaživanje* i slični, koji dominiraju u sferi civilnog društva, ovdje se niti ne izriču.

Kad bi dolazili nadležni iz Beograda, nas bi zaključavali u sobe, a njima bi pokazivali kako je uređena zgrada ... Sudjelovali smo na Olimpijadi u Americi, i osvojili nagradu u košarci, no osoblje Doma nam je sve uzelo.

Prostorno uređenje institucije, efektivnost organizacije rada i funkcioniranje ustanovljenih rasporeda važniji su od osoba. Privatne stvari, simboli osobnih identiteta, iskustva i života izvan institucije narušavaju uniformni, depersonalizirani institucionalni okoliš, pa je njihovo posjedovanje i rabljenje svedeno na najmanju moguću mjeru. Pojedinačni napori djelatnika gube efekte u srazu s funkcioniranjem sustava. No, ostaju u sjećanju kao primjeri da su drugačiji odnosi mogući.

Jedina dobra osoba, koja mi je pomagala koliko je mogla, bila je medicinska sestra ...

Zdenka se prisjeća kako su, u domovima u kojima je boravila, seksualna i reproduktivna prava osoba s intelektualnim teškoćama bila tabu-tema. Lako postoji »propis« prema kojem osobama u instituciji treba omogućiti prostor za privatnost, on se ne provodi zbog prostorno-organizacijskih uvjeta. Edukativni programi vezani uz seksualnost, reproduktivna prava, prevenciju i zaštitu osobnog integriteta nisu osmišljeni. Pravo na sklapanje braka osobama kojima je oduzeta poslovna sposobnost odobrava sud.

Početkom 1990-ih, u vrijeme rata, Dom u Višegradu se zatvorio, a Zdenku upućuju u instituciju u Šibeniku.

Po cijele sam dane peglala. Imala sam cimericu s kojom sam se jako dobro slagala. Govorili su za nas da smo kao muško i žensko. Brinula sam za nju jer je bila spora od terapije, a noćni čuvar ju je tukao. Branila sam je od njega i drugih, pa su i meni pokušali uvaliti apaurin, ali nisu uspjeli.

Zdenka se za svoju deinstitucionalizaciju izborila sama. Njena potraga za potporom, motivirana otporom instituciji, dokazuje sposobnost osoba s intelektualnim teškoćama da zastupaju svoje interese, čak i neovisno o udruživanju.

Za vrijeme šetnje gradom upoznala sam jednog gospodina kojem sam ispričala svoju situaciju. On i njegova žena odlučili su mi pomoći da izađem iz institucije. Preko prijateljice s kojom sam živjela povezala sam se s Udrugom za promicanje inkvizije. No, ubrzo se pojavio veliki problem, nisam imala nikakvih osobnih dokumenata. Započela je potraga za papirima koji su na kraju pronađeni u Centru za socijalnu skrb Medveščak. Tada je pokrenut i postupak za dobivanje državljanstva. Nakon što sam izašla iz doma u Šibeniku, jednu sam noć provela na Orlovcu, a onda sam došla u stambenu zajednicu.

Korjenita promjena životne sredine, samostalnost i prostor za stvaranje vlastitih društvenih veza, te donošenje odluka o vlastitim potrebama rezultirali su izuzetnim pomakom u kvaliteti Zdenkinog života.

Živeći u stambenoj zajednici potpuno sam se preporodila. Napokon sam mogla raditi i učiti stvari koje sam odvijek željela: naučila sam kuhati, upoznala sam susjede i počela se družiti s njima. Do sada sam se tri puta selila, ali održavam kontakte sa susjedima iz prvog stana. Idem u kino i na koncerte. Odlazim u trgovinu i kupujem ono što želim. Kad sam bila u domu, nisam imala svoju odjeću niti sam mogla birati što će obući. Odlazim i zubar, to mi je prije bilo najgore jer nam je zubar u domu zube popravlja i vadio na »živo«. U klubove za osobe s posebnim potrebama, koji organiziraju neke vrste radnih aktivnosti, ne idem jer me podsjećaju na zavod. Dobila sam priliku govoriti sama o sebi – do tada su drugi govorili o meni i u moje ime. Ponovno sam uspostavila kontakt s članovima obitelji udomitelja. I što je najvažnije, saznala sam da mi je majka živa. To mi nitko prije nije rekao.

Zahvaljujući stečenom samopouzdanju i životu u normalnom društvenom okružju Zdenka je uspjela ne samo pronaći honorarni posao, već i riješiti problem njegova gubitka, što pokazuje da život u stambenoj zajednici utječe na pozitivnu promjenu stava o vlastitim sposobnostima te na stvaranje društvenog kapitala, što je presudno za nošenje s kriznim situacijama, kao i za ostvarenje barem djelomične ekonomski neovisnosti.

Dugo sam honorarno radila kao čistačica u Dječjem vrtiću »Potočnica«, no kad je formalno otvoreno to radno mjesto, direktorica je rekla da ja ne bih mogla odraditi puno radno vrijeme, da bi to za mene bilo previše. Nisu me zaposlili. Prijavila sam se na Zavod za zapošljavanje, a kad je Udruga za promicanje inkluzije tražila čistačicu, ja sam se javila, pa su me zaposlili.

Zdenkina postignuća – samostalni život i zapošljavanje – potakli su njenu socijalnu radnicu na propitivanje potrebe njene uključenosti u program stanovanja uz potporu. Socijalna radnica je smatrala kako činjenica da se Zdenka tako dobro snašla upućuje na to da joj ne treba potpora *Udruge za promicanje inkluzije* (UPI), nego da sa može uzdržavati i živjeti sama. Ali, kako kaže, Zdenka je i sama ponešto naučila o funkciranju sustava, te je, budući da je promijenila mjesto prebivališta, promijenila i Centar za socijalnu skrb i socijalnu radnicu. Nova socijalna radnica ima više sluha za njenu situaciju.

Ulaskom u program stanovanja uz potporu, u organizaciji *Udruge za promicanje inkluzije*, Zdenka se i sama počela aktivno baviti potrebama, pravima i položajem osoba s posebnim potrebama. Od 2003. Zdenka je predsjednica *Udruge za samozastupanje* koju je pokrenula skupina za samozastupanje pri *Udruzi za promicanje inkluzije*. Obje udruge zagovaraju deinstitucionalizaciju i na pravima zasnovan pristup integraciji osoba s intelektualnim teškoćama. U domaćim uvjetima, u kojima su te osobe gotovo nevidljive, promocija tog pristupa označava važan zaokret u smislu razvijanja osjetljivosti za i odgovornosti prema osobama s teškoćama.

Osnovni cilj *Udruge za samozastupanje* određen je proživljenim iskustvom institucionalizacije, motivacijom i nastojanjima da osobe koje žive u institucijama iz njih izđu, da izraze svoje interese govoreći sami o i za sebe, da ostvare pravo na školovanje, stanovanje i rad u »redovnoj« sredini. Zdenka kaže kako se kroz svoj aktivistički angažman želi izboriti za svoja prava, ali i pružiti potporu drugima, naročito onima koji sami ne mogu dovoljno jasno izraziti što žele. Pritom je važno, kako naglašava, da njihove potrebe, interese i prava ne zastupaju »stručnjaci«, već da govore sami u

svoje ime, odnosno u ime svojih prijatelja. Vrlo često pričaju svoje životne priče, kako bi pojasnili svoju situaciju i osvijestili druge o pravima i mogućnostima osoba s intelektualnim teškoćama.

Članice i članovi udruge sudjelovali su u međunarodnim edukativnim programima za osobe s intelektualnim teškoćama o načinima ostvarenja svojih prava, o pisaniju projekata, pokretanju javnih kampanji. Zahvaljujući edukacijama, ta je udruga bila uspješnija u svojim nastojanjima od ostalih. Sudjelujući u edukativnim programima, ali i drugim aktivnostima, *Udruga za samozastupanje* ostvarila je kontakte s drugim NVO-ima i inicijativama, uključujući Open Society Mental Health Initiative pri Institutu Otvoreno društvo, Hrvatski savez za pomoć osobama s intelektualnim teškoćama, te grupama za samozastupanje u Osijeku, Bjelovaru, Slavonskom Brodu, Šibeniku, Tuzli i drugdje.

Od niza akcija koje je *Udruga za samozastupanje* pokrenula, Zdenka izdvaja pismo koje je povodom trovanja osoba u domu Stančić u ožujku 2004. upućeno svim strukturama vlasti. Pismom izražavaju negodovanje odnosom djelatnika prema osobama koje žive u instituciji, činjenici da oni jedu drugaćiju hranu od one koje se priprema za djelatnike. U pismu predlažu promjene takvih praksi i, u krajnjoj liniji, deinstitutionalizaciju. Samo je predsjednik države odgovorio na to pismo, uputivši ih da se obrate relevantnom Ministarstvu i službama zaduženim za socijalnu skrb. Također opisuje sastanak s državnim tajnikom za socijalnu skrb, koji je, govoreći o problemima vezanim uz deinstitutionalizaciju, rekao kako je to osjetljivo pitanje jer se djelatnici boje da će izgubiti posao. Zdenka mu je odgovorila protupitanjem »A što mislite kako izgleda život ljudi koji žive u institucijama? Ne mislite li da su i oni u strahu?«

Udruga je 2004. godine pokrenula javnu kampanju za zapošljavanje osoba s intelektualnim teškoćama pod nazivom »Ja hoću, ja mogu, ja znam«. Tijekom prosinca na televiziji i radiju emitirani su spotovi kampanje, a članice i članovi *Udruge za samozastupanje*, kao i oni koji ih podržavaju, okupili su se pod tim sloganom pred Saborom, kako bi prezentirali svoje zahtjeve.

Nakon »afere Brezovica« *Udruga za samozastupanje* ponovno je pisala svim državnim institucijama, što je rezultiralo pozivom Saborskog odbora za ljudska prava i prava nacionalnih manjina na sudjelovanje u tematskoj sjednici »Položaj osoba s invaliditetom i osoba s poremećajima u ponašanju u ustanovama za trajni smještaj u RH«, održanoj u srpnju 2005. Tako je Zdenka prva osoba u RH s intelektualnim teškoćama, koju je tijelo Sabora pozvalo u svojstvu ravnopravnog sugovornika.

Udruga za samozastupanje članica je i dviju krovnih organizacija. Unutar krovne organizacije Inclusion Europe djeluje Europska platforma samozastupnika (EPSA). Inclusion Europe svake godine za članove svog upravnog odbora bira i dvoje samozastupnika. Tako je Zdenka u proljeće 2006. postala članicom upravnog odbora Inclusion Europe, a već u listopadu sudjelovat će na sastanku u Bruxellesu, gdje će upravni odbor odlučivati o dalnjim aktivnostima udruge. Osim u Inclusion Europe-u i EPSA-i, *Udruga za samozastupanje* članica je i druge krovne organizacije koja se bori za integraciju osoba s teškoćama u društvo, te afirmaciju u zajednici utemeljenoj na potpori za osobe s teškoćama – European Coalition for Community Living.

Zdenka i drugi članovi i članice udruge obraćaju se prvenstveno relevantnim državnim tijelima i institucijama. Posjećuju stručne skupove i seminare na kojima i dje-

latnicima i osobama koje žive u institucijama govore o pravima osoba s posebnim potrebama, koje je unutar institucija često nemoguće zadovoljiti.

Širenje kruga solidarnosti radi prevencije institucionalizacije i socijalne integracije osoba s intelektualnim teškoćama važan je cilj, a istodobno i stalna aktivnost *Udruge za samozastupanje*. Stoga *Udruga za samozastupanje* koristi kreativne komunikacijske strategije, kako s potencijalnim članovima udruge, tako i sa širom javnošću, s naglaskom na osnaživanje vlastitih članova. Udruga je, uz aktivno sudjelovanje svojih članova, pripremila i izdala *Brošuru o pravima iz Ustava Republike Hrvatske*, prilagođenu osobama s intelektualnim teškoćama kako bi ih upoznali s njihovim pravima i dužnostima. Osim toga, uz potporu međunarodne organizacije za promociju ljudskih prava, putem video-produkcije *Witness*, pripremili su i dokumentarni film »Pravo na život u zajednici« koji prati život sedam osoba s intelektualnim teškoćama u stambenoj zajednici. Film ima za cilj razbijanje stereotipa o osobama s intelektualnim teškoćama, te ukazati kako je njihova integracija u zajednicu moguća. Dodatno su preko tog projekta članovi udruge naučili cijeli proces pripreme video-dokumentaraca.

STUDIJA SLUČAJA

NEVIDLJIVI STANOVNICI GRADA PLOČE

Priredila:

NATAŠA ŠKRBIĆ U SURADNI S NADOM BORAS

Grad Ploče ima oko šest tisuća stanovnika, administrativno pripada Dubrovačko-neštanskoj županiji, ali je zbog svog položaja, odnosno udaljenosti od Dubrovnika, te podijeljenosti županije državnom granicom s Republikom Bosnom i Hercegovinom, te ekonomskih izazova, nedovoljno razvijen i izoliran. Iako ima status grada, Ploče nemaju svoju bolnicu, školu prema programu specijalnog obrazovanja, centar za radno osposobljavanje i rehabilitaciju osoba s teškoćama, te stručne i zdravstvene službe.

Svi ti razlozi pridonose isključivanju djece i odraslih osoba s intelektualnim i teškoćama u razvoju iz njihovih obitelji i izvornog okruženja radi liječenja, školovanja te eventualnog radnog osposobljavanja. Većina te djece svoje potrebe mora zadovoljiti u Dubrovniku, udaljenom od Ploča oko 100 km. Završetkom školovanja ili osposobljavanja vraćaju se u grad u kojem nema nikakve mogućnosti za socijalnu integraciju. To je naročito izraženo nakon navršene dvadeset i jedne godine starosti, kada prema postojećim zakonima prestaje pravo na radno osposobljavanje.

U Pločama živi pedesetak obitelji koje imaju dijete ili odraslu osobu s intelektualnim i teškoćama u razvoju. Nada Boras, predsjednica udruge *Radost*, naziva ih »nevidi-ljivim« stanovnicima.

Mnogi roditelji su svoje dijete skrivali od okoline smatralići da je to samo njihov problem, a tako su ih uglavnom i rodbina i zajednica doživljavali. Sve to je doprinijelo općoj nevidljivosti, neosvještenosti i neznanju o broju takve djece i osoba, kao i kvaliteti života kojom žive.

Iako je Centar za socijalnu skrb vodio evidenciju o broju djece s intelektualnim teškoćama i donekle rješavao socijalnu problematiku tih obitelji, ništa se nije poduzimalo u vezi sa socijalnom integracijom i osvještavanjem lokalne zajednice o potrebama i mogućnostima njihovih korisnika. Tek je devedesetih godina, u susjednom gradu Metkoviću, osnovana udruga roditelja koja je skribila i o nekoliko djece iz grada Ploča. Postupno, udruga prerasta u instituciju, odnosno vrtić za djecu sa »smetnjama u razvoju«, no počinju i problemi zbog finansijskog potraživanja te institucije prema Poglavarstvu grada Ploča.

Udruga *Radost – Ploče* osnovana je 2000. godine, kao udruga roditelja djece s teškoćama u razvoju radi unapređivanja, rehabilitacije, poboljšanja kvalitete življenja i zaštite prava djece i odraslih osoba s intelektualnim i teškoćama u razvoju na području grada Ploča.

Od početnog entuzijazma do brojnih prepreka

Na početku samoorganiziranja roditelji su imali potporu i razumijevanje lokalnih vlasti i institucija, uključujući i odobravanje početnih sredstava za rad. Međutim, prostor koji je dodijeljen udrizi je iznajmljeni prostor Ministarstva obrane koji ima ugovor s Gradskim vrtićem Ploče. Udruga ima »nelegalan« status boravka, a svoje troškove refundira vrtiću. Takvo rješenje ukazuje na neznanje i nedostatnu potporu tadašnje gradske vlasti koja je »svog problema« u cijelosti prebacila na roditelje. Suradnja s nadležnim Centrom za socijalnu skrb također je bila ograničena:

Pozive na sastanke udruge su ljubazno odbijali zbog nedostatka vremena i radnih obaveza, nisu bili zainteresirani za članstvo u organima upravljanja udruge. Djelatnice Centra dolazile su jedino na proslave i priredbe, prodajne izložbe i kulturne manifestacije koje je udruga organizirala u cilju osvještavanja lokalne zajednice o potrebama invalida.

Takva suradnja nije bila dovoljna za potrebe udruge, pa su članovi organizirali akcijsko istraživanje potreba obitelji i njihove djece. Pri tome su im pomogli sugrađani, liječnici, profesori i učenici koji su imali neka saznanja o svojim susjedima ili obiteljima. Istraživanjem se utvrdio velik broj osoba s teškoćama, s neostvarenim pravima, koji zajedno sa svojim obiteljima žive u siromaštvu. Velik je bio i broj osoba smještenih u

institucije, te broj onih koje nikada nisu bile uključene u bilo kakav oblik zbrinjavanja, obrazovanja i rehabilitacije.

Sugrađani, radne organizacije, privatnici na početku djelovanja udruge uplaćivali su donacije na račun udruge i podržavali njen rad, ali većina njih je smatrala da je to problem koji treba rješavati država i institucije. Saveznici u radu udruge uglavnom su bili ljudi sensibilizirani i motivirani iskustvom roditelja iz svoje bliže obitelji, profesori i nastavnici koji su imali priliku raditi i brinuti o djeci s teškoćama u razvoju, te volonteri koje su članovi udruge animirali i pozivali na suradnju i pomoći.

Smjenom lokalnih vlasti na izborima smanjena su sredstva izvan-proračunske potpore. Stoga je trebalo ponovo osvještavati lokalnu vlast i »nove političare«.

Trebalo je dokazivati da mi nismo proizvod nečije politike, ukazati na probleme smanjenih sredstava izvan-proračunske potpore, i dalje tražiti dodjelu i rješavanje problema prostora udruge. Počela su se davati nova obećanja o rješavanju pitanja prostora, a djelatnici Centra za socijalnu skrb su i dalje dolazili samo na priredbe, izložbe, svečane skupštine. Kada smo ih jednom prigodom u izvješću o radu udruge prozvali za nesuradnju i neprofesionalan odnos prema roditeljima i neostvarivanju prava djece s teškoćama u razvoju i njihovih obitelji, počeli su javno prozivati vodstvo udruge.

Uza sve to, najveće prepreke socijalnoj integraciji i kvalitetnoj skrbi o osobama s intelektualnim teškoćama Nada Boras vidi u sustavu u cjelini:

Najveće prepreke su skoro u potpunosti institucionaliziran i centraliziran sustav socijalne skrbi, neučinkovitost i needuciranost socijalnih radnika, neprovodenje i sporost decentralizacije, općenito slaba informiranost korisnika i zajednice, još nedovoljna osvještenost roditelja osoba s intelektualnim teškoćama, nedostatak finansijskih sredstava za kvalitetne programe, te općenito neprepoznavanje i neuvažavanje lokalnih vlasti o mogućnosti nevladinih organizacija u zemlji.

Malim koracima do rezultata

Suradnjom sa srodnim udrugama i nacionalnim Savezom udruga za osobe s intelektualnim teškoćama, članovi udruge su svoje snage usmjerili na ostvarivanje programa, pohađanje seminara, obučavanje članova u vještinama pisanja projekata, suradnje s lokalnom upravom i medijima, te općenito pojačali svoj rad na osvještavanju lokalne zajednice o potrebama i mogućnostima osoba s intelektualnim teškoćama. Pritom su uključivali školsku djecu i mlade u rad udruge, promičući vrijednosti volonterstva i društveno korisnog rada. To je dovelo do boljih rezultata – uključivanja institucija u razine akcije (Doma zdravlja, osnovnih i srednjih škola, Gradskog vrtića Ploče i gradskog društva Crveni križ Ploče), ostvarivanja novčanih potpora stranih i domaćih donatora, županije, Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. Udruga je uspjela kupiti potrebnu opremu, zaposliti osoblje, ostvariti veću medijsku zapaženost te uključiti veći broj roditelja, korisnika i volontera u svoj rad.

Mislim da smo postigli općenito veću osvještenost zajednice, barem što se tiče rušenja barijera u glavama i malo većeg poštivanja različitosti. Također smo potakli veću osvije-

štenost roditelja, kao i njihovo samopoštovanje, te potaknuli rad na vještinama koje im omogućavaju da budu bolji roditelji. Veći je broj korisnika uključenih u akcije koje smo pokrenuli u zajednici. Naši korisnici su zadovoljniji i vjerujemo da time stječu bolju sliku o sebi te osjećaj pripadnosti i korisnosti. Radimo i na prevenciji institucionalizacije korisnika, a proširili smo rad i na okolna mjesta. Podučavamo roditelje o njihovim pravima i pravima djece s intelektualnim teškoćama. Osigurali smo opremu za rad, pomagala za samostalni život i okupacijske aktivnosti. Imamo stalne, kvalitetne i vrlo vrijedne volontere koji sa srcem rade s djecom, a osigurali smo i radna mjesta za stručnjake jer su nam plaće za njih osigurale donacije. Mislim da, ukupno gledano, imamo veći ugled i poštovanje članova zajednice nego što smo mogli i zamisliti, unatoč brojnim preprekama.

Osobe s intelektualnim teškoćama doobile su u Pločama prostor za stjecanje i krištenje brojnih vještina kada izađu iz institucija, imaju veću šansu ostati u obiteljima, a dobili su i prostor u kojem se mogu družiti i stjecati nova prijateljstva. Razmjena iskustava roditelja pridonosi većem razumijevanju unutar obitelji, savjeti stručnjaka olakšavaju probleme, obitelji više ne kriju svoju djecu, postaju svjesniji njihovih potreba, uključujući i seksualne.

Više se ljudi uključuje u rad udruge, bolji je odnos prema korisnicima, naša postignuća su potakla osnivanje i rad nekih drugi interesnih skupina, mnogi traže savjete i više razumiju potrebu i značaj jačanja civilnog društva. Provodeći aktivnosti uključivanja osoba s intelektualnim teškoćama u život zajednice i senzibiliziranja javnosti o problematici, potrebama i mogućnostima tih osoba, udruga Radost je u ove četiri godine postala ravnopravan partner institucijama lokalne zajednice koje se bave poboljšanjem kvalitete života osoba s intelektualnim teškoćama. Korisnici programa udruge i kluba stekli su nove socijalizacijske vještine, osjećaju se korisno i imaju pozitivniju sliku o sebi. Uključen je veliki broj suradnika i volontera, što je pridonijelo promicanju vrijednosti volonterizma i humanosti u lokalnoj zajednici.

Kroz projekt »Inkluzija – radost kvalitetnog življjenja«, financiran od strane instituta Otvoreno društvo Hrvatska i Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi, udruga *Radost* je nastavila aktivnosti koje promiču bolju kvalitetu života osoba s intelektualnim teškoćama te njihovu integraciju u lokalnu zajednicu. U sklopu projekta, udruga je, u suradnji s institucijama, lokalnim vlastima i korisnicima socijalnih programa, provela istraživanje postojećih oblika zbrinjavanja odraslih osoba s intelektualnim teškoćama na području Dubrovačko-neretvanske županije. Predložili su alternativne modele skrbi i mogućnosti uključivanja u život zajednice, s tendencijom deinstitucionalizacije. Seminar na temu »Inkluzija – svjetska i hrvatska iskustva«, održan u siječnju 2006., označio je početak opsežnijeg zagovaranja primjene alternativnih oblika skrbi i uključivanja korisnika, kao ravnopravnih članova društva, u život zajednice. Seminar je okupio predavače iz *Udruge za promicanje inkluzije* iz Zagreba te stručnjake s područja Dubrovačko-neretvanske županije iz centara za socijalnu skrb, institucija i odgojno-obrazovnih centara, škola, domova socijalne skrbi, te roditelje osoba s intelektualnim teškoćama. Rezultat tog seminara je poboljšana suradnja s lokalnom samoupravom i Centrom za socijalnu skrb, ostvareno je partnerstvo i ponuđen zajednički program na natječaj Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi za provođenje izvaninstitucionalnog zbrinjavanja osoba s intelektualnim teškoćama kroz oblik poludnevног boravka.

O ciljevima i preporukama za dalje

Iako brojni uspjesi udruge *Radost* ukazuju na potrebu za takvim tipom izvaninstitucionalne skrbi, potrebno je i dalje nastaviti aktivno sudjelovati u zajednici u cilju poboljšanja kvalitete življenja djece i odraslih osoba s intelektualnim teškoćama. Pritom je izuzetno važna suradnja i pomoći organizacija koje se bave jačanjem civilnog društva u RH, kao i Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva. Nužno je poticanje i provedba istraživanja koje će pridonjeti razumijevanju i unapređivanju mobilizacije i razvoja zajednice, izmjene i dopune Zakona o volonterizmu, veća medijska pokrivenost građanskih organizacija, veća suradnja stručnjaka koji se bave osobama s intelektualnim teškoćama i njihovih roditelja. Dodatno je potrebno sustavno poticanje poslovnog sektora na suradnju s neprofitnim organizacijama, otvaranje radnih centara za zapošljavanje osoba s invaliditetom i veće povlastice i općenito potpora države za organizacije koje zapošljavaju osobe s invaliditetom, ali i potpora radu takvih udruga.

STUDIJA SLUČAJA

POZITIVNE PRAKSE GRADA KARLOVCA – UDRUGA RAJSKA PTICA

Priredila:

NATAŠA ŠKRBIĆ U SURADNI S KATIJOM BANIČEVIĆ

Kao kulturno i administrativno središte Karlovačke županije, grad Karlovac sa svojih 60.000 stanovnika objedinjuje djelovanje brojnih nevladinih organizacija koje se u okviru sve snažnijeg razvoja institucija civilnog društva bave raznovrsnim aktivnostima iz domene svakodnevnog života građana. Jedna od takvih organizacija, koja se već niz godina ističe svojom aktivnošću je Rajska ptica osnovana 1998. godine. Cilj te roditeljske udruge za osobe s mentalnim teškoćama je osmišljavanje i organiziranje raznovrsnih oblika aktivnosti primjereno sposobnostima i mogućnostima tih osoba, i to ciljano za one koji su ostali živjeti u roditeljskom domu. Udruga također organizira

razne oblike potpore obiteljima osoba s mentalnim teškoćama te provodi aktivnosti senzibiliziranja javnosti u svrhu prihvaćanja osoba s mentalnim teškoćama kao ravno-pravnih članova zajednice.

Udruga potiče uključivanje svojih članova u sredinu u kojoj žive, ali ne na «humanitarno-milosrdnoj osnovi», već na temelju njihova rada u radionicama s prilagođenim programom i njihovim nastupima u kulturno zabavnim priredbama. Za realizaciju svojih osnovnih ciljeva i zadataka udruga je osnovala Klub Rajska ptica, kroz koji se trenutno provode aktivnosti u radionicama rehabilitacijsko-terapijskog tipa: radionica samostalnog stanovanja, sportsko-rekreativna, keramička, cvjećarska, likovna, glazbena, didaktičko-dramska i vjerouaučna radionica.

Iako grad Karlovac pokazuje socijalnu osjetljivost za brojne zahtjeve svojih građana, roditelji djece s mentalnim teškoćama samoorganizirali su se kroz udrugu *Rajska ptica* kako bi organizirali dnevni boravak i omogućili sudjelovanje svoje djece u njima prilagođenim aktivnostima, uz potporu stručnjaka. Proces samoorganiziranja tekao je postupno, a ključni su bili brojni saveznici koji su se bavili osobama s mentalnim teškoćama, kao i iskustva srodnih udruga, nadležnih nacionalnih institucija i lokalnih vlasti grada Karlovca. Smatrali su da provođenjem aktivnosti udruge osobama s mentalnim teškoćama osiguravaju potpuniju socijalizaciju i integraciju u društvenu sredinu, omogućavaju stjecanje odgovarajućeg stupnja samostalnosti i brige o sebi, rasterećuju roditelje, senzibiliziraju javnost, osiguravaju daljnji ostanak u roditeljskom domu. Osim toga, udruga nastoji utjecati na bolju primjenu postojećih zakonskih rješenja, ali i inicirati nova, u nizu civiliziranih zemalja već usvojena rješenja. Udruga želi ukazati na nepoznavanje problematike osoba s mentalnim teškoćama, njihovo neadekvatno uključivanje i tretman u obrazovnom sustavu, kao i na neciviliziran smještaj i tretman u stacionarnim ustanovama.

Postignuća i pozitivni pomaci kroz suradnju

Interakcije s institucijama od osnivanja udruge do danas tekle su uglavnom u pozitivnom ozračju te je, smatrali su u udrizi, postignut partnerski odnos s Centrom za socijalnu skrb, Medicinskom školom grada Karlovca i ostalim relevantnim institucijama lokalnih vlasti. Roditelji u svom radu koriste socijalne, kulturne i terapeutске intervencije. O konkretnim rezultatima koje su do sada postigli predsjednica udruge, Katija Baničević, govorila:

Našim članovima, djeci i roditeljima povratili smo samopouzdanje, kroz prilagođene oblike aktivnosti uključili smo ih u život lokalne zajednice te smo svojim aktivnostima i radom postali prepoznatljivi u lokalnoj zajednici, ali i šire. Općenito smo postigli veću integraciju naših članova u život zajednice, kao što smo i pomogli roditeljima u ostvarivanju zakonima zagarantiranih prava za njihovu djecu s invaliditetom.

Najveću korist za osobe s mentalnim oštećenjem i za njihove obitelji, predsjednica udruge vidi u konkretnim pomacima u ponašanju djece i promjene slike o sebi te rasterećenju roditelja koji su dobili priliku uključiti djecu u organizirane aktivnosti kojih do tada nije bilo:

Djeca su sigurnija, s većim samopouzdanjem, svjesni su svojih određenih sposobnosti i mogućnosti, osjećaju se korisnim članovima zajednice. A omogućili smo i odgovarajuće rasterećenje roditeljima, jer su djeca dio dana u organiziranim aktivnostima.

Predsjednica udruge napominje i pozitivne pomake i promjene u percepciji i po-našanju šire okoline, institucija, građana i medija:

Nakon naših postignuća i rezultata koji su veoma vidljivi, te nakon što je u Saboru usvojena Strategija deinstitucionalizacije, znatno se promijenilo ponašanje čelnika institucija socijalne skrbi, školstva i organa lokalne vlasti... I mediji su nas od početka do danas dosta pratili, kako lokalni tako i republički.

U skladu sa strategijom deinstitucionalizacije te dosadašnjim pozitivnim rezulta-tima, daljnji planovi i koraci udruge su organiziranje »škole samostalnog stanovanja«, koja je krenula od jeseni 2004. godine, te nastavak rada s djecom na stjecanju vještina potrebnih za samostalni život osoba s mentalnim teškoćama. Udruzi predstoji i otvara-nje poludnevnog boravka za osobe s mentalnim teškoćama koje se ne nalaze ni u kojoj instituciji socijalne skrbi. Osim toga, udruga nastavlja s prvođenjem svih dosa-dašnjih radno-okupacijskih i edukacijsko-rehabilitacijskih aktivnosti, koje se provode kroz osam različitih radionica.

Veća finansijska potpora i primjena zakona

Kao najveće prepreke uspješnoj socijalnoj integraciji i kvalitetnoj skrbi o osobama s mentalnim teškoćama, u udruzi prepoznaju nedovoljna finansijska sredstva na-mijenjena ovakvima programima, o čemu predsjednica udruge kaže;

Uz postojeću roditeljsku angažiranost i angažiranost stručnih voditelja, potrebna je i veća materijalna potpora takvim aktivnostima. Za ukupnu provedbu svih segmenata progra-ma potrebno je ustanoviti sustavnu finansijsku potporu koja će uz sve navedene prednosti takvog oblika skrbi biti i znatno niža po glavi korisnika nego li u bilo kojoj drugoj ustanovi socijalne skrbi.

Sukladno tome, predsjednica Katija Baničević navodi preporuke udruge vezane uz dalju potporu njihovom djelovanju:

Bilo bi potrebno da se iz lutijskih sredstava, preko nadležnog ministarstva osigura stalno financiranje stručnog djelatnika udruge i da se povećaju izdvajanja iz lokalnog proračuna Grada i Županije. I nadalje, treba konačno oživotvoriti finansijsku potporu prema odre-dama Zakona o zapošljavanju i rehabilitaciji osoba s teškoćama, po kojem se svake godine prikuplja više od 20 milijuna kuna. Konačno, poželjno je omogućiti uključivanje volontera u rad udruge i iskoristiti mogućnost služenja civilnog roka kroz aktivnost udruge.

V. Ekonomski razvoj, osnaživanje i razvoj zajednice u Hrvatskoj

HELGA BUBANOVIĆ DEVČIĆ I
GORDANA ČORIĆ

REGIONALNI I LOKALNI RAZVOJ I EKONOMSKO OSNAŽIVANJE ZAJEDNICA U HRVATSKOJ

KONCEPT REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA

Regionalni i lokalni razvoj predstavljaju proces una- pređenja društveno-ekonomskog razvoja određenog područja koji se temelji na prepoznavanju njegovih stvarnih razvojnih potreba i potencijala te, sukladno tome, provedbi odgovarajućih, jasno usmjerenih razvojnih aktivnosti i programa.

S aspekta ukupnog nacionalnog razvoja od iznime je važnosći da sva područja što je moguće više ujednačeno pridonose ukupnoj konkurentnosti i produktivnosti, te se stoga može reći da je uravnoteženi regionalni razvoj u uskoj vezi s održivom konkuren-

HELGA BUBANOVIĆ DEVČIĆ je profesorica geografije, zaposlena u Ministarstvu mora, turizma, prometa i razvijatka, Upravi za integrirani regionalni razvoj. Od 2000. godine radi na projektima koje finansira EU, a koji se tiču regionalne politike i regionalnog razvoja, što predstavlja uže područje njenog interesa.

Email: helga.bubanovic@ws.mmtpr.hr

GORDANA ČORIĆ diplomirana je ekonomistica, a radi kao konzultantica, savjetnica, istraživačica i trenerica u vlastitoj tvrtki Festina lente. Područja interesa uključuju poduzetništvo, društveno odgovorno poslovanje, ruralni razvoj, ekonomsko osnaživanje marginaliziranih skupina, franšizno poslovanje, međusektorsko povozivanje, medijaciju, benchmarking, javno zagovaranje. Polaznica je znanstvenog magistarskog studija poduzetništva na Ekonomskom fakultetu u Osijeku.

E-mail: gordana@festinalente.hr

tношћу неке државе. Што је више неразвијених подручја, односно подручја која заостављају у развоју за националним пројеком, то су развојна оптерећења за државу већа те је смањена укупна национална конкуренција и производивост. Управо стога, у опсегу је интересу препознати стварне потребе свих подручја и у складу томе дефинирати и проводити јасну политику регионалног развоја, која се може дефинирати као коherentни скуп циљева, приоритета и мјера усмјerenih на смањење развојних неједнакости унутар одређеног подручја, те потicanje укупног гospодарског развоја и то првенstveno kroz povećanje ekonomskе konkurenčnosti odgovarajućim odabirom razvojnih prioriteta i mјera regionalnog gospodarstva.

S obzirom da regionalna politika подразумijeva rješavanje пitanja problemских подручја, вažno mjesto u politici regionalnog развоја svakako zauzimaju подручја s разvojnim poteškoćama, односно мјере и aktivnosti osmišljene za poticanje njihova развоја. Temeljna uloga regionalne politike је omogućiti свим regijama да ostvare svoj развојni potencijal i iskoriste mogućnosti за svoj održivi развој.

Održivi razvoj je okvir za oblikovanje politika i strategija kontinuiranog gospodarskog i socijalnog napretka, bez štete za okoliš i prirodne залиhe bitne za ljudske djelatnosti u budućnosti. On se oslanja na ambicioznu ideju prema kojoj razvoj ne smije ugrožavati budućnost dolazećih naraštaja trošenjem neobnovljivih залиha i dugoročnim devastiranjem i zagađivanjem okoliša. Dakle, njezin je osnovni cilj osigurati održivo korištenje prirodnih залиha na nacionalnoj i međunarodnoj razini (Subašić et al., 2001).

Prema Trećem izvješću Еuropske komisije о koheziji (European Commission, 2004) постоји више чимbenika карактеристичних за регије које су успјешне у rješavanju разvojnog deficit-a, а који се односе уpravo на djelotvornost politika i aktivnosti poduzetnih за otklanjanje prepreka rastu i razvoju regija. Izvješće navodi kako највећи napredak постижу one регије чије су развојне политike осмишljene на начин да препознавају и баве се strukturnim problemima u regionalnom gospodarstvu. Такве су политike усмјерене на kvalitetu radne snage, promicanje inovacija, poticanje malog i srednjeg poduzetništva, rješavanje пitanja perifernosti, односно dostupnosti, poticanje održivog развоја te izgradnju takvog institucionalnog okvira unutar којега sve relevantne institucije zajednički i u partnerstvu rade na postizanju разvojnih циљева.

Управо поštivanje наčela partnerstva, односно suradnja свих relevantnih partnera triju сектора (javnog, privatnog i nevladinog), predstavlja jedan од главних чимbenika u provedbi успјешне politike, како националног, тако и regionalnog i lokalnog развоја. Lokalni ekonomski развој definira istoimeni priručnik Odjela за urbani развој Svjetske banke као »proces putem којег sudionici u zajednicama rade zajedno s partnerima из javnog, poslovnog i nevladinog сектора s ciljem stvaranja boljih uvjeta za ekonomski rast i stvaranje radnih mjesta« (Svjetska banka, 2001). Takвom suradnjom потиче се održivi ekonomski развој, održava сe dinamična poduzetnička kultura i stvara nova kvaliteta života u zajednici за све njezine stanovnike/ce.

Široki krug partnera jamči detaljnije identificiranje razvojnih problema, šire sa-gledavanje razvojnih mogućnosti nekog područja, te iznalaženje većeg broja mogućih rješenja. Poticanjem suradnje različitih aktera, odnosno svih sudionika relevantnih za provedbu ekonomskih aktivnosti i razvoj nekog područja, potiče se i preuzimanje odgovornosti za budućnost područja na kojem djeluju. Naime, uključivanjem zajednice gradi se potrebno povjerenje, dolazi do potrebnog pokretanja, uključivanja i lokalnog donošenja odluka, što stvara neophodan osjećaj »vlasništva« nad procesom razvoja (Cunningham, 2004: 96-108).

Učinkovito planiranje i upravljanje regionalnim i lokalnim razvojem podrazumijeva dijalog svih skupina: predstavnika lokalnih vlasti, poslovnih subjekata – nosilaca gospodarskog razvoja, predstavnika nevladinih udruga, te ostalih zainteresiranih skupina (marginaliziranih, nezaposlenih i sl.). Pri tome valja naglasiti kako svaki partner ima svoju ulogu u razvojnom procesu, te kako su stajališta svih partnera jednako vrijedna i neophodna za predlaganje učinkovitih rješenja razvojnih problema lokalnog područja. Primjerice, zadatak je lokalnih vlasti (kao jednog od relevantnih partnera) da razumiju ekonomsku problematiku, djelovanje prepreka i poticaja za rast poduzeća i investicija, uzroke nezaposlenosti i slično, kako bi uspješno, odnosno odgovarajućim mjerama, odgovorile na te izazove i pružile potporu adekvatnim, u suradnji s drugim partnerima dogovorenim, razvojnim aktivnostima. Za lokalne je zajednice od neprocjenjive važnosti kvalitetno i kompetentno upravljanje, te postojanje razvojno orijentirane politike koja utječe na povoljno poslovno okruženje.¹ To zahtijeva visoku razinu sposobljenosti javne uprave za programiranje i vrednovanje provedbe razvojnih programa, tj. općenito za planiranje i upravljanje regionalnim/lokalnim razvojem jer, ako je sposobljenost nedovoljna, upravljačka struktura postaje najveće ograničenje lokalnom razvoju zajednice. Osim toga, veliki utjecaj na regionalni i lokalni razvoj imaju i nacionalna makroekonomska i monetarna politika, te porezna regulativa, koje mogu utjecati na stvaranje poticajnog poslovnog okruženja u lokalnoj zajednici.

Upravo stoga, regionalni i lokalni ekonomski razvoj najuspješniji su onda kada usporedno i usklađeno djeluju mјere koje započinju »odozdo«² i one koje kreću »odozgo«.³ Izostane li međusobno simultano i koordinirano djelovanje tih dvaju pristupa razvoju, vrlo lako se može dogoditi da izostane i uspjeh u regionalnom i lokalnom ekonomskom razvoju.

Stoga, uspjeh regionalnog i lokalnog razvoja ne ovisi samo o razvojnim potencijalima nekog područja i njegovom »socijalnom kapitalu«,⁴ već i o instrumentima koje za

¹ Oni, na primjer, mogu utjecati na dostupnost električne energije, transportne pogodnosti, infrastrukturu, kvalitetu vodovoda, kanalizacije, telekomunikacija i uredno vođenje zemljишnih knjiga.

² eng. *bottom-up approach*

³ eng. *top down approach*

⁴ »Socijalni kapital« predstavlja sve aktivnosti, akcije, pojedince i grupe koji vlastitim djelovanjem pridonose razvoju zajednice i obogaćuju cjelokupni njezin život (iz priručnika *Putokaz za djelotvoran rad lokalne zajednice*, Odraz, 2001).

potrebe poticanja razvoja na nižim razinama osigurava nacionalna razina. Pri definiranju takvih instrumenata neophodno je konzultiranje s predstavnicima regionalne i lokalne razine, kako bi oni odgovarali specifičnim potrebama područja, kao i njihovo stalno praćenje i vrednovanje, odnosno mjerjenje njihovih učinaka. Primjerice, (privatna) poduzeća koja spadaju među najvažnije nosioce održivog lokalnog razvoja odluku o odabiru lokacije vrlo često donose s obzirom na koncentraciju postojećih poduzeća, vrstu privrednih grana koje postoje u određenoj sredini, blizinu tržišta, infrastrukture, dostupnost kvalificirane i kvalitetne radne snage, mogućnost razmjene informacija s drugim poduzećima, te sposobnu i ažurnu javnu upravu koja pojednostavljenjem procesa i procedura iz svoje domene može pridonijeti stvaranju povoljnog ekonomskog okruženja.⁵ Njihov uspjeh u velikoj mjeri ovisi o povolnjom okruženju, pri čemu bitnu ulogu imaju lokalne vlasti. Tako stvaranje povoljnih lokalnih uvjeta poslovanja postaje zajednički interes lokalnih vlasti, poslovnih subjekata te same zajednice (ljudi koji u njoj žive), pa to postaje temelj njihovog partnerskog odnosa. Međutim, važan čimbenik u privlačenju poslovnih subjekata i njihovom uspjehu predstavljaju i instrumenti koji ma država nastoji potaknuti lokalni i regionalni razvoj, poput specifične porezne politike za određena područja, različitih financijskih poticaja, savjetodavnih usluga malim i srednjim poduzećima, potpore razvoju lokalne infrastrukture i sl.

Uz uspostavu partnerskih odnosa i dobru koordinaciju pristupa *odozdo* i *odozgo*, za uspešan regionalni i lokalni razvoj potrebno je strateški i na višegodišnjoj osnovi programirati razvojne aktivnosti na određenom području, izvore financiranja i način trošenja sredstava. Isto tako, važno je i permanentno pratiti razvojne pomake i učinke provedenih intervencija. Ti, za poticanje razvoja neophodni čimbenici – partnerstvo, programiranje, praćenje i vrednovanje – u kontekstu regionalne politike EU definirani su kao načela suvremenog regionalnog razvoja na kojima se ta politika danas temelji.

Regionalna politika EU jedna je od njezinih najznačajnijih javnih politika, koja sa svakim novim proširenjem Unije (čime se povećavaju unutarnje regionalne razlike) dobiva na važnosti. U počecima (70-te godine 20. st.) regionalnu politiku EU karakterizirala je raspodjela sredstava kojima su se financirali važni razvojni projekti u zemljama članicama. S proširivanjem Unije povećavale su se regionalne razlike, pri čemu, a posebice u kontekstu stvaranja jedinstvenog tržišta, jednostavna redistribucija sredstava za potrebe financiranja velikih projekta nije više bio dostatan niti odgovarajući način poticanja razvoja. Tako je došlo do mijenjanja smjera i načina vođenja regionalne politike i trošenja sredstava namijenih regionalnoj politici, čiji je proračun krajem 20. st. dosegnuo razinu od jedne trećine ukupnog proračuna Zajednice. Reformom struk-

⁵ Prvenstveno je tu riječ o koracima potrebnim za registraciju poduzeća, lokalnim porezima, prijema, pristojbama i taksama. Njihovim smanjenjem poboljšava se poslovno okruženje, koje postaje poznato kao »povoljno za poslovanje«.

turnih fondova, provedenom krajem 80-tih godina 20. st., uvedena su temeljna načela regionalne politike čijom se primjenom na drugačiji način pristupilo planiranju i upravljanju razvojem zaostalih područja. Riječ je o načelima koncentracije, programiranja, partnerstva, nadopunjavanja i djelotvornosti (vidi Tablicu I).

Tablica I: Osnovna načela regionalne politike EU

<p>Načelo koncentracije – ulaganje dostačne količine javnih sredstava u zaostala područja u cilju ostvarenja trajnijeg i mjerljivog učinka. (U EU to su područja čiji bruto nacionalni proizvod po glavi stanovnika ne prelazi 75% prosjeka EU).</p>
<p>Načelo programiranja – primjena višegodišnjeg, sveobuhvatnog i strateški utemeljenog planiranja pri rješavanju problematike područja koja zaostaju u razvoju, uz koordinirano djelovanje nacionalnih i regionalnih institucija uključenih u proces planiranja i donošenja odluka.</p>
<p>Načelo partnerstva – sudjelovanje svih ključnih sudionika u procesu regionalnog razvoja u njegovom upravljanju, odnosno programiranju, provedbi, praćenju i ocjeni. Pod ključnim sudionicima podrazumijevaju se predstavnici regionalne i lokalne samouprave, predstavnici središnje vlasti, socijalni partneri, civilno društvo te predstavnici različitih interesnih skupina.</p>
<p>Načelo nadopunjavanja (dodanosti) – odnosi se na činjenicu da sredstva strukturnih fondova koje zemlja članica dobiva za potrebe regionalnog razvoja ne nadomeštaju druge izvore financiranja primatelja sredstava, odnosno finansijske obveze zemlje članice u tom smislu, već predstavljaju dodatni izvor financiranja.</p>
<p>Načelo djelotvornosti – podrazumijeva provođenje praćenja i ocjene učinaka javnih ulaganja u regionalnom razvoju, u cilju povećanja njihove djelotvornosti.</p>

Uvođenje spomenutih načela smatra se prvim smislenim pokušajem usklađivanja regionalne politike s različitim razvojnim potrebama regija koje imaju problema s konkurentnošću na jedinstvenom tržištu (Delegacija Europske komisije u RH, 2004: 7). Iako se u postojećoj literaturi, vezanoj uz javne politike EU, ne može pronaći analiza učinaka i postignuća vezanih uz provođenje regionalne politike EU, o njezinom učinku na smanjenje regionalnih razlika u Uniji postoje vrlo oprečna mišljenja. Naime, dok neki stručnjaci zagovaraju kohezijsku politiku i vrlo pozitivno ocjenjuju projekte vezane uz poticanje razvoja regija koje zaostaju, drugi, na temelju različitih studija slučaja, modela i ekonomskih analiza, smatraju da kohezijska politika nema pozitivan učinak na ekonomski rast i razvoj zastajućih područja, te da ne utječe na smanjenje regionalnih razlika (vidi Ederven et al., 2002). Ipak ima dovoljno pozitivnih primjera koji svjedoče o učinkovitosti utrošenih sredstava namijenjenih smanjivanju razvojnih nejednakosti između pojedinih regija/zemalja i ostatka Unije. Pri tome treba naglasiti kako, osim finansijske potpore kao jednog od čimbenika koji je svakako zaslužan za uspješnost pojedinih primjera, ključ uspjeha u mnogo primjera leži upravo u primjeni transparen-

tnog, strateškog procesa planiranja i upravljanja regionalnim razvojem, utemeljenog na spomenutim načelima. Ta načela i danas usmjeravaju korištenje sredstava namijenih regionalnoj politici EU i možemo slobodno reći da predstavljaju temeljna načela suvremenog regionalnog razvoja.

Ista će načela, među ostalim prilagodbama na području regionalne politike, trebati usvojiti i Hrvatska kako bi mogla početi koristiti sredstava strukturnih fondova namijenjena regionalnoj politici. No, bez obzira na obveze u procesu približavanja EU, a sukladno pozitivnim iskustvima vezanim uz spomenuta načela, usvajanje logike koja stoji iza njih svakako će pridonijeti unapređenju procesa planiranja i upravljanja regionalnim (pa i lokalnim) razvojem u RH.

REGIONALNI RAZVOJ I REGIONALNA POLITIKA RH

Razvojni pokazatelji

Postizanjem neovisnosti, u lipnju 1991., Hrvatska je naslijedila brojna nepovoljna obilježja kao što su nesrazmjeri društveno-ekonomskog razvoja, depopulacija, nazadovanje mnogih dijelova zemlje, loša prometna i tehnološka infrastruktura te nedostatak kapitala za restrukturiranje (UNDP, 1999: 48).

Poteškoće vezane uz tranziciju ka tržišnoj ekonomiji te Domovinski rat, koji je rezultirao ogromnim izravnim i neizravnim ratnim štetama, uzrokovali su početkom 90-tih ukupno gospodarsko nazadovanje te produbljivanje otprije postojećih unutarnjih razvojnih nejednakosti. Posljednjih godina razlike između uspješnijih dijelova Hrvatske i područja koja zaostaju sve su veće. Te razlike čine temeljnu prepreku za održivu konkurentnost države u cjelini jer, generalno gledano, »uzrokuju produktivnost koja je niža od primjerene, neuspjeh u stvaranju vitalnog unutarnjeg tržišta u kojem lokalni proizvodi mogu konkurirati uvoznim, neuspjeh u razvoju kulture inicijativa i poduzetništva, znatne troškove u vezi s gomilanjem aktivnosti na pojedinim područjima (uključujući ekološke troškove), te troškove u vezi s raseljavanjem kao i skretanje oskudnih javnih resursa za održavanje pukog opstanka proizvodnje« (Delegacija Europske komisije u RH, 2004: 87).

Prema Nacionalnom vijeću za konkurenčnost (2004), neravnomjeran razvoj regija, zajedno s visokom stopom nezaposlenosti, niskom konkurenčnošću, nedovoljno razvijenim poduzetničkim aktivnostima, malim brojem poduzeća s pravim potencijalom rasta, slabom produktivnošću i centraliziranom javnom upravom, spada među najveće ekonomske probleme Hrvatske.

Razvojne nejednakosti mogu se vrlo dobro oslikati samo s nekoliko ključnih pokazatelja. Primjerice, u međupopisnom razdoblju 1991.–2001. samo pet županija bilježi

rast ili stagnaciju broja stanovnika, dok su sve ostale suočene s padom broja stanovnika, među kojima najveću negativnu stopu bilježi Ličko-senjska županija (- 34,9%) (Državni zavod za statistiku, 2001). Nadalje, prema eksperimentalnom izračunu BDP-a za hrvatske županije za 2001. godinu, razlika između najnižeg i najvišeg BDP-a prema paritetu kupovne moći iznosi 1:3 (Vukovarsko-srijemska županija 5.047€, Grad Zagreb 15.343€) (EIZ i DZS, 2003: 124). Podaci o udjelu visokoobrazovanih također vrlo dobro oslikavaju razvojne nejednakosti. Uspoređujući županije, raspon između najvećeg udjela visokoobrazovanih ljudi (25,3% za Grad Zagreb) i najmanjeg (Krapinsko-zagorska županija 4,9%) iznosi pet prema jedan (Delegacija Europske komisije u RH, 2004: 17). Značajan pokazatelj društveno-gospodarskih nejednakosti svakako je i stopa nezaposlenosti, koja se kreće od 12,8% za Grad Zagreb do 46,4% za Vukovarsko-srijemsку županiju (Delegacija Europske komisije u RH, 2004: 18). Veću neravnomjernost nezaposlenosti bilježe samo Bugarska i Italija.

Sukladno spomenutim razvojnim pokazateljima, najkonkurentnijim regionalnim jedinicama mogu se ocijeniti Grad Zagreb i Istarska županija, a dobre rezultate u gospodarstvu pokazuju i županije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, uz zaostatak u području obrazovanja. Najlošije je stanje u županijama koje se nalaze uz istočne granice (prema Bosni i Hercegovini i Srbiji) i koje su doživjele i najveće štete u Domovinskom ratu. Te županije bilježe mnogo veće gubitke od dobiti, nisku produktivnost u industriji, lošu obrazovnu sliku, te vrlo visoku stopu nezaposlenosti.

Upravo zbog spomenutih rastućih regionalnih razvojnih dispariteta (gospodarskih, demografskih, društvenih, infrastrukturnih), te neželjenih tokova ljudi i drugih razvojnih resursa, ali i nužnosti prilagodbe EU u segmentu regionalne politike (mogućnosti korištenja EU fondova namijenjenih regionalnom razvoju), u Hrvatskoj postoji potreba osmišljavanja i vođenja jasne i koherentne regionalne politike putem koje će se nastojati identificirati i ukloniti razvojne poteškoće pojedinih područja, te tako ukloniti prepreke za uravnoteženiji regionalni razvoj. Pri tome je izrazito bitno koordiniranim mjerama i aktivnostima pristupiti rješavanju problema i njihovih uzroka. Primjerice, za rješavanje problema kao što su nezaposlenost ili slaba obrazovna struktura potrebna je dobra horizontalna koordinacija na nacionalnoj razini, između različitih državnih institucija, ali isto tako i izrazito dobra vertikalna koordinacija između nacionalne, regionalne i lokalne razine vlasti, kako bi se prepoznali stvarni problemi i potrebe, te utvrdile međusobne uloge i odgovornosti u pristupu rješavanju problema.

Neupitno je postojanje brojnih instrumenata i mjera kojima su se dosad nastojali riješiti neki od kritičnih problema, kako od nacionalnog, tako i od regionalnog i lokalnog značenja, no isto je tako u pristupu rješavanju problema, definiranju mjera i aktivnosti vidljiva nekoordiniranost koja često dovodi do preklapanja i dupliranja, a time i neučinkovitog trošenja javnih sredstava.

Politika regionalnog razvoja u RH

Začeci definiranja politike regionalnog razvoja u samostalnoj Hrvatskoj, odnosno specifične razvojne politike prema područjima s razvojnim problemima, javljaju se sredinom 90-tih godina 20. st., i to stupanjem na snagu nekolicine specifičnih zakona. Riječ je o Zakonu o područjima posebne državne skrbi, kojim se regulira problematika bivših ratom zahvaćenih područja, te Zakonu o otocima, kojim se regulira razvojna problematika otoka, također izdvojenih kao područja od posebnog značenja. Nešto kasnije tim se područjima »pridružuje« i zasebno izdvojeno područje grada Vukovara, te brdsko-planinska područja čija se problematika regulira Zakonom o obnovi i razvoju grada Vukovara odnosno Zakonom o brdsko-planinskim područjima.

Spomenutim zakonima, koji su se tijekom vremena mijenjali, kako u smislu proširivanja područja s razvojnim problemima, tako i u smislu aktivnosti i mjera koje reguliraju, izdvojena su ona područja RH za koja se smatra da zaostaju u razvoju (što, svakako, eksplikite dokazuju brojni razvojni pokazatelji) i da imaju specifične razvojne probleme. Problematično je što na koherentan način nisu definirane njihove stvarne razvojne potrebe, niti su na koherentan način regulirani instrumenti njihova razrješavanja, dok ni zakoni međusobno, u tom smislu, nisu usklađeni. Ne ulazeći u dublju analizu spomenutog zakonodavstva (koja se može naći u dokumentu *Analiza stanja u regionalnom razvoju RH*, izrađenom u okviru CARDS 2002 projekta *Strategija i jačanje kapaciteta za regionalni razvoj*, www.mmtpr.hr), valja reći kako se kod izdvajanja problemskih područja u okviru spomenutih zakona primijenila dvostruka logika. Naime, Zakonom o područjima posebne državne skrbi i Zakonom o obnovi i razvoju grada Vukovara prvenstveno se regulira pružanje pomoći bivšim ratom zahvaćenim područjima u obnovi i revitalizaciji ratom uništene infrastrukture i gospodarstva, a ne mehanizmi politike unapređenja regionalnog razvoja. Premda su u sklopu izrade Nacionalne strategije razvoja ta dva zakona sadržajno proanalizirana, nikada nije napravljena evaluacija njihovih učinaka i postizanja zacrtanih ciljeva. Međutim, druga dva spomenuta zakona dijelom reguliraju mehanizme unapređenja regionalnog razvoja, odnosno, na svrhovit način nastoje riješiti određena razvojna pitanja onih područja koja također zaostaju u razvoju, te uvode i primjenu nekih suvremenih načela politike regionalnog razvoja.

Iako međusobno neusklađeni, definirani bez jasne vizije i smjera politike prema područjima s razvojnim poteškoćama, te nikad sustavno evaluirani u smislu učinaka koje postižu, spomenuti zakoni ipak imaju svoju vrijednost i značenje kao svojevrsni razvojni instrumenti i rješenja kojima su se u određenom trenutku nastojali riješiti problemi zaostajućih područja te, svakako, i kao svojevrsna osnova za jasnije, konzistentnije i promišljenije osmišljavanje regionalne politike u RH. Danas, desetak godina nakon stupanja na snagu prvog zakona kojim se regulirao razvoj područja s razvojnim poteškoćama, u tijeku je definiranje koherentne regionalne politike na nacionalnoj razini kroz prijedlog Strategije regionalnog razvoja RH, te prijedlog Zakona o regionalnom

razvoju. Definiranje koherentne politike regionalnog razvoja, te usvajanje pripadajućeg zakonskog okvira obveze su koje Hrvatska treba ispuniti tijekom procesa pridruživanja Europskoj uniji u okviru 22. poglavljia pravne stečevine *Zajednice Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenta*.

Nakon usvajanja Strategije regionalnog razvoja RH i Zakona o regionalnom razvoju, u Hrvatskoj će prvi put biti definirana vizija i cilj regionalne politike, jasan institucionalni okvir svim razinama, kao i razvojni instrumenti za provedbu politike regionalnog razvoja. Također, njihovim usvajanjem i primjenom prvi put će se pitanju regionalnog razvoja u RH pristupiti na koordinirani način, pri čemu će partnerski odnosi na svim razinama imati iznimno važnu ulogu, kako u procesu osmišljavanja politike, odnosno razvojnih instrumenata i mjera, tako i u procesu njezine provedbe (više o prijedlogu Strategije i prijedlogu Zakona na www.mmtpr.hr).

Nadalje, s usvajanjem spomenutih dokumenata stvorit će se osnova za strateško planiranje razvoja na razini županija i širih regija (budućih NUTS II regija). Naime, dosad se od predstavnika jedinica regionalne samouprave (posebice onih koji su bili uključeni u izradu tzv. regionalnih operativnih programa⁶) često moglo čuti kako je gotovo nemoguće na toj razini strateški planirati razvoj i izrađivati razvojne strategije bez jasne nacionalne strategije regionalnog razvoja, odnosno nacionalne strategije ukupnog razvoja, stoga što, u kasnijoj fazi kad se takve strategije donesu, može doći do nesklada sektorskih prioriteta i svojevrsne »konfrontacije« strategija više i niže razine.

STRATEŠKO PLANIRANJE REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA: ZNAČENJE RAZVOJNIH STRATEGIJA

Uspješan razvoj na svim razinama započinje odabirom strategije koja će najbolje odgovarati specifičnim potrebama određenog područja i određene zajednice, a čije će definiranje biti utemeljeno na partnerskom odnosu svih zainteresiranih strana. Na tom načelu izrađen je postojeći prijedlog Strategije regionalnog razvoja RH i na tom načelu treba pristupiti izradi strategija razvoja jedinica područne i lokalne samouprave.

⁶ Regionalni operativni programi su razvojni planovi županija (NUTS III razina), čija je izrada potaknuta u okviru projekata financiranih sredstvima CARDs programa; danas izradu ROP-ova, osim stranih donatora, (su)financiraju županije koje pristupaju izradi dokumenta te Fond za regionalni razvoj. U sljedećim županijama ROP-ovi su ili u fazi izrade ili u fazi provedbe: Zadarska, Šibensko-kninska, Sisačko-moslavačka, Vukovarsko-srijemska, Ličko-senjska, Karlovačka, Varaždinska, Međimurska, Krapinsko-zagorska, Virovitičko-podravska, Bjelovarsko-bilogorska, Dubrovačko-neretvanska, Splitsko-dalmatinska, Istarska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska.

Uspješna strategija regionalnog i lokalnog ekonomskog razvoja je ona koja je nastala kao rezultat prepoznatih potreba u lokalnoj zajednici i specifičnih uvjeta koji ubrzavaju ili usporavaju ekonomski razvoj lokalne zajednice. Prepoznate potrebe i specifični uvjeti utječu na stvaranje temelja na kojima će se graditi strategija regionalnog/lokalnog ekonomskog razvoja, koja gotovo uvijek ima za cilj poboljšanje regionalne/lokalne konkurentnosti. Jedan od najjednostavnijih pristupa koji omogućavaju spoznavanje i pravilno razvrstavanje tih čimbenika jest analiza vlastitih jakih i slabih strana (tj. unutrašnjih čimbenika na koje je moguće djelovati), te analiza vanjskih čimbenika koji stvaraju prilike i prijetnje razvoju lokalne zajednice. Iako lokalna zajednica ne može u većoj mjeri izravno utjecati na vanjske čimbenike, bitno ih je prepoznati kako bi se na njih, ako se pojave, pravovremeno i adekvatno moglo odgovoriti.

Nadalje, uspješna je i ona strategija koju aktivno podržavaju lokalne vlasti i ostali lokalni čimbenici (poslovni sektor, predstavnici civilnog društva), ali i institucije središnje vlasti. Potpora središnje razine bitna je u smislu osiguravanja dodatne finansijske i tehničke potpore u realizaciji strategije, čime se povećava njezina vrijednost te kratkoročna i dugoročna dobit.

Uspješne strategije su one koje su izrađene na transparentan i razumljiv način, te koje uključuju interes marginaliziranih skupina stanovništva. Nadalje, kada se govori o strategijama lokalnog ekonomskog razvoja, prednost se daje cjelovitim strategijama kojima je cilj podizanje konkurentnosti lokalnog poslovnog okruženja, stimuliranje rasta lokalnih poduzeća, umrežavanje zajednica i poslovnih subjekata,⁷ pomoći pri povezivanju poslovnih grupacija, razvoj radne snage, promocija privatnog i javnog partnerstva i sl. Pored rečenog, za uspjeh strategije važna je njezina provedivost te, s tim u svezi, realna povezanost s izvorima finansijskih sredstava neophodnih za njezinu realizaciju.

Strateško planiranje ima određene zakonitosti koje se primjenjuju i kod definiranja, odnosno izrade strategija regionalnog i lokalnog razvoja. Glavni elementi strateškog planiranja razvoja na svim razinama uključuju postupke programiranja razvojnih aktivnosti, provedbe, praćenja i vrednovanja te revidiranja predloženih mjera i instrumenata. U okviru postupka programiranja izrađuje se strategija (ili neki razvojni program), a da bi razvojni proces bio potpun, potrebno je provesti i ostale spomenute postupke. Način izrade i provedbe razvojnih strategija više-manje je standardiziran i koristi se kod strateškog planiranja i upravljanja razvojem na svim razinama. U tablici koja slijedi, na primjeru strateškog planiranja lokalnog ekonomskog razvoja, ukratko su predstavljeni koraci koji se najčešće poduzimaju prilikom strateškog planiranja razvoja i izrade strateških razvojnih programa.

⁷ networking, clustering (klastering)

Tablica II. Provedba procesa strateškog planiranja lokalnog ekonomskog razvoja – definiranje strategije lokalnog ekonomskog razvoja

1. Pripremne aktivnosti za provođenje strateškog planiranja
<ul style="list-style-type: none"> ↳ Formiranje tima koji će voditi planiranje i sve neophodne aktivnosti
<ul style="list-style-type: none"> ↳ Uspostava partnerske mreže predstavnika javnog (vladinog), poslovnog (privatnog) i nevladinog sektora (udruge, sindikati, socijalne ustanove i ostalo), odnosno identificiranje svih zainteresiranih strana i uključivanje njihovih predstavnika u proces (primjerice, predstavnici javnih institucija, poslovnih djelatnosti i industrijskih grana, građanskih organizacija, privatnih profesionalnih organizacija, eksperternih tijela i institucija za obuku, te drugih grupa sa zajedničkim interesima za lokalni ekonomski razvoj) radi što šireg sagledavanja problematike lokalnog razvoja, te unošenja širokog spektra vještina i resursa u proces planiranja.
<ul style="list-style-type: none"> ↳ Prikupljanje osnovnih ulaznih informacija
2. Procjena konkurentnosti lokalne zajednice u odnosu na druge (struktorna analiza)
<ul style="list-style-type: none"> ↳ Izrada kvantitativne i kvalitativne analize ekonomskih prilika (točno postavljane dijagnoze važno je za kasniju uspješnost provedbe lokalnih planova), postojećih znanja, vještina, potencijala za suradnju i institucionalnih kapaciteta. Najčešće korišteni »alat« pri tome je SWOT-analiza, tj. analiza jakih i slabih strana lokalnog područja te prilika i opasnosti. Ona predstavlja dijagnostički i prognostički instrument koji omogućuje i olakšava planiranje mjera za pojačanje snaga i razgradnju slabih mesta (»krpanje rupa«, nadoknađivanje karika koja nedostaju...). SWOT-analiza je ishodište u procesu strategijskog upravljanja, prvi korak u definiranju postojećeg stanja i zacrtavanje željene pozicije. Za postizanje uspjeha važno je na vrijeme uočiti sadašnje i buduće promjene kako bismo se mogli s njima uskladiti. SWOT-analizu koristimo za definiranje moguće strategije, kao što su: gradnja na prednostima, rješavanje slabosti, istraživanje i iskorištavanje mogućnosti, izbjegavanje prijetnji. Ona nam pomaže pri cijelovitom pregledu onoga što smo analizirali.⁸ Usvajanje participativne procjene mogućnosti ekonomskog razvoja pomoći SWOT-a ili drugih metoda zahtijeva određeno vrijeme, no pokazuje se da takav uključujući pristup utječe na veću transparentnost, povjerenje i bolju povezanost svih uključenih dionika u ekonomski razvoj zajednice
3. Stvaranje strategije lokalnog ekonomskog razvoja
<ul style="list-style-type: none"> ↳ Prepoznavanje ključnih problema
<ul style="list-style-type: none"> ↳ Definiranje vizije (daje sliku uključenih strana o tome kako bi trebala izgledati ekomska budućnost lokalne zajednice)
<ul style="list-style-type: none"> ↳ Definiranje ciljeva (proizlaze iz vizije i određuju poželjne ishode procesa ekonomskog razvoja) odnosno strategije

⁸ Preuzeto iz teksta *SWOT analiza – prednosti, nedostaci, mogućnosti i prijetnje* Gordane Čorić, objavljenog u Zborniku radova sa savjetovanja o franšizama, PROMATURO – Poduzetnički centar za franšize, 2005.

4. Izrada provedbene dokumentacije

- ↳ Definiranje programa (opisuju na koji će se način pristupiti ostvarivanju realističnih ciljeva ekonomskog razvoja; vremenski su ograničeni i mjerljivi)
- ↳ Izrada akcijskih planova i odgovarajućih projekata (primjenjuju konkretne komponente programa, ovisno o pripadajućim prioritetima i dopuštenim troškovima; vremenski su ograničeni i mjerljivi)
- ↳ Izrada finansijskog plana
- ↳ Izrada plana praćenja i vrednovanja provedbe

5. Provodenje strategije lokalnog ekonomskog razvoja

- ↳ Realizacija akcijskih planova putem provedbe odgovarajućih razvojnih projekata

6. Praćenje i evaluacija provedbe strategije lokalnog ekonomskog razvoja

- ↳ Praćenje postignutih rezultata, procesa provedbe odnosno napretka, razine sudjelovanja zajednice i sl. Praćenje i evaluacija provedbe predstavljaju iznimno važan dio strateškog planiranja, odnosno procesa provedbe strateškog razvojnog plana, s obzirom da se sustavnom provedbom praćenja i evaluacije uočavaju eventualne potrebe za određenim promjenama u provedbi strategije radi postizanja njezine što bolje učinkovitosti i prilagodbe stvarnim situacijama i potrebama.

Provjeta strateškog planiranja regionalnog i lokalnog razvoja na gore opisan način u Hrvatskoj je započela prije nekoliko godina, i to uz posredovanje međunarodne zajednice i stranih donatora. Naravno, i prije toga su jedinice lokalne i regionalne samouprave imale svoje razvojne strategije, no, njihovim pregledom i analizom nametnuo se zaključak kako su ih izradivali mahom uski krugovi stručnjaka, bez provedenog adekvatnog postupka planiranja i participacije zajednice, često neutemeljene na stvarnim potrebama i vođene određenim političkim motivima, bez alociranja potrebnih finansijskih sredstava i definiranih mehanizama provedbe, te adekvatnog praćenja i evaluacije. Kao takve nije ih prihvatile lokalno stanovništvo. Zapravo, stanovništvo nije ni bilo svjesno njihova postojanja. Analiza stanja u regionalnom razvoju RH, napravljena za potrebe provedbe CARDS 2002 projekta, utvrdila je kako su postojeći županijski strateški dokumenti izrađivani uz korištenje tradicionalnog sektorskog pristupa, koji u pravilu preslikava pristupe i načine rješavanja problema utvrđenih u postojećim sektorskim strategijama na nacionalnoj razini.

Krajem 1990-tih, mnogi strani donatori, koji su dotad svoja sredstva donirali mahom u svrhu obnove i povrataka prognanika i izbjeglica, otvorili su mogućnost korištenja tih sredstava i za potrebe društveno-gospodarskog oživljavanja i poticanje razvoja. Ta su nastojanja najprije bila usmjerenja na područja pogodjena ratom, a zatim su se raširila na cijelu Hrvatsku. Uglavnom je bila riječ o kratkim programima s nedovoljno sredstava, čija vremenska ograničenost nije dozvoljavala početak stvarnih promjena i koji

nisu bili uvijek utemeljeni na strateškom planiranju. Pomak je, u tom smislu, napravljen s otvaranjem CARDS programa Europske unije, unutar kojega je uvjet za dobivanje novca za konkretnе razvojne projekte bilo postojanje strateških razvojnih dokumenata, te provedba transparentnog postupka strateškog planiranja, kako bi se jasno vidjelo u što se novac ulaže i koliko su ulaganja održiva te korisna za cjelokupnu zajednicu.

S obzirom da su kapaciteti za planiranje razvoja (na svim razinama) bili (i jesu) nedostatni, sredstava CARDS programa prvo su ulagana u jačanje kapaciteta za planiranje i upravljanje razvojem, a tek kasnije novac je počeo stizati i za konkretnе razvojne projekte utemeljene na izrađenim strategijama razvoja. U početku je postojao otpor primatelja pomoći prema projektima jačanja kapaciteta i podizanja razine znanja, s obzirom da rezultati uloženog novca u takvим slučajevima nisu odmah vidljivi i »opipljivi« kao kad se, primjerice, ulaže u infrastrukturu. S vremenom je, ipak, postalo jasno koja je svrha i cilj takve pomoći. S druge strane, s vremenom je većina donatora počela cijeniti lokalne inicijative (udruge, organizacije i slično) kao partnere, a ne samo kao provoditelje (implementatore) sponzoriranih aktivnosti.

Među programima stranih donatora koji su pridonijeli unapređenju procesa strateškog planiranja razvoja na regionalnoj i lokalnoj razini svakako treba spomenuti izradu već spomenutih regionalnih operativnih programa u okviru CARDS programa, kao i npr. projekt *Reforma lokalne samouprave*, koji je u Hrvatskoj provodio Urban Institute,⁹ te projekt savjetovanja o planiranju regionalnog razvijanja u državnoj upravi, regionalnoj i lokalnoj samoupravi i u organizacijama civilnog društva, koji od 2000. godine provode Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvijanja (ranije Ministarstvo javnih radova, obnovne i graditeljstva), Ekonomski institut Zagreb i Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ)¹⁰.

Izradom regionalnih operativnih planova (ROP-ova) po prvi put se pristupilo izradi sveobuhvatnog strateškog okvira za razvoj županija. Isto tako, prvi put se u planiranje razvoja svog područja na aktivan način uključila i šira zajednica. Stoga ROP-ovi predstavljaju integrirane i strateške županijske razvojne dokumente, utemeljene na partnerstvu i sudjelovanju svih zainteresiranih strana. Kao što je već rečeno, veliki nedostatak u tom procesu bio je nepostojanje nacionalnog okvira (nacionalne strategije regionalnog razvoja), te veze sa središnjim tijelima vlasti, posebice u smislu osiguravanja dodatnih sredstava za njihovu provedbu. Također, ROP-ovi su bili previše okrenuti donatorima (*donor driven*), s obzirom da ih se u početku shvaćalo kao instrument (*nužno zlo*) za privlačenje donatorskih sredstava za konkretnе razvojne projekte. Kako je proces više odmicao, svijest o značenju takvih dokumenata mijenjala se. Upravo promjena načina razmišljanja, te ojačani kapaciteti za planiranje i upravljanje razvojem na lokalnoj ra-

⁹ <http://www.urban-institute.hr>

¹⁰ <http://www.mmtpr.hr>, <http://www.eizg.hr>, <http://www.gtz.com.ba>

zini, bez obzira na određene nedostatke dokumenata, predstavljaju najveće vrijednosti tzv. ROP-procesa u Hrvatskoj. Prijedlog *Strategije regionalnog razvoja RH* anticipira vrijednost postojećih ROP-ova i procesa koji su započeli njihovom izradom te ih prihvaća, ali isto tako, s obzirom na neke njihove realne nedostatke, zahtijeva u dogledno vrijeme određene promjene u njihovoј strukturi i procesu izrade. Tako će *Strategija zahtijevati provođenje procesa evaluacije ROP-ova*, odnosno budućih županijskih razvojnih strategija. Trenutno evaluacija ROP-ova nije obvezatna i provodi se od slučaja do slučaja (primjerice evaluiran je ROP Zadarske županije, čija će se ažurirana verzija uskoro moći naći na <http://www.zadarska-zupanija.hr/ROP.htm>).

Projekt Urban instituta *Reforma lokalne samouprave*¹¹ je gradovima, koji su sudjelovali u njemu, ponudio nekoliko mogućnosti za racionalnije upravljanje (imovinom, financijama, informacijama, sudjelovanjem građana, te gospodarskim razvojem). Model gospodarskog razvoja je tako, na primjer, omogućio gradu Varaždinu¹² i Rijeci¹³ učinkovitiji rad na jačanju kapaciteta za provođenje aktivnosti gospodarskog razvoja, učinkovito određivanje prioriteta djelovanja lokalnih samouprava, stvaranje i održavanje poticajne poslovne klime, korištenje višesektorske sinergije, te mobilizaciju i jačanje lokalnih ljudskih, institucionalnih, poslovnih, fizičkih i finansijskih resursa. Važnost tog projekta također je u izgradnji kapaciteta za učinkovito planiranje i upravljanje razvojem, te za provođenje konkretnih razvojnih projekata.

Projekt koji zajednički provode Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvijanja (ranije Ministarstvo javnih radova, obnove i graditeljstva), Ekonomski institut Zagreb i Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) usmjeren je na promicanje procesa strateškog razvoja te kompetencija potrebnih za izradu programa strateškog razvoja i provedbu mjera i projekata nužnih za ostvarenje identificiranih razvojnih ciljeva.

Već je rečeno da dio svake strategije predstavljaju i razvojni programi koji se osmišljavaju za potrebe ostvarivanja zacrtanih realističnih ciljeva. Oni moraju biti izvedivi, vremenski ograničeni i mjerljivi u smislu postizanja rezultata i učinka. S obzirom na nepostojanje nacionalne strategije regionalnog razvoja, te uopće jasne i koherentne regionalne politike, nacionalni programi za poticanje regionalnog i lokalnog razvoja ili, bolje rečeno, razvojne intervencije središnje države često su osmišljavane i provođene *ad hoc*, bez uporišta u stvarnim potrebama i napose bez koordinacije, kako među programima, tako i među središnjim državnim tijelima koja su ih provodila ili koja ih provode, što se može zaključiti čitajući *Analizu stanja u regionalnom razvoju RH* (www.mmtpr.hr). Te su intervencije mahom uključivale/uključuju subvencije za ulaganja u čvrstu infrastrukturu, oslobađanja od poreza, različite finansijske poticaje izabranim poslovnim granama, potporu razvoju poslovnih inkubatora i zona, savjetodavne usluge i obuku za mala i srednja poduzeća, te tehničku potporu.

¹¹ <http://www.urban-institute.hr/default.asp?ru=7&gl=20050421000003&sid=&jezik=1>

¹² <http://www.varazdin.hr>

¹³ <http://www.rijeka.hr>

Nesporno je da je na unapređivanje pojedinih sektora (prvenstveno poljoprivreda i brodogradnja) i regija (na primjer, područja posebne državne skrbi) potrošeno puno sredstava u obliku različitih potpora, bespovratnih pomoći i sličnih instrumenata. Međutim, ostaje otvoreno pitanje njihove učinkovitosti upravo zbog nekoordiniranog pristupa te stoga što evaluacija tih intervencija dosad nije napravljena na adekvatan način. Uvođenjem prakse strateškog planiranja razvoja na svim razinama praćenje i evaluacija postat će nužan i obvezan dio upravljanja razvojem, čime će se stvoriti osnova za učinkovitije trošenje javnih sredstava namijenjenih poticanju regionalnog i lokalnog razvoja.

POTICANJE REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA U RH

U konceptu u kome su ekonomska vitalnost, socijalna ravnopravnost, kvaliteta okoliša i održivo urbano financiranje – zajednički, integralni ciljevi koji vode k održivom razvoju zajednice, ima prostora za djelovanje svih dionika u smjeru poticanja regionalnog i lokalnog ekonomskog razvoja. Stoga su dobrodošle sve inicijative, kako one koje se odnose na realizaciju programa pojedinih tijela državne uprave te programa jedinica regionalne i lokalne samouprave, tako i one koje su nastale samoorganiziranjem građana (njihovim udruživanjem u udruge i zadruge), te djelovanjem nevladinih organizacija koje otvaraju prostor *neprofitnom/socijalnom poduzetništvu*, a koje imaju za cilj potaći razvoj određenog područja.

Intervencije središnje vlasti za poticanje regionalnog i lokalnog razvoja mahom se odnose na obnovu fizičke infrastrukture, različite finansijske poticaje, dotacije jedinicama lokalne samouprave (posebice na područjima posebne državne skrbi), subvencije različitim sektorima relevantnim za pojedina područja (poljoprivreda, brodogradnja i sl.) kao i specifične mјere poticanja zapošljavanja, razvoja malog i srednjeg poduzetništva. Pojedini programi usmjereni su samo na područja koja zaostaju u razvoju, tj. na područja sa specifičnim razvojnim problemima (definirana Zakonom o područjima posebne državne skrbi, Zakonom o otocima, Zakonom o brdsko-planinskim područjima i Zakonom o obnovi i razvoju grada Vukovara), a drugi se provode na području cijele države.

Od središnjih državnih institucija, koje putem svojih programa potiču regionalni i lokalni razvoj (odnosno razvojne aktivnosti na županijskoj i lokalnoj razini), valja izdvojiti Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvijka, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodnog gospodarstva, Fond za regionalni razvoj, Fond za razvoj i obnovu grada Vukovara, Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva, Ministarstvo finančija i Hrvatsku banku za obnovu i razvitak (HBOR).

Od spomenutih institucija, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvijka te Fond za regionalni razvoj mahom provode programe koji se tiču obnove i izgradnje infrastrukture, i to kako na područjima posebne državne skrbi, tako i na području cijele RH (posebno Fond za regionalni razvoj). HBOR svojim posebno osmišljenim kreditnim

linijama potiče razvoj nerazvijenih područja (*Program potpore malim poduzetnicima na područjima posebne državne skrbi*), a Ministarstvo poljoprivrede subvencionira poljoprivredni sektor te financira kapitalne i investicijske poljoprivredne projekte, među kojima i one koji se provode na područjima posebne državne skrbi.

Ministarstvo gospodarstva provodi veliki broj projekata namijenjenih malom i srednjem poduzetništvu, koje ima veliku ulogu u poticanju regionalnog i lokalnog razvoja. Značenje tog sektora neupitno je ako se zna da su mala i srednja poduzeća jedini izvor novog zapošljavanja – dok je zaposlenost u velikim poduzećima prepolovljena, u malim poduzećima je udvostručena! (Singer, 2004). Procjena¹⁴ je da u Hrvatskoj ima oko 64.200 malih i srednjih trgovačkih društava, s oko 430.000 zaposlenih, što predstavlja oko 98,8% od ukupnog broja društava. Taj broj poduzeća realizira 54,7% ukupne zaposlenosti, stvara 44,2% ukupnog prihoda, te s udjelom od 60% sudjeluje u stjecanju prihoda od izvoza. Svjesna tih činjenica, država potiče razvoj tog sektora upravo putem programa Ministarstva gospodarstva, rada i poduzetništva, koji uključuju različite oblike izgradnje institucija i potpore u obuci, inovacijama, novim tehnologijama, prezentacijama na sajmovima, kao i potpore tradicionalnim zanatima, sektoru turizma, poboljšanju poslovnog okruženja, osiguravanju povoljnijih kredita pojedinim skupinama poduzetnika i sl.

Kao uspješne programe svakako treba izdvojiti *Poduzetnik I* i *Poduzetnik II*, u okviru kojih se pruža mogućnost dobivanja povoljnih kredita komercijalnih banaka (prema preporuci Ministarstva i županija) pojedinim kategorijama poduzetnika (ženama, mlađima, braniteljima, institucijama društvenog sektora). Iako se ti programi provode na razini cijele države, treba ih istaknuti i kao važne za poticanje razvoja slabije razvijenih područja s razvojnim poteškoćama.

Međutim, sredstva koja se ulažu u sektor malog i srednjeg poduzetništva još uvijek su nedostatna, dok je malo i srednje poduzetništvo neravnomjerno razvijeno po županijama. Mali se poduzetnici u dovoljnoj mjeri ne povezuju međusobno, kao ni s velikim gospodarskim subjektima. Investicije u poduzetničku infrastrukturu su nedovoljne (npr. u poduzetničke zone, inkubatore i sl.), postojeće kreditne linije skupe, a obrazovni programi te programi koji se odnose na stjecanje specifičnih vještina i znanja nedostatni i često neprilagođeni potrebama (Singer et al, 2003).

Detaljnija analiza spomenutih programa, odnosno postojećih razvojnih intervencija središnje razine, usmjerenih na poticanje razvoja na županijskoj i lokalnoj razini, napravljena u okviru CARDS 2002 projekta *Strategija i jačanje kapaciteta za regionalni razvoj*, pokazala je da se sredstva troše bez strateškog usmjerjenja, da se raspršuju u malim iznosima na cijeli državni teritorij, da se ne koncentriraju na problemska područja, da prevladavaju programi obnove i izgradnje fizičke infrastrukture dok je društvena komponenta razvoja zanemarena, te da mnogi od »razvojnih programa« zapravo predstavljaju različite sub-

¹⁴ Procjena je napravljena prema podacima iz *Programa poticaja malog i srednjeg poduzetništva* Ministarstva gospodarstva, rada i poduzetništva (2004)

vencije, a kao takvi ne potiču dovoljno održivi razvoj i konkurentnost. Također, razvojne intervencije često ne odgovaraju na specifične potrebe pojedinih područja, čime se dovodi u pitanje njihova održivost (Delegacija Europske komisije u RH, 2004).

Nasuprot intervencijama središnje razine postoje intervencije lokalnih zajednica kojima se potiče razvoj njihovih područja i koje također, u većoj ili manjoj mjeri, dobivaju potporu središnje razine. U tom slučaju lokalna zajednica sama izabire rješenja, odnosno donosi odluku o ključnim programima za poticanje razvoja, koji će postati okosnica cje-lokupnog razvoja njihova područja. Napor lokalnih zajednica tako se često profiliraju oko sljedećih ciljeva: učiniti svoje područje što atraktivnijim za poslovanje, povećati broj novootvorenih radnih mjesta, smanjiti zatvaranje radnih mjesta i poduzeća, te stvoriti mehanizme za pružanje potpore održivim ekonomskim aktivnostima. Sukladno tome, u lokalnim strategijama razvoja među mjerama koje se osmišljavaju za poticanje razvoja najčešće su one koje se odnose na poticanje rasta lokalnih poduzeća, poticanje otvaranja novih poduzeća, promoviranje investicija, ulaganje u fizičku infrastrukturu, ulaganje u podržavajuću infrastrukturu, grupni (i sektorski) razvoj, podizanje kvalitete određenih područja (npr. oživljavanje trgovачke zone, obnova zapuštenog gradskog/općinskog centra i sl.), usmjeravanje na siromašnu i ugroženu populaciju uključivanjem u ekonomske aktivnosti preko različitih programa, revitalizacija ekonomskog razvoja radi uklanjanja poteškoća uzrokovanih različitim strukturalnim promjenama.

U okviru realizacije spomenutih mjer, posebice u sredinama koje tek trebaju razviti svoje malo poduzetništvo i obrtništvo, kao konkretnе aktivnosti za poticanje razvoja (razvojne intervencije) često se javlja osnivanje poduzetničkih zona, inkubatora i centara, upravo zbog uloge koju takve organizacije mogu imati u poticanju regionalnog i lokalnog razvoja. Kod provedbe takvih razvojnih intervencija dodanu vrijednost predstavlja suradnja i partnerstvo između lokalnih vlasti i poslovnih subjekata, u tom slučaju poduzetnika.

Poduzetničke zone predstavljaju važno sredstvo poticanja lokalnog ekonomskog razvoja te gospodarskog rasta određene sredine, no one su ujedno i najslabije razvijen segment podržavajuće poduzetničke infrastrukture u Hrvatskoj. Sadašnje zone su pretežito nedovršene, infrastruktura je nedostatna, a cjelokupna funkcija zone uspostavljena je samo u nekoliko županija. Koncept zona nije standardiziran, a sustavi poticaja nisu usklađeni i zato su često neefikasni (Vlada RH, 2004).

Uloga poslovnog inkubatora¹⁵ može biti višestruka: stvaranje novih radnih mjesta, pružanje potpore poduzetnicima početnicima, poticanje lokalnog ekonomskog razvoja,

¹⁵ Prema Europskoj komisiji, definicija pojma »poduzetnički inkubator« glasi: »Poduzetnički inkubator predstavlja ograničeni prostor na kojem se koncentriraju novostvorena poduzeća. Njegov cilj je unaprijediti mogućnost za rast i opstojnost tih poduzeća pružajući im modularni prostor sa zajedničkom infrastrukturom (telefax, kompjutorska oprema, itd.) kao i s managerskom podrškom i ostalim uslugama. Glavni naglasak je na lokalnom razvoju i zapošljavanju nove radne snage.«

povezivanje znanosti i poduzetništva, povećanje raznolikosti lokalne ekonomije, poticanje razvoja poduzetništva među marginaliziranim skupinama društva, tehnološko istraživanje i razvoj, poticanje izvoza i poslovanja na globalnim tržištima, stvaranje klastera i umrežavanje poduzetnika. Za razliku od inkubatora, poduzetnički se centri većinom osnivaju kao središta stručne i savjetodavne pomoći poduzetnicima. Osnivanjem i razvojem tih institucija stvaraju se preduvjeti za razvoj poduzetništva na lokalnom području, u čijem organiziranju osnovnu ulogu imaju jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave i zainteresirani pojedinci.

Kao primjer uspješnog inkubatora može poslužiti poduzetnički inkubator Porin (Rijeka), koji su osnovali Grad Rijeka, kao nositelj projekta (s temeljnim udjelom od 61,50% temeljnog kapitala), Primorsko-goranska županija (udio od 32,25% temeljnog kapitala), te Riadria banka d.d. Rijeka s temeljnim udjelom od 6,25% temeljnog kapitala. Porin predstavlja centar mreže poduzetničkog sustava inkubatora Primorsko-goranske županije i Republike Hrvatske. Osnovan je da bi davao sustavnu potporu u pokretanju i dalnjem razvitku malih i srednjih trgovačkih društava i obrtnika. Osnovni cilj Porina je stvaranje što većeg broja novih poduzetnika, uz otvaranje novih radnih mjesta. Namijenjen je novim poduzetnicima, koji imaju razvojno orijentirane proizvodne programe ili uslužne programe koji su neposredna potpora proizvodnji. Porin im najprije omogućava opstanak, potom nesmetan razvoj, sve do onog trenutka kada osnaženi, s jasnom koncepcijom razvoja i jakim menadžmentom, krenu u osvajanje novih tržišta. Tijekom vremena poduzetnici su prepoznali mogućnosti koje im Porin nudi – povoljan poslovni prostor, mogućnost povezivanja i zajedničkog nastupa na tržištu, savjetodavne i administrativne usluge, istraživanje tržišta, iznalaženje različitih načina financiranja, posredovanje u poslovanju, izradu poslovnih planova te organizaciju seminara i edukaciju poduzetnika (MOMSP, 2003). Sam Porin je svojim aktivnostima počeo prelaziti tipičan okvir prepoznatljiv za poduzetnički inkubator. Tako se nametnula ideja o nadogradnji i preoblikovanju u razvojnu agenciju, koja će biti orijentirana na razvoj lokalnog gospodarstva, poticati sve projekte važne za područje Primorsko-goranske županije, te projekte jedinica lokalne samouprave koji su u funkciji gospodarskog razvoja. Štoviše, centar Porin postao je i referentni centar za fondove Europske unije vezane uz ekonomski razvoj.

Osim Porina, kao primjer uspješnosti (*role model*) kako u novim tržišnim i društvenim okolnostima potaknuti razvoj i produktivnu ekspanziju malog poduzetništva i obrtništva, često se navodi Međimurski poduzetnički centar (MPC). Ključ uspjeha skriva se u činjenici, kako sami poduzetnici kažu, da su »sve aktivnosti MPC-a, počevši od modela kreditiranja poduzetnika, pa do edukacije, promocije i povezivanja poduzetnika, temeljito pripremljene,

Prema Nacionalnoj udruzi poduzetničkih inkubatora, »poduzetnički inkubator predstavlja jedan od alata za ekonomski razvoj osmišljen s ciljem ubrzanja rasta i uspješnosti poduzetničkih tvrtki korištenjem niza resursa i usluga koje potiču poslovni razvoj. Osnovni cilj inkubatora je »proizvesti« uspješna poduzeća koja su pri izlasku iz inkubatora finansijski samoodrživa i neovisna.«

obrađene i prilagođene stvarnim potrebama ovdašnjih poduzetnika, a ne dnevno-političkim planovima i lijepim željama ili potrebama politike». Zahvaljujući uspješnom šestogodišnjem poslovanju i pozitivnim iskustvima, MPC je prerastao u Regionalnu razvojnu agenciju REDEA,¹⁶ koja radi na promicanju održivog razvoja Međimurja.

Iz spomenutih primjera može se razaznati vrijednost takvih inicijativa i intervencijskih u smislu poticanja lokalnog razvoja. U nekim sredinama takve su se aktivnosti pokazale manje, a u nekima više uspješne. Tamo gdje je uspjeh izostao, bez obzira je li riječ o intervencijama središnje razine ili pak inicijativama jedinica područne i lokalne samouprave, često nedostaje strateški okvir i strateško promišljanje; potrebe nisu realno procijenjene, nisu konzultirani svi relevantni partneri, programi niže razine nisu uskladeni s programima i razvojnim prioritetima više razine (ako takvi uopće i postoje), te zbog svega toga nerijetko osmišljeni programi i ne dožive svoju realizaciju.

Upravo stoga potrebno je uvesti praksu strateškog planiranja i upravljanja razvojem na svim razinama, uključujući praksu permanentnog praćenja i vrednovanja razvojnih intervencija, kako bi se, prema potrebi, na vrijeme moglo promijeniti smjer razvoja te način trošenja javnih sredstava.

ULOGA ZAJEDNICE U PROCESU STRATEŠKOG PLANIRANJA I POTICANJU REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA

Sudjelovanje zajednice, odnosno što šireg kruga zainteresiranih strana u procesu planiranja lokalnog i regionalnog razvoja, predstavlja ključni element tog procesa, i to ne samo u pribavljanju korisnih informacija nužnih za izradu strateškog plana, već prvenstveno radi dobivanja što šire slike o mogućnostima i potrebama razvoja nekog područja, stvaranja osjećaja vlasništva nad procesom, te preuzimanja odgovornosti za zajedničko rješavanje društveno-gospodarskih problema.

Poštivanje načela partnerstva u procesu planiranja razvoja na svim razinama ključni je čimbenik uspješnosti izrade i provedbe planskih dokumenata. Pri tome je izrazito važno identificirati sve relevantne partnere, te njihove predstavnike na adekvatan način uključiti u proces. Ako je riječ o planiranju razvoja na lokalnoj razini, primjerice, planiranju razvoja neke jedinice lokalne samouprave, kao partneri u procesu svakako se moraju pojaviti predstavnici lokalne samouprave, socijalnih partnera, civilnog društva, te institucija središnje vlasti koje djeluju na toj razini. Premda se uključivanje zainteresiranih strana te njihov zajednički rad čini jednostavnim, upravo to zna biti vrlo komplikiran dio procesa strateškog planiranja razvoja. Naime, uz to što je ponekad teško

¹⁶ <http://www.redea.hr>

mobilizirati partnere i zainteresirati ih za proces, jer mnogi često ne vide svoj interes i ne razumiju značenje procesa, nakon uspostave odgovarajuće partnerske strukture teško je pomiriti široka i različita stajališta pri definiranju problema, te osigurati nepri-stranost i sveobuhvatnost pri izboru rješenja.

Vrlo često se kao najaktivniji partneri i zainteresirane strane u pitanjima planiranja i poticanja lokalnog razvoja javljaju predstavnici civilnog društva, odnosno različite ne-vladine organizacije, udruge i inicijative građana. Njihovo djelovanje izrazito je dobro-došlo i važno na područjima s razvojnim poteškoćama, i to u aktiviranju i educiranju građana za aktivan pristup rješavanju problema, povezivanju s postojećim resursima te poticanju lokalnog razvoja.

Da je tome tako, govore i neki primjeri s područja posebne državne skrbi, gdje ne-vladine organizacije, među ostalim, rade na prezentiranju i osmišljavanju plasmana domaćih proizvoda, organizirajući lokalne sajmove i povezujući seoske zajednice koje se bave određenom proizvodnjom s uspješnim domaćim *brand-ovima*. Preko fondova međunarodnih organizacija provode programe bespovratnih početnih darovnica, uključeni su u intervencije vezane uz tzv. strukturnu nezaposlenost financiranjem projekata prekvalifikacije ili obuke za potrebna deficitarna zanimanja, povezuju se s lokalnom samoupravom, poduzetničkim centrima i sl. (Škrbić, 2006).

Sva ta iskustva i kapaciteti od velikog su značenja za proces planiranja i upravljanja lokalnim razvojem i u tu svrhu ih treba i iskoristiti. U tom smislu nevladine organizacije mogu olakšati i posredovati u procesu planiranja i upravljanja razvojem, i to na načina da:

- prikupljaju informacije, obavještavaju i savjetuju
- animiraju i identificiraju potencijalne nositelje raznih projekata
- educiraju članove zajednice i nositelje projekata o upravljanju projektima
- pružaju pomoć pri izradi lokalnih strateških planova i planova aktivnosti, te u pronalaženju finansijskih sredstava
- povezuju se sa stručnim tijelima ili pojedincima
- pružaju potporu i osiguravaju praćenje provedbe projekta, te
- osiguravaju uključenost većeg broja članova zajednice i zajednički pristup (ibid.)

Za ilustraciju primjera kako se udruge ili inicijative građana mogu pokazati korisnim partnerima pri mobilizaciji ostalih dionika i izradi temelja za rad na strateškom planiranju lokalnog ekonomskog razvoja može poslužiti nevladina organizacija *ZOE – Centar za održivi razvoj ruralnih krajeva*,¹⁷ koja ima vrlo dobra iskustva u provedbi projekta s elemen-tima pomoći lokalnim zajednicama u osmišljavanju ekonomskog razvoja.

¹⁷ www.zoe-centar.hr

ZOE je primjer udruge koja, osluškujući potrebe lokalnih zajednica, jednako dobro djeluje kao pokretač aktivnosti, ali i kao facilitator procesa koje je zajednica sama započela. Dosadašnja iskustva govore kako je udruga spremna svoju stručnost, mrežu i iskustvo staviti na raspolaganje kako bi dobar lokalni projekt zaživio što prije. Ovdje donosimo nekoliko primjera projekata u kojima je udruga ZOE odigrala važnu ulogu:

- Poticanje lokalnih inicijativa u Lici na temelju očuvanja tradicije i prirodnih resursa,¹⁸ u suradnji s Poljoprivrednom zadrugom Lovinac, te ogrankom Gospodarske komore u Otočcu, gdje se kroz edukacijske aktivnosti i povezivanje različitih inicijativa u zajednici lokalno stanovništvo poticalo na pronalazak novih mogućnosti razvoja lokalnih zajednica, te stvaranje osnova za razvoj modela održivog gospodarskog razvoja ruralnih sredina na temelju očuvanja tradicije i održivog gospodarenja prirodnim resursima. U okviru tog projekta, ZOE je pomagao i poticao inicijative lokalnog stanovništva za pokretanje održive gospodarske aktivnosti procjenom potreba, edukacijom, jačanjem suradnje između zajednice i institucija koje potiču gospodarske aktivnosti, izradom projektnih prijedloga i sl.
- Projektom *Osnaživanje institucionalnih kapaciteta i lokalnih inicijativa na području održivog razvoja regije*¹⁹ potaknuto je održavanje manifestacije lokalnih tradicijskih i poljoprivrednih proizvoda »Jesen u Lici«, u suradnji s lokalnim nevladinim organizacijama iz Ličko-senjske županije i Parka prirode Velebit. Napravljen je popis 40 obiteljskih domaćinstava i njihovih proizvoda, a njihova ponuda postavljena na web stranici Parka prirode Velebit.
- Stvaranje neformalne *Mreže za ruralni razvoj* s 11 punopravnih aktivnih članica mreže i 13 organizacija-promatračica.

Aktivno uključivanje zajednice u proces strateškog planiranja regionalnog/lokalog razvoja potrebno je kako bi se što bolje identificirali problemi i potrebe, te pronašla rješenja prihvatljiva većini članova zajednice koji, s druge strane, trebaju preuzeti odgovornost za razvoj svog područja. Sudjelovanjem u strateškom planiranju zajednica utječe na oblikovanje svoje budućnosti i ostvarivanje zajednički dogovorene i željene vizije. Uključivanje i pokretanje zajednice nije uvijek lak proces, ali pozitivna iskustva govore kako se isplati ulagati napore u tom smislu.

Studija slučaja o projektu LOCOMOTIVe, koja slijedi, još je jedan primjer pozitivnog iskustva lokalnog ekonomskog razvoja i zorno svjedoči o vrijednosti uključivanja predstavnika zajednice u stvaranje lokalne strategije razvoja, a istovremeno odražava kompleksnost aktera uključenih u lokalni ekonomski razvoj – od međunarodnog donatora, preko nacionalne i lokalnih institucija vlasti do organizacija civilnog društva i pojedinaca i pojedinki u zajednici.

¹⁸ Projekt je započeo u listopadu 2004. godine, i trajao do kraja jeseni 2005. godine

¹⁹ 2001. i 2002. godine

Takva i slična pozitivna iskustva treba koristiti kao modele i primjere kako se lokalna zajednica može i treba uključiti u planiranje i poticanje razvoja svog područja. S obzirom da se tek odnedavno započelo s intenzivnjim uključivanjem zajednice u strateško planiranje razvoja, potrebno je preko različitih projekata potpore i jačanja kapaciteta raditi na podizanju svijesti o vlasništvu nad regionalnim/lokalnim razvojem te izgradnji društvenog kapitala. Isto će, prema postojećem prijedlogu, podržati i *Strategiju regionalnog razvoja RH*, u čijoj će se provedbi pružati tehnička pomoć i obuka partnerstvima osnovanima za potrebe planiranja razvoja na županijskoj razini.

ZAKLJUČAK

U kontekstu razvojnih izazova s kojima se danas suočavamo, a imajući u vidu veliki broj različitih potreba i problema koji opterećuju pojedina hrvatska područja, poticanje regionalnog i lokalnog razvoja jedna je od bitnih karika u lancu prioritetnih aktivnosti koje treba provoditi kako bi se ostvarilo suvremeno, konkurentno i održivo gospodarstvo, te smanjile postojeće razvojne nejednakosti. Pri tome važnu ulogu ima jačanje razvojnog kapaciteta na regionalnoj i lokalnoj razini, omogućavanje provedbe regionalnih i lokalnih inicijativa, poticanje prakse sudjelovanja, koordinacije i suradnje u procesu planiranja i upravljanja razvojem. Zajedničko djelovanje svih dionika u razvojnom procesu, dobra vertikalna i horizontalna koordinacija, te provođenje prakse strateškog planiranja na svim razinama temeljni su preduvjeti za postizanje održivog razvoja.

Općenito je važna spremnost na suradnju različitih aktera, uz istovremeno jasno lociranje odgovornosti, u skladu sa specifičnom ulogom i jedinstvenim kompetencijama i doprinosom pojedinih dionika. Time se smanjuju nerealna očekivanja i rizik neuspjeha. Dodatno, smanjenju rizika neuspjeha pridonosit će procesi praćenja i evaluacije, koji omogućavaju kontinuirano učenje i pravovremenu reakciju na promjene u dinamičnom kontekstu.

S obzirom na djelovanje *državnih institucija* važna je jasnoća i održivost vizije i smjera razvoja, utemeljenog na konzultacijama i promišljanju stručnjaka i praktičara iz svih sektora, uzimajući u obzir iskustva drugih zemalja. Istovremeno, kako bi se povećale šanse za uspjeh programa lokalnog ekonomskog razvoja, nužna je kontinuirana povezanost ekonomskog, socijalnog i ljudskog (intelektualnog) kapitala, koji su u stvarnosti međuvisni. Stoga se partnerstvo za održivi razvoj nameće kao nužan mehanizam na praktičnoj, a ne samo na deklarativnoj razini. Pritom se razvojna gospodarska i socijalna politika treba ispreplesti s politikom obrazovanja i razvoja znanosti, kako bi se otklonile akutne prepreke vezane uz nisku obrazovanost, nedostatak poduzetničkog iskustva i druge velike regionalne razlike u prilikama za razvoj.

Lokalne vlasti imaju koordinacijsku i pokretačku ulogu, te je izuzetno važno voditi računa o realnim institucionalnim kapacitetima i njihovom povećanju, posebice s obzirom na one nužne funkcije i prateće vještine koje su zanemarene u tradicionalnom birokratskom ustroju – komunikacija, koordinacija, planiranje, ugovaranje partnerskih projekata, priprema projekata, zagovaranje i lobiranje. Lokalne vlasti su ključna točka u kojoj se dodiruju vertikalna i horizontalna dimenzija regionalnog i lokalnog razvoja. S obzirom na takvu poziciju, trebaju biti u stanju katalizirati suradničke odnose i zastupati interes svoje zajednice, uz istovremeno stvaranje suradničkih interesnih odnosa i koalicija s drugim zajednicama i akterima. Budući da je uspješan i održiv lokalni razvoj nemoguć bez mobilizacije svih dionika, što pak uvelike trebaju katalizirati i kasnije održavati lokalne vlasti, *transparentnost odlučivanja i upravljanja* lokalnih vlasti je preduvjet za stvaranje povjerenja dionika u isplativost njihovog dodatnog angažmana za zajedničko dobro. Iz tog razloga, kao i razloga veće učinkovitosti i fleksibilnosti, *reforma lokalne i regionalne samouprave* temeljena na principa dobrog upravljanja od presudne je važnosti za regionalni i lokalni razvoj.

Poslovnom sektoru potrebna je kvalitetna potpora i dovoljno vremena za razradu poduzetničkih ideja s onu stranu formalnih uvjeta dobivanja kredita. U tu svrhu potrebno je razvijati i *horizontalni model potpore*, putem mentorskih mreža, pri čemu je još neiskorišten puni potencijal poslovnih udruženja i interesnog poslovног povezivanja, poput *clustera*, koje, uz prijenos znanja i vještina, može utjecati na smanjenje troškova administracije i ulaganja u razvoj te povećanja konkurentnosti na razini zajednice i regije. Pozitivna iskustva *društveno odgovornog poslovanja* prilika su za povezivanje poslovnih interesa poduzeća s razvojnim interesima cijele zajednice, kao što je slučaj, primjerice, s poduzećem Vetropack Straža u Humu na Sutli, koje u suradnji s lokalnim vlastima i udrugama ulaže u održivi razvoj zajednice, i to izgradnjom odlagališta otpada, te povezivanjem sa školama na obrazovanju i volontiranju u vezi sa zaštitom okoliša.

Civilno društvo može i mora služiti lokalnom ekonomskom razvoju u okviru partnerskih odnosa, te uz zauzimanje primjerene uloge katalizatora socijalnog kapitala. Nevladine organizacije, udruge građana i neformalne građanske inicijative trebaju osmišljavati i provoditi inovativne projekte, prenositi informacije, vještine, znanja, te povezivati korisnike s programima potpore. Uz to, zbog svoje fleksibilnosti i iskustva suradnje, mnogi su u poziciji uključiti potrebe i glasove marginaliziranih grupa u zajednici. Pritom, organizacije civilnog društva *ne trebaju nužno, posebno u lokalnim zajednicama, postati ekspertne organizacije za ekonomski razvoj*. One se izgradnjom suradničkih odnosa mogu fokusirati na *povećanje socijalnog kapitala u zajednici*. Aktivnosti osnaživanja trebaju biti prepoznate kao dragocjen, komplementarni resurs onim mehanizmima potpore koji su izravno vezani uz ekonomske aktivnosti.

Literatura

- Cunningham, Steven (2004). *LEADER – od inicijative do metode: vodič za poduku o Leader-ovu pristupu*. Zagreb: ZOE – Centar za održivi razvoj ruralnih krajeva.
- Delegacija Europske komisije u RH (2004). *Strategija i jačanje kapaciteta za regionalni razvoj (CARDS 2002 program za Hrvatsku)* – Analiza stanja u regionalnom razvoju RH. [http://www.mmtpr.hr/UserDocsImages/CARDS_2002%20\(D\)/analiza.doc](http://www.mmtpr.hr/UserDocsImages/CARDS_2002%20(D)/analiza.doc), pristupljeno 18. lipnja 2006.
- Državni zavod za statistiku (2001). *Popis stanovništva iz 2001*. www.dzs.hr/Hrv/Popis%202001/popis20001.htm, pristupljeno 18. lipnja 2006.
- Ederveen, Sjef, Joeri Gorter, Ruud de Mooij i Rachard Nahuis (2004). *Funds and Games – The impact of cohesion policy on convergence*. Den Haag: CPB Netherland's Bureau for Economic Policy Analysis.
- Ekonomski institut Zagreb i Državni zavod za statistiku (2003). *Eksperimentalni izračun regionalnog BDP u Republici Hrvatskoj za 2001*.
- European Commission (2004). *A new partnership for cohesion: Convergence Competitiveness Co-operation – Third report on economic and social cohesion*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion3/cohesion3_en.htm, pristupljeno 18. lipnja 2006.
- Ministarstvo obrta, malog i srednjeg poduzetništva (2003). *Malo je veliko – Glasilo Ministarstva za obrt, malo i srednje poduzetništvo*, br. 51, travanj 2003.
- Nacionalno vijeće za konkurentnost (2004). *55 preporuka za povećanje konkurentnosti Hrvatske*. Zagreb: Nacionalno vijeće za konkurentnost.
- Odraz (2001). *Putokaz za djelotvoran rad lokalne zajednice*. Zagreb: Odraz
- Singer, Slavica, Sanja Pfeifer, Đula Borozan, Nataša Šarlija i Sunčica Oberman (2003). *Što Hrvatsku čini (ne)poduzetničkom zemljom, rezultati izvještaja Global Entrepreneurship Report za Hrvatsku 2002. godine*. Zagreb: CEPOR.
- Singer, Slavica (2004). »Prepreke razvoju poduzetništva i kako ih otkloniti«, radionica na 8. Nacionalnom savjetovanju o gospodarstvu i poduzetništvu, Šibenik 19. lipnja 2004.
- Svjetska banka (2001). *Lokalni ekonomski razvoj: kratki priručnik*. Washington, DC: Svjetska banka, Odjel za urbani razvoj.
- Subašić, Damir, Savka Kučar Dragičević i Ingrid Černi (ur.) (2001). *Strategije zaštite okoliša RH*, radna verzija. <http://www.vlada.hr/images-sjednice/strat-ekolog.htm>, pristupljeno 18. lipnja 2006.
- Škrbić, Nataša (2006). «*Uloga NVO-a u ekonomom i društvenom razvoju lokalnih zajednica na područjima posebne državne skrbi*» (neobjavljen tekst).
- UNDP (1999). *Human Development Report Croatia 1999*. Zagreb: UNDP
- Vlada RH (2004). *Program razvoja poduzetničkih zona 2004 – 2007. godine*. Koordinacija za gospodarstvo Vlade Republike Hrvatske – Radna skupina za izradu *Programa poticanja malog i srednjeg poduzetništva*. Dostupno na <http://hgk.biznet.hr/hgk/fileovi/3371.htm>, pristupljeno 18. lipnja 2006.

STUDIJA SLUČAJA

INTERVENCIJE U LOKALNU ZAJEDNICU – *LOCOMOTIVe PROJEKT LIKA*

Priredile:

NATAŠA ŠKRBIĆ, vanjska konzultantica na projektu LOCOMOTIVe, u suradnji s
JADRANKOM PELIKAN, voditeljicom projekta

Od 2000. do 2003. godine u baltičkim zemljama Odjel za međunarodni razvoj Vlade Velike Britanije – DFID – financirao je projekt *Baltic Rural Partnership*, koji se pokazao izuzetno uspješnim modelom za razvoj ruralnih područja. Primarni cilj projekta bio je uključivanje marginaliziranih skupina stanovništva u društvo i suzbijanje siromaštva. DFID je u Hrvatskoj dugo pomagao ugroženim skupinama stanovništva u Lici dodje-ljivanjem jednokratne humanitarne pomoći za poticanje razvoja seoskih domaćinstava. Godine 2004. DFID je odlučio prilagoditi svoj baltički model razvoja ruralnih zajednica hrvatskim prilikama te kreirati novi projekt. Britanski i litvanski konzultanti, došavši u Hrvatsku, uvidjeli su da se projekt iz Baltika ne može uklopiti u ličke uvjete, zbog različitog mentaliteta stanovništva, klime, ratnih posljedica, potpuno uništenog gospodarstva i brojnih drugih problema. Tako je nastao projekt LOCOMOTIVe (Local Community Motivation) – čiji naziv sadrži dvostruku simboliku: projekt za pokretanje lokalne zajednice i lokomotiva razvoja – s ciljem uključivanja marginaliziranih skupina stanovništva u društvo i suzbijanja siromaštva.

Ponudili su suradnju potencijalnim interesnim skupinama na području tri odabранe ličke općine – Plitvička jezera, Udbina i Vrhovine. U projekt se, kao koordinator, uključila Uprava za regionalni razvoj Ministarstva mora, turizma, prometa i razvijenja. Ostali partneri na projektu bili su Partnerstvo za izradu *Regionalnog operativnog plana* (ROP) Ličko-senjske županije, humanitarna organizaciju ADRA kao administrativni servis, OEES-a kao potpora i kontakt na lokalnoj razini te načelnici triju odabranih općina.

Projekt se odvijao na nekoliko razina istodobno – lokalnoj, županijskoj, nacionalnoj i međunarodnoj, i ukupno trajao 12 mjeseci, od travnja 2004. do kraja ožujka 2005., uključujući i fazu planiranja. DFID je doznačio iznos od 60 000 GBP¹ na širok račun administratora za otvaranje natječaja i financiranje malih razvojnih projekata udruga, općina, institucija i lokalnih građanskih inicijativa. Ured projekta otvorio se u srpnju 2004. godine u zgradi općine Plitvička jezera.

¹ nešto više od 630 000 kuna

Na lokalnoj razini proveden je proces strateškog planiranja lokalnog razvoja kao mikroregije, što općinama olakšava pristup domaćim i stranim fondovima. U procesu su sudjelovali predstavnici javnog, poslovnog i civilnog sektora iz ciljnih općina, zastupljeni u jednakom broju. Partnerstvu za izradu strateškog plana pridruženi su predstavnici institucija od važnosti koja nadilazi općinsku razinu (Nacionalni park Plitvička jezera, Dom za stare i nemoćne osobe Udbina, Poljoprivredno-savjetodavna služba, ADRA i predstavnik Ličko-senjske županije, član partnerstva za izradu ROP-a). Tako nastalo partnerstvo nazvano je *Lokalna akcijska grupa* (LAG) prema priručniku LEADER, čija je metodologija djelomice korištena u provedbi projekta.²

Na županijskoj razini – tijekom procesa izrade ROP-a Ličko-senjske županije izmjenjivali su se materijali, informacije i rezultati između ta dva projekta. Štoviše, u Partnerstvu za izradu ROP-a koje broji 25 do 30 članova čak 6 predstavnika su ujedno i članovi LAG-a.

Na nacionalnoj razini su rezultati i zaključci, ostvareni tijekom provedbe projekta, uvršteni u nacrt mjera regionalnog razvoja, koje su sastavni dio nacionalne strategije za ruralni razvoj. Formiran je upravljački tim projekta sa sjedištem u Upravi za regionalni razvoj Ministarstva, kao i kontrolna grupa predstavnika 5 ministarstava, koji su komentirali i odobrili konačnu verziju strateškog plana i ostale dokumente nastale u projektu.

Na međunarodnoj razini donator je odlučio potaknuti razvoj lokalnih zajednica tako da, uz edukaciju i direktni rad na razvoju lokalnih zajednica, financira i dio provedbe nastalog strateškog plana, kroz *Program malih darovnica*, kojim je financiran 31 od 50 zaprimljenih projektnih prijedloga.

Strategije informiranja, motiviranja i educiranja lokalnih lidera

Iako prema zadatom modelu, metodologija projekta se intenzivno razvijala »u hodu«, uz visoku fleksibilnost i spremnost na prilagodbu situaciji svih ključnih provoditelja projekta.³

No, brojni su komentari i savjeti o provedbi projekta pristizali s mnogih strana, uključujući i skepsu o mogućnosti pokretanja zajednica putem volonterskog angažmana i suradnje. Naime, smatralo se da je u Lici »popularno« živjeti od socijalne pomoći i čekati strane donatore, te da je stanovništvo pasivno, etnički podijeljeno, lokalna administracija korumpirana, spora i neučinkovita, te da će projekt propasti kao i mnogi drugi. Kako kaže Jadranka Pelikan, osnovni izazov projekta bio je osmisлитi strategiju motiviranja stanovništva i posvetiti dovoljno pažnje poticanju suradnje između lokalnih aktera:

² LEADER je program EU za razvoj ruralnih područja

³ Projekt su kreirali i proveli voditeljica projekta Jadranka Pelikan, konzultantica za strateško planiranje gospodarskog razvoja (The Urban Institute) i održivog regionalnog razvijanja (LEADER), trenerica za PCM i predpristupne fondove EU (MEI), i Jimmy Armstrong, konzultant za regionalni razvoj iz Sjeverne Irske, uz suradnju konzultantica iz Litve, Onutė Babravičienė, i Hrvatske, Nataše Škrbić, tijekom cijelog procesa, kao i Branke Peurače u prvoj fazi projekta.

Osnovni zadatak bio je smisliti strategiju motiviranja stanovništva na priključenje radu u projektu, te prepoznati potencijalne pokretače lokalne zajednice. Logika kojom smo se vodili bila je identificirati i obrazovati pokretače, kako bi oni pokrenuli svoju zajednicu. Ali osnovni izazov bio je kako izbjegići nekvalitetne i pomalo »profesionalne pohađače seminara i radionica« i doprijeti do stvarnih i kvalitetnih ljudi koji mogu ponuditi nešto svojoj zajednici kada je samo područje rada izazov? Naime, prostorna raspodjela pokazuje da se u Plitvičkim jezerima navedena naselja nalaze na čak više od 550 km kvadratnih, dok primjerice Udbina pokriva još veći teritorij, preko 650 km².

Tijekom dva ljetna mjeseca organiziran je velik broj sastanaka s potencijalnim dionicima u projektu, prema sektorima. Najbrojnije su bili posjećeni sastanci za građanstvo, oglašavani po 10 dana unaprijed u lokalnim trgovinama, kafićima i na autobusnim postajama u svim naseljima. Na sastancima je predstavljen projekt i očekivani rezultati, dok su sami žitelji »proizveli« listu potreba te izrazili želju za pokretanjem zajednice i edukacijama.

Lokalna akcijska grupa i pokretači zajednice

Lokalna akcijska grupa (LAG) formirana je nakon zaprimljenih upitnika u kojima su kandidati izrazili motivaciju za sudjelovanje u projektu i spremnost na susrete jednom tjedno. Sa svakim od 38 kandidata obavljen je razgovor te je odabran 21 član grupe. Odabir kandidata obavila je Inicijativna grupa koju su sačinjavali načelnici općina i predstavnici međunarodnih organizacija uključenih u projekt. Ubrzo se javio dodatan broj stanovnika sa željom da se aktivno uključe u projekt.

Budući da koordinatori nisu htjeli širiti već brojnu *Lokalnu akcijsku grupu*, koristeći litavski model, iz skupine dodatno zainteresiranih osoba formirali su se *Pokretači lokalne zajednice*. Ta grupa dobila je dodatnu edukaciju za pripremanje i pisanje projektnih prijedloga za *Program malih darovnica*, a povremeno je sudjelovala i na sastancima LAG-a radi rasprave o pojedinim dijelovima strateškog plana. Inicijalno se LAG trebao usredotočiti na izradu općinskih strategija održivog razvoja, a *Pokretači zajednice* na pripremu i provedbu konkretnih aktivnosti.

Članovi objiju grupa bili su različitih zanimanja, spola, dobi, socijalnog i materijalnog statusa te etničkog podrijetla. Ujedno su imali različite društvene pozicije u zajednici, od onih koji obnašaju visoke pozicije u općinama, do onih koji su trenutno bez pozicija moći u zajednici ili pripadaju građanskim inicijativama koje su u Lici prilično marginalizirane.

Na pitanje kako ih povezati i motivirati da djeluju zajedno, Jadranka kaže kako je poslužio primjer iz Litve – dvodnevni trening za bolje upoznavanje i uvođenje u projekt:

Otputovali smo na Dugi otok, gdje su se neki članovi LAG-a prvi put vidjeli. Uz profesionalno vođen trening za formiranje tima, grupa se međusobno povezala, uspostavilo se povjerenje i suradnja. Zajednički su dogovorili dan i sat u tjednu za sastanke. Nakon tri tjedna sastanka radna grupa se trajno smanjila na 19 članova, koji su održavali vrlo visok postotak sudjelovanja. Tijekom 16 sastanaka na kojima je nastajala Strategija najmanji

broj prisutnih članova bio je 14. Važno je napomenuti da su članovi putovali iz mjesta udaljenih i do 45 km, po svim vremenskim uvjetima (samo je jednom sastanak otkazan jer su sve prilazne ceste zbog snijega bile zatvorene).

Važna je bila i simbolična dimenzija projekta. Proslave uspjeha, svečana otvaranja i zatvaranja određenih faza projekta posredno su služile dodatnom zbližavanju sudiонika te naglašavanju važnosti njihove uloge, što je pridonijelo njihovoj motivaciji i samopouzdanju.

Izazovi multisektorske suradnje

Što se tiče suradnje s lokalnim institucijama, iskustva su raznolika:

Županijske institucije su uglavnom ozbiljno shvaćale našu potrebu za dokumentima i/ili informacijama, što više, veliku ulogu je odigrala i sama Županija u širenju imidža projekta kao suradničkog i partnerskog. Lokalne institucije su teško i sporo reagirale, što iz neznanja (smiju li pružiti informaciju ili ne), što zbog dugotrajne procedure, jer su zahtijevale naputke iz svojih središnjica. Najbolja suradnja s institucijama ostvarena je tamo gdje su djelatnici bili upoznati s projektom i ciljevima.

S druge strane Uprava za regionalni razvoj MMTPR-a izuzetno se podržavajuće i suradnički odnosila prema projektu, pružajući podatke i dokumente važne za provedbu projekta te promovirajući projekt na drugim skupovima i/ili radionicama.

Veliki izazov u provedbi projekta bila je količina i protok informacija od donatora, zbog složene procedure odobravanja i/ili pružanja određenih podataka. Voditeljica projekta, iako iznimno zadovoljna sveukupnim procesom i rezultatima, ističe problem koji joj se činio većim od lokalnih:

Donatori često nisu zainteresirani za stvarni razvoj lokalne zajednice već za utrošak sredstava, stoga često neodgovorno i neorganizirano pristupaju ruralnim područjima, čineći veću štetu nego korist! Često je bilo upitno što naš donator doista želi: razvoj ili utrošak sredstava bez puno razmišljanja. Djelatnici donatora često nisu razumjeli projekt i htjeli su intervenirati na način i u smjeru koji nije usklađen s održivim razvojem područja. Bilo je potrebno uložiti puno energije u održavanje »pravog« smjera za provođenje projekta. Suprotno tome, veliku potporu i razumijevanje je pokazivao konzultant iz Irske, Jimmy, koji osim znanja ima i iznimno razumijevanje za lokalne specifičnosti.

Bilo je i drugih izazova. Tijekom implementacije projekta dolazilo je do problema koji su se odnosili na koncepciju uloga grupa, »identitet« grupa, odnosno samu podjelu na dvije grupe. Naime, njihove uloge, pa stoga i edukacije, na početku su bile razdvojene, dok se na kraju projekta ipak očekivalo da obje grupe pristupe izradi projektnih prijedloga na temelju identificiranih potreba. Neke od poteškoća rezultirale su intenzivnjom tehničkom pomoći članovima LAG-a koji nisu prošli onaj dio edukacije koju su prošli *Pokretači zajednice*. Osim toga, prepoznat je i konflikt interesa, budući da je LAG trebao vršiti izbor projekta, a ujedno se i natjecati na projektu. Stoga je, uz edukaciju iz evaluacije, izrađen vrlo jasan instrumentarij za ocjenjivanje projektnih prijedloga, uz ugrađene mehanizme nemogućnosti ocjenjivanja vlastitog projekta te grupno ocjenjivanje.

Dio koji se tiče formiranja grupa u nekom novom projektu bismo modificirali te osigurali jasniju i dosljedniju podjelu između grupa ili formirali samo jednu koja bi potom prošla jedinstveni edukacijski ciklus.

Rezultati: »U Liku se isplati ulagati, i to u ljude!«

Unatoč mnogim sumnjama, taj je projekt pokazao da se u ruralnu, depopuliranu i siromašnu Liku isplati ulagati, i to prvenstveno povezivanjem i osnaživanjem njezinih stanovnika tijekom svih faza projekta. Tako je stotinu predstavnika svih skupina, od poljoprivrednika do mladih, sudjelovalo u početnim fokus-grupama, raspravlјajući o gospodarskom i društvenom životu, o svojim strahovima i nadama za budućnost. Odabir nositelja projekta iz triju općina vodio se kriterijem motiviranosti, a ne samo važnosti u zajednici. Mnoštvo susreta i sastanaka stvorilo je suradničku atmosferu i socijalnu energiju neophodnu za pokretanje zajednice.

Projekt LOCOMOTIVe pokazao je da ključ uspješnog razvoja lokalnih (ruralnih) područja leži upravo u navedenoj metodologiji participacije kojom je čak 450 stanovnika zajednica, koje ukupno broje 7500 stanovnika raspršenih na 1350 km², imalo izravno iskustvo pokretanja i provedbe promjena od koristi svojim zajednicama, te artikuliranja svojih potreba i mogućnosti u dokumentu relevantnom za lokalnu i nacionalnu razinu odlučivanja, kao i za međunarodne razvojne programe u Hrvatskoj.

Korist za one koji su uključeni i njihove zajednice vidi se i u tome što je projekt direktno educirao 40 pripadnika triju općina, koji su pokrenuli prosječno po tri osobe u svojim sredinama, što čini već 120 korisnika projekta. Zaprimljeno je 50 projektnih prijedloga, od kojih je 31 odobren; neki od prijavljenih nisu bili članovi niti jedne od educiranih grupa. Tijekom provedbe projekta očekuje se uključivanje još najmanje 10 pripadnika lokalnih zajednica, što čini već 300 izravnih sudionika – korisnika.

Važno je istaknuti da su članovi obiju grupe naučili prepoznati problem u svojoj zajednici te pokrenuti njegovo rješavanje. Primjeri uključuju popravak mosta u Mihaljevcu, obnovu društvenog doma u Čanku, postavljanje autobusnog stajališta u Udbini, uređenje dječjeg igrališta u Vrhovinama, postavljanje reciklažnih kontejnera u Udbini, pokretanje i opremanje poljoprivrednih zadruga te potporu nizu malih civilnih inicijativa, poput opremanja kluba umirovljenika u Vrhovinama.

Dugoročni ishod tog projekta osnutak je udruge *Pokretač*, koju su za područje ciljnih općina zajednički osnovali članovi LAG-a i *Pokretači lokalne zajednice*. Udruga će se nastaviti baviti razvojem lokalnog područja, slijedeći strateški plan, uz pomoć sredstava domaćih i stranih donatora. Općine će pak, sa svoje strane, provoditi one dijelove plana koji su u njihovoj nadležnosti. Na taj način te se sredine pripremaju za partnerski pristup predpristupnim fondovima EU u koje polažu veliku nadu za održivi razvoj Like.

Preporuke uz mobilizaciju i razvoj zajednice

Proces pokretanja zajednice temelji se na izgradnji samopoštovanja i osvješćivanja vlastite vrijednosti svakog uključenog pojedinca, a zatim i vrijednosti područja i osta-

lih ljudi u okruženju. Postupnim uvođenjem praktičnih oblika organiziranja i suradnje i dodjeljivanjem manjih, izvedivih zadataka jačat će se samopouzdanje i povezanost motiviranih pojedinaca. Za razvoj nekog područja potrebno je pojačati umrežavanje ljudi, te razmjenu i što širi prijenos ideja i informacija, čime se povećava društveni kapital, a njime i prilike za ekonomski razvoj:

U svakom slučaju, potrebno je pronaći motivirane ljudi, kao i one koji uživaju radeći određeni posao ili hobij. Takve osobe nije teško motivirati da svoju strast ili ljubav prema nekom poslu prenesu i drugim ljudima koje to zanima – i to na volonterskoj osnovi. Tako motivirani stanovnici samo su korak od komercijalne gospodarske aktivnosti koje je potrebno malo dodatno educirati i usmjeriti u poduzetništvo. Bez educiranih i motiviranih ljudi, spremnih na suradnju, nema gospodarskog razvoja koji, ako je zadovoljavajući, daje priliku za novu nadgradnju civilnog društva i lokalne zajednice u cjelini.

Koncept održivog razvoja posebno je primjeren za mobilizaciju i razvoj lokalnih zajednica s iskustvom siromaštva i marginalizacije. Riječ je o takvom obliku gospodarskog rasta koji nije štetan za okoliš, a koji je socijalno pravedan, odnosno gdje svi dobivaju, a nema oštećenih. Naravno, takav način planiranja razvoja područja složeniji je od još uvijek dominantnog pristupa jedne, centralne gospodarske aktivnosti ili postrojenja o kojoj ovisi cijela zajednica. Prijelaz na održivi razvoj zahtijeva educirane pripadnike svih triju sektora, te političku volju ne samo na lokalnoj, već naročito na nacionalnoj razini.

U tom smislu, osnovna je preporuka donijeti strategiju ruralnog razvoja u Hrvatskoj, te potaknuti MMPR i Upravu za regionalni razvoj da stvore trajni program kojim bi se na konkurentnoj osnovi birala područja zainteresirana za takve intervencije, naročito s obzirom na mogućnosti predpristupnih fondova EU i regionalnu politiku. Time bi se, uz održivost stečenog povjerenja, znanja i vještina, stvorili uvjeti i za održivost lokalnih inicijativa, pokrenutih u sklopu međunarodno iniciranih intervencija ograničenog dometa, kao što je projekt LOCOMOTIVe.

VI. Vanjske intervencije u razvoj zajednice

PAUL STUBBS

VANJSKE INTERVENCIJE U RAZVOJ ZAJEDNICE U HRVATSKOJ: IDEOLOGIJE I UČINCI MEĐUNARODNE POMOĆI

UVOD:

konceptualizacija vanjskih intervencija i
njihovih provoditelja

Svijet razvoja ispunjen je moralnim, simboličkim ili ideološkim tabuima, uslijed čega mnoga druga područja bivaju protjerana na periferiju znanja i u zonu onoga što je zabranjeno izreći u javnosti, unatoč učinku koje će to znanje vjerojatno imati na analizu uspjeha ili neuspjeha razvojnih projekata (Olivier de Sardan, 2005: 168).

Posljednih petnaest godina svjedočimo izuzetno velikim promjenama s obzirom na prirodu, oblike i

glavne aktere uključene u vanjske intervencije unutar širokog područja društvenog razvoja. Te promjene događale su se usporedno s velikim tranzicijama u hrvatskom društvu – od neovisnosti, rata i zakašnjele tranzicije, do određenog stupnja demokratske konsolidacije te, premda daleko od toga da teče glatko i bez prepreka, puta ka članstvu u EU. Svaki pokušaj da se te dvije pojave sagledaju zajedno pomalo nalikuje pokušaju da se glatko provučemo između dva vrtuljka koji se okreću različitim brzinama i u različitim smjerovima.

Kompromis između širine i dubine analize, uvijek prisutan u tekstovima koji istražuju politiku vanjskih intervencija, ovdje je od izuzetne važnosti. Ovaj tekst nastoji sagledati »veliku sliku« s obzirom na trendove u vanjskim intervencijama čiji je cilj promicanje razvoja zajednice u Hrvatskoj, posuđujući dijelom iz objavljenih i neobjavljenih materijala, uglavnom evaluacija određenih organizacija i/ili projekata, dijelom iz autorovog vlastitog istraživanja, aktivističkih i konzultantskih susreta s različitim organizacijama i projektima, te dijelom, možda i kao najvažnije, iz participativnih radionica, obuhvaćajući gledišta ključnih dionika, uglavnom hrvatskih građana aktivno uključenih u međunarodne i/ili hrvatske organizacije koje interveniraju u davanju potpore razvoju zajednice.

Ovo se poglavlje, iznad svega, nastoji distancirati od dva pola prisutna u literaturi – od svima poznatih »priča o uspjehu« koje se nalaze na web stranicama i u tehničkim evaluacijskim izvješćima vanjskih agencija, kao i od pretjerano kritičke, a slijedom toga, i za razvitak politika neprimjenjive perspektive nekih teoretičara. Nije riječ o traženju utjehe u donekle labavom konceptu »trećeg puta«, koji pažljivo važe pozitivno i negativno u svakoj i svim intervencijama. Prije je riječ o pokušaju da se uhvatimo u koštač s pitanjima »što«, »kako« i »tko« sudjeluje u vanjskoj pomoći, koja je složen, promjenjiv skup snaga, ideja i ideologija, praksi i aktera, u kojem su važne sve strukture, kulture i biografije (iako ne podjednako i, dakako, na različite načine u različitim vremenima i na različitim mjestima), te u kojem su progresivne promjene moguće, mada nipošto ne i zajamčene.

Pojednostavljenio rečeno, tekst se prvenstveno usredotočuje na jedan dio vanjske pomoći i to na onaj njen dio koji pruža (finansijskim sredstvima, osobljem i/ili programima) niz međunarodnih ili nadnacionalnih aktera. Svjestan ovog ograničenja, autor ponekad koristi pojам »vanjskog« u širem smislu, sličan onom iz nedavno objavljenog vodiča za strateško planiranje na lokalnoj razini, u kojem se vanjski stručnjaci definiraju kao:

... svi oni ... koji nisu članovi nijedne lokalne skupine dionika sa stalnim prebivalištem niti profesionalno rade u javnoj službi određene općine: mogu potjecati iz okolne regije, iz drugog dijela zemlje ili čak iz inozemstva (Drager et al., 2003: 2).

Pridržavajući se gore navedene široke definicije, koristim koncept *proširenog kombiniranog modela socijalne politike* koji se dotiče međuodnosa države, tržišta, zajednice/civilnog društva i strukture domaćinstva na nacionalnim i nadnacionalnim razinama:

Tablica 1: Prošireni kombinirani model socijalne politike (Stubbs, 2003 prema Gough, 2001)

	Domaća razina	Nadnacionalna razina
Država	Domaće upravljanje	Međunarodne organizacije Nacionalni donatori
Tržište	Domaća tržišta	Globalna tržišta Multinacionalne korporacije
Zajednica	Civilno društvo, NVO-i	Međunarodni NVO-i
Domačinstva	Domačinstva	Međunarodne strategije domaćinstva

Međutim, ni ova podjela nije dovoljno specifična za naše potrebe, budući da ne uzima u obzir novu »posredničku sferu« (vidi Stubbs, 2003) koja uključuje sve veći broj međunarodnih savjetodavnih tvrtki, te je donekle neprecizna u pogledu raspona nadnacionalnih državnih agencija i, dakako, međunarodnih nevladinih organizacija. Nadalje, sam termin »domaće« pokriva široki raspon koji pokriva kako lokalne tako i nacionalne provoditelje intervencija. Podrobniji pregled raspona međunarodnih aktera iznio sam u tekstu koji se kritički odnosi spram intervencije međunarodnih agencija u Bosni i Hercegovini, u kojem 'međunarodne agencije' dijelim u šest širokih kategorija:

1. **Nadnacionalne agencije** koje djeluju na globalnoj razini uključujući agencije UN-a (UNHCR, UNDP, UNICEF, itd.), Svjetsku banku i Međunarodni monetarni fond, te surađuju s nizom partnera u razvijanju i finansijskom podupiranju programa i pružanju tehničke pomoći, u skladu sa svojim specifičnim mandatima.
2. **Regionalne agencije** kao što su Vijeće Europe i Europska unija, koje sve više sudjeluju u pružanju pomoći na području razvoja na globalnoj razini sa strukturalnim fondovima za članice ili potencijalne članice, i koje provode veliki broj programa u tranzicijskim zemljama. Ovdje je također moguće uključiti **subregionalne organizacije** poput Pakta o stabilnosti za Jugoistočnu Europu.
3. **Bilateralne agencije** kao što su USAID, SIDA (Švedska agencija za međunarodni razvoj), DFID, i druge. Riječ je o vladinim agencijama koje osim što pridonose finansijskoj potpori nadnacionalnim i regionalnim tijelima pružaju pomoći i izravno.
4. **Međunarodne fundacije i zaklade** poput Zaklade *Otvoreno društvo* koje su, u stvari, privatne inicijative, u rasponu od velikih do malih, koje također usmjeravaju sredstva organizacijama i grupama prema određenim kriterijima.
5. **Veći međunarodni NVO-i** kao što su CARE International, Oxfam i International Rescue Committee, koji djeluju u tranzicijskim, post-konfliktnim i zemljama u ra-

zvoju na nizu projekata i koji također mogu dijeliti finansijske potpore lokalnim organizacijama.

6. Manje međunarodne organizacije zasnovane na solidarnosti kao što su *Quaker Peace i Social Witness*, koje su mnogo usmjereni na dugoročnu potporu lokalnim organizacijama, utemeljenu na zajedničkim vizijama i načelima, ali kod kojih također postoji mogućnost davanja sredstava (prilagođeno iz Stubbs, 2000: 23–24).

K tome, moramo napomenuti specifične oblike upravljanja, nalik protektoratima, uspostavljene za određene teritorije ili zemlje, kao što su UNTAES (Prijelazna uprava UN-a za Istočnu Slavoniju),¹ u dijelu Hrvatske u drugoj polovici 1990-ih, Ured Visokog predstavnika (OHR)² u Bosni i Hercegovini, te UNMIK (Misija Ujedinjenih naroda na Kosovu).³ Mada se dva od ta tri oblika čine izravno povezani s Ujedinjenim narodima, zapravo ih se više može vidjeti kao hibridne oblike upravljanja, sa složenim odnosom spram nacionalnog suvereniteta i specifičnih vanjskih vojnih sastava poput SFOR-a i, sada, EUFOR-a u BiH (vidi Stubbs, 2005).

Slijedeći Aidu Bagić, ovdje su nužno u žarištu »složeni međuodnosi između dva skupa aktera: međunarodnih organizacija za pomoć kao ‘donatora’ i raznih oblika ... ‘primatelja.’« Bagić koristi navodnike jer se »podjela koja na prvi pogled izgleda jednostavnom – s ‘donatorima’ kao onima koji pružaju finansijsku i druge vrste potpore, i ‘primateljima’ kao onima koji koriste resurse ‘donatora’ – u stvarnosti ne pokazuje tako jednostavnom« (Bagić, 2004: 200). U njenoj naznaci da se odnosi oblikuju »unutar istodobnih susreta između lokalnog, regionalnog i globalnog, između margine i središta, te na presjecištima neprevedivih i višestrukih kodova« (Bagić, 2004: 200-201), osjeća se prizvuk Jeremy Goulda koji naglasak stavlja na »translokalne i multiskalarne procese koji oblikuju lokalizirane odnose i svijest« (Gould, 2004: 267). Oboje su svjesni opasnosti od »svođenja predodžbe nedonatorskih aktera na jednodimenzionalnu kategoriju ‘primatelja’ pri čemu im se odriče i autoritet i djelovanje« (Gould, 2004: 275). Istančaniji, ali svejedno ključni, pojam (nejednakih) odnosa moći ovdje i dalje ostaje središnjim, makar bio razblažen stvarnošću i zamaskiran retorikom sve većeg naglašavanja ‘partnerstva’, ‘suradnje’ i ‘lokalnog vlasništva’.

U određenom smislu, pokušaj davanja preciznih definicija, izvan prostornog i vremenskog konteksta i specifičnosti, donekle se svodi na akademsku vježbu. Zapravo, tri osobite tendencije u suvremenoj politici pomoći i razvoja dodatno komplikiraju i dovođe u pitanje rigidnost čvrstih i brzih definicija. Kao prvo, priroda onoga što se može označiti ‘lancem financiranja’ grubo rečeno, broj ‘posredničkih aktera’ između izvora

¹ UNTAES – The United Nations Transitional Administration for Eastern Slavonia

² OHR – Office of the High Representative

³ UNMIK – The United Nations Mission in Kosovo

sredstava i konačnog korištenja tih sredstava od strane krajnjih korisnika ili 'primatelja,' postao je tijekom vremena veći i složeniji. U studiji programa razvoja civilnog društva CARE Internationala u Bosni i Hercegovini i (dijelovima) Hrvatske, Aida Bagić i ja uočili smo složenosti lanaca financiranja, i zapravo 'obiranje vrhnja' norveških vladinih sredstava od strane različitih dijelova CARE Internationala (Bagić i Stubbs, 2000).

Kao drugo, i povezano s ovim, odnosi na području pružanja pomoći čini se da sve više obuhvaćaju ono što Janine Wedel naziva 'mnogostrukim mrežama' (Wedel, 2004: 165), gdje se igrači uzajamno poznaju i uzajamno djeluju u različitim svojstvima, s više-strukim identitetima (koje ona naziva 'transidentitetima') i u različitim ulogama. Ona govori o promjenljivom i višestrukom djelovanju, koje dijelom promiču, kako ih ona naziva, 'flex organizacije' koje imaju 'kameleonski, višenamjenski karakter,' unutar kojih se nalaze akteri koji 'su u stanju pomicati granice' između nacionalnog i međunarodnog, javnog i privatnog, formalnog i neformalnog, tržišnog i birokratskog, državnog i nedržavnog, čak između zakonitog i nezakonitog (Wedel, 2004: 167), često se oslanjajući na osobni, karizmatski i umreženi autoritet, preko i iznad uvriježenog birokratskog autoriteta.

Treće, i možda najsloženije od svega, odnosi se na jezik i praksu 'društvenog razvoja' koji je sve tješnje povezan sa srodnim, ali različitim agendama, posebice s onima koje se tiču 'sigurnosti' i 'diplomacije.' Dijelom se to odnosi na veliki broj složenih i proturječnih procesa, s jedne strane s obzirom na privatizaciju pomoći i razvoja i, s druge strane obrnuto, s obzirom na njenu podređenost geopolitičkom interesu velesila. Ovaj se trend odražava u marginalizaciji Ujedinjenih naroda i njegovih agencija i sve većoj ulozi izvođača usluga – savjetodavnih tvrtki. K tomu, agencije ili ministarstva zaduženi za bilateralnu pomoć i razvoj uvučeni su u tješnje radne odnose s ministarstvima financija, ministarstvima vanjskih poslova i ministarstvima obrane te, dakako, s multilateralama poput Svjetske banke, koje i same sve više postaju 'višemandatne.'

NOVE AGENDE, NOVI RATOVU, NOVE ALIJANSE: Povijesni pregled međunarodne pomoći – globalno i regionalno

Globalni trendovi

Globalno gledano, mnogo se toga promijenilo od vremena okljevanja 'velikih sila' da interveniraju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kada je 'humanitarna pomoć' bila zamjena za vanjsku vojnu i političku intervenciju, do 'rata protiv terorizma' pod vodstvom SAD-a kao opravdanja za preventivne udare, promjene režima, i vojno-političke protektorate u Afganistanu i Iraku. Mada je, geografski gledano, dug put od Balkana do Iraka, ne smije se zaboraviti da su ključne prekretnice u tom prijelazu bili NATO-om

predvođeni zračni udari na položaje bosanskih Srba 1995. godine, koji su ubrzali zavrsetak rata u Bosni, te, još više, sistematično NATO-ovo bombardiranje (tadašnje) Jugoslavije u trajanju od dva i pol mjeseca 1999. godine, koje je na kraju prisililo Miloševićev režim na povlačenje s Kosova. Uz oprez od grubog, polu-urotničkog shvaćanja uloge vanjske pomoći za 'razvoj zajednice' u današnjem Imperiju, (Hardt i Negri, 2000), kao slične onoj koju je imala u bivšoj kolonijalnoj eri (vidi prvo poglavlje), nove su agende, kao odgovor na 'nove ratove' ili kao njihovi pokretači izuzetno važne za razumijevanje šireg raspona inicijativa pored militarističkih.

Termin 'novi ratovi' skovala je Mary Kaldor govoreći o porastu »nove vrste organiziranog nasilja« (Kaldor, 1999: 1) u 1980-im i 1990-im, posebice u Africi i Istočnoj Europi, koje za posljedicu ima brisanje uvriježenih razlika između rata, organiziranog zločina i kršenja ljudskih prava velikih razmjera. Iako primjećuje vezu između 'novih ratova' i 'globalizacije', autorica je više zaokupljena novim oblicima 'politike identiteta', dok je manje kritična prema intervencijama cijelog niza međunarodnih aktera. Kritičniji stav zauzima Mark Duffield. Oslanjajući se na vlastita iskustva iz Afrike i postjugoslavenskih zemalja, u svojoj značajnoj knjizi *Globalno upravljanje i novi ratovi* (Duffield, 2001), Duffield ocrtava, barem dijelom, 'stapanje razvoja i sigurnosti' kroz rast fluidnih mreža privatnih tvrtki, međunarodnih NVO-a, međuvladinih organizacija, i drugih uključenih u niz regulatornih zadaća. On sugerira kako je došlo do radikalizacije političke razvoja s izmijenjenim fokusom na 'razrješavanje sukoba' i transformaciju društava, koliko odozdo, s obzirom na potporu magičnom konceptu 'civilnog društva', toliko i 'odozgo', s obzirom na uvođenje novih disciplinskih struktura na razini središnje vlasti.

U svom najnovijem djelu, u suautorstvu s Nicholasom Waddellom, sigurnost ljudi on vidi, Foucaultovim riječima, kao oblik *biopolitike* sastavljene od složenih cjelina »razboritih ekonomskih, zdravstvenih, obrazovnih intervencija usmjerenih ka poboljšanju sposobnosti brzog oporavka stanovništva« (Duffield i Waddell, 2004: 2). Nije teško uočiti kako se, u svojoj holističkoj, na ljude usredotočenoj zaokupljenosti osnaživanjem i poboljšanjem, u ovo uklapa 'razvoj zajednice' kao osobit oblik 'razvijanja ljudskih bića' (Duffield i Waddell, 2004: 9), gubeći pritom svoje lokalne i nacionalne specifičnosti i postajući dijelom globalne 'biopolitike života' (Duffield i Waddell, 2004: 11).

Novi koherentni spoj 'pomoći' i 'politike' sve više uključuje postavljanje međunarodnih protektorata u slučaju kada se države smatra nesposobnima jamčiti širu sigurnost ljudi. 'Rat protiv terorizma' je koncept sigurnosti proširio izvan suvereniteta nacionalne države, tako da se nova, intervencionistička agenda više bavi »održavanjem reda s obzirom na kretanje ljudi, oružja, novca, robe, informacija, itd., šireći se iz i razlijevajući se preko zona nesigurnosti« (Duffield i Waddell, 2004: 3). Na taj način, umjesto univerzalne zaokupljenosti ljudskim pravima i smanjivanjem siromaštva, »sigurnosna razmatranja sve više usmjeravaju resurse prema mjerama, regijama i subpopulacijama koje se smatraju kritičnima u odnosu na opasnosti i neizvjesnosti globalne međuvisnosti« (Duffield i Waddell, 2004: 21).

U žarištu izvješća i dalje je uspon novih oblika koordinacije i globalne državne/ne-državne podjele rada kao paradigme ljudske sigurnosti. Međutim, koalicija sada izgleda nestabilnijom, pri čemu su međunarodni razvojni NVO-i među glavnim 'gubitnicima' u 'rekalibriranju pomoći' koja uključuje povećanu politizaciju, otvoreno izraženu u američkom programu pomoći *Millenium Challenge Account*, te preraspodjelu sredstava za humanitarnu pomoć za obnovu Iraka i Afganistana.

Ovo je stajalište problematično iz niza razloga, među kojima nipošto najmanji nije činjenica da empirijski dokazi, kao takvi, rijetko 'iznenađuju', već prije služe kao potvrda teze. Nadalje, autori zasigurno prenaglašavaju cijeli slučaj budući da drugi trendovi, posebice agenda novog tisućljeća koja se odnosi na 'koordinirano smanjivanje siromaštva', i dalje ostaju i ideološki i institucionalno značajni (vidi Stubbs, 2003 i odgovor Voipija, 2003). Tehnologije moći, uključujući novu javnu upravu, logičke okvire i upravljanje projektnim ciklusima i dalje su, iako nedovoljno naglašene, u središtu ovog prikaza, tvoreći relativno autonomne organizacijske oblike intervencija na području pomoći i razvoja, donekle otporne na brze promjene u ideologijama i diskursima razvoja (vidi Gasper, 2004). Osim toga, između i unutar agencija za pomoć, pored sve intenzivnije koordinacije, postoji stalna i velika neslaganja.

Regionalni trendovi

Korisno je primjetiti da, baš kao što prema gore prikazanoj teoriji međunarodni razvoj izabire svoje zone interesa, to isto čine i teoretičari razvoja. Tako Duffield, koji je početkom 1990-ih bio zaokupljen 'složenim političkim okolnostima' postjugoslavenih zemalja, sada to područje uopće ne spominje. Izuzetak je marksistički teoretičar međunarodnih odnosa David Chandler. Slijedeći uspjeh i utjecaj svog nedovoljno istraženog teksta *Bosnia: faking democracy after Dayton*⁴ (Chandler, 1999), on se i dalje usredotočuje na ulogu Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini kao jednom obliku kolonijalne moći (vidi Chandler, 2002), nudeći grube ekvivalencije među različitim okrutnostima počinjenima u Bosni i Hercegovini (Chandler, 2005). Zanimljivije je i važnije njegovo naglašavanje uloge Europske unije kao disciplinirajuće regulatorne snage u Jugoistočnoj Europi kao cjelini (vidi Chandler, 2003). Njegov je osnovni argument da, za razliku od ranije 'izgradnje institucija među jednakima' u OECD-u, Vijeću Europe, NATO-u i tadašnjoj Europskoj uniji, proces stabilizacije i pridruživanja, zajedno s Paktom o stabilnosti za Jugoistočnu Europu, ujedinjuje fleksibilnu institucionaliziranu dvostrislenost s jasnim discipliniranjem. Potpora sigurnosnim i ekonomskim politikama koje definira EU kombinira se s inzistiranjem na regionalnoj suradnji i tutorstvu s obzirom na oblike upravljanja i izgradnju institucija (Chandler, 2003). Uloga 'izgradnje civilnog društva'

⁴ *Bosna: glumljenje demokracije nakon Dayton*

često se unutar toga vidi kao oblik depolitiziranja politike, što je na tragu Vanesse Pupavac i njene brige oko porasta psiho-socijalnih intervencija kao »novog oblika međunarodnog terapeutskog upravljanja zasnovanog na upravljanju društvenim rizikom« (Pupavac, 2001: 1) koje je, nedvojbeno, svoj prvi procvat doživjelo u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj (vidi Stubbs i Soroya, 1996; Stubbs, 2004).

Problemi ovih pristupa ne razlikuju se od problema Duffieldovog pristupa. I ovdje izgleda kao da teorija određuje dokaz umjesto da bude obrnuto. Kratki *sound biteovi* nadomještaju istančano razumijevanje, kao, primjerice, u Pupavčinoj »trauma protjeruje glad« ili »suvremene razvojne strategije u osnovi se tiču psihosocijalnog upravljanja rizikom« (Pupavac: 2001: 3). Problem s ovim, samoproglasenim esencijalističkim pristupom je, naravno, njegov propust da se pozabavi razlomljenom i osporavanom prirodom tih razvoja, da ne spominjemo njihove povijesne i prostorne specifičnosti.

Pri istraživanju složenih diskursa i ideologija razvoja u Jugoistočnoj Europi, drukčija polazišna točka mogla bi biti 'demokratizacijska' agenda koja je dobila veliki zamah u vanjskoj pomoći postkomunističkim zemljama početkom 1990-ih (vidi Burnell, 2000), otvoreno vezujući agende demokracije, ljudskih prava i upravljanja s njihovim (različitim) porijeklom kojemu se može pratiti trag sve do djelovanja njemačkih stranačkih zaklada od 1960-ih i Ureda za demokratske inicijative (ODI)⁵ USAID-a, ustanovljenog 1984. godine. Razvidno je da, bez obzira na pretpostavljenu 'neutralnost razvoja', takva pomoć tvori oblik političke intervencije. K tome, ne treba zanemariti ni kontinuirane, premda prilagođavane ekonomske uvjete MMF-a i Svjetske banke. Usredotočenost na lokalni razvoj predstavlja povezivanje ekonomske, političke i društvene dimenzije, uz često uključivanje i one četvrte, ekološko-okolišne. Možda bismo upravo ovdje, stapanjem onoga što je u južnoameričkom kontekstu Judith Tendler nazvala ideologijom 'decentralizacije i participacije' ili 'D&P' (Tendler, 1997: 144), trebali tražiti ono na čemu počivaju vanjske intervencije u razvoju zajednice u Jugoistočnoj Europi. Kao presudno, Tendler navodi da se:

U scenariju D&P-a središnja vlast kreće smjerom u kojem se pretvara u dobrohotnog promatrača uglavnom dvosmjerne dinamike između lokalne vlasti i zahtjevnog civilnog društva (Tendler, 1997: 144).

Kvaliteta podataka iz istraživanja

Jedan od stvarnih problema je nedostatak kvalitetnih podataka o tome tko finansijski podupire koje vrste lokalnih razvojnih projekata u Jugoistočnoj Europi. Prelimi-narni nalazi istraživanja koje su proveli Institut *Otvoreno društvo*, OECD/DAC i Pakt o stabilnosti ocrtavaju neke trendove. Međutim, čini se da neki nalazi, barem intuitivno, govore protiv činjenica i možda ukazuju na metodološke probleme, kao i na stalno

⁵ ODI – Office for Democratic Initiatives

prisutnu poteškoću s obzirom na dobivanje pouzdanih podataka. Koristeći statistiku OECD-a/DAC-a za 2003., studija procjenjuje ukupnu vanjsku 'pomoć lokalnoj vlasti' u 2003. godini za Južnoistočnu Europu na gotovo 359 milijuna USD za 415 zasebnih projekata (Kondonis, 2005). Analiza po zemljama pokazuje da je Hrvatska primila oko 13% pomoći za samo 4,1% projekata, što ukazuje da je riječ o većim projektima, s prosječnom vrijednošću od oko 2,7 milijuna USD.

Tablica 2: Pomoć lokalnoj vlasti 2003. (Kondonis, 2005).

	Ukupni proračun «000	Udio u ukupnim izdacima	Br. projekata	% svih projekata	Prosječni proračun projekta «000
Albanija	111452	31,0%	99	23,9%	1126
Bosna i Hercegovina	16246	4,5%	51	12,3%	319
Bugarska	10257	2,9%	34	8,2%	302
Hrvatska	46666	13,0%	17	4,1%	2745
Kosovo	10029	2,8%	8	1,9%	1254
Makedonija	31482	8,8%	33	8,0%	954
Moldavija	22376	6,2%	22	5,3%	1017
Rumunjska	25871	7,2%	65	15,7%	398
Srbija/Crna Gora	78423	21,8%	76	18,3%	1032
Regionalni projekti (bivša Jugoslavija)	6175	1,7%	10	2,4%	617
UKUPNO	358976	100	415	100	865

Prevladavajuće kategorije pomoći, ukupno gledajući, su sljedeće: Opskrba vodom i sanitarno-mjere (37%), Vlada i civilno društvo (29%), Obrazovanje (19%), Različite socijalne usluge (11%), Drugo (13%). Studija ne ukazuje na to jesu li brojke zasnovane na broju projekata ili ukupnim finansijskim sredstvima. U Hrvatskoj, nakon velikih projekata koji se odnose na vodu i sanitarnu mjere, kao drugo najveće projektno područje slijedi ruralni razvoj.

Probleme studije najbolje oslikava struktura glavnih donatora, prema kojoj je vođeći donator Njemačka s 31 projektom i ukupnim proračunom od 81,4 milijuna USD, što predstavlja 22,7% svih izdataka. Slijede Europska komisija (10 projekata, 67,9 milijuna USD, 18,9%), Grčka (84 projekata, 57,7 milijuna USD, 16,1%), te međunarodne razvojne agencije, uključujući Svjetsku banku (5 projekata, 42,5 milijuna USD, 11,8%).

Samo na osnovi broja projekata čini se očitim da studija podcjenjuje ulogu Europske komisije, međunarodnih razvojnih agencija i SAD-a (za koje je zabilježeno da finančiraju 25 projekata s ukupnim proračunom od 30,1 milijuna USD što predstavlja 8,4% ukupnih izdataka).

Kritički glasovi o USAID-u

Uloga USAID-a po našem je mišljenju osobito važna, posebice kad se uzme u obzir najistaknutiji program *Community Revitalization through Democratic Action* (CRDA – Program revitalizacije zajednice demokratskom akcijom), pokrenut u Srbiji u srpnju 2001., a u Crnoj Gori u svibnju 2002. (vidi Merritt, 2003). Program je bio jasan slučaj prijenosa mjera i djelatnosti i otvoreno je bio oblikovan po programu *Rural Community Development Clusters* (RCDC – Skupine za razvoj ruralne zajednice) iz Libanona, pri čemu su u izradi oba programa sudjelovale iste ključne osobe. Osmišljen da »koristeći aktivnosti razvoja zajednice izgradi povjerenje među različitim etničkim skupinama, pokaže vrijednost sudjelovanja građana, podrži demokratske akcije odozdo te donese neposredno poboljšanje u živote ljudi« (Merritt, 2003: 2). Program je bio procijenjen na 200 milijuna USD za razdoblje od pet godina. Internetska stranica CRDA-a (www.sada-usaid.org.yu, pristupljeno 28. kolovoza 2005.) prati zbivanja samo do polovice 2002. godine, ali sadrži izuzetno veliki broj 'priča o uspjehu' s najnovijim dodacima s početka kolovoza 2005. godine. Nasuprot tome, Merritt u svom izvrsnom članku daje pregled bezbrojnih problema prisutnih u programu: nedosljedno tumačenje od strane međunarodnih NVO-a u ulozi provedbenih partnera, nefleksibilnost USAID-ovih procedura koje se provoditelji programa nisu usuđivali dovoditi u pitanje, te 'preuzimanje' mnogih projekata od strane političkih elita. On zaključuje da »fiksacija CRDA-a na postizanje brzog učinka upućuje i na evoluciju i na povratak metodologiji šok-terapije koja se prakticirala i oštro osporavala nakon raspada Sovjetskog Saveza« (Merritt, 2003: 10).

Na Merrittovu kritiku nastavlja se američki sociolog Eric Gordy, naglašavajući inovativnu prirodu tog programa, njegovo otvoreno zaobilaženje »velikih gradova i središnje vlasti« kako bi se moglo izravno surađivati s lokalnim zajednicama, te njegovu odliku 'brzog starta'. Navodi riječi višeg dužnosnika USAID-a koji izjavljuje da je, unatoč 'teškoj infrastrukturnoj komponenti' programa, »upravo program civilnog društva (i) razvoja zajednice ljepilo koje ga drži na okupu« (citirano u Gordy, bez datuma: 11). Istiće ključnu stvar s obzirom na veličinu programa te kaže:

Zbog njegovih proračuna koji zasjenjuju proračune većine ostalih donatora, njegovog velikog dosega i organizacijske sposobnosti, i organizacije primateljice i drugi donatori na određenoj razini percipiraju USAID kao poslovničnog vođu čopora. Dužnosnici USAID-a, od kojih se zahtijeva da redovito pokazuju konkretne rezultate na terenu i načine na koje

njihovo djelovanje unapređuje vanjskopolitičke interese SAD-a kako bi osigurali sredstva od Kongresa i podršku State Departmenta, ne odbacuju u potpunosti ovu reputaciju (Gordy, bez datuma: 10–11).

U klasičnom slučaju ‘kad se pogriješi u svemu u čemu bi neki razvojni projekt mogao pogriješiti’ (Merritt, op. cit.), usredotočenost na ‘brzi start’ išla je nauštrb stvarnog upoznavanja lokalnih uvjeta i često je značila zaobilaznje ili ignoriranje postojećih lokalnih NVO-a. Gordyjev zaključak zapravo je zahtjev za realističnjim programiranjem, navodeći da:

Aktivnosti malih razmjera mogu polučiti značajne učinke ukoliko se grade na lokalnim kapacitetima, uključuju smislene konzultacije s lokalnom zajednicom u svim etapama od razvoja programa do njegovog nastavka, te razmatranje projekata u kontekstu dugoročnog razvoja lokalnih resursa i institucija (Gordy, bez datuma: 17).

Naravno, baš kao što se ‘Libanon’ razlikuje od ‘Srbije’, tako se i Srbija razlikuje od Hrvatske. Glavni razlog zbog kojeg se u ovolikoj mjeri pozivamo na sve ovo jest da bismo pokazali važnost, ne samo finansijsku, USAID-a u regiji koja se zbog nekog razloga ne odražava u istraživanju OECD-a/DAC-a. Uz to, CRDA program, iako vjerojatno izuzetan u svom opsegu, doista ilustrira razvoj u promišljanju ‘razvoja zajednice’ od strane jednog moćnog vanjskog donatora. K tome, rijetko se nađu dvije tako sveobuhvatne, teorijski utemeljene kritike kao što su Merrittova i Gordyjeva, koje se napisane istovremeno s provedbom programa.

INTERVENCIJE U HRVATSKOJ

Promjenjiva, često prevrtljiva, priroda prioriteta vanjskih aktera, posebice donatora, iskrivila je prioritete u Hrvatskoj i stvorila određenu ‘lažnu pozitivnu sliku’ u kojoj niz domaćih aktera slijedi retoriku i jezik trenutnih trendova. Iznad svega, dolazi do sve užeg definiranja glavnih tema i fokusa pri čemu se slabo povezuju pitanja poput, recimo, ekonomskog razvoja, povratka izbjeglica, Roma, mladih, osoba s teškoćama i tako dalje, kao što je spomenuto u prvom poglavlju ove knjige. Mada su rodna pitanja i pitanja ljudskih prava, općenito govoreći, izuzetno aktualna, baš kao i opće demokratizacijske inicijative u kontekstu organiziranja izbora, postoji tendencija da se one formuliraju u obliku ‘velikih ideja’, te da se centraliziraju, umjesto da budu integrirane u programe lokalnog strateškog razvoja.

Donja tablica, proistekla iz dviju radionica unutar ovog projekta akcijskog istraživanja MiRZA, obuhvaća neke ključne promjene do kojih je došlo tijekom vremena i može poslužiti kao gruba periodizacija donatorskih intervencija, uključujući i prevlast različitih agencija za provedbu. Prvi redak predstavlja širu periodizaciju s obzirom na

opće društvene i državne oblike; drugi se redak usredotočuje na središnje kategorije organiziranja 'pomoći'; treći redak na glavne aktere iz redova međunarodnih agencija: te četvrti redak na ključne lokalne i nacionalne partnere.

RAZDOBLJE	prije 1991. Socijalističko samoupravljanje	1991.– 1995. Rat i kriza	1996.–1998. Autoritarni nacionalizam	1998. – 2000. Demokratizacija u tranziciji	2000. – Konsolidirajuća demo- kratizacija prema EU
KATEGORIJE MEĐUNAROD- NE POMOĆI	Sudjelovanje u samoupravljanju Financijske krize (zaduženost)	Trauma (psiho-socijalna intervencija) Humanitarna pomoć	Obnova i pomirenje Ljudska/majninska prava Rodno/obiteljsko nasilje Civilno društvo	Reintegracija manjina Mladi Demokratizacija Izbori	Dobro upravljanje Ekonomski razvoj/ mala i srednja poduzeća Razvoj zajednice Međusektorska suradnja Filantropija/ odgovornost poslovanja
MEĐUNARODNI AKTERI	Pokret ne-svrstanih Agencije UN-a Međunarodne financijske institucije	UNHCR ECTF Veleposlanstva Crveni križ Caritas Međunarodni NVO-i	OESSION USAID UNHCR Veleposlanstva Europske/američke feminističke grupe Međunarodni NVO-i Institut Otvoreno društvo	OESSION USAID IOM DFID Veleposlanstva Institut Otvoreno društvo Američke zaklade (Mott) Svjetska banka Međunarodni NVO-i	EU USAID Svjetska banka UNDP DFID Veleposlanstva Američke zaklade (Mott) Institut Otvoreno društvo OSCE Međunarodni NVO-i / Međunarodne savjetodavne tvrtke
LOKALNI I NACIONALNI PARTNERI	Federalna i republičke vlade Partija Ženske i omladinske grupe Caritas Crveni križ	NVO-i za pružanje psiho-socijalne pomoći Ured za progna-nike i izbjeglice	Nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava i ženske nevladine organizacije Tehnokratski NVO-i GONG Ured za suradnju s nevladinim organizacijama	Nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava i ženske nevladine organizacije Tehnokratski NVO-i GONG Ured za suradnju s nevladinim organizacijama	Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva Tehnokratski NVO-i Organizacije zasnovane u zajednici

Inicijalna faza 'humanitarne pomoći' imala je dugotrajnije posljedice. Posebice je pridonijela stvaranju svojevrsne paralelne strukture međunarodnih NVO-a i njihovih lokalnih 'partnera' zaobilazeći, otvoreno ili prešutno, mreže državnih institucija, uključujući centre za socijalnu skrb koji su bili, i još uvijek su, krajnje birokratizirane i stigmatizirajuće, zakonom propisane institucije socijalne skrbi koje, unatoč tome, ostaju važne. U to vrijeme velikih gotovinskih injekcija U infrastrukturu zajednice, čime se gajila svojevrsna kultura ovisnosti, stvoren je određeni stupanj očekivanja, pri čemu je velika očekivanja imala i vlada i međunarodna zajednica. Kasnije su mnogi međunarodni akteri razvojne programe stavljali unutar šireg demokratizacijskog diskursa, kako u obliku potpore režimu pluralističkog razvoja, uključujući ulogu takozvanog 'civilnog društva', tako i u obliku neujednačenog obrasca podrške različitim političkim konfiguracijama na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Činjenica da je većina nadnacionalnih agencija započela sa svojim aktivnostima u Hrvatskoj za vrijeme rata značila je ne samo da su njihove intervencije prvobitno bile osmišljene unutar 'humanitarne', a ne 'razvojne' paradigmе, već također da su bile usredotočene posebice na 'ratom zahvaćena područja'. Riječ je o svojevrsnoj 'implicitnoj' politici razvoja zajednice, s donekle izobličujućim dugoročnim posljedicama (vidi Kordej De Villa et al., 2005: 632).

Pored toga, tu je i često spominjani nedostatak koordinacije i komplementarnosti između međunarodnih agencija koji je rezultirao nadmetanjem i zbrkom. To se odnosi na složenost interesa i temeljnih vrednota različitih agencija, s razlikama u pristupima, sadržaju i procesu, koji su se reproducirali između, ali i unutar agencija. Riječ je o nametanju pravila 'nove javne uprave' s naglaskom na određene organizacijske strukture, uključujući upravljačku hijerarhiju američkog stila, te s naglaskom na strukture učinkovitosti, djelotvornosti i mjerljivih rezultata, koje je izobličilo i zapriječilo inovativne prakse *odozdo*.

Stoga postoji stvarna opasnost od 'projektizacije' i 'tehnokratizacije' razvoja zajednice s obzirom na pristup 'razvojnih alata (*toolkit*)' i 'presađivanja projekata', te utrke da se pokažu rezultati. Takav pristup često u sebi sadrži prečace, neizvlačenje pouka i korištenje neformalnih mreža utjecaja, koje sasvim ironično pridonose nedostatku transparentnosti u projektima koji su, u stvari, i bili pokrenuti kako bi promijenili takve prakse. Alternativni pristup koji naglašava procese, razmjenu povratnih informacija, uzajamno učenje i prepoznavanje problema i neuspjeha, suprotstavlja se 'kulturi uspjeha' programa vanjske pomoći.

U mnogim lokalnim razvojnim projektima složenu ulogu imaju 'novi posrednici' koji često imaju moć, ali ne i legitimitet, i koji su sposobni facilitirati komunikaciju i akciju među razinama. Nadalje, vanjski akteri stvaraju prilike za nove vertikalne saveze u kojima određeni diskursi, kojima nedostaje nacionalna ili lokalna vjerodostojnost, mogu postati omiljeni zbog širenja na međunarodnoj razini. Iskrivljenje se ovdje sastoji od činjenice da su oni koji rade za međunarodne agencije uglavnom mladi profesionalci, među kojima su osobito cijenjeni oni koji govore engleski, te da su plaće daleko veće od plaća u javnom sektoru. To se također može odnositi i na one koje financiraju međunarodne agencije i koji rade u lokalnom nevladinom sektoru. Doista, u oči upada biografski kontinuitet jedne

generacije tehnokrata, koji su najprije radili za međunarodne agencije, uključujući glavne implementatore USAID-a početkom 1990-ih (primjerice IRC, CRS i drugi), i koji sada vode svoje vlastite NVO-e koji djeluju prema sličnim načelima (npr. CCI).

Ipak, i država i međunarodni donatori naglašavali su volontерstvo. Uvoz koncepta volontерstva, najznakovitije prikazan riječima jedne hrvatske aktivistkinje u radijskom razgovoru u kojem izražava nadu da »Hrvatska postaje sličnija Sjedinjenim Državama, gdje je dobrovoljni rad obvezatan«, ima malo sličnosti s podužom tradicijom rada u zajednici i dobrovoljnog rada. K tome, u kontekstu zamrzavanja ili smanjivanja javnih izdataka, priča o volontерstvu može predstavljati pokušaj da se veći dio tereta za razvoj zajednice nametne neplaćenoj radnoj snazi, uglavnom ženama, kao što navodi Aida Bagić u jednom od prethodnih poglavlja.

U određenom su smislu, dakle, prioriteti donatora na početku bili okrenuti protiv promicanja razvoja zajednice u Hrvatskoj. Iako se ovaj koncept posljednjih godina sve više koristi, riječ je o klasičnom presađivanju 'stranog' koncepta s oskudnim ili bez ikakvog razumijevanja dugotrajne tradicije razvoja zajednice u Hrvatskoj. Nadalje, među međunarodnim donatorima postojala je tendencija tehnokratizacije razvoja zajednice, te stvaranja i jačanja hijerarhije velikih državnih tijela koja upravljaju manjim lokaliziranim iniciativama. To se odvija zajedno s trendom korištenja skupih vanjskih savjetnika i svojevrsnim 'ludilom izgradnje institucija' (Kordej De Villa et al., 2005: 634) ili 'agencifikacijom' (Pollitt et al., 2001) u obliku stvaranja velikog broja autonomnih i polautonomnih agencija i fondova.

U sadašnjem kontekstu na području razvoja zajednice u Hrvatskoj postoje tri ključna 'međunarodna donatora' svaki sa svojom specifičnom poviješću: USAID, Svjetska banka i EU.⁶ Razmotrit ćemo redom svakog od njih.

USAID u Hrvatskoj

Tri glavna programa za promicanje razvoja zajednice u Hrvatskoj koje finansijski podupire USAID su: Program CRONGO, vrijedan 15,5 milijuna USD koji provodi *Academy for Educational Development* (AED) u tri faze, u ukupnom trajanju od devet godina od srpnja 1998.; Program reforme lokalne uprave (*Local Government Reform Program – LGRP*), koji od 2000. godine provodi *Urban Institute* i koji kao jednu od pet nosivih tema uključuje 'sudjelovanje građana' u obliku izravne potpore 25 gradova i 40 općina u Hrvatskoj (vidi

⁶ Od ostalih bilateralnih donatora dio djelovanja DFID-a opisan je u dodatku ovom poglavlju. Nadalje, tu je GTZ kojega financira njemačka vlada za provedbu dugoročnijeg programa izgradnje kapaciteta za lokalni razvoj. GTZ obraća mnogo pozornosti procesima, razmjeni povratnih informacija, uzajamnom učenju i prepoznavanju problema i neuspjeha (vidi www.regio.hr), ali je sklon zagovarati 'preracionalni' model strateškog planiranja.

<http://www.urban-institute.hr>); te Program aktivnosti oživljavanja gospodarstva i zajednice (*Economic and Community Revitalization Activity programme – ECRA*), koji podupire 11 ratom pogodjenih općina i koji je završio 2004. godine.

Prvi je program zamijenio raniji program *Umbrella Grant* koji je provodio *International Rescue Committee* s početnim fokusom na ‘traumi’ da bi kasnije prešao na područje ‘razvoja zajednice’. Težio je jačanju uloge ‘vodećih’ ili ‘pivotnih NVO-a’, kao i ‘osnaživanju građana u stvaranju promjene’ davanjem malih novčanih potpora. Do rujna 2004., u drugoj fazi, podržan je 221 projekt zasnovan na zajednici u sedam ključnih područja: Javni prostori (87 projekata); Socijalna i zdravstvena skrb (61); Javno obrazovanje (47); Zaštita okoliša (31); Sudioničko odlučivanje (19); Gospodarski razvoj u zajednici (14); i Očuvana kulturna baština (12), koje su nadgledale tri ‘pivotna’ NVO-a: SMART, OGI i MI (AED, 2005).⁷ Program je također podupirao model ‘lokalnih zaklada’ pri čemu su ODRAZ, RI-CENTAR i osječki Centar za mir tu ideju promicali svatko na svom području, tj. na otoku Hvaru, u Rijeci, odnosno Osijeku.

Procjena hrvatskog nevladinog sektora provedena za USAID početkom 2004. godine posebno se usredotočila na Program CRONGO (Barnes i Škrbić, 2004). Tekst je potrebno izuzetno pažljivo čitati kako bi se uočilo što stoji iza opće pohvale potpori USAID-a i beskrajnog nabranja postignuća izraženih numeričkim terminima, te kako bi se pronašla neka ključna kritička pitanja. Ta se pitanja odnose na zabrinutost zbog činjenice što nijedna od ‘pivotnih’ NVO-a ne pokriva središnju Hrvatsku (koju pokriva samo AED), te na potrebu daljnog jačanja njihovog kapaciteta, što uključuje i prepuštanje veće kontrole nad financijama i upravljanjem. U izvješću se također navodi da: »I dalje postoje znatne razlike unutar sektora s obzirom na kapacitet, posebice između većih ili dobro uređenih NVO-a i onih manjih ili novijih. Još uvijek nema horizontalnih transfera znanja i iskustva« (Barnes i Škrbić, 2004: 15). K tome, NVO-i koje podupire USAID izgledaju još uvijek u velikoj mjeri ovisni o stranim sredstvima, te se u sektoru u cjelini uočava nedostatak vještina zagovaranja i drugih vještina potrebnih za novo ozračje usredotočeno na EU. U jednoj od rečenica izvješća daju se naslutiti širi problemi u odnosu između hrvatskih NVO-a i USAID-a, pa se tako navodi: »Najveću poteškoću u odnosu između Misije i nevladine zajednice predstavljalo je javno protivljenje nekih NVO-a politici SAD-a, posebice politici spram genetički modificiranih organizama (GMO) i rata u Iraku« (ibid: 22). Općenito, u izvješću se zamjećuje nedostatak povezanosti tog programa s Programom reforme lokalne uprave (LGRP), kao i nedostatak mogućnosti da finansijski podržani NVO-i budu u izravnom odnosu s USAID-om. U zaključku se navodi da je jedna od ‘naučenih lekcija’ ta da bi »poboljšana koordinacija između različitih stupova pomoći USAID-a/Hrvatska mogla dodati vrijednost i maksimalizirati učinak razvoja« (ibid: 25).

⁷ Kao što navodi AED, neki projekti se mogu uvrstiti u više programske područja te se više puta odražavaju u tim, ali ne i u ukupnom broju financiranih projekata (2005, 7).

Sveukupno uzevši, naš je stav da iz USAID-ove potpore razvoju zajednice u Hrvatskoj proizlazi cijeli niz dalekosežnijih problema, uključujući:

1. Kontinuiranu vjeru u izgradnju kapaciteta ključnih 'pivotnih' organizacija, koja služi reproduciranju hijerarhija i gradi nepovjerenje unutar nevladinog sektora.
2. Kontinuirano preferiranje otvorenog transfera recepata iz SAD-a u Srednju i Istočnu Europu, čak i kad je transfer ponekad posredovan pomoću posredničkih organizacija koje su i same financirane od strane USAID-a.
3. Neuspjeh da se uspostavi veza s ključnim agencijama, posebno s djelovanjem EU-a koje se eksplicitno vidi kao presporo i previše intelektualno u usporedbi s USAID-ovom brzom i pragmatičnom reakcijom.
4. Tehniciziranu vjeru u obuku i izgradnju kapaciteta kako bi se promovirao razvoj zajednice, na štetu eksplicitnije ispolitiziranih pristupa.

Svjetska banka u Hrvatskoj

Za razliku od USAID-a, Svjetska se banka u svojim intervencijama u Hrvatskoj rijetko usredotočavala posebno na razvoj i mobilizaciju zajednice. Međutim, u kontekstu šireg naglaska na smanjenje obima (i povećanje učinkovitosti) javnog sektora, Svjetska je banka pridonijela stvaranju ozračja unutar kojeg se dobrovoljne akcije i, osobito, lokalne inicijative predvođene NVO-ima, vide kao izuzetno važne u društvenom i gospodarskom razvoju Hrvatske.

Može se reći da je posljednjih godina najvažniji projekt u ovom pogledu 'Projekt socijalnog gospodarskog oporavka' koji je konačno potписан u ožujku 2005. godine i koji bi trebao trajati četiri godine. Cilj projekta je poduprijeti gospodarsko i socijalno oživljavanje ugroženih i ratom pogodjenih područja kao način jačanja društvene kohezije. Jedna od njegove tri komponente, pored razminiravanja i institucionalne izgradnje kapaciteta, je Program ulaganja u zajednicu, koji finansijski podupire radove, dobra i usluge za podprojekte temeljene na potražnji u područjima posebne državne skrbi. Projekti bi trebali naglasiti društvenu uključenost, gospodarsko oživljavanje te male infrastrukturne zahvate u zajednici. Svrha projekata društvene uključenosti je poboljšati pristup lokalnim uslugama, inicijativama i aktivnostima ratom pogodjenima, ugroženima ili osjetljivim osobama i drugim dionicima.

Projekt se u cjelini provodi u partnerstvu s Ministarstvom mora, turizma, prometa i razvjeta i trebao bi stimulirati lokalni i regionalni razvoj u Hrvatskoj. Postoje neke veze s programima koje financira Europska unija i s ciljevima EU, pri čemu se u *Dokumentu za procjenu projekata*⁸ tvrdi da je u žarištu projekta veza između postkonfliktog razvoja i pridruživanja EU. Inicijativa je, čini se, u velikoj mjeri osmišljena po modelu

⁸ http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2005/03/11/000012009_2005031110418/Rendered/PDF/30334rev.pdf

šire koncipiranih, ali i oštro osporavanih ‘socijalnih fondova’ prisutnih drugdje u Istočnoj Europi, a koji su namijenjeni poticanju razvoja temeljenog na potražnji (vidi Tandler, 1997). Veći dio zajma Svjetske banke od 35 milijuna € usredotočen je na Program ulaganja u zajednicu.

Zanimljivo je spomenuti da je unutar komponente gospodarskog oživljavanja znatan naglasak stavljen na razvoj zadruga. Ta logika, čini se, izvire više iz iskustava određenih konzultanata i iz sličnih shema u Poljskoj i Turskoj nego iz specifičnog hrvatskog konteksta. Premda zadruge imaju dugu tradiciju i predmet su potpore koja dolazi iz drugih projekata, njihova dugoročna održivosti nije jasna.

Ukupno uzevši, iako nemamo informacije iz prve ruke, možemo postaviti sljedeća kritička pitanja s obzirom na ulogu Svjetske banke na našem području:

1. Veličina zajmova i kredita Svjetske banke može potisnuti lokalne kapacitete i dovesti do prevelikog naglaska na infrastrukturna ulaganja i vanjske konzultante s obzirom na tehničku pomoć.
2. Intervencije Banke, koje u sve većoj mjeri postaju višemandatne, također mogu istisnuti druge projekte koji možda imaju progresivniju polazišnu točku i/ili su zasnovani na specifičnijoj ekspertizi.
3. Sporost u pomacima od planiranja projekta do njegova početka ukazuje na mogućnost da projekti neće odražavati trenutnu situaciju na terenu.
4. Odjeli zaduženi za provedbu projekta potiču tehnokratski pristup razvoju projekta, čime se ostavlja jako malo mjesta za stvarnu refleksiju i analizu prostora za progresivne intervencije.
5. Lokalni dionici reagiraju na načine koji mogu dovesti do stvaranja ‘lažne pozitivne slike’ pri čemu potreba za pokazivanjem uspjeha ublažava potrebu za eventualnim poduzimanjem rizika.

Europska unija u Hrvatskoj

Europska je unija tijekom vremena postala glavni nadnacionalni akter koji ‘upravlja’ politikom regionalnog i lokalnog razvoja u Hrvatskoj, pokušavajući spojiti nacionalne razvojne strategije s razvojem Regionalnog operativnog plana (ROP). Zanimljivo je spomenuti da Svjetska banka nastoji taj rad nadopuniti, te je na početku bio sklopljen podugovor s UNDP-om za rad na nekim od prvih ROP-ova. Mrežu uzajamnih veza pojačale su neke novije promjene osoblja koje nalikuju ‘okretnim vratima’, gdje se ključno osoblje UNDP-a preselilo u savjetodavne organizacije koje financira EU. Trenutni programi EU, koji nastoje izvući poduke iz rascjepkane pripreme za upravljanje strukturalnim fondovima u novim državama članicama, usredotočeni su na izgradnju institucija na nacionalnoj i županijskoj razini, pri čemu je osmišljen proces savjetovanja kao potpora konsenzusu o Nacionalnoj strategiji regionalnog razvoja (Hauser, 2003).

U stvari, neke od tih inicijativa otkrile su napetosti između hrvatskih i stranih konzultanata, pri čemu su potonji skloni određenim fiksnim idejama zasnovanim na iskustvu drugih postkomunističkih zemalja.

Europska je unija također podržavala lokalne socijalne usluge, te zdravstvene i obrazovne usluge koje pružaju NVO-i, iako to možda nije imalo onaj učinak kojem su se nadali s obzirom na sklapanje dugoročnijih podugovora o suradnji na razini lokalne samouprave. K tomu, potpora Europske unije davala je daljnji zamah procesu ‘agencifikacije’. Hrvatska lokalna i regionalna razvojna scena sada nalikuje ‘institucionalnoj džungli’ (Hauser, 2002) s velikim dijapazonom novih i predloženih novih agencija, koje se natječu za položaj, utjecaj i mandat pored ‘tradicionalnijih’ aktera poput ministarstava, županija i općina. Takve su, primjerice, lokalne razvojne agencije koje su i same hibridna i visoko tehnička tijela. Poanta je u tome da ‘agencifikacija’ zapravo predstavlja brzo, kratkoročno, sektorsko rješenje složenih pitanja, često temeljeno na nekritičkom presađivanju modela iz drugih zemalja i kultura, što je vidljivo i u politici regionalnog i lokalnog razvoja u Hrvatskoj. Zagovaranje brzog množenja agencija, čini se, počiva na savezu vanjskih aktera iz ključnih međunarodnih agencija i unutarnjih aktera, često tehnokrata iz novo stvorenih agencija, frustriranih sporošću donošenja odluka i administrativnog restrukturiranja (vidi Beblavy, 2001). Na drugom sam mjestu sugerirao kako se unutar tih projekata može razviti nova neobična mješavina tehnokracije i klijentelizma u obliku ‘tehnokratskog klijentelizma’ (vidi Stubbs, 2005).

Stoga se naše glavne zabrinutosti u pogledu intervencija Europske unije mogu sažeti na sljedeći način:

1. Ponekad ‘tehnička’ priroda potpore gura u stranu naglasak na sudjelovanju građana, u korist maloga broja visoko stiliziranih konzultantskih vježbi.
2. Pretjerano se koriste usluge vanjskih konzultanata, i to na načine koji često pridonose konfuziji, a rijetko osnažuju lokalne aktere.
3. Postoji slaba povezanost između djelovanja Europske unije na područjima društvene uključenosti, lokalnog i regionalnog razvoja i razvoja civilnog društva.
4. Potreba da ‘se stvari obave’ promiče nove oblike ‘tehnokratskog klijentelizma’

NE UČINI ŠTETU:

Agenda za intervencije u zajednici i mobilizaciju

Koncept ‘Ne učini štetu’ koji je prvobitno razvila američka istraživačica Mary B. Anderson (Anderson i dr., 2004) kako bi konceptualizirala učinak vanjske pomoći u sukobu, može se, u stvari, koristiti šire, kao opće načelo. Anderson tvrdi da su za minimaliziranje štetnih učinaka vanjskih intervencija i za stvaranje pozitivnijih učinaka nužna tri koraka:

1. Bolje razumijevanje konteksta;
2. jasnije prepoznavanje odnosa moći između projekta i okruženja u kojem djeluje, i
3. rigorozna procjena učinaka i ishoda projekta kao i spremnost šireg promišljanja alternativnih scenarija.

Anderson napose zagovara veću usredotočenost na tri vrste učinaka projekta koji se rijetko spominju u 'ortodoksnim' evaluacijskim izvješćima:

1. Distribucijski učinci – učinak na raspodjelu resursa, uključujući novac, poslove, moći i utjecaj;
2. legitimacijski učinci – način na koji projekti mogu implicitno podupirati neke svjetonazore dionika nauštrb nekih drugih; i
3. supstitucijski učinci – način na koji vanjski projektni resursi mogu 'izgurati' lokalnije, često već postojeće inicijative i rješenja.

Unatoč evidentnom 'tehniciziranju' i komercijaliziranju tih uvida (vidi <http://www.cdainc.com/dnh/>), ovaj je rad dio šireg shvaćanja da je 'vlasništvo' razvojnih projekata ključ njihova uspjeha. Doista, Beatrice Pouliquen u svom radu dodatno razvija ovaj pristup, ističući potrebu pažljivijeg odabira sugovornika, dinamičnijeg razumijevanja situacije i odnosa moći i posvećivanja veće pozornosti potrebi 'lokalne legitimnosti' (Pouliquen, 2005). Konačno, njen pristup ocrtava 'novu' vrstu odgovornosti koja vraća politiku (i politički izbor) na središnje mjesto.

Pri izradi preporuka za razvoj politike važno je još jednom naglasiti da ne postoje institucionalni modeli ili prakse na drugim mjestima, koje bi se moglo presaditi u Hrvatsku kao svojevrsnu *panaceju* koja bi promicala razvoj i mobilizaciju zajednice. Umjesto toga, potrebno je stvaranje mreža, foruma i prostora, na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini, za razmjenu iskustava i dorađivanje dobre prakse, ne u smislu gotovih formula, već u smislu nastojanja da se ozbiljno prihvati traženja odgovora na pitanje zašto određene inicijative imaju više pozitivnih učinaka od nekih drugih. U globalnoj profesionalnoj kulturi standarda i pokazatelja uspjeha možda je važnije stvoriti prostor uzajamnog učenja o određenim temama i pitanjima, naglašavajući ujedno i važnost teorije i politike. Također bi bilo važno suprotstaviti se ograničenoj (i uspjehu usmjerenoj) prirodi evaluacija istančanjim kvalitativnim prikazima, te poticanjem konstruktivne kritike (vidi Crawford, 2005).

Povrh svega, politike donatora, uključujući državu (koja je, preko Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva, sada najveći financijer NVO-a u Hrvatskoj) i međunarodne donatore, trebaju uvidjeti da se 'vruće točke' društvene energije u razvoju zajednice u Hrvatskoj nalaze daleko od njihove implicitne i ponekad eksplicitne potpore umirućim 'meta-NVO-ima' koje Bach i Stark definiraju kao NVO-e »čija je primarna svrha pružati informacije i pomoći drugim NVO-ima« (Bach i Stark, 2001: 15), ali koje zato na kraju mogu dosjeti u položaj da 'upravljaju' drugim NVO-ima. Ima dokaza da se prakse mijenjaju, te da je određeni broj donatora sada spreman financijski podupirati manje neregistrirane grupe, iako često uz rizik da se izlože gnjevu 'meta-NVO-a'.

Posljednjih godina u Hrvatskoj je sve veći naglasak na lokalnim društvenim ugovorima, na partnerstvima zasnovanim na zajednici i lokalnim zakladama, što odražava anglo-američki utjecaj u cijeloj postkomunističkoj regiji. Na sreću, zbog jake tradicije javnih davanja, samo je u vrlo ograničenoj mjeri došlo do uvođenja socijalnih fondova, koji koriste retoriku razvoja temeljenog na potražnji ali koji, u stvarnosti, dodatno nagrizaju socijalna davanja. Ključno je, dakako, osigurati da se o prijedlozima politika temeljito raspravlja s obzirom na njihove dugoročnije društvene učinke i, napose, na način na koji one utječu na odnose moći. Na koncu, jedino jamstvo za propitivanje procesa neoliberalizma u Hrvatskoj je koalicija za mijenjanje prevladavajućih predodžbi o razvoju zajednice, te za izgradnju aktivnog društva blagostanja uz kvalitetna javna davanja. Žalosno je što su najaktivniji istaknuti NVO-i više zaokupljeni vlastitim opstankom nego tim većim ciljem.

Ova knjiga se, dakle, zauzima za istančanje razumijevanje i pristup razvoju zajednice u suvremenoj Hrvatskoj, pri čemu uvažava povijesna nasljeđa kao što se dotiče i suvremenih odgovora u kontekstu međunarodnih programa razvoja i neoliberalizma. Bilo kakva usporedba s drugim zemljama u tranziciji ili svijetu u razvoju nije predmet ovoga teksta. Drugi su (vidi Mayo i Craig, 1995) uočili snažne povijesne veze između razvoja zajednice i kolonijalne vlasti. Možda je, u kontekstu redefiniranja europskih granica i granica Europske unije, međunarodno naglašavanje razvoja zajednice jedan oblik 'neokolonijalizma' koji izvozi i širi prostor vladavine izvan svojih granica. Taj je stav najuvjerljivije zagovarao Böröcz idejom da se »specifične povijesti kolonijalizma i imperija, sa svojim duboko ko-diranim i ustaljenim obrascima nejednakosti, hijerarhije, isključivosti i moći – i posebice svojim tehnikama koje se odnose na projekciju te moći u vanjski svijet – duboko i sustavno odražavaju u socio-kulturnom obrascu vladavine Europske unije« (Böröcz, 2001: 14). Ipak, kao što je pokazala ova knjiga, poput globalnog neoliberalnog projekta, neokolonijalizam se uvijek suočava s određenim lokalnim i nacionalnim snagama i uvjetima koji se prilagođavaju i odupiru tako da, na kraju, proučavanje razvoja zajednice u Hrvatskoj zauzima svoje mjesto među mnogim studijama onoga što je Burawoy nazvao prizemljenim globalizacijama (*grounded globalisations*), kojima se »pokušava razumjeti ne samo iskustvo globalizacije, već i kako se to iskustvo proizvodi na određenim lokalitetima i čime je taj politički proces uvjetovan« (Burawoy, 2000: 344).

Literatura

- Anderson, M. B. et al. (2004). *The Do No Harm Handbook*. Cambridge, Mass: CDA.
- Bach, J. and D. Sstark (2004). »Link, Search, Interact: the co-evolution of NGOs and interactive technology«. *Theory, Culture, Society*, 21: 101–117.
- Bagić, A. (2004) »Talking About 'Donors': women's organizing in post-Yugoslav countries«, u: Gould, J. i H. S. Marcusen (eds.) *Ethnographies of Aid – Exploring development texts and encounters*. IDS: Roskilde, Occasional Paper 24: 199–226.

- Bagić, A. i Stubbs, P. (2000). *Civil Society Development Programme: an independent evaluation*, izvješće za CARE International, Bosna i Hercegovina i Hrvatska. http://www.carecro.org/care/dok/CSD_report.doc, pristupljeno 25. kolovoza 2005.
- Barnes, C. i Skrbic, N. (2004). *Croatia NGO Assessment: Building upon strengths, performance and partnership*, završno izvješće, 30. ožujka, Zagreb: USAID/Croatia.
- Böröcz, J. (2001) »Introduction: Empire and coloniality in the 'Eastern Enlargement' of the European Union«, u: Böröcz, J. i Kovács, M. (eds.) *Empire's New Clothes: unveiling EU enlargement*. Telford: Central Europe Review.
- Burawoy, M. (2000). 'Grounding Globalization', u: Burawoy, M. et al. (eds.) *Global Ethnography*. Berkeley: University of California Press, 337–350.
- Chandler, D. (2002). »Bosnia's New Colonial Governor«. *The Guardian*, 7. rujna 2002. <http://www.buzzle.com/editorials/7-9-2002-22083.asp>, pristupljeno 25. kolovoza 2005.
- Chandler, D. (2003). »Governance: the unequal partnership«, u: van Meurs, W. (ur.) *South Eastern Europe: weak states and strong international support*. Opladen: Leske and Budrich, 79–98. http://www.euintegration.nt/data/doc_publications/257/0_Chandler.pdf, pristupljeno 25. kolovoza 2005.
- Chandler, d. (2005). »Srebrenica: prolonging the wounds of war«. *Spiked*, 20. srpnja 2005. <http://www.spiked-online.com/Articles/0000000CAC9B.htm>, pristupljeno 1. rujna 2005.
- Crawford, G. (2005). »Evaluating Democracy Assistance: The inadequacy of numbers and the promise of participation«, u: J. Holland i J. Campbell (ur.) *Methods, Knowledge and Power: Combining Quantitative and Qualitative Development Research*. London: ITDG Publications.
- Dräger, S. et al. (2003). *Elaboration of Strategic Development Programs at the Local Level*, Institute of Economics/GTZ Working Paper 1/1. http://www.regio-hr.com/eaadmin/catpics/N98_1_E_1.pdf, pristupljeno 23. kolovoza 2005.
- Duffield, M. (2001). *Global Governance and the New Wars: the merging of development and security*. London: Zed Books.
- Duffield, M. i Waddell, N. (2004). *Human Security and Global Danger: exploring a governmental assemblage*. Report for ESRC 'New Security Challenges' Programme. University of Lancaster, Department of Politics and International Relations. [http://www.lancs.ac.uk/fss/politics/people/duffield/HumanSecurity\(5\).doc](http://www.lancs.ac.uk/fss/politics/people/duffield/HumanSecurity(5).doc), pristupljeno 25. kolovoza 2005.
- Gordy, E. (nema datuma). »CRDA and Civil Society in Serbia«. Paper for Muabet Project, Brown University. http://www.watsoninstitute.org/muabet/new_site/gordyWatsonreport1.pdf, pristupljeno 29. kolovoza 2005.
- Gough, I. (2001). »Globalization and Welfare Regimes: the East Asian case«. *Global Social Policy* 1(2): 163–90.
- Gould, J. (2004). »Positionality and Scale: methodological issues in the ethnography of aid«, u: Gould, J. i H. S. Marcusen (eds.) *Ethnographies of Aid – Exploring development texts and encounters*. IDS: Roskilde, Occasional Paper 24: 263–290.
- Hardt, M. i A. Negri (2000). *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kondonis, H. (2005). »Building the Capacity of Local Authorities and Promoting the Participation of Local Communities in S/E Europe«. Referat izložen na Međunarodnoj konferenciji o lokalnom razvoju i upravljanju u srednjoj, istočnoj i juoistočnoj Europi, Trento June. <http://www.oecd.org/dataoecd/56/10/35125491.pdf>, pristupljeno 26. kolovoza 2005.

- Kordej De Villa, Ž. et al. (2005). »The Spatial Dimensions of Development in Croatia – from theory to policy vacuum«, u: Lovrinčević, Ž. et al. (ur.). *Proceedings of the 65th Anniversary Conference of the Institute of Economics*, Zagreb. Zagreb: EIZG, 611-646.
- Mayo, M. i G. Craig (1995). »Community Participation and Empowerment: The Human Face of Structural Adjustment or Tools for Democratic Transformation?«, u: Craig, G. i M. Mayo (eds.), *Community Empowerment: A Reader in Participation and Development*. London: Zed Books, 1-11.
- Merritt, J. (2003). »Quick Impact, Slow recovery?: funders' priorities and the local realities«. (neobjavljen).
- Olivier de Sardan, J-P. (2005). *Anthropology and Development: understanding contemporary social change*. London: Zed Press.
- Pollitt, C. et al (2001). 'Agency Fever?: analysis of an international policy fashion,' in: *Journal of Comparative Policy Analysis* 3(3): 271–290.
- Pouliigny, B. (2005). »Conditionality and Ownership in post-Dayton Bosnia-Herzegovina«. Referat izložen na konferenciji Udruženja Bosna i Hercegovina 2005., Geneva. <http://www.ceri-sciencespo.com/cherlist/pouliigny/bosnia.pdf>, pristupljeno 11. svibnja 2005.
- Pupavac, V. (2001). »The End of Politics?: therapy against politics«. Referat za konferenciju Udruženja političkih studija, Manchester, travanj. <http://www.psa.ac.uk/cps/2001/Pupavac%20Vanessa.pdf> pristupljeno 25. kolovoza 2005.
- Stubbs, P. (2005). »Beyond Technocratic Clientelism?: mobilisation and community development in See«. Referat izložen na konferenciji Osservatorio sui Balcani, Trento. http://www.regionetaa.it/giunta/conv/balcani_2005/video_balcani/stubbs.wmv (video).
- Stubbs, P. (2003). »International Non-State Actors and Social Development Policy«. *Global Social Policy* 3(3): 319–348.
- Stubbs, P. (2000). »Partnership or Colonialisation?: the relationships between international agencies and local NGOs in Bosnia-Herzegovina«, u: Deacon, B. (ed.), *Civil Society, NGOs and Global Governance*. GASPP Occasional paper 7: 23–31. <http://www.gaspp.org/publications/occasional%20papers/GASPP7-2000.pdf>, pristupljeno 23. kolovoza 2005.
- Stubbs, P. (2004). »Transforming Local and Global Discourses: reassessing the PTSD movement in Bosnia and Croatia«, u: Ingleby, D. (ed.), *Forced Migration and Mental Health: rethinking the care of refugees and displaced persons*. Kluwer. <http://www.gaspp.org/people/pstubbs/27%20Trauma.doc>, pristupljeno 25. kolovoza 2005.
- Stubbs, P. (2005). »Stretching Concepts Too Far?: multi-level governance, policy transfer and the politics of scale in South-Eastern Europe«. *South East European Politics*. (u pripremi).
- Tarnapol Whitacre, Paula i Jennifer Stuart (ur.) (AED) (2005). *Poticanje razvoja civilnog društva: Rezultati Programa potpore hrvatskim nevladinim organizacijama (CroNGO)*, 2001.–2004. Zagreb: AED. <http://www.aed.hr/hr/dokumenti/prcd.pdf>, pristupljeno u listopadu 2005.
- Tendler, Judith (1997). *Good Government in the Tropics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Wedel, J. (2004). »'Studying Through' a Globalizing World: building method through aidnographies«, u: Gould, J. and Marcussen H. Secher (eds.), *Ethnographies of Aid: exploring development texts and encounters*. Roskilde University IDS Occasional Paper 24: 149–174.

Dodaci

POPIS SURADNIKA I SURADNICA PROJEKTA MOBILIZACIJA I RAZVOJ ZAJEDNICA U HRVATSKOJ

Projektni tim MAP Savjetovanja

1. Aida Bagić, stručna suradnica
2. Jasmina Papa, koordinatorica i urednica publikacije
3. Paul Stubbs, Ekonomski institut Zagreb, vanjski stručni suradnik i supervizor
4. Marina Škrabalo, koordinatorica i urednica publikacije
5. Nives Miošić-Lisjak, urednica publikacije

Članice i članovi Savjetodavnog odbora

1. Marina Ajduković, Studijski centar za socijalni rad Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
2. Vesna Bošnjak, savjetnica za društveni razvoj
3. Mirela Despotović, Centar za civilne inicijative
4. Krunic Kardov, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju
5. Klaudija Kregar Orešković, Studijski centar za socijalni rad Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
6. Katarina Kruhonja, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
7. Ivana Laginja, ZOE – Centar za održivi razvoj ruralnih krajeva
8. Ramiza Memedi, Bolja Budućnost
9. Marija Molnar, aktivistkinja i novinarka Glas Slavonije
10. Lidija Pavić, Odraz
11. Cvjetana Plavša- Matić, Ured za udruge
12. Nenad Starc, Ekonomski institut Zagreb
13. Borka Teodorović, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Udruga za promicanje inkluzije

Suradnici u provedbi istraživačkih aktivnosti i pripremi tekstova

1. Dragica Alekса, udruga Luč, Berak
2. Bajro Bajrić, udruga Romi za Rome
3. Željka Bartaković, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
4. Danijela Beretin, Vukovar, suradnica Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
5. Nada Boras, udruga radost, Ploče
6. Daniela Bratković, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Udruga za promicanje inkluzije
7. Helga Bubanović Devčić, stručnjakinja za regionalni razvoj, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvijanja
8. Željko Burcar, studij Neprofitni management i socijalno zagovaranje, Teološko-bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
9. Libby Cooper, DFID/Centris
10. Gordana Ćorić, Festina Lente
11. Petar Gabud, polaznik Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
12. Tea Grašo, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
13. Duško Kostić, predstavnik Vijeća romske nacionalne manjine, Beli Manastir
14. Klaudija Kregar Orešković, Studijski centar za socijalni rad Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
15. Mirna Karzen, Urban Institute
16. Katarina Kruhonja, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
17. Suzana Kunac, Grupa za ženska ljudska prava B.a.B.e.
18. Ksenija Kunović, ODRAZ
19. Ivana Laginja, ZOE – Centar za održivi razvoj ruralnih krajeva
20. Tomislav Lneniček, Novi horizonti, Daruvar
21. Ana Matijević, Tenja, suradnica Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
22. Ramiza Memedi, udruga žena Romkinja Bolja budućnost
23. Goran Miletić, Centar za mirovne studije
24. Jadranka Mimica, UN AIDS Sub-Regional Focal Point
25. Andrijana Parić, CMS
26. Kan – Darko Pauković, polaznik Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
27. Lidija Pavić, ODRAZ
28. Branka Peurača, Ars Publica
29. Jadranka Pelikan, konzultantica za lokalni razvoj
30. Milena Percin, udruga «Žena-Woman», Drniš
31. Ruža Pršlja, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
32. Marijeta Rajković, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
33. Senija Seferović, Unija Roma Hrvatske

34. Nenad Starc, Ekonomski institut Zagreb
35. Nataša Škrbić, samostalna konzultantica za neprofitni organizacijski razvoj
36. Maja Šunjić, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
37. Martina Tenko, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
38. Ivana Vrhovski, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a
39. Katja Vukmanić, Udruga Rajska ptica, Karlovac
40. Iva Zenzerović, CMS
41. Nino Žganec, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi
42. Drago Župarić – Iljić, polaznica Programa Mirovnih studija 2003./04. CMS-a

Sudionici u tematskim radionicama

1. Milan Bijelić, Udruga MI
2. Nadica Balog, Romsko srce
3. Bajro Bajrić, Romi za Rome
4. Vesna Bošnjak, savjetnica za socijalnu politiku
5. Verona Brkičić Lisak
6. Krunoslav Cernosek, Nacionalni savez mladih Hrvatske
7. Zrinka Čornij, Ministarstvo europskih integracija
8. Irena Ćurin, Nacionalni savez mladih Hrvatske
9. Koraljka Dilić, ZaMirNET
10. Maša Dolenc, Hrvatska udruga za školovanje pasa vodiča
11. Bosiljko Domazet, Ministarstvo mora, turzima i razvitka
12. Maja Dubljević, CESI
13. Nives Ivelja, Udruga MI
14. Stjepan Ignac, Gornji Kuršanec
15. Aleksandra Janjić Organizacija za građanske inicijative
16. Mira Kermek, strucna suradnica udruga Romi za Rome
17. Mira Kataleći, Hrvatska udruga za školovanje pasa vodiča
18. Duško Kostić, Baranjski centar za civilne inicijative
19. Suzana Kunac, Grupa za ženska ljudska prava B.a.B.e.
20. Drazen Kovacevic, World Youth Bank Network
21. Ksenija Kunović, ODRAZ
22. Igor Lesar, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva
23. Milan Medić, Centar za civilne inicijative
24. Vlatka Matković, HUHIV
25. Aleksandra Milosavljević, OGI
26. Božo Nikolić, udruga Roma Sisačko-moslavačke županije
27. Vlasta Nejašmić, CARE International

28. Slađana Novota, SMART
29. Zdenka Petrović, Udruga za samozastupanje
30. Branko Petrović, Udruženje Roma Baranje
31. Branka Peurača, Ars Publica
32. Ksenija Rissi, Romi za Rome
33. Katarina Rogan, ZOE
34. Senija Seferović, Unija Roma
35. Irena Slunjski, Academy of Educational Development
36. Morana Smndlaka Krajnović, Academy of Educational Development
37. Sonja Stanić, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
38. Marijana Sumpor, Ekonomski institut Zagreb
39. Tereza Szavoy, Vinko Bek
40. Branko Šalomon, gradonačelnik grada Čakovca
41. Tea Škokić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
42. Dina Tiljak, Suncokret – Centar za humanitarni rad
43. Tatjana Varga, udruga za terapijsko jahanje Krila
44. Goran Vasiljević, udruga Roma Sisačko-moslavačke županije
45. Tatjana Vidaković, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
46. Branislav Vorkapić, OGI
47. Sanja Vuković-Čović, PRONI Centar za socijalno podučavanje Osijek
48. Drago Vručinić, CCI

Suradničke organizacije i institucije

1. Academy of Educational Development, Hrvatska
2. Grupa za ženska ljudska prava B.a.B.e., Zagreb
3. Centar za civilne inicijative (CCI), Zagreb
4. Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
5. Centar za mirovne studije (CMS), Zagreb
6. Centar za ljudska prava, Zagreb
7. Edukativno-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
8. Ekonomski institut, Zagreb
9. FADE IN, Zagreb
10. Hrvatska udruga za školovanje pasa vodiča i mobilitet, Zagreb
11. Hoću kući, Knin
12. HUK, Knin
13. Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva
14. Nansen dijalog centar, Osijek
15. Organizacija za građanske inicijative (OGI), Osijek

16. Studijski centar za socijalni rad pravnog fakulteta sveučilišta u Zagrebu
17. Udruga MI, Split
18. Udruga Radost, Ploče
19. Udruga Rajska ptica, Karlovac
20. Udruga Romi za Rome, Zagreb i Čakovec
21. Udruga Romkinja Hrvatske Bolja Budućnost
22. Udruga slijepih Sisak
23. Udruga za promociju inkluzije
24. Udruga Žena-Woman, Drniš
25. ZaMirNET

Popis sudionika Nacionalne konferencije o mobilizaciji i razvoju zajednica

1. Božena Anić, Sanus, Split
2. Sanja Apostolovski, Merlin, Pula
3. Tomo Aračić, Zajednica udruga naseljenika Hrvatske (ZUNH), Knin
4. Mira Balać, HCK, Korenica
5. Josip Balog, Lončarevo naselje
6. Katija Baničević, Rajska ptica, Karlovac
7. Nataša Batistić, Korak isprijeđ, Rijeka
8. Gojko Bežovan, CERANEO, Zagreb
9. Milan Bijelić, DOMAĆI – udruga za kreativni razvoj, Karlovac
10. Juraj Bilić, Nansen dijalog centar, Osijek
11. Lidija Bonačić Krešić, Puž, Zagreb
12. Nada Boras, Radost, Ploče
13. Kristina Bulešić, ZUM, Pula
14. Aleksandra Čolić, Korak po korak, Zagreb
15. Maša Dolenc, Hrvatska udruga za školovanje pasa vodiča i mobilitet, Zagreb
16. Maja Dubljević, CESI, Zagreb
17. Danijela Đurak, HSUTI, Zagreb
18. Stela Fišer, LET, Zagreb
19. Vladimir Gojanović, Hrvatska udruga razvojačenih branitelja Domovinskog rata, Šibenik
20. Simona Goldstein, Institut otvoreno društvo, Zagreb
21. Atana Grbić Martinović, Pax Christi, Benkovac
22. Kristijan Grđan, Sjaj, Zagreb
23. Ema Gruber, Sretna obitelj, Popovača
24. Ogi Hosni, Sineki, Sesvete
25. Milan Ivanović, Albert E, Osijek

26. Paško Ivanović, Atlas, mladi, Kistanje
27. Aleksandra Janjić, OGI, Drniš
28. Vladimir Jelenčić, HCK Slatina, Slatina
29. Ivana Kabaj, Lobi, Samobor
30. Mira Katalenić, Hrvatska udruga za školovanje pasa vodiča i mobilitet, Zagreb
31. Duško Kostić, VNM Beli Manastir, Beli Manastir
32. Andreja Kralj, Gradska četvrt Podsused Vrapče, Zagreb
33. Katarina Kruhonja, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek
34. Ivan Kudeljnjak, Klub mladih Osijek, Osijek
35. Ksenija Kunović, Odraz, Zagreb
36. Momo Kuzmanović, Urban Institute, Zagreb
37. Igor Lesar, Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva, Čakovec
38. Tomislav Lneniček, Nove mogućnosti d.o.o., Pakrac
39. Ljilja Lončar, Zdenac, Split
40. Nives Marinčić, Mirta, Split
41. Nedeljko Marković, LET, Zagreb
42. Željka Mazzi, Savez društva multiple skleroze Hrvatske, Zagreb
43. Ramiza Memedi, Bolja budućnost, Zagreb
44. Nazif Memedi, Zlatna kobra, Zagreb
45. Goran Miletić, Centar za mirovne studije , Zagreb
46. Momo Momčinović, CGI, Poreč
47. Marijana Nahod, SKD Prosvjeta, Korenica
48. Božo Nikolić, Udruga Roma Sisačko-moslavačke županije
49. Jagoda Novak, Institut otvoreno društvo, Zagreb
50. Tanja Ordanić, Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva, Osijek
51. Lidija Pavić, Odraz, Zagreb
52. Milena Perčin, Udruga Žena Drniš, Drniš
53. Ivica Petrić, Hrvatska udruga razv.branitelja dom. rata, Šibenik
54. Gordana Plosnić, Vile Zadar OEES, Zadar
55. Marina Polić, NIT, Korenica
56. Danica Prica, Općina Udbina, Udbina
57. Gordana Radonić, ODRAZ, Zagreb
58. Anja Rajčević, Nacrtaj mi osmijeh, Zagreb
59. Gojko Rašković, Vijeće nacionalnih manjina, Knin
60. Milan Ristić, EOS, Zagreb
61. Maja Ročak, Ured za studente s invaliditetom, Korak, Zagreb
62. Andreja Rosandić, AED, Zagreb
63. Zoran Stevanović, Korak isprijet, Rijeka
64. Antun Svatoš, Ured državne uprave, Daruvar
65. Saša Šegrt, AED, Zagreb

66. Zdenka Šimpraga, Hoću kući, Knin
67. Marijan Škutor, Društvo za pomoć mentalno retardiranim, Osijek
68. Branimir Luka Tomić, Iskorak, Zagreb
69. Ljerka Tonković, Glas čovječnosti, Osijek
70. Anita Ugarković, HCK, Korenica
71. Martina Ugl lik, OGI, Osijek
72. Nenad Vakanjac, MVPEI, Zagreb
73. Ljiljana Varga, World Learning/STAR Project, Zagreb
74. Goran Vasiljević, udruga Roma Sisačko-moslavačke županije
75. Branislav Vorkapić, OGI, Osijek
76. Marko Vrebac, Klub mladih Osijek, Osijek
77. Zdravka Vučkovac, Gradska četvrt Črnomerec, Zagreb
78. Renata Vukoja, SMART, Rijeka
79. Daniela Vuković, SMART, Rijeka
80. Slavko Vuković, EKOMP 21, Požega
81. Tonko Weber, Općina Šolta, Šolta
82. Andro Zanki, Novi život, Split
83. Drago Župarić Iljić, Centar za mirovne studije , Zagreb

COMMUNITY DEVELOPMENT AND MOBILIZATION: ACTION RESEARCH IN CROATIA

SUMMARY

About Action Research Approach

This publication presents texts that resulted from the action research project «Community Mobilization and Development in Croatia», which was conducted by MAP Savjetovanja, on a non-profit basis, over the period December 2003 – March 2005, with the financial support of the Charles S. Mott Foundation, as well as complementary funding from the National Foundation for Civil Society Development. The core project team included Paul Stubbs (responsible for the conceptualization and supervision); Jasmina Papa and Marina Škrabalo (responsible for coordination of research activities as well as particular research themes); and Aida Bagić (gender theme leader and contributor to methodological and analytical discussions throughout the project). The project had two interconnected objectives – a description and analysis of community mobilization and development practices in Croatia; and the promotion of dialogue, as a vehicle for the exchange of experiences and reflection among practitioners themselves. The project was structured according to the following themes, recognized as particularly significant for an overview of community mobilization and development practices in Croatia: (1) *peacebuilding in post-war communities*; (2) *the gender dimensions of voluntary work*; (3) *marginalized groups and community development, Roma in particular*; (4) *local and regional economic development*; (5) *the role of external interventions and donor programs in community development in Croatia*.

Each theme was explored by means of several research lenses and strategies, with a principal focus on mutually beneficial interactions and joint analysis, including around

200 practitioners and close to a hundred community-based organizations. In this way, the establishment of communication based on trust and promotion of multiple voices created the ground for a reflection on the current and imagination of future practices that are the focus of this research. Without cooperation, it is impossible to document those aspects of community work, which take place at the level of social action groups and can only be exposed to the public if their actors have a sense of control over the research process.

Action research has been chosen due to its relevance to community organizing and preparation of local development initiatives around the world, and, to a degree, in Croatia. This type of research is grounded in the assumption that the knowledge about a certain community is available within that community, through the articulations of social change actors engaged, for whom the generation, exchange and application of knowledge should be of benefit. In the context of this research project, participation is understood as a continuum, conditioned by different factors, among which – in addition to limitations of time and finances, heterogeneity of actors and unavoidable power relations within researched practices – previous experiences of researchers and the quality of their relationships with actors are deemed especially important.

All researchers in this project have had direct experience with community mobilization and development in Croatia, over the past decade, acting in different, shifting roles. They have worked as consultants for local and regional development projects, provided direct assistance to women victims of violence, delivered informal education for peace activists, organized projects for youth empowerment in marginalized communities, volunteered in refugee camps, coordinated international development programs in post-war areas, and so on. Their past experiences, assumptions and social contacts shaped the initial referential framework for this research, whilst their transformation into the role of researchers enabled reflection and communication with differently positioned actors. While their previous tasks revolved around the question *how should desired social change be implemented in a certain community*, in the context of this research, the same persons have taken upon themselves the task of searching for relevant subquestions and answers to the prior question *how does social change occur in a range of territorial, functional and categorical communities in Croatia*.

In this action research, the creation of the text is understood as an opportunity for the expression of multiple voices and different understandings of researched practices. Their actors have participated in different ways in the entire research process, from the formulation of research questions, to the interpretation of findings. In this respect, great support was provided by the Advisory Board of this project, including practitioners, supporters and researchers of community mobilization and development. The actors of community development practices participated in the case studies' preparation in the role of researchers or in the role of narrators who were included in the final anal-

ysis. On the occasion of thematic workshops, including a broader circle of practitioners, initial analyses were checked and complemented with additional questions and suppositions. The National Conference on Community Mobilization and Development, held on March 4-5, 2005, served as an opportunity to check the relevance of findings and preliminary conclusions of each research theme, gather additional data and catalyze the creation of new social contacts. It brought together over 100 practitioners from more than 30 different communities in Croatia – volunteers, activists, professional community organizers, consultants, educators, public officials, researchers and donors.

During the entire research project, a series of cooperative relationships have been formed, with the intention of connecting research and practice needs, in the format of educational and research workshops, project and organizational evaluations, organizational consultations and case study preparation. Particular thanks go to the members of the Advisory Board: Marina Ajduković and Klaudija Kregar Orešković, School of Social Work, Faculty of Law, University of Zagreb; Vesna Bošnjak, international social development consultant; Mirela Despotović, Centre for Civil Initiatives; Krsto Kardov, Department of Sociology, Faculty of Philosophy University of Zagreb; Katarina Kruhonja, Centre for Peace, Non-violence and Human Rights, Osijek; Ivana Laginja, ZOE – Centre for Rural Development, Zagreb; Ramiza Memedi, Association of Roma Women «Bolja Budućnost», Zagreb; Jadranka Mimica, UN AIDS Sub-Regional Focal Point, Zagreb; Lidija Pavić, ODRAZ, Zagreb; Cvjetana Plavša-Matić, National Foundation for Civil Society Development, Zagreb; Nenad Starc, Institute of Economics, Zagreb; Borka Teodorović and Daniela Bratković, Education-Rehabilitation Faculty, University of Zagreb and Association for the Promotion of Inclusion.

We would also like to thank the United Nations Development Program in Croatia which has found parts of this action research relevant enough for including in its thematic report *Poverty, Unemployment and Social Exclusion*, in Chapter 5 «Discrimination as a Mechanisms of Social Exclusion», prepared by Jasmina Papa and published prior to this publication (Starc, 2006: 48-58).

About the Contents of this Publication

This publication contains a series of texts created during and on the basis of this action research, which are organized according to the main five research themes. A *conceptual framework* is presented in the introductory text by Paul Stubbs who proposes a working definition of community mobilization and development, outlines some features of community development and provides an overview of the structural and institutional context within which community mobilization and development takes place in Croatia. In addition, the text provides a short introduction to the methodological foundations of the research project, the main research themes and a working model of a

typology of community development interventions in Croatia. In the concluding part, Stubbs presents key research questions.

The *educational dimension of community development work* has been recognized as common to diverse practices and has therefore been presented in the first part of the publication, in a separate text by *Klaudija Kregar Orešković* who examines the issue of education for community mobilization and development in Croatia, with respect to three basic international models of education for/on community development. She refers to examples of formal education for community work of social workers in Croatia, as well as several educational programs delivered by non-profit organizations in Croatia.

In the text on the *interrelation between peacebuilding and community development*, *Marina Škrabalo* examines two approaches in terms of their interpretation of social reality and focus on social change based on similar values and aspirations. In her review of community-based peacebuilding practices in Croatia, Škrabalo looks at different types of community interventions and their contribution to conflict transformation, identifying four dominant perspectives, held by peace activists and/or community organizers, on the interrelation of peacebuilding and community development. In the concluding part, she presents key features of non-institutional practices of post-war community mobilization and development as well as recommendations for their enhancement, particularly in respect to the need for a greater focus on decision-makers, in order to ensure more comprehensive effects.

Volunteering, as one of the ways of direct citizens' engagement in community development, is the focus of *Aida Bagić's* text, in which she examines the *gender dimension of the promotion of voluntary work*. Bagić points to the lack of gender sensitivity in the policy of the promotion of voluntary work in Croatia. The policy, according to Bagić, has contradictory effects in respect to women's labour market position, i.e. women's economic independence as a prerequisite for any kind of voluntary work. The policy is criticized for its focus on the promotion of voluntary work in those very spheres of social life where women are overrepresented (i. e. social services). Finally, the concept of voluntary work is problematized as it neglects numerous forms of women's unpaid labour, as well as the positive impacts of women on the creation and maintenance of social networks of solidarity.

Marginalized social groups and their role in community development is the theme of Jasmina Papa's study of the position of the Roma community in Croatia, as well as Daniela Bratković's analysis of the social care model for people with intellectual difficulties. Both texts advocate the active involvement of marginalized groups in community development programs and projects, based on a human-rights based approach. This thematic section opens with *Marina Škrabalo's* short overview of open issues and recommendations, stemming out of action research discussions, for appropriate work on community development in respect to challenging marginalization.

In her study on the Roma community, *Jasmina Papa* deals with issues of Roma identities, aspects of marginalization and its influence on the development of Roma communities. At the same time, the text provides a detailed review of successful Roma community development initiatives, which are presented as a strong argument for changing the community development paradigm, so that Roma move from the role of objects into the role of subjects of community development, with the capacity and power to define their own needs and objectives, and to create new political opportunities and spaces.

In a similar manner, *Daniela Bratković* demonstrates how *dominant models of social care for people with intellectual difficulties* result in their marginalization. Bratković advocates an attitude change towards people with intellectual difficulties, based on respect for integrity and human rights, as a prerequisite for achieving the aims of rehabilitation, including normalization, social integration, individualization, needs orientation, promotion of autonomy and independence. In this respect the role of the self-advocacy movement is particularly important.

The text by *Helga Bubanović Devčić* and *Gordana Čorić* examines the way in which the concept of *local and regional development* fits in the Croatian context of a post-war society, marked by severe regional differences in development, as well as in the context of Croatia's accession process to the EU. The authors analyze past and current local economic development programs, mapping initiators and implementers as well as support providers. The review of specific practices provides a basis for the assessment of their effects, taking into consideration the very process as well as the role of different agents of change in local communities – national and local authorities, international consultants, national and local NGOs and residents.

Finally, considering Croatia as a post-war society in transition, *Paul Stubbs* analyses the *effects of international assistance on community mobilization and development in Croatia*, using the concept of 'the extended welfare mix' which addresses the inter-relationships between state, market, community/civil society, and household structures at national and supra-national levels. Stubbs presents a periodization of donor interventions in Croatia, including the dominance of different implementation agencies in different periods, as well as some key features of four main donors' interventions in Croatia. Ideologies that direct international interventions to community development are examined through the lens of neo-colonialism, i. e. the degree to which local and national forces and conditions adapt to and resist the neo-colonialist process, and, in that way, actually determine the impact of ideology on community mobilization and development.

In each thematic section, the main texts are accompanied by case studies, portraits of activists and other descriptions of activities and discussions that took place during the action research project. The particular organization of texts within thematic sections

ons reflects the presentation and interpretation style of each author. Recommendations related to the challenges of thematically defined practices of community mobilization and development are presented in the concluding parts of each thematic section. For that reason, as editors, we have found no special need for drawing a general conclusion, in order to avoid the trap of (re)interpreting the conclusions and recommendations prepared by each author. Readers, especially those that are engaged in community mobilization and development, are invited to come up with their own conclusion, and to question and consider the application of those recommendations that resonate with their own community work.

Editors

Marina Škrabalo, Jasmina Papa, Nives Miošić-Lisjak

IZDAVAČ
MAP Savjetovanja d.o.o.
Iblerov trg 9, 10000 Zagreb
Tel. 01/463 3330, faks: 01/463 3331
e-mail: map@map.hr
www.map.hr

ZA IZDAVAČA
Marina Škrabalo

LEKTURA I KOREKTURA
Ana Benc

GRAFIČKA PRIPREMA
ArTresor naklada d.o.o., Zagreb
www.artresor.hr

TISAK
Denona d.o.o., Zagreb

NAKLADA
500

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb
UDK 316.422(497.5)"1990/2005"(082)
364.467(497.5)(082)
352(497.5)(082)

MOBILIZACIJA i razvoj zajednica : akcijsko istraživanje u Hrvatskoj / <autori Paul Stubbs ... <et al.> ; prevoditeljice Jasmina Papa ... <et al.> ; uredile Marina Škrabalo, Nives Miošić-Lisjak, Jasmina Papa>. - Zagreb : MAP Savjetovanja, 2006.

Summary.

ISBN 953-95532-0-2

I. Mobilizacija i razvoj zajednica u Hrvatskoj (projekt) – Prikaz
II. Lokalne zajednice – Razvoj – Hrvatska
III. Volonterstvo – Hrvatska
IV. Hrvatska – Društveni razvoj – 1990.

300906060